"The command of the sea is the thing nowadays, isn't it? I say, don't think these are my ideas", he added naïvly. "It's all out of Mahan and those fellows".

(E. Childers, *The riddle of the sands*, 1903.)

6 Van Bismarck tot *Weltpolitik*.

De periode 1890-1897 werd gekenmerkt door een gestaag groeiende onvrede met de voorzichtige buitenlandse politiek die Bismarck na 1871 had gevoerd. Met name de jonge keizer Wilhelm II maakte zich tot de spreekbuis van de ontevredenen en zou zich steeds vaker uitlaten over een meer actieve buitenlandse politiek. In 1897 benoemde Wilhelm II Alfred von Tirpitz tot staatssecretaris van Marine en Bernhard von Bülow tot staatssecretaris van het *AA*. Zij moesten gestalte geven aan een meer actieve buitenlandse politiek, de zogenaamde *Weltpolitik*. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de *Weltpolitik* voor 1897 gestalte kreeg en hoe door de voorvechters van de *Weltpolitik* over Nederland werd gedacht.

6.1 *DER NEUE KURS*, 1890-1894.

In maart 1888 overleed keizer Wilhelm I en reeds drie maanden later, op 15 juni 1888 overleed zijn zoon en opvolger Friedrich Wilhelm III. De troon viel toen toe aan de 29-jarige kroonprins Wilhelm. Wilhelm II had de ambitie een grote rol te spelen in zowel de Duitse als de internationale politiek.[1] Het eerste slachtoffer van de geldingsdrang van de nieuwe keizer werd rijkskanselier Otto von Bismarck. Na een machtsstrijd van enkele maanden zag de oude rijkskanselier zich gedwongen in maart 1890 zijn ontslag in te dienen. Na het ontslag van Bismarck diende zijn zoon Herbert, op dat moment staatssecretaris van het *AA*, eveneens zijn ontslag in. Wilhelm II moest een nieuwe rijkskanselier en een nieuwe staatssecretaris voor het *AA* benoemen.

Generaal Leo von Caprivi werd de tweede rijkskanselier van het keizerrijk en Adolf Marschall von Bieberstein werd de nieuwe staatssecretaris van het *AA*. Aangezien zij weinig ervaring hadden met de buitenlandse politiek, groeide de invloed van de meest ervaren *Vortragender Rat*, de even achterdochtige als briljante Friedrich von Holstein. Wilhelm II liet de details van de buitenlandse politiek voorlopig over aan dit drietal. De politiek van Caprivi werd al snel bekend onder de naam *Neuer Kurs*. Caprivi besteedde veel aandacht aan binnenlandse politieke hervormingen: de belastingen, het leger, het onderwijs en het lokale bestuur.[2] Daarnaast werd Caprivi geconfronteerd met internationale ontwikkelingen waardoor hij zich genoodzaakt zag op belangrijke punten nieuw buitenlands beleid te ontwikkelen.[3]

In de allereerste plaats liep het *Rückversicherungsvertrag* met Rusland af. Caprivi besloot in overleg met Holstein dit verdrag niet te vernieuwen en in plaats daarvan te streven naar een nauwere samenwerking tussen de Driebond en Groot-Brittannië. In de tweede plaats maakte de strikte subordinatie van de economie onder de politiek zoals dat bij Bismarck altijd het geval was geweest

---

1 Voor een gedetailleerde beschrijving van het Wilhelmische regeringssysteem: J.A. Nichols, *passim*. J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck* (Berkeley and Los Angeles, 1967).
2 J.A. Nichols, p. 54-59 en 88f.
3 R. Lahme, *Deutsche Aussenpolitik 1890-1894* (Göttingen, 1990), p. 488-498. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 205-222.

plaats voor een politiek, waarin meer aandacht was voor economische factoren en economische belangenbehartiging. In de derde plaats begon de wereld buiten Europa een grotere rol te spelen in de buitenlandse politiek van Duitsland.

Voor de relatie met Nederland had de machtswisseling in Berlijn aanvankelijk slechts weinig consequenties. De breuk met Rusland had geen repercussies voor de verhouding met Nederland en de handelsverdragpolitiek van Caprivi, die in het vorige hoofdstuk ter sprake is gekomen, had uiteindelijk eveneens weinig gevolgen voor de betrekkingen met Nederland. De politici die na Bismarck de Duitse buitenlandse politiek leidden, hadden geen van allen speciale banden met Nederland. Bismarck was goed op de hoogte van de Nederlandse politiek en geschiedenis. Caprivi, Marschall von Bieberstein en Holstein hebben daarentegen van een dergelijke kennis nooit iets laten blijken. Rijkskanselier Caprivi toonde weinig interesse voor Nederland en ook Marschall von Bieberstein stelde zich ten aanzien van Nederland volstrekt onverschillig op.[1]

Dat leidde ertoe dat de lopende Duits-Nederlandse kwesties zonder al te veel inmenging van de politieke top werden afgehandeld door de ambtenaren van het *AA* en de diplomaten. Wilhelm II die, zoals we nog zullen zien wel een persoonlijke interesse had voor Nederland, bemoeide zich in de eerste jaren nog weinig met de buitenlandse politiek.

Onderdeel van de *Neue Kurs* was een sterkere bemoeienis van de Duitse overheid met Duitse economische belangen buiten Europa. Caprivi signaleerde twee ontwikkelingen, die Duitsland noopten meer aandacht te besteden aan de wereld buiten Europa.[2] In de eerste plaats was dat de industrialisering en modernisering van Duitsland. Duitsland werd economisch steeds afhankelijker van de wereldmarkt. Dat proces was onomkeerbaar. De bevolking van het land groeide jaarlijks met vele honderdduizenden. Die mensen konden slechts behuizing vinden in de steden. Voor hun voeding waren deze massa's afhankelijk van de import van agrarische produkten en om deze import te kunnen betalen moest Duitsland industriële produkten exporteren.

In de tweede plaats constateerde Caprivi dat buiten Europa nieuwe grote mogendheden opkwamen. Caprivi meende, dat de wereld werd geconfronteerd met een nieuw fenomeen. Er ontstonden reusachtige imperia, die potentieel autarkisch waren. Rusland, de Verenigde Staten, wellicht het Britse imperium en in de toekomst misschien ook China konden het zich tamelijk makkelijk permitteren meedogenloze handelsoorlogen te ontketenen. De wereld werd snel groter. Een Europese grote mogendheid als Duitsland zou binnen afzienbare tijd wel eens een regionale macht kunnen worden.

Er bestonden diverse mogelijkheden om te anticiperen op deze ontwikkeling. Caprivi wees er in december 1891 op dat Europa op economisch gebied nauwer kon gaan samenwerken, maar hij voegde daar onmiddellijk aan toe, dat daarvoor op het moment het politieke draagvlak ontbrak. In de tweede plaats kon Duitsland zelf expanderen op het Europese continent of overzee. Expansie op het Europese continent werd door Caprivi afgewezen. In navolging van Bismarck verzekerde Caprivi in een rede in de Rijksdag, dat Duitsland *saturiert* was.[3] Ook voor koloniale expansie zag Caprivi weinig mogelijkheden. Duitsland had een kwetsbare positie in het centrum van Europa en kon zich geen actieve maritiem-koloniale politiek veroorloven.

Aangezien Duitsland echter groeiende belangen had buiten Europa kon het keizerrijk niet volledig passief blijven. Voor Caprivi was de eerste prioriteit van de overzeese politiek niet het verwerven van koloniën, maar het stopzetten van de verdere verdeling van de wereld tussen de geïndustrialiseerde landen. Caprivi

---

1 J.P. de Valk, *De Beaufort*, dl. 2, p. 561.
2 R. Arndt, *Caprivi*, p. 166-181.
3 R. Arndt, *Caprivi*, p. 229f, 240 en 248.

ging ervan uit, dat de economische belangen van Duitsland voldoende gewaarborgd zouden zijn als bijvoorbeeld het Ottomaanse Rijk niet werd opgedeeld en alle industriestaten onder dezelfde voorwaarden konden handel drijven met het Ottomaanse Rijk. Als het onverhoopt toch zou komen tot een verdeling van invloedssferen en koloniën, wilde Caprivi voorkomen, dat het keizerrijk met lege handen zou blijven staan.

Een van de gebieden waar deze nieuwe politiek werd toegepast was Transvaal. Deze Boerenrepubliek was weliswaar gelegen in een gebied dat Groot-Brittannië tot zijn invloedssfeer rekende, maar Transvaal genoot een hoge mate van politieke onafhankelijkheid en Duitsland had substantiële economische belangen in dit gebied en door de *NZASM* was er sprake van een verstrengeling van Duitse en Nederlandse belangen. Na de korte periode van koloniale expansie in het midden van de jaren tachtig bemoeide de Duitse regering zich weinig meer met de ontwikkelingen in zuidelijk Afrika. Had de *Neue Kurs* invloed op de Duitse politiek ten aanzien van zuidelijk Afrika en de Duits-Nederlandse samenwerking?

De ontstaansgeschiedenis van de *NZASM* is al eerder aan de orde gekomen. Rond 1890 bouwde de *NZASM* een spoorbaan langs de Witwatersrand, waar na de ontdekking van goud in 1886 een koortsachtige activiteit ontstond. Tussen 1890 en 1895 bouwde de *NZASM* een 650 kilometer lange spoorweg van Mozambique via Pretoria en Johannesburg naar de grens met de Vrijstaat, waar deze aansloot op de Engelse spoorwegen die naar Kaapstad voerden. Een tweede spoorweg voerde van Johannesburg naar de grens met Natal, waardoor een verbinding met de havenstad Durban tot stand kwam.

Met al deze activiteiten waren veel grotere bedragen gemoeid dan de acht miljoen gulden, die de maatschappij aanvankelijk had geleend op de Duitse en Nederlandse kapitaalmarkt. Men moest steeds weer kapitaal verwerven en opnieuw bleek, dat de maatschappij problemen had met de acquisitie van kapitaal.[1] Met allerlei lapmiddelen (onder andere voorschotten van de regering van Transvaal en een krediet van de Kaapkolonie voor de bouw van het traject van de grens van de Vrijstaat naar Johannesburg) wist de maatschappij te voorkomen dat de bouw zou stagneren.

De *NZASM* beheerde eind jaren negentig een spoorwegnet van 1147 kilometer lengte.[2] Dit net was door de ontwikkelingen aan de Witwatersrand de meest waardevolle spoorwegen van Afrika geworden. De *NZASM* controleerde de toegangen tot het belangrijkste mijnbouwgebied van Afrika en had de kortste route naar zee onder haar beheer.[3]

De spoorweg van Lourenço Marques naar het hart van Transvaal was, in vergelijking met andere spoorwegondernemingen in Afrika, Azië en Zuid-Amerika technisch noch qua omvang een buitengewone onderneming. Maar voor Nederlandse maatstaven was het een aanzienlijk project en in de Duitse koloniën was geen enkele onderneming te vinden met een vergelijkbare

---

1 P.J. van Winter, dl. 2, p. 119-129.
2 De maatschappij bouwde bovendien aan een lijn van ongeveer 100 km van Johannesburg naar het westen en overwoog de overname van 275 km spoorweg van Johannesburg naar het noorden. De bouw van diverse andere zijlijnen was eind 1899 nog in het stadium van planning. Vergeleken met de 6370 kilometer die totaal in Zuid-Afrika waren gebouwd, was 1147 kilometer slechts een bescheiden aandeel, maar dit cijfer krijgt reliëf wanneer men het bijvoorbeeld vergelijkt met het Nederlands-Indische spoorwegnet, dat eind 1897 1930 kilometer lang was.
3 Van Winter maakt een interessante vergelijking met Europa, waar de Pruisische staat in een vergelijkbare positie verkeerde. Op twee punten gaat de vergelijking mank. Pruisen had de politieke macht, maar geen controle over de kortste routes naar de zeehavens, terwijl de *NZASM* de kortste route naar zee beheerste, maar Transvaal politiek zwak was. Om politieke redenen stuurde de *NZASM* aan op een compromis, waarbij de Kaaphavens, Durban en Lourenço Marques elk ongeveer een derde van het verkeer naar de Witwatersrand zouden afhandelen. P.J. van Winter, dl. 2, p. 205-219.

omvang. Eenmaal volop in bedrijf, had de *NZASM* ongeveer 3000 mensen in dienst, waaronder 1500 Nederlanders. Naar schatting heeft de bouw van deze spoorweg ongeveer 110 miljoen gulden (185 miljoen mark) gekost. De *NZASM* was uiterst winstgevend. Naast de rente die men betaalde over de obligatieleningen keerde de onderneming van 1895 tot 1899 ongeveer 42 miljoen gulden (72 miljoen mark) dividend uit. Dat was een groot succes, vooral wanneer dat wordt vergeleken met Duitse spoorwegondernemingen in overzeese gebieden, die vaak verliesgevend waren.[1]

Ondanks deze klinkende resultaten was het *AA* weinig tevreden over de samenwerking met de Nederlandse maatschappij. In november 1890 schreef Franz von Herff, de Duitse consul-generaal in zuidelijk Afrika:

> *Es darf nicht wieder vorkommen, dass, wie dies bei der Niederländisch-Südafrikanischen Eisenbahn der Fall war, dass deutsches Kapital für ein Unternehmen herangezogen wird, welches schliesslich von Holländern verwaltet und ausgenützt wird.*[2]

Na de tontstandkoming van de *NZASM* toonde men in Duitsland weinig belangstelling meer voor samenwerking met Nederland in zuidelijk Afrika.[3] Besprekingen tussen de *Berliner Handelsgesellschaft* en *Labouchère Oyens & Co* over het opzetten van een nationale bank voor Transvaal, liepen op niets uit. Uiteindelijk zou een Brits-Frans consortium de nationale bank opbouwen, waarbij voor de Duitse en Nederlandse banken slechts een bescheiden aandeel overbleef.

Besprekingen over het opzetten van een Duits-Nederlandse scheepvaartlijn naar de haven Lourenço Marques waren nog niet verder dan het verkennende stadium, toen de Hamburgse reder Adolf Woermann een scheepvaartlijn begon die vanuit Duitse en Nederlandse havens, via Suez, naar Lourenço Marques voer. De *Deutsche Ostafrikalinie* werd door de Duitse overheid gesubsidieerd.

Toen in Transvaal stemmen opgingen om de spoorwegen te naasten, bood onder andere de Hamburgse bankier *Warburg & Co.* aan het kapitaal voor die operatie te fourneren.[4] De *NZASM* speelde een belangrijke rol bij de Duitse export naar zuidelijk Afrika, maar als model van Duits-Nederlandse samenwerking in zuidelijk Afrika bleef het een uitzondering. Met uitzondering van een kleine en onsuccesvolle mijnbouwonderneming, die was opgezet door Gustav Eltzbacher, waren er geen andere projecten waar Duitse en Nederlandse kapitaalbezitters samenwerkten. Duitse investeerders werkten of samen met Britse investeerders, hetgeen vooral bij de goudmijnbouw gebeurde, of wilden op eigen kracht de Zuidafrikaanse markt veroveren.

Daarbij speelde ook een rol, dat er in Transvaal een forse aversie bestond tegen een al te sterke 'Hollandse' invloed en er onder de Boeren velen waren, die hun hoop vestigden op de steun van andere Europese mogendheden, in het bijzonder Duitsland.[5]

---

1 Vergelijk dat met de Duitse spoorweg in Venezuela, die voor de eeuwwisseling gold als de grootste Duitse overzeese spoorwegonderneming. In 1894 was 179 kilometer spoorweg gebouwd en 60 miljoen mark geïnvesteerd. De spoorweg in Venezuela was veliesgevend. H.H. Herwig, *Germany's vision of empire in Venezuela, 1871-1914* (Princeton (New Jersey), 1986), p. 33-45. F. Stern, *Gold and Iron*, p. 413ff. P.J. van Winter, dl. 2, p. 166-172 en 298. Toen de maatschappij in 1901 werd geliquideerd stond nog voor 88,6 miljoen gulden aan leningen uit. C. Smit (red.), *Bescheiden 1899-1903*, p. 428.
2 P.J. van Winter, dl. 1, p. 168f en 184.
3 Met uitzondering van de spoorweg speelden de Nederlandse scheepvaart, handel en industrie geen rol van betekenis in Transvaal. P.J. van Winter, dl. 2, p. 5-25. Over de Duitse economische betrokkenheid bij Zuid-Afrika en houding van de Duitse industrie, handel en scheepvaart t.a.v. Nederland: P.J. van Winter, dl. 2, p. 82-111.
4 P.J. van Winter, dl. 2, p. 305.
5 M. Kuitenbrouwer, p. 174f.

De Duitse belangen in zuidelijk Afrika groeiden; midden jaren negentig woonden er zo'n vijfduizend Duitsers aan de Witwatersrand. De Duitse export naar Transvaal groeide van 1891 tot 1897 van 1,7 naar 12,1 miljoen mark.[1]

Het *AA* wilde bij voorkeur, dat de Boerenrepublieken zelfstandig bleven.[2] Indien Groot-Brittannië tot bezetting zou overgaan wilde de Duitse regering van Groot-Brittannië een compensatie krijgen. Daarbij dacht men in het *AA* aan Zanzibar, Walvisbaai en/of delen van de Portugese koloniën. Het idee van een compensatie, een duidelijk voorbeeld van de politiek van de *Neue Kurs*, bleef vanzelfsprekend binnenskamers.[3]

6.2 WILHELM II EN NEDERLAND.

Caprivi en Marschall von Bieberstein hadden weinig interesse voor Nederland, maar keizer Wilhelm II zou gedurende zijn dertigjarige bewind een levendige belangstelling aan de dag leggen voor het Nederlandse vorstenhuis, de Nederlandse maritieme traditie en het 'stamverwante' Nederlandse volk.

Dat bleek al bij zijn eerste bezoek aan Nederland in de zomer van 1891. Wilhelm II arriveerde met het keizerlijk jacht *Hohenzollern* in IJmuiden en voer vervolgens via het Noordzeekanaal naar Amsterdam. Daar werd de *Hohenzollern* begroet door Nederlandse marineschepen. Begeleid door Marschall von Bieberstein bezocht de keizer het Rijksmuseum en het graf van Michiel Adriaanszoon de Ruyter in de *Nieuwe Kerk*. Hij zag een vuurwerk, woonde een vlootschouw bij en was gast bij een concert, dat hem werd aangeboden door de Duitse gemeenschap in Amsterdam. Marschall von Bieberstein vertelde de Nederlandse minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, J.P. Havelaar, dat de keizer zich bijzonder had verheugd over het bezoek en vooral ingenomen was met de hartelijke ontvangst die hem in Amsterdam ten deel viel.[4]

Wilhelm II verwoordde zijn vreugde nog eens bij het tegenbezoek van Emma en Wilhelmina in Potsdam eind mei begin juni 1892, toen hij bij het galadiner onder meer de volgende woorden sprak:

> *Es liegt uns beide noch tief im Sinne die herzliche und freundliche Aufnahme, welche uns seitens Eurer Majestäten, sowie seitens des gesamten niederländischen Volkes, dieses treue braven, arbeitsamen Volkes, welches so innig und so fest an seinem Königshause hängt, im vergangenen Jahre zu Teil wurde. Eueren Majestäten werden hier überall Erinnerungen an Verbindungen aus vergangenen Zeiten entgegen getreten sein. Der eine Name, der unser Geschlecht mit dem Eurer Majestät und unser Land mit dem Niederlanden verbindet, heisst 'Oranien'. Orangefarben ist unser Orden, oranisches Blut fliesst in unseren Adern. Mit hoher Achtung und mit tiefer Ergebenheit wird der Name Oranien in meinem Hause genannt und von dem gewaltigen Geschlecht der Oranier haben meine Vorfahren gelernt; wir stehen noch heute staunend vor dem, was diese hohen Herren einst geleistet und geschaffen haben.*[5]

---

1 Betrouwbare cijfers over de Europese bevolking van Transvaal ontbreken. Volgens Langer is de meest betrouwbare schatting voor het midden van de jaren negentig: 78.000 *Uitlanders*, waaronder 62.000 Britten, tegenover 71.000 Boeren. W.L. Langer, p. 223. Exportcijfers: *StJb*, 1893 en 1899.
2 *SEG*, 1896. p. 28-33.
3 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1891-1894*, p. 198-200 en 233-5. Berichten van Van Tets van Goudriaan over de Duitse Zuid-Afrika-politiek, 3 januari en 11 februari 1896: P.J. van Winter, dl. 2, p. 242f. *HP*, Bd. 2, p. 809, 820, 955. *GPH*, Bd. 3, p. 328, 332, 334 en 366.
4 *BAM-Freiburg*, RM 5/v. 1277. M.E. Verburg, *Koningin Emma, regentes van het koninkrijk* (Baarn, 1989), p. 46f.
5 *SEG* 1892, p. 100f.

Dit waren meer dan alleen beleefdheidsfrasen. Keizer Wilhelm II was oprecht geïnteresseerd in Nederland. Voor Wilhelm II was Nederland in meerdere opzichten een voorbeeld. De keizer propageerde de bouw van kanalen in Duitsland. Volgens de Duitse vorst had de bouw van kanalen in Nederland belangrijk bijgedragen aan de economische bloei van het land. Ook gebruikte de keizer in gesprekken soms metaforen ontleend aan de Nederlandse geschiedenis en hij vergeleek zichzelf bij een gelegenheid eens met Willem van Oranje.[1]

In het voorjaar van 1899 kreeg gezant Van Tets van Goudriaan van de toenmalige Duitse staatssecretaris van het *AA* Bernhard von Bülow uitleg over de belangstelling van de keizer voor Nederland:

> Laatstleden zaterdag, toen ik bij den heer von Bülow heb gegeten, vond deze gelegenheid, onder het rooken van den sigaar, mij, natuurlijk geheel uit eigen beweging -ik gaf er hem namelijk geen aanleiding toe- opmerkzaam te maken op het groote zwak des Keizers voor ons vorstenhuis en ons land. Die ingenomenheid en belangstelling heeft tweeërlei oorzaak, zeide hij, namelijk dat de Keizer zich mede als afstammeling en lid van het roemrijke huis van Oranje gevoelt en de, bij zijne voorliefde voor alles wat met zeevaart en het oorlogsbedrijf te water samen hangt, zeer verklaarbare diepe bewondering Zr. M. voor Uwe zeehelden en groote vlootvoogden, Tromp, de Ruyter, enz.[2]

Bij het bezoek van Wilhelmina en Hendrik in Potsdam in mei 1901 sprak de keizer opnieuw over de nauwe familiebanden en de goede betrekkingen tussen beide landen.[3]

In december 1907 bracht de Duitse vorst, in aansluiting op een bezoek in Groot-Brittannië, een tweede staatsbezoek aan Nederland. Wilhelm II voer met het keizerlijke jacht, begeleid door de marineschepen *Königsberg* en *Schleipner*, vanuit Groot-Brittannië naar Amsterdam, waar hij in de stromende regen door Wilhelmina werd ontvangen. Het keizerlijke gevolg was nog op 'Britse sterkte' en telde maar liefst 57 personen. Na een korte begroetingsceremonie volgde een bezoek aan het *Rijksmuseum*, waar hij werd toegezongen door kinderen van de Duitse school in Amsterdam. Bij de rondleiding toonde de monarch speciale aandacht voor de schilderijen van de zeventiende eeuwse zeeslagen. Later op de dag legde hij in de *Nieuwe Kerk* een krans op het graf van De Ruyter.[4]

De voorliefde van de keizer voor Nederland had verschillende wortels. De Duitse vorst was verwant met de Nederlandse koninklijke familie en voerde onder meer de titel Prins van Oranje. Dat hij daar grote waarde aan hechtte, bleek uit het feit, dat hij voor zijn paleis in Potsdam een *Ahnengalerie der Oranier* had laten neerzetten.[5] In zijn jeugd had Wilhelm meerdere malen toeristische uitstapjes gemaakt door Nederland en daarbij had hij onder meer in Scheveningen gelo-

---

1 Wilhelm II, *Ereignisse und Gestalten*, p. 145-150. J.A. Nichols, p. 330.
2 C. Smit (red.), *Bescheiden 1899-1903*,p. 47f.
3 Voor het bezoek van 1901: *AA-Bonn* Preussen-1/4 dd. Reichs- und Staatsanzeiger, 31. Mai, 1. Juni 1901.
4 *DWN*, 15-12-1907. *BAM-Freiburg* RM 2/ 384. Overigens legde de keizer niet altijd zo'n onverbloemde bewondering aan de dag voor het Nederlandse vorstenhuis. Bülow beschreef in zijn autobiografie de ontmoeting van de keizer met de beide Nederlandse vorstinnen in november 1899: '*In dem holländischen Hafenort Vlissingen, (...) erwarteten uns die beide holländischen Königinnen an der Landungsbrücke. Sie schienen sehr erfreut, uns wiederzusehen, und wurden auch von der Kaiserin mit Herzlichkeit begrüsst und umarmt. Der Kaiser, ganz erfüllt von dem grossartigen englischen Eindrücken, begegnete den holländischen Verwandten mit jener Kühle, die manche Leute ärmere Verwandten gegenüber in den Weg treten.*' B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 1, p. 345f.
5 *DWN*, 20-10-1907. Friedrich Wilhelm von Hohenzollern(1620-1688, '*der grosse Kurfürst*)') was een achterkleinzoon van Willem van Oranje.

geerd.[1] De Hohenzollern waren van oorsprong calvinisten en dit zal de gevoelens van verwantschap met de Nederlandse koninklijke familie bij keizer Wilhelm II wellicht nog versterkt hebben, waarbij mogelijk zijn calvinistische leermeester Hinzpeter de interesse van de prins voor Nederland gestimuleerd heeft.[2]

Die belangstelling is ongetwijfeld verder versterkt toen Wilhelm II in 1894 A.T. Mahan's studie *The influence of sea power upon history* las.[3] De Amerikaanse marine-officier Mahan schreef een groots opgezette geschiedenis van de strijd om de maritieme hegemonie tussen de Republiek, Engeland en Frankrijk in de zeventiende en achttiende eeuw. De Ruyter, Tromp en andere Nederlandse zeehelden speelden een prominente rol in dit boek. Mahan had zich ten doel gesteld het Amerikaanse publiek te doordringen van het belang van een sterke vloot, maar het boek had ook grote invloed in het Duitse keizerrijk. Wilhelm II liet duizenden exemplaren van dit boek verspreiden en op ieder Duits oorlogsschip was een exemplaar van Mahan's werk te vinden.

Wilhelm II gebruikte de Nederlandse maritieme geschiedenis bij de opbouw van de Duitse vloot. Zo besliste de keizer in 1901 -ter gelegenheid van de sterfdag van Michiel Adriaanszoon de Ruyter- dat de *Holländische Ehrenmarsch* de officiële hymne van de vloot zou worden.[4] Waarschijnlijk deed hij dat, omdat hij vond dat het Duitsland ontbrak aan een eigen traditie op dit gebied. Interessant is dat hij de Nederlandse maritieme traditie ook gebruikte om te benadrukken, dat Duitsland en Nederland verbonden waren, omdat beide landen dezelfde belangen hadden. In maart 1900 schreef hij Wilhelmina een brief, nadat zij hem om steun had gevraagd om de Boerenoorlog te beëindigen. De keizer schreef dat hij helaas geen steun kon geven en vervolgde:

> *Darum ist es im Interesse des Weltfriedens sowohl als auch der niederländisch-friesischen Rasse auf dem Kontinent, dass eine mächtige Flotte auf dem Meere sei! Schwimmt sie erst, dann wird, wie in alter Zeit, Oraniens und Brandenburgs Banner auf allen Wassern nebeneinander wehen, sodass auch dann noch heissen kann: "En toch Oranje boven!". Bis dahin schweigen und arbeiten.*[5]

De wijze waarop Wilhelm II Nederland benaderde past binnen drie meer algemeen geldende elementen van het politieke denken van de Duitse keizer.

In de eerste plaats zouden, in de optiek van de keizer, de gekroonde hoofden van Europa de spil van het politieke leven van Europa moeten zijn.[6] Alhoewel de Duitse vorst de invloed van de vorstenfamilies overschatte, waren vorsten aan het einde van de negentiende eeuw machtsfactoren van betekenis. Dat gold zeker voor de vorsten in het oosten en midden van Europa, de tsaar, de keizer van Oostenrijk-Hongarije en de Duitse keizer, maar ook de Britse koning Edward VII, de Belgische koning Leopold II en de Nederlandse koningin Wilhelmina hadden een niet te onderschatten politieke invloed. Dynastieke politiek was rond

---

1 J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 1, p. 9. L. Cecil, *Wilhelm II. Prince and Emperor, 1859-1900* (Chapel Hill (N.C.), 1989), p. 42.
2 J.J. Sheehan, *German History*, p. 561. In de negentiende eeuw waren de Hohenzollern hoofd van de Pruisische protestantse kerk, waarin lutheranen en calvinisten verenigd waren.
3 A.T. Mahan, *The influence of sea power upon history, 1660-1783* (London, 1918). De eerste druk was in 1890 verschenen. Over de ontvangst van het het boek: W.L. Langer, p. 418-420.
4 H.H. Herwig, *'Luxury' Fleet*, (London, 1980), p. 30.
5 *GP*, Bd. 15, p. 539. De keizer uitte zich in vergelijkbare termen (*schweigen und arbeiten*) tegenover de Franse ambassadeur. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 239.
6 L. Cecil, *History as a family chronicle: Kaiser Wilhelm II and the dynastic roots of the Anglo-German antagonism*. In: J.C.G. Röhl, N. Sombart (Eds.), *Kaiser Wilhelm II. New Interpretations* (Cambridge, 1982), p. 102ff. Bülow was van mening dat de monarchie na 1870, dankzij Bismarck, veel sterker was geworden in Europa. Na 1900 (bijvoorbeeld de revolutie in Rusland 1905) verloor de monarchie weer terrein. B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 240f.

de eeuwwisseling nog een belangrijk onderdeel van de buitenlandse politiek in Europa. Zo bemoeiden alle grote mogendheden in Europa zich na de opheffing van de personele unie tussen Zweden en Noorwegen in 1905 intensief met de keuze van een nieuwe koning voor Noorwegen. Huwelijken tussen de vorstenfamilies waren een gangbaar instrument om goede betrekkingen tussen staten op te bouwen. De Duitse ambassadeur Von Radowitz schreef over het huwelijk van de broer van de Nederlandse koning met een Pruisische prinses in 1878: '*Diese Verbindung war politisch sehr erwünscht; gute Beziehungen mit Holland suchten wir*'.[1]

Het mag geen verbazing wekken, dat de Duitse diplomatie en het Duitse hof de ontwikkelingen rond het Nederlandse koningshuis met belangstelling volgden. De zwakke gezondheid van de jonge koningin Wilhelmina, de enige directe troonopvolgster van Willem III, was een bron van zorg voor diplomaten en vorsten. Philipp Eulenburg schreef in december 1890 aan Holstein:

> *Einiges Bedenken macht mir die Möglichkeit, dass die schwächliche kleine Königin Wilhelmine an Diphteritus oder Scharlach über Nacht tot sein kann. Ist die Erbfolge denn absolut fest geregelt? Prinz Albrecht oder die Grossherzogin von Weimar? Wenn das geringste Zögern im gegebenen Moment eintritt, können wir bei der antideutschen Stimmung in Holland einen französischen König auf dem Halse haben.*[2]

Wilhelm II wilde met alle Europese vorstenhuizen goede betrekkingen onderhouden en cultiveerde de dynastieke betrekkingen met zorg. De keizer nam het initiatief voor de staatsbezoeken aan Nederland. Hij zocht bewust nauw contact met het Nederlandse vorstenhuis en deze contacten werden getypeerd door een zekere bevoogdende zorgzaamheid. De diplomaat Richard von Kühlmann schreef in zijn memoires:

> *Kaiser Wilhelm II hat es immer geliebt, den verwandtschaftlichen Zusammenhang der Häuser Hohenzollern und Oranien besonders zu unterstreichen und zu betonen. Er hat in der ritterlichen Art, die ihm zweifellos eigen war, für Königin Wilhelmine von Holland, die er ja als ganz junge Soeveränin erlebt hatte, besondere Achtung und freundschaftliches Wohlwollen an den Tag gelegt.*[3]

Alhoewel zijn publieke optreden tijdens zijn staatsbezoek in Amsterdam in 1891 een succes was geweest, had hij in de persoonlijke contacten niet altijd een goede indruk gemaakt. Het Nederlandse koningshuis reageerde gereserveerd op de blijken van belangstelling uit Duitsland.[4] Emma poogde het verplichte tegenbezoek te beperken tot een absoluut minimum. Aanvankelijk wilde ze Wilhelmina zelfs niet meenemen. De tafelrede, die Emma in juli 1892 ter gelegenheid van dit tegenbezoek in Potsdam uitsprak, was kort en sober. De beide vorstinnen

---

1 J.M. von Radowitz, *Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Joseph Maria von Radowitz* (Stuttgart, Berlin und Leipzig, 1925), Bd. 2, p. 71.
2 *EK*, Bd. 1, p. 612. De belangstelling die tijdgenoten hadden voor dit probleem kan men bijvoorbeeld aflezen uit het feit, dat in de tweede helft van de jaren tachtig in *SEG* -in de paragraaf over Nederland- aan het probleem van de troonopvolging de meeste aandacht werd besteed.
3 R. von Kühlmann, p. 278. Dit wordt bevestigd door: F. Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben* (Wiesbaden, 1957), Bd. 3-4, p. 62f.
4 C.A. Tamse, *Buitenlandse politiek en staatsbezoek*. In: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma, opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn, 1990), p. 146-168. J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 1, p. 70 en 144. De Russische tsaar en het Engelse koningshuis legden dezelfde reserve aan de dag. De Engelse koningin Alexandra schreef over de Duitse keizer: '*He loves noise, he involves himself in anything (...) and gives advice to everyone. He wants to play Charlemagne and pose as the dominator of all sovereigns*'. Geciteerd uit: L. Cecil, *History as a family chronicle*, p. 103 en 108-9.

vertrokken 's morgens 2 juli stipt op tijd, alhoewel de keizer nog een tuinfeest voor hen had willen organiseren. Toen Wilhelmina in 1898 werd ingehuldigd als koningin werden geen buitenlandse vorsten uitgenodigd, omdat men het geheel een zuiver nationaal karakter wenste te geven. Deze wens was speciaal ingegeven om de Duitse keizer te kunnen weren van de festiviteiten, want de jonge Wilhelmina was aanvankelijk enigszins beducht voor dit machtige en bemoeizuchtige familielid.[1]

Bij de trouwplannen van Wilhelmina speelde de klassieke dynastieke politiek eveneens een rol.[2] Reeds vanaf juni 1896 (!) werd in kringen van Duitse diplomaten en vorsten over de keuze van de huwelijkspartner van Wilhelmina gespeculeerd. De keizer volgde de berichtgeving over dit onderwerp met grote interesse en hechtte er grote waarde aan, dat een Duitse prins de gemaal zou worden van Wilhelmina. '*Aber nur ein deutscher Prinz darf Sie bekommen*', schreef de keizer onder meer in de kantlijn van een diplomatiek rapport over de trouwplannen van Wilhelmina. Het ontbrak de Duitse keizer echter aan mogelijkheden om invloed op de keuze van Wilhelmina uit te oefenen. '*Wer soll die Sache fingern? Dazu gehört eine kluge alte Tante, aber die sehe ich nicht*', schreef Holstein in april 1899 over deze delicate kwestie.[3] De favoriete kandidaten van de keizer, prins Wilhelm zu Wied -'*Die Wieds sind vorzüglich erzogen und werden sich als Gemahle der Königin vortrefflich eignen*'- en prins Friedrich-Wilhelm von Preussen -'*ein ausgezeichneter Junge*'-, dolven evenwel het onderspit. Op één belangrijk punt kreeg de keizer zijn zin: Wilhelmina huwde met een Duitse prins, Heinrich von Mecklenburg-Schwerin.[4]

In 1902, toen Wilhelmina ziek was en zij nog geen troonopvolger voortgebracht had, doemde de mogelijkheid op dat verre Duitse familieleden, de prinsen Reuss, bij haar overlijden de troon zouden overnemen.

Dat vonden veel Nederlanders geen prettig vooruitzicht en herhaaldelijk werd in Haagse kringen gesproken over de mogelijkheid in dat geval over te gaan tot de republikeinse staatsvorm. De Britse gezant maakte melding van dergelijke gesprekken en schreef dat hij deze plannen onverantwoord vond, omdat het uitroepen van een republiek wellicht een Duitse interventie in Nederland kon uitlokken. De Nederlandse ex-minister van Buitenlandse Zaken De Beaufort was over deze plannen eveneens uiterst sceptisch. 'Duitschland zal ook wel niet lijdelijk toezien indien wij hier aan Duitsche vorsten hun grondwettige rechten op de kroon gingen ontnemen', schreef hij in oktober 1905 in zijn dagboek.

Aan al deze speculaties kwam een eind door de geboorte van Juliana op 30 april 1909. Haar geboorte leidde, aldus de historicus Smit, 'tot een spontaan vreugdebetoon, dat geen einde scheen te nemen', aangezien 'het gevaar voor troonsbestijging door een vreemde vorst was afgewend'.[5]

In de tweede plaats was Wilhelm niet alleen van mening, dat vorsten de spil dienden te zijn van de nationale en internationale politiek; hij was bovendien

---

1 *SEG*, 1892, p. 100f. M.E. Verburg, p. 14. J. Woltring (red.), *Bescheiden 1891-1894*, p. 588f. *Grossherzog Friedrich I von Baden*, Bd. 4, p. 71f. Emma stuurde na het bezoek van juli 1891 aan op uitstel van het tegenbezoek i.v.m. de rouwperiode. *AA-Bonn* Preussen-1/4 dd. Rantzau an Caprivi, 26. Januar 1892. J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 1, p. 74.

2 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 4ff. C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* (Groningen, 1971-3), dl. 1, p. 73-82. H. Lademacher, *Ungleiche Nachbarn*, p. 76-9.

3 *HP*, Bd. 2, p. 1214f.

4 Wihelmina maakte in haar autobiografie een duidelijk onderscheid tussen Pruisen en Mecklenburg. '*De bewoners waren zeer gehecht aan de Mecklenburgse zelfstandigheid en moesten niets hebben van Pruisische overheersing. Een trouw en goedig volk.*' Wilhelmina, p. 109. In een intern rapport van het AA uit mei 1898 stond, dat de Nederlandse publieke opinie zeer vijandig zou reageren op een Pruisische prins-gemaal. *BA-Potsdam* 09.01, 9872. Notiz 28. Mai 1898.

5 C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 73-82. Zie ook: J.P. de Valk, *Beaufort*, dl.1, p. 323.

van mening, dat Duitsland was uitverkoren om de leidende rol te spelen in Europa. In juli 1892 zei hij tegen zijn raadgever en vriend Philipp Eulenburg:

> *Ich hoffe dass Europa allmählich den Grundgedanken meiner Politik durchschauen wird: die Führung im friedlichen Sinn - eine Art napoleonische Suprematie (...) in friedlichem Sinn.*[1]

Door de jaren heen uitte hij zich in vergelijkbare termen. In september 1904 wenste hij de vorming van een Europese anti-Japanse coalitie onder Duitse leiding.[2] In februari 1912 schreef admiraal G.A. von Müller in zijn dagboek:

> *Er (Wilhelm II, A.B.) sah sich schon als Leiter der Vereinigten Staaten von Europa und für Deutschland ein Kolonialreich quer durch Zentral-afrika. Tirpitz und ich gossen viel Wasser in den kaiserlichen Wein.*[3]

Binnen een dergelijke Duitse hegemonie in Europa paste een nauwe band tussen het Duitse keizerrijk en Nederland, waarbij Nederland zou genoegen moeten nemen met een ondergeschikte positie. In augustus 1899 schreef hij in de kantlijn van een diplomatiek rapport over Nederland:

> *Der kleine Planet muss in den Bannkreis des grösseren schliesslich doch hinein und zu ihm gehören, ohne seine selbständige Thätigkeit zu verlieren.*[4]

En uit een aantekening, die hij maakte bij een lang rapport uit augustus 1902, waarin de Duitse gezant Graf Pourtalès de Duits-Nederlandse relatie evalueerde, blijkt hoe de keizer zich dit concreet voorstelde:

> *Die Niederlande sind wirtschaftlich, bes. handelspolitisch, auf ihr Hinterland -das Deutsche Reich- angewiesen und haben ein grosses Interesse daran, dass dasselbe ihnen gewogen und erhalten bleibt. Sie mussten aber, ehe sie in irgend ein näheres Verhältnisz zu uns treten können, durch die Macht der Thatsachen dazu gezwungen werden! Das geschieht 1) durch Ausbau von Emden und den Mittellandkanal nebst Weserregulirung, wodurch der Handel von Rotterdam abgelenkt wird; 2) durch den Bau einer starken Flotte, welche in conspectu der Niederl. Häfen in der Nordsee als sichtbares Zeichen unserer Macht zur See, ihnen ein Gefühl des Vertrauens und der Sicherheit erweckt für ihre Vaterländische Küste und auch ihre Kolonien. W.*[5]

In de laatste plaats paste de belangstelling van de keizer voor Nederland in het raciaal wereldbeeld, dat Wilhelm II deelde met veel tijdgenoten en mensen uit zijn omgeving.[6]

---

1 *EK*, Bd. 2, p. 913f. Enkele voorbeelden hoe de keizer zijn rol zag bij: J.C.G. Röhl, *Kaiser, Hof und Staat*, p. 20.
2 *GP*, Bd. 19-1, p. 211.
3 W. Görlitz, *Der Kaiser* ..., p. 112. Zie ook: *EK*, Bd. 3, p. 1739f, 1855 (september 1896) en 2115-9 (september 1905). F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 72f (1901) en 201f (januari-maart 1912). H. von Pogge Strandmann (Hrsg.), *Walther Rathenau, Tagebuch 1907-1922* (Düsseldorf, 1967), p. 156f (februari 1912). R. Fiebig-von Hase, *Die Rolle Kaiser Wilhelms II. und die deutsch-amerikanischen Beziehungen, 1890-1914*. In: J. Röhl (Hrsg.), *Der Ort*, p. 223-257, aldaar p. 233-7.
4 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 13.
5 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 82.
6 Eulenburg en de zogenaamde *Liebenberger Kreis* hebben de keizer op het punt van irrationeel en romantisch racisme sterk beïnvloed. Philipp Eulenburg was diplomaat en vanaf 1886 een persoonlijk vriend van Wilhelm II, die grote invloed op hem had. Eulenburg bracht de keizer bijvoorbeeld in contact met de racistische schrijver H.S. Chamberlain. Perspublikaties en een

Bekend is de door hemzelf ontworpen allegorische voorstelling met het motto *Völker Europas, wahrt eure heiligste Güter*, waarmee de Duitse vorst de Europeanen wilde waarschuwen voor het 'gele gevaar'. Op deze artistieke prestatie was hij zo trots, dat hij deze tekening ijverig verspreidde. Wilhelm II zond de Russische tsaar een exemplaar en hij gaf de Britse ambassadeur in Berlijn, Edward Malet, de tekening en de allegorie werd opgehangen aan boord van de luxe passagiersschepen van de *Hapag*.[1]

De keizer bewonderde en correspondeerde met de auteur Houston Stewart. Chamberlain. Chamberlain -een Engelsman, die zich uit bewondering voor het Duitsland van Wagner en Schopenhauer had laten naturaliseren tot Duits staatsburger- publiceerde in 1899 het ruim 1000 pagina's dikke werk *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*. In dit uiterst ambitieuze werk presenteerde de auteur een geheel nieuwe wereldgeschiedenis. Uitgaande van het axioma, dat de hegemonie van de Germaanse rassen het dominerende kenmerk was van de negentiende eeuw, werd alle geschiedenis na de val van het Romeinse Rijk gereduceerd tot de voorgeschiedenis van deze Germaanse hegemonie. De Germaan, overigens eerder een bewustzijn dan een duidelijk te definiëren raciale groep -'*Wer einer ausgesprochenen, reinen Rasse angehört, empfindet es täglich*'-, had Europa gered uit '*den Krallen des Ewig-Bestialischen*'. '*Ewig-Bestialisch*' was voor Chamberlain welbeschouwd zo ongeveer alles wat niet-Germaans was. Het enige, wat men volgens de auteur moest betreuren was, dat de Germaan '*nicht gründlicher vertilgte (...) wohin sein siegender Arm drang*'.

De keizer was zo enthousiast over dit boek, dat hij het avond aan avond voorlas aan zijn verzamelde familieleden. Toen hij na de Eerste Wereldoorlog zijn autobiografie schreef, was zijn bewondering nog onverminderd:

> *Das Germanentum in seiner Herrlichkeit ist dem erstaunten deutschen Volke erst durch Chamberlain in seinen 'Grundlagen des XIX Jahrhunderts' klar gemacht worden.*[2]

De keizer koesterde op basis van zijn raciale denkbeelden belangstelling voor 'stamverwante' volkeren. Hij kon zwelgen in Noordse mystiek, iedere zomer voer hij wekenlang met zijn jacht door Noorse fjorden en hij was gefascineerd door Engeland. Chamberlain zelf had geen bijzondere waardering voor Nederland, maar de keizer zag ook in de Nederlanders nauwe verwanten van de Duitsers en dat versterkte hem in zijn belangstelling voor Nederland. In september 1902 schreef de keizer in de kantlijn van een rapport over het Nederlandse leger dat de Nederlanders '*absolute Germanen*' waren en over de Boeren in zuidelijk Afrika schreef Wilhelm:

---

rechtszaak, waarin de homosexualiteit van Eulenburg centraal stond, maakten in 1907 een einde aan het contact tussen Wilhelm II en de *Liebenberger Kreis* waarin Eulenburg de centrale figuur was. *EK*, Bd. 1, p. 216f. Bd. 4, p. 2039 en 2101f.

1 Wilhelm II had deze allegorie geschetst; de gerenommeerde schilder Hermann Knackfuss uit Kassel had zijn ontwerp uitgewerkt. A. Palmer, *The Kaiser* (London, 1978), p. 74. In juli 1900 sprak de keizer zijn beruchte 'Hunnen'-rede uit, waarmee hij afscheid nam van de Duitse troepen die gingen deelnemen aan de internationale expeditie tegen de Boxeropstand in China. Hij riep de Duitse troepen op zodanig op te treden -'*Pardon wird nicht gemacht! Gefangenen werden nicht gemacht!*'-, dat ze evenals de Hunnenkoning Etzel niet vergeten zouden worden en '*dass niemals wieder ein Chinese es wagt, etwa einen Deutschen auch nur scheel anzusehen.*' In: M. Behnen (Hrsg.), *Quellen zur deutschen Aussenpolitik im Zeitalter des Imperialismus* (Darmstadt, 1977), p. 246f.

2 Wilhelm II, *Ereignisse und Gestalten*, p. 154. B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 1, p. 172. Chamberlain vond Nederland weinig interessant aangezien de Nederlanders niet het voor Germanen karakteristieke '*Ausdehnungsvermögen*' bezaten. '*Selbst die stammverwandten Holländer haben in Südafrika mehr Beharrungs- als Ausdehnungsvermögen bewiesen*'. H.S. Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, (München, 1919), p. 320, 549f en 1022.

Das deutsche Volk empörte sich über diesen Versuch der Vergewaltigung einer kleinen Nation, deren Ursprung niederländisch, also niedersächsisch-deutsch ist, und aus völkisch-verwandtschaftlichen Gründen Sympathie bei uns genoss.[1]

De ironie is dat Nederland bij en na de ineenstorting van het keizerrijk een opmerkelijke rol speelde in het leven van Wilhelm II. Op 22 oktober 1918 kwamen de admiraals van de keizerlijke marine bijeen en overlegden of ze met de gehele Duitse vloot, met de keizer aan boord van het vlaggeschip, naar de Nederlandse Waddeneilanden zouden varen om daar -vlakbij de plaats waar De Ruyter in 1673 de gecombineerde Engels-Franse vloot had gedwongen de blokkade van de kust van de Republiek op te geven- de Engelse vloot tot een beslissende slag te dwingen.[2] Geruchten over deze plannen deden de matrozen van de Duitse vloot muiten en in november 1918 deed Wilhelm II afstand van de Duitse troon en zocht hij asiel in Nederland, waar hij in 1941 overleed.

Na de Duitse inval in Nederland in mei 1940 deed de keizer nog een poging een rol te spelen als mediateur tussen bezetters en de Nederlandse bevolking. Zo bezocht hij kort na de Nederlandse overgave de graven van zowel gevallen Duitse als Nederlandse soldaten. Een praktische betekenis had dit niet meer. In het Derde Rijk speelde de keizer van het Tweede Rijk geen rol van betekenis meer.[3]

6.3 DE INVLOED VAN WILHELM II OP HET REGERINGSBELEID.

Tussen 1890 en 1914 zijn, voor wat betreft de invloed van Wilhelm II op de buitenlandse politiek van Duitsland, vier perioden te onderscheiden. In de jaren 1890-1894 concentreerde de keizer zijn aandacht op de binnenlandse politiek en waren de regering en het *AA* in staat relatief ongemoeid de buitenlandse politiek te dirigeren. Vanaf 1894 begon de Duitse vorst zich in toenemende mate te bemoeien met de buitenlandse politiek. Met afnemend succes probeerde rijkskanselier Hohenlohe-Schillingsfürst een rustige en duidelijke koers te varen in de binnen- en buitenlandse politiek. Deze beide perioden zijn het onderwerp van dit hoofdstuk.

Deze tweede periode eindigde in 1897 met de benoeming van Tirpitz en Bülow. Toen brak de periode van de *Weltpolitik* aan, die in de volgende drie hoofdstukken wordt behandeld. In deze fase had Wilhelm II 'zijn mensen', Bülow en Tirpitz, op sleutelposten weten te benoemen en gedrieën zouden zij in de periode 1897-1909 sterk hun stempel weten te drukken op de Duitse buitenlandse politiek.

Dat ging mis met het bekende *Daily-Telegraph*-interview in 1908 en een jaar later volgde het ontslag van Bülow. Zijn opvolger Theobald von Bethmann Hollweg zette de *Weltpolitik* voort, maar Bethmann Hollweg wilde deze politiek naar eigen inzicht gestalte geven. Wilhelm II, gesteund door Tirpitz, blokkeerde echter iedere poging tot koerswending in de Duitse politiek. De periode 1908-1914 komt in het laatste hoofdstuk aan de orde.

Wilhelm II, die tevens koning van Pruisen was, had een formidabele formele macht en talrijke mogelijkheden om invloed uit te oefenen op de Duitse buiten-

---

1 Wilhelm II, *Ereignisse und Gestalten*, p. 68f. J. Woltring (red.), *Bescheiden 1891-1894*, p. 93. Over de belangstelling voor Scandinavië zie: *EK*, Bd. 1, p. 310-312. Over de problematische haat-liefde-verhouding van de keizer met Groot-Brittannië zie bijv. L. Cecil, *History as a family chronicle*.
2 A. Palmer, p. 208.
3 A. Palmer, p. 226. H. Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, p. 108-118.

landse politiek. Als keizer benoemde en ontsloeg hij de rijkskanselier en deze was alleen verantwoording schuldig aan de keizer. Als koning van Pruisen kon hij de Pruisische ministers naar eigen goeddunken benoemen en ontslaan. Als koning van Pruisen had hij ook het recht het *Staatsministerium*, in de praktijk de gecombineerde ministerraad van de rijkskanselier, de Pruisische ministers en de belangrijkste staatssecretatrissen van het rijk, voor te zitten en van dat recht maakte Wilhelm II regelmatig gebruik. Als opperbevelhebber van leger en vloot besliste hij over de benoemingen in de strijdkrachten. Als Pruisisch en Duits staatshoofd moest Wilhelm II zijn handtekening zetten onder talloze belangrijke benoemingen, zoals diplomaten en belangrijke lokale bestuurders. Door zijn handtekening hechtte Wilhelm II zijn goedkeuring aan alle Pruisische en rijkswetten.

Hij bezocht en ontving buitenlandse staatshoofden, correspondeerde met diverse Europese vorsten, hij sprak met buitenlandse diplomaten, liet zich buiten het *AA* om informeren door militaire attaché's, stuurde privé-missies naar het buitenland, hield talloze redevoeringen en gaf interviews over 'zijn' politiek.[1]

In een niet verzonden brief aan de keizer schreef rijkskanselier Hohenlohe-Schillingsfürst eind 1894, dat hij het noodzakelijk achtte, dat Wilhelm II hem informeerde over alle gesprekken en correspondentie die de keizer voerde met buitenlandse vorsten, diplomaten en politici. Slechts op die manier, zo betoogde Hohenlohe-Schillingsfürst, was een gecoördineerde buitenlandse politiek mogelijk; Hohenlohe-Schillingsfürst vervolgde:

> *Ich habe stets an dem Grundsatz festgehalten, dass die auswärtige Politik nach dem Befehlen Euer M. geleitet werden muss. Die Ausführung dieser Befehle liegt dem Reichskanzler, bzw. dem AA ob.*[2]

De hofhouding van Wilhelm II telde aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog 3500 personen.[3] De historicus Röhl heeft berekend, dat de hofhouding van Wilhelm II toen meer kostte dan de Rijkskanselarij, *AA*, *Kolonialamt* en de *Reichsjustizverwaltung* bij elkaar. Het hof kostte 22 miljoen mark en alle Duitse vorsten bij elkaar kostten 42 miljoen mark. Ter vergelijking: de luxueuze hofhouding van koning Edward VII kostte 11,6 miljoen mark en het koninklijk huis in Nederland kostte het bescheiden bedrag van 1,5 miljoen mark.

Röhl wijst erop dat het prestige van het hof gekoppeld was aan de machtspositie van Wilhelm II. Ten aanzien van de politiek van de vorst was menig hoveling kritisch, maar wanneer het om de machtspositie van de keizer-koning ging, kreeg Wilhelm de onverdeelde steun van het hof. De hofhouding was nauw vervlochten met de Pruisische adel, die een overheersende positie had in het officierskorps en de hogere rangen van de Pruisische ambtenarij. De keizer had de mogelijkheid deze machtige groepen te mobiliseren in een conflict met de regering en/of de volksvertegenwoordiging.

---

1 De briefwisseling tussen keizer en tsaar is onder de naam *Willy-Nicky*-correspondentie bekend geworden. De keizer correspondeerde ook met de vorsten in Wenen, Londen, Stockholm en Den Haag. Aanvankelijk was niet alle correspondentie van de keizer met het buitenland bekend bij het *AA*. Met sommige diplomaten (Bülow) voerde de keizer ook een privé-correspondentie. De zeer wantrouwige Holstein vermoedde, dat de keizer ook een privé-correspondentie voerde met Von Schloezer, die enige tijd gezant in Den Haag was. Ik heb geen sporen van een dergelijke correspondentie gevonden in de Duitse archieven. M.E. Verburg, p. 45. R. Vierhaus (Hrsg.), *Das Tagebuch der Baronin Spitzemberg* (Göttingen, 1960), p. 471. Het persoonlijk archief van de keizer is in 1918 door de keizerin grotendeels verbrand, voordat zij de keizer achterna reisde naar Nederland.

2 G.A. von Müller, *Hohenlohe Denkwürdigkeiten*, Bd. 3, p. 27f.

3 Over het hof: J.C.G. Röhl, *Kaiser, Hof und Staat* (München, 1987), p. 78-115, aldaar: p. 82, 85, 93 en 114f.

De belangrijkste obstakels voor een autocratisch regime door Wilhelm II waren de volksvertegenwoordigingen. Het Pruisische Huis van Afgevaardigden en de Rijksdag waren zeker niet anti-monarchistisch en bovendien onderling en intern sterk verdeeld, maar het naakte feit van hun bestaan vormde een tegenwicht tegen de ambities van de vorst.[1] De volksvertegenwoordigers hadden niet het recht een regering weg te sturen door het vertrouwen op te zeggen, maar met het budgetrecht hadden ze een machtig instrument in handen om invloed uit te oefenen op het regeringsbeleid.

Met name de begrotingsdebatten maakten de regering als intermediair tussen vorst en volksvertegenwoordigingen onontbeerlijk. Een bekwaam minister of staatssecretaris kon zich door expertise en handig manoeuvreren tussen monarch en parlement onmisbaar maken en een zekere machtspositie verwerven, zoals Von Miquel, Bülow en Tirpitz bewezen. Maar dit bleef een vorm van koorddansen, waarbij uiteindelijk Wilhelm II het machtswoord kon spreken. Een rijkskanselier of minister kon dreigen met ontslag, maar niet te vaak, zoals Caprivi na verloop van tijd merkte. In de val van Bismarck, Caprivi, Von Miquel en Bülow speelde het feit, dat zij in ongenade waren gevallen bij de vorst een doorslaggevende rol. Omgekeerd hield de steun van de keizer Tirpitz na 1906 in het zadel, alhoewel het *AA* en de rijkskanselier hem graag hadden zien vertrekken.

De positie van de regering ten opzichte van Wilhelm II werd bovendien verzwakt door het feit, dat de belangrijkste personen, die na 1890 het roer van Bismarck overnamen, Caprivi, Marschall von Bieberstein, Von Miquel en Holstein, ten eerste geen parlementaire democratie wensten en ten tweede vaak de vrees koesterden, dat Bismarck een poging zou doen terug te keren als rijkskanselier of zelfs als dictator. Daardoor was de steun van de keizer een onontbeerlijke factor voor hen.[2]

Tenslotte werd Wilhelm II na Bismarck maar zelden geconfronteerd met doorgewinterde politici maar met diplomaten, ambtenaren en een enkele officier; personen die gewend waren te gehoorzamen en bevelen uit te voeren. Caprivi, Marschall von Bieberstein en Holstein waren bekwame bestuurders en ze kritiseerden allerlei feilen van Bismarcks rijk en het functioneren van de keizer, maar ze hadden zelden de moed deze twijfel openlijk te spuien en ze hebben nooit serieus gestreefd naar een hervorming van het keizerrijk.

Veel te laat gingen sommigen kritiek leveren op de ambitieuze langetermijn plannen van Wilhelm II en toen bleef deze kritiek voornamelijk binnenskamers. Zo uitte Caprivi zich privé zeer kritisch over zijn samenwerking met de keizer en liet Marschall von Bieberstein zich in particuliere brieven kritisch uit over de bouw van de vloot. Maar Marschall von Bieberstein nam geen ontslag en bleef, als ambassadeur in Constantinopel, loyaal meewerken aan een politiek, die hem met de nodige bedenkingen vervulde. Ook figuren als Holstein en Münster uitten hun frustratie in dagboeken of privécorrespondentie, maar in de praktijk konden ze slechts corrigeren, verhullen en pogen de ontwikkelingen enigszins in goede banen leiden.[3]

---

1 *EK*, Bd. 1, p. 207. De keizer liet zich altijd zeer negatief uit over de Rijksdag. Zo in Januari 1887: '*Möge der Tag bald kommen, wo die Grenadiere der Garde das Lokal* (de Rijksdag, A.B.) *mit Bajonet und Tambour säubern werden*!' Later noemde hij de Rijksdag '*Reichsaffenhaus*' en de linkse afgevaardigden kregen daarbij nog speciaal het predicaat '*Halunken*'. *EK*, Bd. 2, p. 1424f. Wilhelm II was van mening, dat de grondwet hem onvoldoende macht gaf. Wilhelm II, *Ereignisse und Gestalten*, p. 116-118.
2 H. Herzfeld, p. 158. *EK*, Bd. 2, p. 1414.
3 J.A. Nichols, p. 34 en 361f. J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck*, p. 232. *GPH*, Bd. 4, p. 342-345 (nooit verzonden ontslagbrief), 386 (privé-aantekening), 406 en 439 (brief aan Bülow).

6.4 DE DOORBRAAK VAN DE *WELTPOLITIK* EN DE ROL VAN HET RADICALE NATIONALISME, 1894-1897.

- Het ontstaan van de ideologie van de *Weltpolitik*.

Vanaf 1894 begon journalisten, publicisten en wetenschappers in Duitsland steeds sterker aan te dringen op een imperialistische politiek.[1] Duitsland zou volgens hen een groter koloniaal bezit moeten verwerven en dat kon alleen als de regering de voorzichtige overzeese politiek van de *Neue Kurs* zou vervangen door een offensieve politiek. Er werd nauwelijks gediscussieerd over concrete doelen; men beperkte zich tot het doen van een appel aan het publiek. Duitsland moest uit zijn lethargie ontwaken om niet langzamerhand af te zinken tot het niveau van een tweederangs mogendheid.

De inaugurele rede van Max Weber uit 1895 is hiervan het bekendste voorbeeld, maar geleidelijk uitten zich steeds meer publicisten, wetenschappers, ondernemers en politici in soortgelijke bewoordingen.[2] Onder de talrijken die rond het midden van de jaren negentig als protagonisten van een Duits imperialisme optraden, behoorden prominente geleerden, publicisten en ondernemers als Hans Delbrück, Theodor Schiemann, Paul Voigt, Karl Rathgen, Gustav Schmoller, Ernst Francke, Rudolf Martin, Adolph Wagner, Lujo Brentano, Max Sering, Alexander von Peez, Max Lenz, Otto Hintze Friedrich Meinecke, Hermann Oncken, Karl Lamprecht, Friedrich Naumann, Alfred Krupp en Albert Ballin.[3]

De propaganda voor een imperialistische politiek kreeg een sterke impuls doordat de keizer, gesteund door kringen binnen het hof en de marine, druk begon uit te oefenen op de regering om een vloot te bouwen en een imperialistische politiek te initiëren.[4]

Wilhelm II had van jongs af aan belangstelling voor de marine. Nadat hij in het voorjaar van 1894 Mahan had gelezen, was hij nog sterker overtuigd geraakt van de noodzaak van een sterke Duitse vloot. Vanaf dat moment oefende hij voortdurend druk uit op de regering om een meer actieve overzeese politiek te gaan voeren. In november 1894 somde de keizer in gesprekken met Raschdau en Hohenlohe-Schillingsfürst een aantal gebieden op, die hij als Duitse kolonie wenste: Samoa, Mozambique en Formosa. In februari 1895 hield Wilhelm II een lezing voor 400 officieren op de militaire academie in Berlijn, waarin hij zijn toehoorders voorhield, dat het voor Duitsland een absolute noodzaak was een grote vloot te bouwen. Wilhelm II dacht daarbij aan een vloot van kruisers die overal ter wereld de Duitse belangen zouden kunnen verdedigen.[5]

---

1 E.J. Leupolt, *Die Stellung der bedeutendsten politischen Zeitschriften Deutschlands zum neuen Kurs der deutschen Aussenpolitik bis zum Rücktritt Bülows (14. Juli 1909)* (Leipzig, 1932), p. 46f, 64f en 79-81.

2 Max Weber, *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik*. In: Max Weber, *Gesammelte politische Schriften*, p. 1-25, aldaar: p. 24f. W.J. Mommsen, *Max Weber und die deutsche Politik, 1890-1920* (Tübingen, 1974), met name p. 39-42. Mommsen zegt voorzichtig, dat Weber midden jaren negentig nog geen duidelijke tegenstander was van het *völkische* nationalisme. ('*keineswegs eindeutig ablehnend*') Enkele termen uit zijn rede ('*Ellenbogenraum*') lijken zelfs rechtstreeks overgenomen uit het *alldeutsche* vocabulaire. W.J. Mommsen, *Weber*, p. 58. M. Weber, *Nationalstaat*, p. 14.

3 F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 69-77. L. Dehio, *Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert* (München, 1955), p. 39-69.

4 Wilhelm II pleitte al vanaf het begin van de jaren negentig voor een sterkere vloot. Zie: *EK*, Bd. 2, p. 1118: Eulenburg an Holstein, 7. Oktober 1893. De imperialistische propagandisten kregen bovendien steun van Paul Kayser, hoofd van de Koloniale Afdeling van het *AA*, die van meet af voorstander was van een meer actieve overzeese politiek. Holstein schreef Eulenburg in januari 1896: '*Der kleine Kayser, welcher ein selbständiges Kolonialamt anstrebt, hat sich der Marine dienstbar gemacht, und betreibt in der Presse unsinnige Projekte von Marine-Vermehrung. Der Kaiser, hierdurch angeregt, fordert wenigstens 100 millionen sofort für Schiffs-anschaffung*'. *EK*, Bd. 3, p. 1636f.

5 *EK*, Bd. 2, p. 1406: Aantekening Marschall nov. 1894: '*S.M. hat dem Fürsten Hohenlohe von der Insel Formosa, von Mozambique gesprochen, das wir bekommen müssen*'. P. Winzen, *Zur*

Voor de strategische en technische invulling van zijn maritieme ambities was de keizer sterk afhankelijk van adviezen van mensen in zijn omgeving: zijn marineadviseur Gustav Freiherr von Senden und Bibran, zijn broer prins Heinrich en diens adjudant G.A. von Müller en tenslotte Alfred von Tirpitz, de stafchef van het *Oberkommando* van de marine. In de memoranda die zij aan de keizer voorlegden, zien we ideeën terug, die eerder in de pers waren besproken: het gevaar dat Duitsland zou afzinken tot het niveau van een tweederangsmogendheid als het zijn buitenlandse politiek niet veranderde en de constatering, dat Duitsland met zijn demografische en economische groei de potentie bezat om in de toekomst een grote rol te spelen in de wereldpolitiek.[1]

Voor de keizer namen de mogelijkheden zich te bemoeien met de buitenlandse politiek toe, nadat hij in oktober 1894 de weinig buigzame Caprivi had vervangen door Fürst Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst. Hohenlohe-Schillingsfürst was een *grand old man* in de Duitse politiek. Hij was een ervaren en sceptisch diplomaat en hij had een beperkt politiek programma: '*Ich bin berufen worden um Beruhigung zu schaffen*'.[2] Door diplomatiek optreden slaagde hij er aanvankelijk in de ambities van de keizer enigszins te remmen en te kanaliseren. Dat was noodzakelijk omdat de verhoudingen tussen Wilhelm II, regering en volksvertegenwoordiging langzamerhand op een dieptepunt waren beland. Maar na verloop van tijd werd Hohenlohe-Schillingsfürst evenwel steeds meer gedwongen toe te geven aan de keizer. Daar was hij niet bijzonder gelukkig mee. '*Ueberhaupt ist mir die Rolle des Reichskanzlers, der nur die Befehle Sr. M. ausführen soll keineswegs sympathisch*', schreef hij in augustus 1897 aan zijn zoon.[3] Ondanks deze weerzin bleef hij zijn beperkte rol waardig spelen.

Hohenlohe-Schillingsfürst had zelf geen programma voor de buitenlandse politiek. Als liberaal had hij meer sympathie voor koloniale politiek dan Caprivi, de generaal uit het Pruisische leger. In december 1894 verklaarde hij in de Rijksdag, dat hij in het verwerven van koloniën een belangrijke nationale taak zag.[4] Tot op zekere hoogte zag hij ook de noodzaak van de bouw van een vloot. Toen Tirpitz hem in oktober 1898 uitlegde waarom Duitsland een vloot nodig had schreef Hohenlohe-Schillingsfürst in zijn dagboek: '*Manches ist dabei Uebertreibung, aber vieles beherzigenswert*'.[5] Over de praktische uitvoering van deze politiek had hij achteraf bedenkingen. In juli 1900 schreef hij zijn zoon over de bezetting van de Chinese stad Tsjintsao:

Genesis von Weltmachtkonzept und Weltpolitik. In: J.C.G. Röhl, *Ort*, p. 189-222, aldaar p. 207. *BAM-Freiburg* RM 2/114. Holstein sprak van een '*Vortrag (...) wo allerlei verfänglichen Fragen vorkamen, z.B. sprach er von dem Kriege gegen Russland, Fr(ankreich) und Dänemark*'. *HP*, Bd. 2, p. 1020. *EK*, Bd. 2, p. 1459 noot 4. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 221. Voor de druk, die de keizer vanaf 1895 constant zou uitoefenen op het *AA*, zie: *EK*, Bd. 3, p. 1640 (jan. 1896), 1759 (nov. 1896), 1787 (feb. 1897), 1796 en 1807 (maart 1897). *GPH*, Bd. 3, p. 466. *HP*, Bd. 2, p. 992 noot 3. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 215.

1 P. Winzen, *Genesis*. Bovendien: het memorandum van Tirpitz voor de keizer van 3 januari 1896. In: M. Behnen, p. 132-143. Memorandum Georg Alexander von Müller uit 1896. In: W. Görlitz, *Der Kaiser* ..., p. 36-41. Eén van de belangrijkste bekeerlingen van de keizer was Eulenburg, die vanaf dat moment ijverig propaganda maakte voor de vloot. In mei 1895 schreef Eulenburg: '*Der Schwerpunkt unserer Entwicklung in der Zukunft liegt im Welthandel, und unser Todtfeind ist auf diesem Gebiet England*'. *GHP*, Bd. 3, p. 457. *EK*, Bd. 3, p. 1703 (Opinie Eulenburg, juli 1896).

2 G.A. von Müller, *Hohenlohe Denkwürdigkeiten*, Bd. 3, p. 21. Over Hohenlohe: J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck*, p. 121f.Over de werkverhouding tussen Hohenlohe en de keizer: J.D. Farley, *Government by procrastination: Chancellor Hohenlohe and Kaiser William II*. In: *Central European History* (1974), p. 159-183.

3 G.A. von Müller, *Hohenlohe Denkwürdigkeiten*, Bd. 3, p. 379f.

4 P.R. Anderson, *The background of anti-English feeling in Germany, 1890-1902* (Washington D.C., 1939), p. 228f.

5 F. Curtius (Hrsg.), *Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst* (Stuttgart, Leipzig, 1906), Bd. 2. p. 532 en 537. G.A. von Müller, *Hohenlohe Denkwürdigkeiten*, Bd. 3, p. 464.

Nachdem aber (1897) Tirpitz und Bülow das Interesse seiner Majestät erregt hatten, konnte ich nichts mehr machen und wollte mich dem bekannten Vorwurf dass ich 'die Hosen voll hätte' nicht aussetzen. Ich habe aber doch Unrecht gehabt und hätte mit dem Ministerium dagegen Einsprache erheben sollen.[1]

Doordat de zwakke Hohenlohe-Schillingsfürst weinig weerstand bood, begon het *AA* de gecombineerde druk te voelen van de keizer en de publieke opinie. Dat dit indruk maakte, bleek bijvoorbeeld uit een brief van Holstein aan Radolin uit juni 1895. Holstein maakte daarin melding van een gesprek met staatssecretaris Marschall von Bieberstein en schreef:

> *Eines Tages anfangs März fragte ich Marschall: "Sind Sie der Ansicht, dass, wenn Russland und Frankreich jeder etwas von China abreissen, wir ruhig zusehen können? Ich meinenteils würde nichts dagegen haben". "Nein", erwiderte er, "das ist unmöglich gegenüber dem Kaiser wie der deutschen öffentlichen Meinung".*[2]

De keizer begon zich steeds nadrukkelijker te bemoeien met het buitenlandse beleid hetgeen bijvoorbeeld evident werd bij de Duitse politiek ten aanzien van zuidelijk Afrika. Bij verschillende gelegenheden bepleitte Wilhelm II bij het *AA* voor de annexatie van Mozambique en bovendien wilde de keizer actieve steun geven aan de stamverwante Boeren, die streefden naar totale onafhankelijkheid van Groot-Brittannië.[3]

De spanning tussen Groot-Brittannië en de Boerenrepublieken in zuidelijk Afrika zette de verhouding tussen Groot-Brittannië en Duitsland toenemend onder druk. In december 1894 hadden Hatzfeldt, de Duitse ambassadeur in Londen, en Kimberley, de Britse minister van Buitenlandse Zaken, een ernstige woordenwisseling over Transvaal. Transvaal deed pogingen de laatste vrije uitgang naar zee, via Swaziland en Tongaland, onder controle te krijgen. Groot-Brittannië doorkruiste die opzet door in 1895 Tongaland te bezetten. In oktober 1895 bereikte de relatie tussen Londen en Berlijn een nieuw dieptepunt toen de Britse ambassadeur in Berlijn, Edward Malet, Marschall von Bieberstein vertelde, dat de spanning in zuidelijk Afrika zou kunnen leiden tot een oorlog tussen Duitsland en Groot-Brittannië.[4]

Op 30 december 1895 vond een inval van 500 huurlingen onder leiding van Jameson in Transvaal plaats, met de bedoeling de regering van Kruger te vervangen door een pro-Britse regering. Deze inval was georganiseerd door Cecil Rhodes. De Britse minister van Koloniën, Joseph Chamberlain, was op de hoogte van diens voornemen.[5]

De Duitse politieke top was unaniem van mening, dat Duitsland duidelijk moest laten blijken de inval van Jameson af te keuren. Op 2 januari 1896 kreeg men in Berlijn bericht, dat Jameson was verslagen door de Boeren. Dat verminderde de dadendrang van de keizer allerminst. Op 3 januari eiste Wilhelm,

---

1 G.A. von Müller, *Hohenlohe Denkwürdigkeiten*, Bd. 3, p. 578.
2 *GPH*, Bd. 3, p. 466.
3 P.J. van Winter, dl. 2. p. 240f en 244. Wilhelm II, *Ereignisse*, p. 69. *HP*, Bd. 2, p. 1253: Holstein heeft het over de *Burensentimentalität* van de keizer. *GPH*, Bd. 4, p. 12: Februari 1897 zei de keizer op een hofbal tegen Beelaerts van Blokland, de vertegenwoordiger van de Boerenrepublieken in Europa: '*Sie können auf mich rechnen. Ich begreife, wie schwer es einer hat, der mit ehrlichen gegen unehrliche Waffen kämpft*'. Vertegenwoordigers van het *AA* verzochten Beelaerts deze uitspraak voor zich te houden.
4 P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 217. P.J. van Winter, dl. 1, p. 232 en 246f. *HP*, Bd. 2, p. 1018 en 1057.
5 M. Wilson, vol. 2, p. 313ff. J. Woltring (red.), *Bescheiden 1891-1894*, p. 194-8.

gesecondeerd door drie admiraals, van Hohenlohe-Schillingsfürst en Marschall von Bieberstein dat deze alsnog krachtige stappen zouden ondernemen in zuidelijk Afrika.[1] De keizer dacht aan het uitroepen van een protectoraat over de Boerenrepublieken en het zenden van troepen. Rijkskanselier en staatssecretaris poogden de keizer te matigen en uiteindelijk bleef het bij het sturen van een felicitatietelegram aan Kruger, het zogenaamde Krugertelegram.[2]

Enkele dagen later werd het duidelijk dat dit telegram door de Britten als een provocatie werd opgevat. Groot-Brittannië claimde immers de suzereiniteit over Transvaal en door het woord *Unabhängigkeit* in het telegram te gebruiken, leek Duitsland deze Britse claim te verwerpen. Frankrijk en Rusland steunden Duitsland niet in deze aangelegenheid en zo had Duitsland zich zonder machtsmiddelen en ruggesteun in een gebied gewaagd, dat Groot-Brittannië als zijn exclusieve domein beschouwde.

In Nederland werd ook emotioneel gereageerd op de inval van Jameson en met name liberale kranten betuigden hun instemming met het verzenden van het Krugertelegram. De Nederlandse consul-generaal in Pretoria schreef op 4 januari 1896 dat Kruger buitengewoon ingenomen was met het telegram van de keizer en vervolgens had gevraagd: 'Waar blijft Holland?' De consul-generaal adviseerde de regering een oorlogsschip naar Lourenço Marques te sturen. De Nederlandse regering liet zich niet meeslepen door de emoties en stuurde een week later een telegram, dat door zijn voorzichtige formulering geen aanstoot kon geven aan de geïrriteerde Britten. Een oorlogsschip wilde de Nederlandse regering niet sturen, omdat men de situatie te gespannen vond. minister van Buitenlandse Zaken Roëll schreef in maart 1896 aan Van Tets van Goudriaan:

> Mijne overtuiging is het, dat wij ons moeten concentreeren op het behoud en de verdere ontwikkeling van Indië en geen andere taak op ons laden. Daarom bleef ik in zake Transvaal ook steeds belangstellend en sympathisch toeschouwer, meer niet.[3]

Marschall von Bieberstein werd midden jaren negentig onder druk gezet door de conservatieven, die zijn handelspolitiek bestreden en door de voorstanders van een Duits imperialisme. Hij probeerde deze druk te pareren door de keizer naar aanleiding van het 25-jarig jubileum van het keizerrijk een sterk nationalistisch getinte rede te laten uitspreken.

Wilhelm II hield deze rede op 18 januari 1896, twee weken na de inval van Jameson, in zijn paleis in Berlijn. Duitsland, aldus Wilhelm II, was een *Weltreich* geworden met mondiale belangen. Deze wereldwijde belangen -dit *grössere Deutsche Reich*- diende te worden verbonden met het moederland. Wilhelm II was een meeslepend redenaar en deze rede is wellicht de beste en zeker de belangrijkste uit zijn loopbaan.[4] Hij appelleerde buitengewoon effectief aan de stemming onder belangrijke delen van de bevolking en poogde de bevolking te winnen voor de expansie van de vloot. Met de bouw van kruisers

---

1 J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck*, p. 164-166. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 220-222. *EK*, Bd. 3, p. 1632-3.
2 *HP*, Bd. 2, p. 1066 (n.4). De tekst van het Krugerelegram werd door Paul Kayser, Marschall von Bieberstein en Holstein opgesteld. De laatste uitte bedenkingen, maar moest zwichten. Holstein schreef later over de rol van Paul Kayser bij het opstellen van dit telegram: '*Einer der glücklichsten Augenblicke seines kolonialen Daseins war wohl der, wo er das Telegramm Sr. Majestät an den Präsidenten Krüger redigierte*'. *HP*, Bd. 2, p. 1095: Okt. 1896. Over de rol van Senden: '*Das Krügertelegramm war durch Senden veranlasst; er ist es auch, welcher in erster Linie den Kayser gegen England hetzt und zu dumm ist um zu erkennen, dass wir unsere Stellung gegenüber Russland und Frankreich dadurch schwächen.*' *EK*, Bd. 3, p. 1873: Nov. 1897.
3 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1891-1894*, p. 202-207, 210-3 en 228. M. Kuitenbrouwer, p. 176f.
4 M. Behnen, p. 146.

waarmee de overzeese belangen van Duitsland konden worden beschermd zou Duitsland volgens de keizer een instrument in handen hebben om een grotere rol te spelen in de mondiale politiek. In feite was deze rede slechts een variant van de *Neue Kurs*. De toon was militanter, maar het ging nog steeds uitsluitend om economische belangenbehartiging en er werd niet gesproken over koloniale expansie.

Kranten en tijdschriften reageerden enthousiast op de rede van de keizer. In januari 1896 publiceerde Hans Delbrück hoofdredacteur van de *Preussische Jahrbücher*, een artikel getiteld *'Politische Träumereien'* , waarin hij allerlei veranderingen van de Europese landkaart voorstelde. De publicist R. Martin schreef in datzelfde tijdschrift een artikel met de titel *'Mehr Lohn und mehr Geschütze'*, waarin hij betoogde dat een *Weltpolitik* zowel de nationale als de sociale problemen van Duitsland op kon lossen. Enkele weken later publiceerde professor Theodor Schiemann onder het pseudoniem *Vindex* een artikelenreeks in de *Preussische Jahrbücher* onder de titel *'Deutschland und die Weltpolitik'*. Dit zijn waarschijnlijk de eerste pogingen een meer concrete invulling te geven aan de term *Weltpolitik*.[1] Volgens Schiemann was Duitsland, door grondstoffenarmoede en bevolkingsgroei, gedwongen zich uit te breiden. Concreet pleitte hij onder meer voor de annexatie van Mozambique, een *Schutz und Trutzbündniss* met de Boerenrepublieken, een wereldwijd Duits net van telegraafkabels en gesubsidieerde Duitse scheepslijnen, etcetera. In Europa moest het Duitse alliantiesysteem worden versterkt. Schiemann noemde daarbij speciaal een nauwere band met Nederland. Bij Schiemann ging het niet meer om economische belangenbehartiging, maar om koloniale expansie en machtsuitbreiding op het Europese continent.

Schiemann was afkomstig uit het Baltisch gebied en hij was docent aan de militaire academie van Berlijn. Hij gold als een van de invloedrijkste publicisten van het keizerrijk. Schiemann schreef onder meer het buitenlands weekoverzicht van de conservatieve *Kreuzzeitung*, hij was als correspondent verbonden aan de *Münchener Allgemeine Zeitung* en publiceerde regelmatig in de gerenomeerde *Preussische Jahrbücher*. Schiemann had een netwerk van contacten binnen de regering en fungeerde vaak als een semi-officiële spreekbuis van de regering. Zo had hij in het *AA* contact met Kiderlen-Wächter, Kayser, Von Mühlberg en Holstein, later met Bülow en keizer Wilhelm II. Het is echter niet duidelijk of de artikelen die hij in 1896 in de *Preussische Jahrbücher* publiceerde zijn te herleiden tot een van zijn contactpersonen (bijvoorbeeld Kayser) binnen de regering.

- De propaganda van de *Alldeutscher Verband*.[2]

In het keizerrijk bestonden een aantal nationalistische pressiegroepen. Daartoe kunnen gerekend worden: *Deutscher Schulverein* (opgericht 1881), *Kolonialverein* (1882-4), *Alldeutscher Verband* (*ADV*, 1891), *Ostmarkenverein* (1894), *Flottenverein* (1898), *Reichsverband zur Bekämpfung der Sozialdemokratie*

---

1 Pro pacificus (=H. Delbrück), *Politische träumereien*. R. Martin, *Mehr Lohn und mehr Geschütze*. Vindex (=T. Schiemann), *Deutschland und die Weltpolitik*. In: *Preussische Jahrbücher*, (1896), Bd. 83, p. 1-14, 282ff. Bd. 84, p. 151-7, 325-332 en 489-495. Bd. 85, p. 115-123. Over Schiemann: K. Meyer, *Theodor Schiemann als politischer Publizist* (Frankfurt a.M., Hamburg, 1956). Holstein noemde in juni 1896 in een brief aan Eulenburg Schiemann een van zijn contacten in de pers. Of hij echter wist, dat Schiemann *Vindex* was, is niet duidelijk. *EK*, Bd. 3, p. 1691. In 1906 schreef Holstein, dat Delbrück hem midden jaren negentig artikelen (*Politische Träumereien*) over een meer actieve buitenlandse politiek had toegezonden. Holstein vroeg Delbrück deze artikelen niet te publiceren, maar Delbrück deed dat in januari 1896 toch. Daardoor werd de relatie tussen beiden verstoord. *GPH*, Bd. 4, p. 394.

2 De literatuur over de *ADV* is omvangrijk. Van wat oudere datum, maar nog steeds bruikbaar: A. Kruck, *Geschichte des Alldeutschen Verbandes, 1890-1939* (Wiesbaden, 1954). recenter: E. Hartwig, *Der Alldeutsche Verband, 1890-1939*. In: D. Fricke u.A. (Hrsg.) *Lexikon zur Parteiengeschichte, 1789-1945* (Leipzig, 1983-6), Bd. 1, p. 13-47. G. Eley, *Reshaping the German Right*. R. Chickering, *We men who feel most German* (London, 1984).

(1904), en de *Wehrverein* (1912). Tussen 1890 en 1913 steeg het totale ledental van deze nationalistische organisaties van 75.000 tot ruim 800.000. Met name de *Kolonialverein* zette zich in voor een meer actieve overzeese politiek., maar de *ADV* was de meest radicale en, tot de oprichting van de *Flottenverein* in 1898, de meest invloedrijke van deze pressiegroepen. Toen de *ADV* na de rede van de keizer van 18 januari 1896 besloot de bouw van een grote vloot te gaan propageren, betekende dit een sterke impuls voor de imperialistische propaganda, maar ook een radicalere toon in deze propaganda.[1]

De *ADV* was opgericht in 1891. In de eerste jaren werd de *ADV* geplaagd door interne strijd en organisatorisch en financieel wanbeheer. Vanaf de zomer van 1893 begon een reorganisatie onder leiding van Ernst Hasse, die in mei 1893 voor de *Nationalliberale Partei* in de Rijksdag werd gekozen en in juli 1893 werd gekozen tot voorzitter van de *ADV*. Het ledental van de *ADV* was van 1892 tot 1894 gedaald van 21.000 tot 4.000, maar steeg na de reorganisatie die Hasse doorvoerde weer tot 22.000 in 1901.

De macht en de invloed van deze pressiegroepen zijn moeilijk te peilen. De *ADV* was zeker niet de machthebber achter de schermen, maar omgekeerd ook niet de *lunatic fringe* van het keizerrijk.[2] Dat blijkt alleen al uit de volgende opsomming. Onder de leden van de *ADV* bevonden zich prominenten als Friedrich Fabri, de bioloog Ernst Haeckel, de geograaf Friedrich Ratzel, de koloniale pionier Carl Peters, de historicus Dietrich Schäfer, de voorzitter van de *Kolonialverein* Johann Albrecht von Mecklenburg, Alfred Hugenberg (lid van de directie van *Krupp*), Emil Kirdorf (begin jaren negentig en opnieuw vanaf 1910), de *Nationalökonom* en socioloog Max Weber (1893-1899), de historicus Karl Lamprecht en (in de beginperiode) de hoofdredacteur van de *Preussische Jahrbücher* Hans Delbrück. Otto von Bismarck was vanaf 1895 erelid van de *ADV*.

Totaal was rond de eeuwwisseling ongeveer tien procent van de rijksdagleden lid van de *ADV*.[3] Tot de rijksdagleden die in de periode 1890-1914 lid waren van de *ADV* behoorden onder meer de antisemiet Liebermann von Sonnenberg, conservatieven als Otto Arendt, Wilhelm von Kardorff, Hermann Graf von Arnim-Muskau, Udo Graf von Stolberg-Wernigerode (later voorzitter van de Rijksdag), Max Freiherr von Stössel, en prominente leden van de *Nationallibeale Partei* als Ernst Hasse (woordvoerder van de *Nationalliberale Partei* voor de buitenlandse politiek), Adolf Lehr, Ernst Bassermann (vanaf 1899 fractieleider en vanaf 1905 partijvoorzitter van de *Nationalliberale Partei*) en GustavStresemann. De positie van de *ADV* was echter sterker dan dit percentage doet vermoeden. Op de conservatieve partijen had de *ADV* enige invloed en binnen de *Nationalliberale Partei* had de *ADV* grote invloed. Tussen 1898 en 1903 was zelfs de meerderheid van de fractie van de *Nationalliberale Partei* lid van de *ADV*. Doordat de niet samenwerkte met de sociaaldemocraten en nauwelijks met de linksliberalen was de regering aangewezen op de resterende partijen, te weten de katholieken, de conservatieven en de *Nationalliberalen* en Juist op die laatste twee partijen hadden de nationalistische pressiegroepen, zoals de *ADV*, invloed. Paradoxaal genoeg werd de invloed van de nationalistische pressiegroepen paradoxaal dus groter naarmate de linkse partijen meer zetels wonnen in de Rijksdag.

De *ADV* beschouwde zichzelf in eerste instantie als agitatiegroep en dat betekende dat contacten met de pers cruciaal waren. De *ADV* had een eigen weekblad, de *Alldeutsche Blätter*, dat een oplage bereikte van ongeveer 10.000 exemplaren. In München gaf de uitgever J.F. Lehmann brochures van de *ADV*

---

1 G. Eley, *Reshaping the German right*, p. 69f.
2 R. Chickering, *We men*, p. 1-18.
3 Zie bijlage zes.

uit. Er waren diverse kranten die golden als spreekbuis van de *ADV*: de *Leipziger Neueste Nachrichten* (hoofdredacteur Paul Liman), de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* (eigendom van TheodorReismann Grone), *Die Post* (vanaf 1910 eigendom van Theodor Reismann-Grone), de *Deutsche Zeitung* (hoofdredacteur Otto Eichler) en de *Tägliche Rundschau* (hoofdredacteur Heinrich Rippler). De beide laatste kranten zouden deel gaan uitmaken van het grote in 1908 gevormde *Büxenstein*-concern, waarmee de *ADV* nauwe contacten onderhield. Daarnaast waren er nog talrijke kranten die sympathie toonden voor de standpunten van de *ADV*, zoals de *Hamburger Nachrichten*, de traditionele spreekbuis van de Bismarcks en de *Danziger Neueste Nachrichten*, die regelmatig werd gelezen door de oudste zoon van Wilhelm II, kroonprins Wilhelm. Tenslotte waren er talloze kranten die hun kolommen openstelden voor publicisten die lid waren van de *ADV*.[1]

Nadat Hasse het voorzitterschap van de *ADV* had overgenomen en de orde binnen de *ADV* hersteld was, werd ook een ideologische heroriëntatie doorgevoerd.[2] Het zogenaamde *völkische* nationalisme kwam centraal te staan in de ideologie van de *ADV*. In dit *völkische* nationalisme stond niet meer de staat, maar het volk centraal. Een volk was een etnisch-culturele en in zijn meer radicale varianten raciale eenheid. Het keizerrijk was in de optiek van de *ADV* een onvoltooid Duitsland aangezien meer dan 20 miljoen etnische Duitsers (waartoe Nederlanders en Vlamingen ook werden gerekend) buiten de grenzen van het keizerrijk woonden. Doel van de *ADV* was alle etnische Duitsers bijeen te brengen in een federaal *Grossdeutschland*. In januari 1894 begon de *ADV* zijn nieuwe campagne. De *Alldeutsche Blätter* bazuinden:

> *Heraus aus der blossen Grossmachtstellung in eine Weltmachtstellung (...) Die angestrebte Weltstellung werden wir nimmer erreichen können und noch viel weniger aufrechterhalten können, wenn uns nicht die nationale Zusammenfassung des gesamten deutschen Volkstums in Mitteleuropa d.h. die schliessliche Herstellung Grossdeutschlands gelingt.*

De *Alldeutsche Blätter* eisten '*Ellenbogenraum*' voor het Duitse volk, '*selbst wenn darüber solch minderwertige Völklein wie Tschechen, Slowenen und Slowaken (...) ihr für die Zivilisation nutzloses Dasein einbüssen sollten*'.[3]

De panduitse publicist Hugo Grell schreef in 1898:

---

1 E.J. Leupolt, p. 12-16 en 21. H. Class, p. 139 en 211. M. Lehmann, *Verleger J.F. Lehmann* (München, 1935). Duitsland telde aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog ongeveer 4000 kranten en periodieken. De meeste daarvan hadden een zeer kleine oplage en slechts lokale betekenis. De kranten die hier genoemd zijn, behoorden tot die kleine groep die een meer dan lokale of marginale betekenis had, omdat zij banden hadden met belangrijke groepen, prominente journalisten of invloedrijke lezers of een hoge oplage. Tot de eigenaren van het *Büxenstein*-concern behoorde Max Freiherr von Stössel, die tevens in het bestuur van de *ADV* zitting had. Waarschijnlijk hadden ook E. Kirdorf en G. Krupp geld in het *Büxenstein*-concern geïnvesteerd. De *Leipziger Neueste Nachrichten* had een oplage van 148.000, de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* met een oplage van 25.000 was tevens spreekbuis van de zware industrie van het Roergebied, de *Tägliche Rundschau* (opgave van de oplage wisselt van 60 tot 90.000) had banden met de *Evangelische Bund* en *Die Post* was partijorgaan van de *Freikonservative Partei* en de krant kreeg ook steun van industriëlen die gelieerd waren aan het *Centralverband Deutscher Industrieller*. Kl. Wemeke, *Der Wille zur Weltgeltung* (Düsseldorf, 1970), p. 11-19, 123 en 318-324. D. Stegmann, p. 166-175.

2 R. Chickering, *We Men*, p. 75-81. Een duidelijk voorbeeld is: Von einem Alldeutschen (= Ernst Hasse) *Grossdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950* (Berlin, 1895). Deze brochure kreeg de instemming van het bestuur van de *ADV*. Om tactische redenen werd de brochure evenwel anoniem uitgegeven. *BA-Potsdam* 61 VE/1, 9. Sitzung des geschäftsführenden Ausschusses, 16. August 1895.

3 Geciteerd uit: E. Hartwig, p. 19.

Das letzte und erhabenste Ziel des Alldeutschen Verbandes, das freilich noch in weiter Ferne zu liegen scheint, ist der Zusammenschluss aller oberdeutsch und niederdeutsch besiedelten Länder Mitteleuropas zu einem grossdeutschen Staatenbunde, dessen Glieder möglichst weitgehende Freiheit geniessen sollen.[1]

Met de vorming van *Grossdeutschland* was slechts een deel van de ambities van de *ADV* gerealiseerd. Naast *Grossdeutschland* moesten het Baltisch gebied en grote delen van Oost-Europa met behulp van verdragen binnen de invloedssfeer van Duitsland worden gebracht. Tenslotte diende deze sterke wereldmacht als complement een koloniaal rijk te krijgen. Er bestond geen exacte voorstelling welke gebieden de *ADV* als kolonie wilde, maar duidelijk was, dat het koloniale bezit beduidend groter moest worden dan de bestaande Duitse koloniën.

Voor de *ADV* was de inlijving van de Lage Landen in het toekomstige *Grossdeutschland* een van de belangrijkste programmapunten.[2] In de ogen van de *ADV* waren de Lage Landen van oudsher Duits gebied. De Nederlanders waren volgens de *ADV Niederdeutsche* en de incorporatie van Nederland was niets meer dan een, vanuit *völkisch* standpunt, '*notwendige (...) Wiedereinverleibung*'.[3] In juli 1897 schreef Hasse in de *Alldeutsche Blätter*:

Es ist uns also unverständlich, wie Sie (de Nederlanders, A.B.) sich als ein besonderes Volk fühlen können. Sie sind im engeren Sinne nicht einmal ein besonderer Stamm. [...] Ihre Sprache ist nicht nur eine Verwandte der deutschen Sprache, sondern geradezu die Schwester der Hochdeutschen, eine und dieselbe aber mit der niederdeutschen Sprache, die von Reval bis Dünkirchen gesprochen wird, wessen sich bekanntlich die Niederländer und Vlamen im Besonderen rühmen.[4]

Hasse voerde bovendien economische motieven aan voor de incorporatie van de Lage Landen. Friedrich List citerend, stelde hij, dat Duitsland zonder Nederland als een huis zonder deur was.[5] De panduitse schrijver Fritz Bley gebruikte de denkbeelden van A.T. Mahan en voerde aan dat Duitsland Nederlandse zeelieden en expertise nodig had voor zijn ambitieuze maritieme politiek. In navolging van Langbehn, schreef Bley, dat hij hoopte, dat de 'hereniging' met de Lage Landen zou leiden tot een regeneratie van Duitsland. '*Man ahnt dort wohl nicht, wie (...) gerne wir uns geistig von den Niederlanden erobern lassen wollen*'.[6]

Een hinderlijk probleem voor de *ADV* was de reserve, die de Nederlanders aan de dag legden voor hun oosterburen. Bley ging wat dieper in op deze materie en kwam met een opvallende opvatting. De halsstarrige afkeer van 'hereniging' met Duitsland bewees volgens hem, dat Nederlanders typische Duitsers waren: '*Gerade an dem Eigensinne, mit dem sie an dem Gedanken einer besonderen 'holländischen Nation' festhalten, erkennen wir sie als echte Deutsche*'. Bley toonde zelfs enige waardering voor de Nederlandse afkeer van de Pruisische *Obrigkeitsstaat*.[7]

Maar in laatste instantie negeerden de voorvechters van het panduitse programma de Nederlandse onwil. Dat deden ze op grond van twee overwegingen.

---

1 Geciteerd uit: M. Hobohm, *Die alldeutsche Bewegung; eine politische Schuld und Gefahr* (s.l., 1916, Als Manuskript für amtlichen Gebrauch gedruckt), p. 67.
2 *Grossdeutschland*. F. Bley, *Die Alldeutsche Bewegung und die Niederlande* (München, 1897). Zie ook: I. Schöffer, p. 127-130.
3 *Grossdeutschland*, p. 5, 11 en 13. F. Bley, p. 5f.
4 Geciteerd uit: U. Kloos, p. 129.
5 *Grossdeutschland*, p. 11f. Hasse gebruikte een anderhalve bladzijde lang citaat uit Lists *Politische Ökonomie*, dat in hoofdstuk 1 uitgebreid ter sprake is gekomen.
6 F. Bley, p. 5f en 18-20.
7 F. Bley, p. 5, 7, 18 en 23.

Ten eerste achtten zij de samenvoeging van alle etnische Duitsers in één staat onvermijdelijk. Nederland zou in de toekomst eenvoudig niet meer in staat zijn de politieke en economische soevereiniteit te behouden. Voor aansluiting bij Duitsland bestond geen alternatief.[1] In de tweede plaats waren de Nederlanders in de ogen van Hasse en Bley pragmatici met een scherp oog voor het eigen belang. Dat werd met een merkwaardige mengeling van bewondering en minachting geconstateerd.

> *Eben weil unsere niederdeutsche Brüder bedächtige Klugheit vor allem gelten lassen, hat das Bisschen Deutschenhass am Amsteldamme wenig zu bedeuten.*[2]

Door de voordelen van de aansluiting breed en verlokkend uit te meten, hoopte de *ADV* te appelleren aan het Nederlandse pragmatisme. Zo zou in het toekomstige *Grossdeutsche Reich* Nederland ongeveer dezelfde bijzondere positie gaan innemen als Beieren in het huidige Duitse Rijk. Het zou de Nederlandse bevolking genereus worden toegestaan hun *Eigenthümlichkeiten* te blijven cultiveren. De Nederlandse taal zou niet alleen gehandhaafd blijven, maar zelfs voertaal worden op de toekomstige bondsvloot. Aan de vernederende positie als machteloze kleine mogendheid zou een einde komen. Samen met Duitsland lag voor Nederland een grootse toekomst in het verschiet. De *ADV* spiegelde de Nederlanders een nieuwe Gouden Eeuw voor als Nederland zich zou aansluiten bij Duitsland.[3]

Gezien deze ambities zal het geen verwondering wekken, dat de *ADV* veel aandacht besteedde aan het opbouwen van afdelingen in het buitenland. Er waren door Duitsers onder meer afdelingen in Zürich, Brussel en Antwerpen opgericht, maar in Nederland was geen afdeling van de *ADV*. Wel bestonden er contacten tussen de *ADV* en de in Nederland verschijnende *DWN*. In de eerste jaren nam de *DWN* vaak artikelen over uit de *Alldeutsche Blätter*. Bovendien verschenen veel bijdragen van de schrijver en panduitse publicist Karl Pröll in de *DWN*.[4] Na 1895 verdwenen de bijdragen van Pröll en de artikelen uit de *Alldeutsche Blätter*. In januari 1898 schreef de *DWN*, naar aanleiding van aantijgingen, dat het blad een orgaan van de ADV was:

> *Wir fühlen uns durchaus nicht gekränkt durch diese Behauptung, denn diesem Verbände gehören Männer an, die ihr ganzes Leben hindurch durch Wort und That bewiesen haben Deutsche zu sein in Mark und Herzen. Wir müssen aber trotzdem erklären, dass wir zum "Alldeutschen Verbande" in keinerlei Beziehung stehen.*[5]

Ook na de eeuwwisseling bleef de *DWN* zijn kolommen openstellen voor panduitse geluiden. Vanaf 1905 verschenen regelmatig bijdragen van Paul Liman in de *DWN*. Liman was lid van de *ADV* en hoofdredacteur van de *Leipziger Neueste Nachrichten*, een van de spreekbuizen van de *ADV*. Vanaf 1912 werden artikelen van de econoom Arthur Dix, die lid was van de *ADV*, afgedrukt in de *DWN*.

---

1 *Grossdeutschland*, p. 10 en 13. F. Bley, p. 6f.
2 F. Bley, p. 7.
3 *Grossdeutschland*, p. 13 en 45. F. Bley, p. 8-12 en 18-23.
4 Eley noemt een schrijver Karl Prell, die betrokken zou zijn geweest bij één van de financiële debacles van de ADV begin jaren negentig. Hoogstwaarschijnlijk is dit een verschrijving en gaat het om Karl Pröll. Pröll behoorde tot de oprichters van de ADV. Zie: G. Eley, *Reshaping the German Right*, p. 50. *DWN*, 17-3-1894.
5 *DWN*, 9-1-1898. Ik heb in het archief van de ADV in Postdam geen informatie gevonden over contacten tussen de *DWN* en de *ADV*.

De verhoogde agitatie die de *ADV* vanaf 1894 ontvouwde, bleef niet zonder effect in de Duitse pers. In 1894 schreef Rolf Hardenberg in *Das Neue Blatt*, dat het voor Duitsland noodzakelijk was Nederland te annexeren. In mei 1895 sprak A. Tille, een funcionaris van de zware industrie in het Saargebied en lid van de *ADV*, in *Die Zukunft* van 23 miljoen Duitsers die in de omringende landen woonden -waaronder de Nederlanders- en die samen met het keizerrijk *Grossdeutschland* zouden moeten vormen. Hans Delbrück stelde in januari 1896 in zijn artikel *politische Träumereien* in de *Preussische Jahrbücher* allerlei veranderingen van de Europese landkaart voor, waarbij Duitlsland het Franstalige deel van Lotharingen zou afstaan en het Baltisch gebied en Luxemburg zou krijgen.[1]

- *ADV* en *Weltpolitik*

Tussen het *völkische* programma van de *ADV* en de *Weltpolitik* bestonden duidelijke verschillen. De *ADV* wenste eerst *Grossdeutschland* te realiseren en vervolgens koloniale expansie. De *Weltpolitiker* wilden overzeese expansie en versterking van de Duitse positie op het Europese continent. Voor alle duidelijkheid: versterking van de Duitse positie op het Europese continent is iets wezenlijk anders dan de vorming van *Grossdeutschland*, want bij versterking moet gedacht worden aan tolunies en militaire bondgenootschappen tussen Duitsland en zijn buurlanden zonder veranderingen van de Duitse grenzen.

Toch kostte het de *ADV* weinig moeite zich in januari 1896 achter de *Weltpolitik* te scharen. De *ADV* stelde zich bewust achter de keizer. Hasse beweerde maart 1896 dat de toespraak van de keizer van 18 januari een panduitse toespraak was geweest en de *ADV* ging prat op contacten tussen hoffunctionarissen en de leiding van de *ADV*. De leiding van de *ADV* had goede redenen voor deze 'afwijking' van het eigen programma. Tot januari 1896 was men een luidruchtige, maar machteloze minderheid. De propaganda voor de bouw van de vloot bood voor het eerst een reële mogelijkheid de Duitse buitenlandse politiek te beïnvloeden. Door zich in te zetten voor de *Weltpolitik* hoopte de *ADV* invloed te kunnen uitoefenen op de invulling van de *Weltpolitik*. De propaganda voor de bouw van een vloot bood een uitgelezen kans de *ADV* in het centrum van de belangstelling te plaatsen.

Het bleek zonder al te veel ingrepen mogelijk het panduitse programma in de *Weltpolitik* in te passen. Ernst Hasse schreef in 1897 de brochure *Deutsche Weltpolitik*, waarin hij pleitte voor een Centraaleuropese tolunie waar ook Nederland deel van zou uitmaken. Het zou volgens Hasse dan niet meer lang duren voor men in Nederland zou ontdekken, dat het beter zou zijn de oude staatkundige banden weer aan te knopen. Fritz Bley beweerde in datzelfde jaar, dat het voornemen van Duitsland om een vloot te bouwen een extra reden was om een nauwere band met Nederland aan te gaan.[2]

De marine was aanvankelijk sceptisch over de steun van de *ADV* en poogde de propaganda voor de bouw van de vloot zelf te coördineren. Als men al steun zocht had de marine liever de steun van de gevestigde elites in de Hanzesteden, de politiek minder geprofileerde Kamers van Koophandel of de *Kolonialverein*. Gaandeweg overwon de marine evenwel haar bedenkingen en werden contacten opgebouwd met de *ADV*. Adolf Lehr, de hoofdredacteur van de *Alldeutsche Blätter*, en Theodor Reismann Grone, eigenaar en uitgever van de *Rheinisch-*

---

1 *DWN*, 10-6-1894. E.J. Leupolt, p. 46f, 66-8 en 78f. D. Stegmann, p. 32. Binnen de politieke elite was veldmaarschalk A. von Waldersee een van de weinige voorstanders van de vorming van *Grossdeutschland*. Waldersee dacht daarbij vooral aan de incorporatie van de Duitse gebieden, inclusief '*ein wieder zu germanisierendes Böhmen*', van de Habsburgse monarchie. H.O. Meisner (Hrsg.), *Alfred von Waldersee, Denkwürdigkeiten* (Stuttgart, 1922-3), Bd. 2, p. 353, 404 en 407.

2 E. Hasse, *Deutsche Weltpolitik* (München, 1897), p. 8f. F. Bley, p. 18-20.

Westfälische Zeitung, werden de belangrijkste contactpersonen van de marine in de *ADV*.[1]

Midden jaren negentig was er in de Duitse politiek een uiterst instabiele situatie ontstaan. De regering werd zowel door het hof en de marine als een deel van de publieke opinie onder druk gezet de buitenlandse politiek te veranderen.[2]

De politieke partijen waren uiterst verdeeld over de aanzwellende roep om een *Weltpolitik*. Te linkerzijde waren de sociaaldemocraten en de meeste linkse liberalen tegenstanders van de *Weltpolitik*. Eugen Richter bestempelde de *Weltpolitik* als een persoonlijke gril van de keizer en sprak neerbuigend over '*uferlose Flottenpläne*'. De katholieke *Zentrumspartei* was in de praktijk de meest stabiele steun van de regering. De *Zentrumspartei*, was een scherp tegenstander van een *völkisch* nationalisme en niet enthousiast over buitenlands politieke avonturen, maar de partij was geen principieel tegenstander van een koloniale politiek of de bouw van een vloot. Ernst Lieber, de katholieke leider, liet dit herhaaldelijk doorschemeren. Een klein deel van de linksliberalen en een fors gedeelte van de *Nationalliberalen* en de *Freikonservativen* was voorstander van een imperialistische buitenlandse politiek. Ter rechterzijde leefde de *Konservative Partei* in onmin met de regering. De partij vocht voor hoge protectionistische tarieven. In de ogen van de conservatieven was het voortbestaan van de landbouw en daarmee van de sociale basis van de Pruisische staat daarbij in het geding. De partij was geen voorstander van de bouw van een grote vloot, omdat dit alleen maar kosten met zich zou meebrengen voor de agrarische bevolking.[3]

Tenslotte waren er de nationalistische pressiegroepen. Deze pressiegroepen stonden een expansieve buitenlandse politiek voor. Zij genoten aanhang binnen de *Konservative*, de *Freikonservative* en de *Nationalliberale Partei* en onder de rechtsradicale afgevaardigden. Met name de *Nationalliberale Partei* was in de tweede helft van de jaren negentig sterk in het vaarwater van de *ADV* terecht gekomen.[4]

Onder druk van diverse kanten begon de regering haar politiek voorzichtig bij te stellen. Veel diplomaten stelden zich gereserveerd op ten aanzien van een actieve koloniale politiek. Tegenover de *ADV* bleef men op het *AA* uiterst gedistantieerd. Marschall von Bieberstein karakteriseerde de *ADV* in 1895 als een organisatie die zich bezighield met het verzamelen van klachten en beschuldigingen.[5] Maar het *AA* voelde zich door de gecombineerde druk van monarch en een aanzienlijk deel van de publieke opinie zwaar onder druk gezet.[6] In de zomer van 1897 volgde de doorbraak van de *Weltpolitik*. De keizer forceerde een aantal personele veranderingen in de regering. Tirpitz en Bülow traden aan om de *Weltpolitik*, tot op dat moment immers niet meer dan een tekentafelproject, gestalte te geven.[7]

---

1 Een voorbeeld van de marinepropaganda was een artikel van Georg Wislicenus dat in april 1896 in de *DWN* verscheen. *DWN*, 19-4-1896. G. Eley, *Reshaping the German right*, p. 73. R. Chickering, *We men*, p. 56-58. W. Deist, *Flottenpropaganda und Flottenpolitik* (Stuttgart, 1976).

2 J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck*, p. 166-171. De Nederlandse gezant zag in februari 1896 nog onvoldoende politiek draagvlak voor een grootscheepse expansie van de Duitse vloot. J. Woltring (red.), *Bescheiden 1891-1894*, p. 234f.

3 V. Berghahn, *Tirpitzplan*, p. 90-102.

4 W.J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat*, p. 79 en 342.

5 R. Chickering, *We men*, p. 55. O. Hammann, *Der Neue Kurs*, (Berlin, 1918), p. 163-5. Hammann behandelde vanaf 1894 op het *AA* de perszaken. Bülow zag kort na zijn aanstelling in Holstein, Kiderlen en Pourtalès de 'onruststokers', die zich verzetten tegen de keizerlijke marineplannen. *EK*, Bd. 3, p. 1857f en 1863.

6 Zie bijvoorbeeld Münster (*GPH*, Bd. 3, p. 524), Hatzfeldt (*HP*, Bd. 2, p. 944) en Holstein (*HP*, Bd. 2, p. 1025).

7 Na de benoemingen van Tirpitz en Bülow raadde Eulenburg de keizer aan minder op de voorgrond te treden en Tirpitz, Bülow en Von Miquel de plannen in daden te laten omzetten. *EK*, Bd. 3, p. 1853 en 1855.

Wir sehen im Geiste Paris entvölkert und London verarmt; die Millionen der Welt ergiessen sich in den geöffneten Schoss Berlins; unter den Schalmeienklangen des Völkerfriedens ziehen die Nabobs und Silberfürsten die Linden entlang und die Sonne des Erdkreises strahlt über Parvenupolis
(Hartenau (= W. Rathenau), *Die Grenzboten*, 1899.)

Een gelukkig groeiend Duitschland zal geen gemakkelijke nabuur voor ons zijn, en daar macht in de wereld gelijk heeft, zal het voor ons oneindig veel meer dan thans doen gevoelen wat gelijk heeft voor macht geeft.
(W.GC. Bijvanck, *De Gids*, 1900.)

7 De *Weltpolitik*, 1897-1904.

7.1 INLEIDING.

Terugblikkend lijken bepaalde data duidelijke cesuren in de geschiedenis te vormen. De wereld veranderde bijvoorbeeld ingrijpend na het uitbreken van de Franse Revolutie in 1789, de Russische Revolutie in 1917 en de machtsovername door de nationaalsocialisten in 1933. Bij nadere beschouwing blijken de veranderingen vaak weer meer geleidelijk te zijn verlopen, maar dit maakt de betekenis van de bestorming van de Bastille op 14 juli 1789 niet minder belangrijk. Immers, op die dag werd een wissel omgezet waardoor de loop van de geschiedenis veranderde.

In de zomer van 1897 werd een belangrijke wissel omgezet in de Europese geschiedenis. Wilhelm II verving vijf van de zeven staatssecretarissen.[1] De benoemingen die voor de buitenlandse politiek het belangrijkste waren, waren die van Bernhard von Bülow tot staatssecretaris van het *AA* en Alfred von Tirpitz tot staatssecretaris van Marine. Wat volgde, was geen abrupte breuk, maar een langzame, maar daardoor niet minder ingrijpende koerswijziging van de Duitse buitenlandse politiek. Het keizerrijk verliet het standpunt, dat Duitsland *saturiert* was en begon de *Weltpolitik*.[2]

De *Weltpolitik* ging uit van de hypothese, dat Europa langzaam zijn centrale machtspositie in de wereld aan reusachtige imperia als Rusland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten verloor. Binnen Europa nam evenwel de macht van Duitsland nog steeds snel toe. Het keizerrijk was volgens de *Weltpolitiker* aan het eind van de negentiende eeuw op een tweesprong aangeland. Als Duitsland zou doorgaan met de behoudende buitenlandse politiek van Bismarck zou het land de aansluiting bij de grote imperia verliezen en uiteindelijk, net zoals de rest van Europa, genoegen moeten nemen met een bescheiden plaats in de wereld. Als Duitsland echter overging tot een actieve buitenlandse politiek zou het land tot de drie of vier wereldrijken kunnen gaan behoren, die in de loop van de twintigste eeuw onvermijdelijk de hoofdrolspelers zouden worden in de mondiale politiek. De *Weltpolitiker* wilden, dat Duitsland tot een van de hoofdrolspelers van de mondiale politiek zou uitgroeien en kozen dus voor een

---

1 J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck*, p. 239. Aangezien de benoeming van een staatssecretaris binnen de competentie van de rijkskanselier viel, is duidelijk hoe de machtsverhoudingen in 1897 in het keizerrijk lagen.
2 Over *Weltpolitik* bestaat een omvangrijke literatuur. Recent: W.D. Smith, *The ideological origins of nazi-imperialism* (New-York, Oxford, 1986). H. Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens* (Göttingen, 1982), Bd. 2, p. 237-252.

actieve buitenlandse politiek. Om te kunnen uitgroeien van Europese *Grossmacht* tot een *Weltmacht*, moest Duitsland zich, aldus de *Weltpolitiker*, op vier terreinen gaan manifesteren.

In de eerste plaats moest Duitsland een grote vloot gaan bouwen. In de tweede plaats dienden Duitse staatsburgers, ondernemingen en kapitaal in den vreemde nauwer te worden gebonden aan het vaderland, zoals keizer Wilhelm II dat al in januari 1896 in zijn rede ter gelegenheid van het 25-jarige bestaan van het keizerrijk had voorgesteld. In de derde plaats had Duitsland een omvangrijk koloniaal bezit nodig. De *Weltpolitiker* hadden geen geografische uitgangspunten voor koloniale expansie: geen Kaap en Cairo, waarbij het daartussen - liggende gebied moest worden veroverd, geen bruikbare historische referenties, zoals het *Mare Nostrum*. Daarom had Duitsland geen duidelijk afgebakende doelen voor koloniale expansie, maar stak naar alle kanten de voelhorens uit. In de vierde en laatste plaats moest Duitsland zijn positie op het Europese continent versterken. Caprivi had al in december 1891 gezegd, dat Europa op de lange termijn moest samenwerken, wilde het een rol van betekenis blijven spelen in de mondiale politiek.[1] Wilhelm II ging er daarentegen van uit dat de staten van Europa geen samenwerking nodig hadden, maar de leiding van Duitsland. Door de dynamische economische, politieke en demografische ontwikkeling van Duitsland zouden de meeste staten van Europa automatisch naar Duitsland graviteren en daardoor de Duitse positie versterken. De staten, die zich niet zouden voegen, zouden afzakken tot het niveau van tweederangsmogendheden. Concreet zou de Duitse hegemonie in Europa niet gestalte moeten krijgen door veroveringen en annexaties, maar door militaire bondgenootschappen en douane-unies tussen Duitsland en zijn buurstaten.

De *Weltpolitik* was in de praktijk een improvisatie. Deze politiek ontstond in een wisselwerking tussen ambities van de keizer, plannen voor een grootschalige vlootbouw die binnen de marine leefden en een groeiende druk uit de Duitse samenleving, waar nationalistische pressiegroepen, kranten en tijdschriften, prominente intellectuelen en een groeiend aantal rijksdagleden begonnen te pleiten voor de *Weltpolitik*.[2] Daarbij was nog lang niet duidelijk hoe die *Weltpolitik* moest worden ingevuld.

Ideologisch was de *Weltpolitik* een mengeling van diverse vormen van nationalisme die rond de eeuwwisseling in Europa uiterst populair waren. In de eerste plaats was de *Weltpolitik* een vorm van imperialisme, waarbij een groot koloniaal imperium werd nagestreefd. In de tweede plaats was de *Weltpolitik* een vorm van integraal nationalisme: een extreme uitwerking van het *Reichsnationalismus*. Bij het integraal nationalisme ging het niet meer om de vorming van een staat, maar om de organisatie van de hele Duitse samenleving. Bovendien waren de nationalisten niet langer tevreden met het *saturierte* rijk van Bismarck, maar zij wensten een dynamische buitenlandse politiek, waardoor de machtsverhoudingen in de wereld zouden veranderen ten gunste van Duitsland.

De *Weltpolitik* dient theoretisch te worden onderscheiden van het radicale *völkische* nationalisme, maar in de dagelijkse praktijk was dit niet altijd duidelijk. De *völkische* nationalisten gebruikten de *Weltpolitik* en *vice versa*. In de tweede helft van de jaren negentig werkten allerlei groepen en personen samen om de *Weltpolitik* te realiseren. Tenslotte mag ook niet uit het oog worden verloren, dat er veel persoonlijke vervlechtingen waren tussen de diverse nationalistische pressiegroepen.[3]

---

1 R. Arndt, *Caprivi Reden*, p. 166-181.
2 P. Winzen, *Genesis*, p. 207.
3 Pas na 1905, we komen daar later op terug, zou er zich een duidelijke scheiding voordoen tussen de *Weltpolitik* en de *Kontinentalpolitik*. Het belangrijkste onderscheid in de jaren negentig was niet ideologisch van aard, maar een onderscheid tussen het *AA*, dat voorzichtig wilde

In de zomer van 1897 wijzigde Wilhelm II de samenstelling van de regering, waarna de *Weltpolitik* regeringspolitiek werd. Op dat moment had het *AA* zich nog niet gebogen over de haalbaarheid van de *Weltpolitik*. Inhoudelijk bestond er grote onduidelijkheid over de *Weltpolitik*. De meest concrete plannen waren op dat moment binnen de Duitse marine uitgewerkt.

Onmiddellijk nadat Tirpitz in juni 1897 staatssecretaris van Marine was geworden, zette hij binnen het *Reichsmarineamt* (*RMA*) een aparte propaganda-afdeling op: het zogenaamde *Nachrichtenbüro* onder leiding van August von Heeringen. Gustav Schmoller maakte Tirpitz attent op de talenten van Ernst von Halle, een hoogleraar in de economie in Marburg. Von Halle werd daarop aangetrokken als wetenschappelijk medewerker van het *Nachrichtenbüro*.[1] In november 1897 stelde Von Halle een omvangrijk memorandum getiteld *Die Seeinteressen des Deutschen Reiches* samen, dat ook diende als memorie van toelichting bij de eerste vlootwet die in het voorjaar van 1898 bij de Rijksdag werd ingediend. Von Halle poogde met behulp van overvloedig cijfermateriaal de rijksdagleden ervan te overtuigen dat Duitsland geen andere keus had dan maritieme expansie te gaan bedrijven, aangezien het land steeds afhankelijker werd van de overzeese handel. De arbeid van Von Halle stond model voor een groot aantal geschriften over de *Weltpolitik*.[2] Via het *Nachrichtenbüro* kregen honderden kranten informatie over de ambitieuze plannen van de marine. In het voorjaar van 1898 werd de *Flottenverein* opgericht. Met name de liberale leden van de Rijksdag moesten rekening houden met de opvattingen van de honderdduizenden leden van deze pressiegroep. In maart 1898 werd de eerste vlootwet door de Rijksdag met een ruime meerderheid aangenomen en begon de bouw van de vloot.[3]

Aangezien de bouw van de vloot de Duits-Nederlandse relatie slechts indirect raakte wordt dit onderwerp hier slechts kort behandeld. Daarna komen in dit hoofdstuk diverse aspecten van de Duitse politiek in de jaren 1897-1904 aan de orde: de Duitse politiek ten aanzien van de Duitse gemeenschap in Nederland, de discussies over een nauwere band tussen Nederland en Duitsland, de Boerenoorlog en het optreden van Abraham Kuyper. De gevolgen van de *Weltpolitik* voor de betrekkingen met Nederlands-Indië komen in het volgende hoofdstuk aan de orde. In de literatuur wordt nagenoeg geen aandacht besteed aan de de vraag of de *Weltpolitik* gevolgen had voor Nederland en/of de Nederlandse koloniën. De historicus Gollwitzer spreekt bijvoorbeeld over '*nur sporadisch auftauchender weltpolitischer Ambitionen auf Südamerika oder das niederländische Kolonialreich*'.[4] Uit de volgende beide hoofdstukken zal allereerst blijken, dat de *Weltpolitik* een belangrijke rol speelde in de Duits-Nederlandse

---

opereren en diegenen (keizer, marine en het nationalistische deel publieke opinie), die bereid waren hard op te treden. W.D. Smith, *The ideological origins*, p. 52-82. G. Eley, *Reshaping the German right*. Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte, 1866-1918/2*, p. 595-609.

1 J. Meyer, *Die Propaganda der deutschen Flottenbewegung* (Bern, 1967), p. 27-40. H.H. Herwig, *Venezuela*, p. 30 en 152. Een selectie van deze propaganda is te vinden in: *BAM-Freiburg* RM 3/v. 11657 en 11660, Handakten Heeringen, 1897.

2 *BAM-Freiburg* RM-3, 11665, Die Seeinteressen des deutschen Reiches. P. Voigt, *Deutschland und der Weltmarkt*. In: *Preussische Jahrbücher* (1898), p. 240-280, aldaar p. 265 en 278-280. P. Dehn, *Kommende Weltwirtschaftspolitik* (Berlin, 1898). G. Schmoller u.A. (Hrsg.), *Handels- und Machtpolitik* (Stuttgart, 1900), 2 Bde. Paul Dehn maakte al in de jaren tachtig van de 19e eeuw propaganda voor Duitse expansie naar Zuidoost-Europa. Zijn publikatie was een van de eerste grotere *weltpolitische* geschriften. Dehn was lid van de ADV. Het tweedelige *Handels- und Machtpolitik* geldt als de meest imposante *weltpolitische* publikatie. Prominente auteurs als Lamprecht, Sering, Wagner en Schmoller leverden een bijdrage aan dit werk. Andere bijdragen stammen van Ernst von Halle en Ernst Francke. De econoom Francke behoorde tot diegenen, die hun pen beroepshalve leenden aan politici en belangengroepen. Hij ontving voor zijn publicitaire activiteiten betalingen van onder meer Albert Ballin en Alfred Tirpitz. *BA-Koblenz* NL 66/4-6.

3 J. Meyer, p. 174-185.

4 H. Gollwitzer, Bd. 2, p. 238. V. Berghahn, p. 592-604. P. Winzen, p. 427-434. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 223-250.

relatie en in de tweede plaats dat door een gedetailleerde reconstructie van de Duitse politiek ten aanzien van Nederland meer inzicht kan worden verkregen in de *Weltpolitik* zelf.

7.2 TIRPITZ EN DE DUITSE VLOOT.

Met de benoeming van Tirpitz tot staatssecretaris van Marine hoopte de keizer eindelijk de man te hebben gevonden, die de plannen voor de bouw van een grote Duitse vloot door de Rijksdag kon loodsen. Bij zijn streven was de keizer herhaaldelijk op tegenstand van de Rijksdag gestoten. De Rijksdag zag geen noodzaak voor het bezit van een grote vloot. Nadat de staatssecretaris van Marine Hollmann begin 1897 met plannen voor de expansie van de vloot een nieuwe nederlaag had geleden in de Rijksdag bood hij de keizer zijn ontslag aan en werd in juni 1897 vervangen door Alfred von Tirpitz. Tirpitz was een protegé van Senden und Bibran, het invloedrijke hoofd van het marinekabinet van de keizer.[1]

Onder Tirpitz groeide het budget van de Duitse marine van 78 miljoen mark in 1895 tot 480 miljoen mark in 1913.[2] De bouw van een grote vloot nam jaren in beslag. Halverwege de jaren negentig was de Duitse marine 10.000 man sterk. Begin 1914 had Duitsland de tweede vloot ter wereld met ongeveer 80.000 manschappen.[3]

Tirpitz was een briljant organisator en een man met verreikende ambities. Hij wilde van Duitsland een *gleichgeachtetes Weltvolk* maken en daarbij was Groot-Brittannië voor hem zowel het voorbeeld als de grootste hindernis. Tirpitz was een bewonderaar van Heinrich von Treitschke, die altijd had gepleit voor een Duitse maritieme en koloniale politiek met een sterk anti-Britse inslag. In zijn autobiografie schreef Tirpitz, dat Duitsland zonder een vloot die de zeewegen naar Duitsland kon beschermen uiteindelijk ook zijn status als grote continentale mogendheid zou verliezen. Meer in het algemeen postuleerde de admiraal de these '*wenn ein Volk saturiert ist geht es nieder*'.[4]

Om '*den verspäteten Schritt zur Weltmacht nachholen zu können*' wilde Tirpitz een slagvloot bouwen, die geconcentreerd moest worden in de Noordzee.[5] Deze vloot was gericht tegen Groot-Brittannië, dat immers de zeewegen naar Duitsland controleerde en moest een tweeledige taak krijgen. In de eerste plaats moest zij gebruikt worden als politiek drukmiddel. Wanneer Duitsland langs vreedzame weg concessies kon loskrijgen van Groot-Brittannië, zou het keizerrijk zonder militaire confrontatie *Weltmacht* kunnen worden. Indien noodzakelijk moest de vloot in staat zijn de Britse vloot te verslaan, waarna voor Duitsland ook de weg open lag om *Weltmacht* te worden. Door de vloot in de Noordzee te concentreren en de tegenstander onmiddellijk tot een slag te dwingen, verwachtte Tirpitz een beslissend tijdsvoordeel te hebben op Groot-Brittannië, dat met zijn vele koloniën en overzeese belangen gedwongen was zijn op zich sterkere vloot over heel de wereld te verspreiden.

Voor Tirpitz was de vloot de *conditio sine qua non* voor het welslagen van de *Weltpolitik*. De vloot was zowel een politiek als een militair machtsmiddel, waarmee Duitsland *Gleichberechtigung* kon afdwingen. Tirpitz was van mening, dat de buitenlandse politiek ondergeschikt moest zijn aan zijn vlootbouwpro-

---

1 J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck*, p. 210-217.
2 Zie bijlage 8.
3 *StJb*, 1911. De Nederlandse marine groeide in de periode 1895-1913 van 10.000 tot 11.800 manschappen. *StYb*, 1897 en 1914.
4 A. von Tirpitz, *Erinnerungen* (Leipzig, 1920), p. 74, 96 en 98. V. Berghahn, *Tirpitzplan*, p. 173-203.
5 A. von Tirpitz, p. 129. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 224. P. Winzen, *Genesis*, p. 191.

gramma en hij bemoeide zich met allerlei aspecten van de buitenlandse politiek. Hij pleitte ervoor, dat Duitsland nuttige bondgenoten moest verwerven. De belangrijkste potentiële bondgenoot was in zijn optiek Rusland, dat over een forse vloot beschikte en de mogelijkheid had om over land India te bedreigen en dus de Britse macht op een vitaal punt te treffen. Daarnaast toonde Tirpitz belangstelling voor een nauwere band met de kleine buurstaten Denemarken en Nederland. Kleine staten hadden in de ogen van Tirpitz geen toekomstperspectieven. Voor Tirpitz ontleenden Nederland en Denemarken hun belang voor Duitsland aan het feit dat ze '*starke Seeinteressen*' hadden. Voor een nauwe samenwerking met Denemarken was Tirpitz bereid concessies te doen in de kwestie Sleeswijk. Met Nederland moest Duitsland volgens Tirpitz een tolunie sluiten en een militair bondgenootschap aangaan.[1]

7.3 DE WELTPOLITIK EN DE DUITSE GEMEENSCHAP IN NEDERLAND.

Een tweede aspect van de *Weltpolitik* was de sterkere aandacht voor de Duitse gemeenschappen buiten het keizerrijk. Duitsland was tot het einde van de negentiende eeuw een emigratieland.[2] In de jaren dertig van de negentiende eeuw groeide in Duitsland voor het eerst belangstelling voor het lot van de Duitse emigranten. Er werden verenigingen als de *Langenburger Verein* opgericht, die zich toelegden op de zending onder geëmigreerde Duitsers in Noord-Amerika. Binnen deze protestantse kringen werd voor het eerst gediscussieerd over '*die Erhaltung des Deutschtums im Ausland*'.

In de nationalistische agitatie na 1840 werd het lot van de emigrant voor het eerst een politiek thema. Emigratie werd gezien als een verlies voor het vaderland. Nationalistische auteurs pleitten ervoor, dat Duitsland eigen koloniën moest verwerven, zodat de emigranten zich in Duitse koloniën zouden kunnen vestigen en niet verloren zouden gaan voor het vaderland. Voorlopig was het niet mogelijk dit te realiseren.

Nadat de euforie over de nationale eenwording in 1871 was weggeëbd, groeide, naast de belangstelling voor de emigranten, interesse voor de Duitsers, die door de 'oplossing van Bismarck' buiten de grenzen van het Duitse rijk woonden, de zogenaamde *'Auslandsdeutschen'*. Vooral in Rusland en in de Donaumonarchie woonden al vele generaties miljoenen etnische Duitsers.

Bismarck toonde geen enkele belangstelling voor de Duitse bevolking in Oostenrijk, voor de Baltenduitsers, voor de Duitse gemeenschappen in de Karpaten of aan de Wolga. Ook voor de volksverhuizers had hij geen aandacht. Hij liet in de grondwet vastleggen, dat een Duitser automatisch zijn staatsburgerschap verloor als hij tien jaar buiten Duitsland verbleef. Bij de emigratie toonde hij slechts belangstelling voor één facet. Mannen in de leeftijd van 17 tot 25 jaar mochten niet emigreren, voordat ze de dienstplicht hadden vervuld.

---

1 K.A. von Müller, *Hohenlohe Denkwürdigkeiten*, p. 498. Dit boek werd in 1931 gepubliceerd, maar Tirpitz had al in 1920 in zijn memoires laten doorschemeren, dat hij interesse had voor de Lage Landen. Volgens Tirpitz raadde Theodore Roosevelt hem voor de oorlog tweemaal aan '*die kleinen niederdeutschen Staaten am unteren Rhein an der Schelde an sich heranzusziehen. (...) Als Roosevelt (...) jenen Rat gab (...) war er durchaus ehrlich. Das war natürich ein schlechter Rat. (...) Wir dürften nicht erobern, wir mussten gewinnen.*' A. Tirpitz, *Erinnerungen*, p. 142, 155-6, 161. P. Winzen, *Genesis*, p. 201: bij een gesprek met de keizer in september 1899 legde Tirpitz uit, dat de kleine staten in de toekomst slechts kleiner en zwakker zouden worden.

2 Voor het volgende zie: K.J. Bade, *Fabri*, p. 65 en 181. *DWN*, 22-7-1894. G. Haude, K. Posseckel, *Verein für das Deutschtum im Auslande 1881-1945*. In: D. Fricke u.A. (Hrsg.), *Lexikon zur Parteiengeschichte* (Leipzig, 1983-6), Bd. 4, p. 282-297. Na de jaren tachtig droogde de emigratiestroom snel op en ontwikkelde Duitsland zich tot een immigratieland. In 1881 emigreerden 221 duizend Duitsers. In 1900 waren dat er nog maar 22 duizend emigranten.

Het lot van de Duitsers in het buitenland was voor Bismarck ondergeschikt aan de *grosse Politik*.[1]

Koloniale, nationalistische en religieuze pressiegroepen ageerden tevergeefs tegen Bismarcks desinteresse voor de Duitsers buiten de landsgrenzen en pleitten voor een sterkere betrokkenheid van het Rijk met deze Duitsers. Toen in de jaren tachtig de emigratie toenam tot honderdduizenden per jaar besloten diverse organisaties zelf de handen uit de mouwen te steken. De *Deutsche Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande* (1881), diverse koloniale pressiegroepen en de *Seemannsmissionen* (1887) begonnen zich meer te bekommeren om het lot van de Duitser in het buitenland.

Na het ontslag van Bismarck zou de regeringspolitiek ten aanzien van emigranten geleidelijk veranderen. In april 1891 diende Caprivi een wetsvoorstel in voor een wijziging van de emigratiewetgeving. In oktober 1896 drong de keizer aan op een snelle behandeling van deze wet en in juni 1897 werd het voorstel aangenomen. Deze wet gaf de Duitse overheid een veel grotere greep op de emigratie met -zoals in de memorie van toelichting te lezen viel- als doel de '*Erhaltung des Deutschtums unter den Auswandern und Nutzbarmachung der Auswanderung für die Interessen des Mutterlandes, und zwar durch Ablenkung der Auswanderung von ungeeigneten und Hinlenkung nach geeigneten Ziele*'.[2]

In januari 1914 veranderde de emigratiewetgeving opnieuw. Duitsers konden nu alleen nog het Duitse staatsburgerschap verliezen door de verwerving van een andere nationaliteit, het ontduiken van de dienstplicht of nadat een schriftelijk verzoek daartoe was ingewilligd.[3] In de *DWN* werd deze wetswijziging begroet als een belangrijke stap tot vorming van een *Volksgemeinschaft*.[4]

Traditioneel hadden diplomaten ook de zorg voor landgenoten in het buitenland tot taak, hetgeen zich meestal beperkte tot de zorg voor een Duitse kerk, enige liefdadige werken en enkele consulaire taken. Vanaf de jaren negentig begonnen de Duitse diplomaten zich intensiever te bemoeien met de Duitse gemeenschappen in het buitenland.[5]

Met de doorbraak van de *Weltpolitik* in het midden van de jaren negentig kregen de Duitsers in het buitenland zelfs een vrij hoge prioriteit in de buitenlandse politiek van het keizerrijk. Duitsland ging proberen de Duitsers in het buitenland te organiseren en te binden aan het vaderland. In zijn autobiografie benadrukte Tirpitz nog eens hoe belangrijk dit streven was geweest. Hij schreef dat de marine zich veel inspanningen had getroost de Duitsers in het buitenland te organiseren en hij verweet het *AA* op dit punt veel te laks te zijn geweest.[6]

Deze nieuwe politiek had belangrijke consequenties voor de Duitse gemeenschap in Nederland. De Duitse consul in Rotterdam constateerde in januari 1910 dat zich een duidelijke ontwikkeling in het denken over *Auslandsdeutschtum* in Duitsland voltrokken had. Terwijl Duitsland vroeger desinteresse had getoond voor zijn zonen en dochters in Nederland was er nu volop aandacht voor de Duitse gemeenschap in Nederland.[7]

De omvang van de Duitse emigratie naar Nederland en de motieven van deze emigranten zijn eerder ter sprake gekomen. In het onderstaande worden het

---

1 W.J. Mommsen, *Österreich-Ungarn aus der Sicht des deutschen Kaiserreichs*. In: W.J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat*, p. 214-233.
2 Geciteerd uit K.J. Bade, *Fabri*, p. 363. Kritiek op de emigratiewetgeving van Bismarck in *DWN*, 22-7-1894.
3 Ook in Nederland zou de emigratiewetgeving in deze jaren worden veranderd, zodat emigranten het Nederlanderschap niet meer automatisch zouden verliezen.
4 *DWN*, 26-7-1908 en 12-10-1913. Zie over het begrip *Volksgemeinschaft*: W.J. Mommsen, *Der Autoritäre Nationalstaat*, p. 420.
5 Zie bijvoorbeeld: E. Jäckh, Bd. 1, p. 183-193 en 199. W. von Schoen, *Erlebtes* (Stuttgart-Berlin, 1921), p. 44.
6 A. von Tirpitz, p. 70-74.
7 *DWN*, 6-2-1910.

verenigingsleven van deze emigranten en de bemoeienis van de Duitse diplomaten met de Duitse gemeenschap behandeld. We beginnen met de grootste en meest spraakmakende Duitse gemeenschap in Nederland, de Duitse gemeenschap in Amsterdam. Inclusief Nederlanders van Duitse afkomst bestond die gemeenschap uit ongeveer 11 tot 12 duizend personen. De Duitse gemeenschap in Amsterdam was religieus noch sociaal homogeen. Naast ongeveer vijfduizend protestanten, woonden er enkele duizenden katholieken en enkele duizenden Duitse joden in Amsterdam. Ook sociaal waren er grote verschillen. Naast een grote groep ambachtslieden en kleine neringdoenden was er een kleine groep rijken, die in veel gevallen tot Nederlanders waren genaturaliseerd, maar die zich nog verbonden voelden met hun land van herkomst.[1]

Over een Duits verenigingsleven in Amsterdam voor 1870 is weinig bekend. Al decennia lang bestond er de regeling dat de Nederlandse protestantse kerken in Amsterdam twee Duitse predikanten aanstelden, een Lutherse en een gereformeerde predikant, die Duitstalige diensten verzorgden.[2] In de jaren zestig van de negentiende eeuw had J.F. Streubel het Duitse turnen in Nederland geïntroduceerd, wat hem de eretitel '*Turnvater Jahn* van Nederland' opleverde. Er werd een *Turnverein* opgericht en dit was wellicht de eerste Duitse vereniging in Amsterdam. De oprichters hadden '*ein Verein, der der makellosen deutschen Gesellschaft Gelegenheit zu geselligem Verkehr gibt und vaterländischen Sinn und deutschen Leben pflegt*' voor ogen.[3] In 1895 had de *Turnverein* bijna 300 leden. In 1899 werd de naam van de vereniging gewijzigd in *Deutscher Verein*; het ledental liep terug tot ongeveer 200 en de activiteiten beperkten zich tot het verzorgen van lezingen, een enkel uitstapje en vermaak. De *Deutsche Verein* gold als het bolwerk van de meer gegoede Duitsers in Amsterdam.[4]

In 1882 werd de *Deutsche Hülfsverein* opgericht. In bepaalde gevallen konden armlastige Duitsers geld krijgen van deze vereniging. De *Hülfsverein* gaf geld voor zulke diverse zaken als het betalen van de huur, een treinkaartje om een begrafenis van een familielid in Duitsland te kunnen bijwonen, rekeningen van artsen te voldoen en voor de aanschaf van huisraad en kleding. Het aantal leden-donateurs groeide tussen 1894 en 1914 van 275 tot 339 en het budget groeide van 6730 tot 12290 gulden.[5] Vanaf 1904 was een vereniging actief die het mogelijk maakte dat Duitse kinderen zomers enkele weken buiten de stad konden doorbrengen. Nadat de vereniging een stuk grond in Bergen aan Zee had gekregen, werd geld ingezameld voor de bouw van een *Kinderferienheim*. In 1912 werd de eerste steen gelegd voor dit vakantiehuis en in mei 1913 werd het feestelijk geopend.[6]

In Amsterdam bestonden verder diverse Duitse verenigingen met een sociale functie zoals zangverenigingen als *Fidelio*, *Eintracht*, *Liederkranz* en *Germania*.[7] Een curiosum was een Duits *Radfahrverein*, die eind vorige eeuw korte tijd van zich liet horen. Deze 23 leden tellende vereniging had zich grondig georganiseerd. Zij had officiële statuten, een voorzitter, twee *Kassenprüfer*, een *Schriftkassenwart*, een *Fahrwart* en een lid, die de vereniging vertegenwoordigde bij de ANWB. Verslagen van de gezamenlijke fietstochten langs het Gein en de Amstel verschenen in de *DWN*.[8]

Belangrijker dan bovenstaande verenigingen was de *Seemannsmission*, die in november 1887 in Amsterdam werd geopend. De opening van dit huis was

---

1 *AA-Bonn SoS* 709/II-S, Bd. 1, Pfarrer Wiesinger an das AA, 25. November 1910.
2 *BA-Potsdam* 09.01, 17.727, Göhring an Caprivi, 7. November 1891. 17.728, Gillet an Hohenlohe, 12. Mai 1898.
3 *DWN*, 6-1-1894, 3-3-1895 en 30-8-1896.
4 *DWN*, 14-1-1905, 10-1-1909.
5 *DWN*, 6-1-1894, 1-1-1898, 15-2-1914.
6 *DWN*, 16-6-1912, 25-5-1913.
7 *DWN*, 11-2-1906.
8 *DWN*, 12-12-1897.

een uitvloeisel van ontwikkelingen in het protestantisme in Duitsland. In Duitsland werd het protestantisme in de jaren zeventig geconfronteerd met twee grote vraagstukken: het nationalisme en de sociale kwestie.[1] Na de eenwording in 1871 begon de Lutherse kerk zich steeds meer te identificeren met het Pruisisch-Duitse keizerrijk. Er ontwikkelde zich zoiets als een *Pastorennationalismus*. Zo werd de *Sedantag* gevierd als de zege van het protestantisme over de Roomse duivel. Binnen de Duitse Lutherse kerk kon men vanaf 1896 de slagzin '*ein Volk, ein Reich, ein Gott*' horen en de kerk meende te moeten bijdragen aan het versterken van het nationalisme in het Duitse keizerrijk.

De sociale kwestie was de tweede grote uitdaging. Een deel van de kerk antwoordde vanaf het einde van de jaren zeventig op deze uitdaging met de *innere Mission*. Mensen als Friedrich von Bodelschwingh en Adolf Stoecker wilde de stedelijke arbeidersmassa's terugwinnen met een piëtistisch programma en sociale hervormingen. Stoecker leidde enige tijd de *Stadtmission* in Berlijn. Bodelschwingh startte begin jaren tachtig *Arbeiterkolonien* voor de resocialisering van vagebonden en eind jaren tachtig was hij betrokken bij de oprichting van talrijke *Seemannsmissionen*, die tot taak hadden Duitse zeelieden in vreemde havens op te vangen en verre te houden van de profane verleidingen van grote havensteden. Dankzij een legaat van een weduwe konden de Duitse gemeenschappen ook in Rotterdam en Amsterdam *Seemannsmissionen* oprichten. Aanvankelijk werkten deze *Seemannsmissionen* met vrijwilligers, maar in april 1891 stuurde Bodelschwingh vanuit Bielefeld *Pastor* Crome naar Amsterdam.

Tussen 1870 en 1890 was er in Amsterdam een bloeiend Duits verenigingsleven tot stand gekomen, maar de Duitse overheid had zich afzijdig gehouden. Dat veranderde na het ontslag van Bismarck. Bij het bezoek van Wilhelm II aan Nederland in de zomer van 1891 kwam het tot een kort gesprek tussen Crome en de keizer. Het sociaal-protestantse van Stoecker en Bodelschwingh programma had al enige tijd de sympathie van het hof. Als kroonprins was Wilhelm via Hinzpeter en Waldersee in contact gekomen met Stoecker en hij correspondeerde ook met Bodelschwingh.[2] Wilhelm II zag voor zichzelf aanvankelijk een rol als sociale keizer weggelegd: de vorst die de klassentegenstellingen zou overbruggen. Wilhelm II gaf Crome bij hun korte ontmoeting te kennen, dat hij een warme sympathie koesterde voor het werk van de zeemanszending. Kort daarop gaf de Duitse regering 3000 mark als ondersteuning aan het zendingshuis in Amsterdam en later nog eens 3000 mark aan het zendingshuis in Rotterdam.

In november 1891 stuurde consul-generaal Göhring een lang rapport over de zeemanszending in Amsterdam naar het *AA* in Berlijn.[3] De auteur stelde, dat te weinig Duitse schepen Amsterdam aandeden om het bestaan van het zendingshuis te rechtvaardigen. De zeemanszending functioneerde de facto als *Auswanderungsmission* voor de Duitse emigranten die via Amsterdam Europa verlieten. Dat was in principe niet erg, maar daarbij kwam het herhaaldelijk voor dat het zendingshuis hulp verleende aan jonge Duitsers, die de dienstplicht ontdoken en via Amsterdam naar overzee gingen.

Göhring stelde voor de zeemanszending in Amsterdam te gebruiken als de kern '*für ein aus ihnen allmählich zu bildenden Kirchengemeinde* (...), *wo ein solches Förderungsmittel deutschen nationalen Lebens im Auslande noch nicht besteht*'. In een later schrijven stelde Göhring dat dit het enige middel was '*um*

---

1 Th. Nipperdey, *Religion im Umbruch* (München, 1988), p. 92-100 en 106-118.
2 W.O. Sanahan, *German Protestants face the social question* (Notre Dame (Ind.), 1954), p. 380f. K.J. Bade, *Fabri*, p. 163.
3 *BA-Potsdam* 09.01, 17.727, Göhring an Caprivi, 7. November 1891.

die Deutschen niedrigen Standes im Auslande Deutsch zu erhalten'.[1] De consul-generaal oefende scherpe kritiek uit op de Duitse geestelijken, die door de Nederlandse kerk waren aangesteld. Volgens de consul-generaal ging er van deze beide Duitse predikanten geen enkele impuls uit om de Duitse identiteit te bewaren. De bestaande regeling resulteerde slechts in de *Niederländisierung* van de Duitsers. Het *AA* weigerde weliswaar verder geld te geven aan de zeemanszending, maar sprak zich ook niet uit tegen het idee van de consul-generaal. Samen met de zeemanszending bleef Göhring proberen een Duitse kerk in Amsterdam van de grond te krijgen.

In 1893 werd de *Deutsche Wochenzeitung in den Niederlanden* (*DWN*) in het leven geroepen. Volgens de Duitse consul-generaal waren de gebroeders Würdemann, wijn- en theehandelaren te Amsterdam, financieel betrokken bij de oprichting van deze krant. Deze gebroeders Würdemann engageerden zich ook sterk voor de plannen rond het Duitse zendingshuis.[2] De hoofdredacteur van de *DWN* werd A. Prell, een oud-onderofficier van het Oostindische leger. In de kolommen van zijn krant konden de lezers een merkwaardig mengelmoes van opinies lezen. Enerzijds had Prell sympathie voor de ideeën van de *ADV* en nam artikelen over uit de *Alldeutsche Blätter*. Anderzijds keerde de redactie zich herhaaldelijk tegen antisemitisme en tegen auteurs, die voor een incorporatie van Nederland in Duitsland pleitten, terwijl dat toch opvattingen waren die typisch waren voor de *alldeutsche* beweging. Volgens de *DWN* dienden de Duitsers in Nederland de Duitse identiteit te bewaren zonder de contacten met de Nederlandse samenleving af te breken. In de kolommen van zijn krant ondersteunde Prell het streven van de consul-generaal naar een Duitse kerk in Amsterdam.[3]

Interessant is, dat een deel van de Duitse gemeenschap in Amsterdam projecten op touw zette, waardoor de plannen van de consul-generaal met opzet werden doorkruist. In de zomer van 1892 richtten de beide Duitse predikanten de *Deutsch-evangelische Verein* op. Enkele rijke Duitse Amsterdammers onder wie P.W. Janssen ondersteunden dit project. Dankzij giften van Janssen zou de Lutheraanse gemeenschap in Amsterdam een eigen kerk aan het Spui krijgen.

In 1895 werd de *Niederländisch-Deutsche Stiftung* in het leven geroepen door Janssen, de joodse bankier G. Eltzbacher en de katholiek Westenberger, met onder meer het doel een brug te slaan tussen Nederlanders en Duitsers. Janssen, als grootste aandeelhouder van de *Deli Maatschappij* een van de rijkste inwoners van Amsterdam, ondersteunde talrijke liefdadigheidsprojecten, waaronder een tehuis voor gepensioneerde zeelieden in Egmond, een weeshuis in Den Helder en een rusthuis voor onderwijzers en onderwijzeressen met tuberculose. Eltzbacher en Westenberger waren de voorzitters van de *Hülfsverein*. De *Niederländisch-Deutsche Stiftung* beheerde 15 huizen aan de Da Costakade in Amsterdam. In 56 woningen konden mensen, die niet meer in staat waren in hun eigen onderhoud te voorzien, kosteloos wonen. De huizen van de *Niederländisch-deutsche Stiftung* stonden open voor Nederlanders en Duitsers van alle religies.[4]

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 17.727, Göhring an Caprivi, 18. Juni 1892.
2 *BA-Potsdam* 09.01, 17.728, Gillet an Bülow, 19. Februar 1901.
3 Over Prell: *ARA*, Stamboeken o.o.m. 1599, 1607. boeknr. 83841, 87649. Geboren 1856 in Bamberg. Dienstplicht 1876-1878. In juni 1880 meldde hij zich voor het Oostindisch leger. Vanaf oktober 1881 sergeant., in 1892 uit dienst. In 1892 verscheen een artikel van zijn hand in de *Münchener Allgemeine Zeitung* over het bestuur in Nederlands-Indië. *BA-Potsdam* 10.01, 9002, Münchener Allgemeine Zeitung, 14. Juni 1892. Amusante roddel in de *Deutsche Anti Prell erei Zeitung*, waarin een van zijn ex-redacteuren uit wraak een boekje opendeed over de handel en wandel van Prell.
4 *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* (Leiden, 1930), dl. 8, p. 921-923. *DWN*, 20-10-1895 en 8-11-1903. Tot op de dag van vandaag zijn er zichtbare herinneringen aan de liefdadige activiteiten van Janssen in Amsterdam. Er is een *P.W. Janssen-plantsoen* en in de Lutherse kerk aan het Spui hangt een plaquette die herinnert aan Janssen.

Met deze projecten gaven rijke Amsterdamse Duitsers duidelijk te kennen, dat ze niet ingenomen waren met de plannen van de consul-generaal. Hun reactie richtte zich niet zozeer tegen projecten, die ertoe bijdroegen, dat de Duitse gemeenschap in Nederland de Duitse identiteit behield -alhoewel de rijkere Duitsers waarschijnlijk niet geporteerd waren voor een al te manifest nationalisme- maar meer tegen het exclusief Luthers-nationale en het populistische karakter van de door de consul-generaal en de *Seemannsmission* voorgestelde Duitse kerk.

Teleurgesteld over zoveel tegenwerking verliet consul-generaal Göhring in 1895 Amsterdam. Zijn opvolger Gillet zou zich door de ervaringen van zijn voorganger niet laten ontmoedigen en zich nog sterker gaan bemoeien met de Duitse gemeenschap in Amsterdam. Zijn aanpak verschilde echter van die van zijn voorganger.

In november 1895 schreef Gillet aan het *AA*, dat de Duitse kolonie in Amsterdam moeilijk was te verenigen.[1] De meest kapitaalkrachtige leden van deze gemeenschap waren tot Nederlands staatsburger genaturaliseerd en deze hadden soms reserves tegen het aanhalen van de banden met Duitsland. Het ontbrak bovendien aan een *Vereinigungspunkt*, dat als uitgangspunt voor een verdere organisatie kon fungeren. Gillet twijfelde er bovendien aan of het verstandig was een Duitse kerk tot centrum van de gemeenschap uit te bouwen. De Duitsers waren religieus verdeeld en bovendien waren er velen, die weinig belangstelling hadden voor het geloof. Gillet stelde daarom voor het project van zijn voorganger te laten vallen. In december 1895 kreeg de consul-generaal daarvoor het fiat van het *AA*. Korte tijd daarop verliet Crome Amsterdam.[2] De zeemanszending werd voortgezet door de beide protestantse predikanten die, in samenwerking met de *Missionsverein*, een pand bleven beheren voor Duitse zeelieden.

Gillet sloot vrede met de *Deutsch-evangelischer Verein* en schreef in februari 1901 dat de situatie zich ten goede had gekeerd.

> *Deutschland wird in den Predigten als die Heimath der Kirchenbesucher bezeichnet und gepriesen. (...) In der Kirchlichen Sonntagsschule (...) wie beim Konfirmationsunterricht sorgen die deutschen Pastoren für Entwicklung des deutschen Nationalbewusstseins.*[3]

In 1897 leidde een initiatief van Gillet tot de oprichting van de *Deutscher Schulverein* in Amsterdam. Hij kreeg daarbij de steun van de rijke Duitsers in Amsterdam. Dit comité streefde naar de oprichting van een neutrale Duitse school, de *Kaiser-Wilhelmschule*, in Amsterdam. De consul deed tezelfdertijd zijn uiterste best de contacten met de *Missionsverein*, de 'kleine luyden', die Crome hadden gesteund, te herstellen.

> *Einerseits wollte ich den Anschein vermeiden, als könnte ich den weniger begüterten Klassen meiner Landsleute geringere Aufmerksamkeit zuwenden als den vermögenden, andernseits entsprach es aber meinem*

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 17.727, Gillet an Hohenlohe, 9. November 1895. Hohenlohe an Gillet, 9. Dezember 1895.
2 De keizer verloor midden jaren negentig zijn belangstelling voor sociale hervormingen en raakte, onder invloed van de industrieel Stumm, in sociaal-repressief vaarwater. De protestantse sociale beweging raakte verdeeld in een conservatieve vleugel onder de antisemiet Adolf Stoecker en een progressieve vleugel onder leiding van mensen als Paul Göhre en Friedrich Naumann. Alhoewel er geen causaal verband kan worden aangetoond is het opvallend, dat het *AA* in dezelfde periode zijn belangstelling verloor voor een Duitse kerk in Amsterdam. Th. Nipperdey, *Religion*, p. 111-116.
3 *BA-Potsdam* 09.01, 17.728, Gillet an Bülow, 19. Februar 1901. Gillet an Hohenlohe, 12. Mai 1898.

Interesse, möglichst innige Fühlung mit dem deutschen Handwerkerstand zu Amsterdam zu gewinnen, da ich vorläufig in diesem Stande das Schülermaterial für die Kaiser-Wilhelmschule zu suchen habe.[1]

Daarmee had hij gedeeltelijk succes. In maart 1899 werd de *Kaiser-Wilhelmschule* aan de Singel 125 (later Looierstraat 9) feestelijk in gebruik genomen.[2] De keizer schonk lesmateriaal. De inkomsten van deze school werden verkregen uit schoolgelden, donaties, schenkingen en een jaarlijkse bijdrage van het Duitse Rijk van 8.000 (later 12.000) mark. Enkele jaren later begon ook de Nederlandse overheid de *Kaiser-Wilhelmschule* een jaarlijkse subsidie te geven van 4.800 gulden (= 7.600 mark). De school groeide van 59 leerlingen in 1899 tot 212 leerlingen in 1914. Van deze 212 leerlingen waren er 143 protestants, 42 katholiek en 17 joods. 128 Leerlingen hadden de Duitse nationaliteit, 16 waren van Duitse afkomst en 47 leerlingen waren Nederlands. Het grootste probleem voor de school was het feit, dat de Nederlandse overheid eiste dat het onderwijzend personeel Nederlandse lesbevoegdheden had. Het gevolg was dat in 1909 slechts twee van de zeven onderwijzers Duits was.

Maar het succes van Gillet bleef beperkt. De verdeeldheid binnen de Duitse gemeenschap bleef bestaan. Vanuit de *Missionsverein* werd over de *Kaiser-Wilhelmschule* gemonkeld dat het een *'Judenschule'* was en omgekeerd verklaarden Eltzbacher en Westenberger niet meer in een ruimte te willen zitten met het bestuur van de *Missionsverein*. De *Missionsverein* -onder leiding van de gebroeders Würdemann- kreeg na een korte onderbreking weer steun van Bodelschwingh.[3] Er kwam een nieuwe predikant uit Bielefeld en dit leidde tot de situatie, dat Amsterdam enige tijd twee concurrerende zendingshuizen voor Duitse zeelieden had. Zelfs bemiddelingspogingen van de *Preussische Oberkirchenrath* leidden tot niets. In 1905 werd een van de zendingshuizen gesloten en bleef nog slechts de zeemanszending van de *Missionsverein* over.[4]

Intussen was er een nieuwe controverse ontstaan binnen de Duitse gemeenschap in Amsterdam. In 1898 was er in Duitsland een *Flottenverein für die Deutschen im Ausland* opgericht.[5] Deze vereniging, die de gunst genoot van Wilhelm II en staatssecretaris Tirpitz, richtte aan de Duitse gemeenschappen in het buitenland de oproep om *Flottenvereine* op te richten, die geld moesten overmaken naar Duitsland voor de bouw van oorlogsschepen. Dit had vanzelfsprekend een meer symbolische dan praktische betekenis. De oprichters hoopten op deze wijze de verbondenheid tussen de Duitse gemeenschappen in het buitenland en het moederland te versterken.

In Den Haag en Rotterdam werden *Flottenvereine* opgericht, maar in Amsterdam niet. In april 1895 had de Duitse consul-generaal te Amsterdam in Duitsland informatie ingewonnen over plannen voor de oprichting van een *Flottenverein*. Wellicht zocht de consul-generaal naar een nieuwe mogelijkheid om de Duitsers in Amsterdam te verenigen. De brief van de consul-generaal kwam nog te vroeg en leidde tot niets.[6] Maar in 1898 kwam een officiële oproep vanuit Duitsland in het buitenland *Flottenvereine* op te richten. De

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 17.728, Gillet an Hohenlohe, 12. Mai 1898.
2 *BA-Potsdam* 09.01, 39.231, Frantzius an den Minister für Geistliche, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten, 15. März 1909. *DWN*, 19-3-1899, 20-10-1907, 25-4-1909, 15-2-1914.
3 *BA-Potsdam* 09.01, 17.728, Gillet an Hohenlohe, 12. Mai 1898. De *Missionsverein* ging er prat op via Hinzpeter het oor van de keizer te hebben. Bewijzen daarvoor zijn niet voorhanden.
4 *BA-Potsdam* 09.01, 17.728, Presidium evangelischer Oberkirchenrat an Mühlberg, 28. April und 2. Mai 1902. 17.729, Deutsche evangelische Seemannsmission an den Minister für Geistliche-, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten, 2. November 1905.
5 De *Flottenvereine* in het buitenland stonden los van de Duitse *Flottenverein*. De *Flottenvereine* in het buitenland zouden bijvoorbeeld niet in zulk radicaal vaarwater komen als de Duitse *Flottenverein* in de periode 1903-1908. G. Eley, *Reshaping the German right*, p. 97f.
6 *AA-Bonn 1-A* Deutschland 138, Bd. 6, Göhring an das AA, 16. April 1895. *DWN*, 2-10-1898, 6-11-1898, 25-3-1906.

DWN reageerde enthousiast op de oproep, maar een groot deel van de Duitse gemeenschap keerde zich tegen de oprichting van een *Flottenverein*, omdat zij een negatieve reactie verwachtte van de Nederlandse publieke opinie. De *DWN* laakte deze in haar ogen slappe houding, maar in Amsterdam kwam een *Flottenverein* voorlopig niet van de grond.[1]

Pas eind 1907, ter gelegenheid van het bezoek van Wilhelm II aan Amsterdam, kwam het tot de oprichting van een *Flottenverein* in Amsterdam. Consul-generaal Rienacker leidde de oprichtingsvergaderingen.[2] De Amsterdamse afdeling zou een tamelijk kwijnend bestaan leiden. Slechts enkele tientallen leden meldden zich en de vereniging ontplooide nauwelijks activiteiten.

De problemen rond de zeemanszending bleven de diplomaten bezighouden. Tijdens zijn bezoek in december 1907 bezocht Wilhelm II het zendingshuis. Tot grote woede van consul-generaal Rienacker slaagdeLudwig Würdemann erin door te dringen tot het galadiner in het Koninklijk Paleis op de Dam waar hij enkele woorden met de keizer wisselde.[3] In 1910 bracht Bodelschwingh zijn plan voor de oprichting van een Duitse kerk in Amsterdam opnieuw onder de aandacht van de Duitse autoriteiten. Het *AA* wees zijn plannen wederom af, waarna de patstelling rond de zeemanszending tot de Eerste Wereldoorlog bleef bestaan.[4]

De ontwikkelingen in Amsterdam waren tot op zekere hoogte representatief voor de ontwikkelingen in de Duitse gemeenschap in geheel Nederland. In de laatste decennia van de negentiende eeuw groeide er een rijk geschakeerd Duits verenigingsleven in Nederland. Naast de bestaande kerkgenootschappen ontstonden liefdadigheidsorganisaties, gezelligheidsverenigingen, scholen, zangverenigingen, *Flottenvereine*, een enkele vakbond voor kantoorpersoneel en Duitstalige kranten. De Duitse ambassade in Den Haag telde in 1912 ongeveer 60 Duitse verenigingen in Nederland.[5]

Rotterdam had een Duitse school, een sociale vereniging, eenvoudig de *Verein* genaamd, een Duits-Lutherse kerk, een *Turn- en Ruderverein* (1874), een *Hafenmission* (1887), een *Hülfsverein* (1894), en vanaf 1898 een *Flottenverein*. In 1906 waren er acht Duitse verenigingen actief in Rotterdam.[6]

Rotterdam onderscheidde zich in zoverre van Amsterdam, dat de Duitse gemeenschap minder verdeeld was. Dat had een aantal oorzaken. De *Verein* vormde het onbetwiste middelpunt van het Duitse verenigingsleven in Rotterdam en Alfred Ruoff speelde jarenlang de centrale rol in de Duitse gemeenschap in Rotterdam. Ruoff was mede-eigenaar van de Rotterdamse koffiegroothandel *Schöffer & Co*. De Duitsers L.W. Schöffer en Ernst Boden hadden dit bedrijf opgebouwd. Ruoff was de schoonzoon van Schöffer en vanaf 1874 werkzaam in dit bedrijf, dat zich specialiseerde in de import van koffie uit Brazilië. *Schöffer & Co*. speelde een belangrijkre rol bij de opbouw van Rotterdam als centrale koffiemarkt in Noordwest-Europa.[7] Ruoff was voorzitter van de *Verein*, de *Turn- und Ruderverein* en de *Flottenverein* in Rotterdam. Daarnaast speelde wellicht nog een rol dat de Duitse gemeenschap in Rotterdam religieus en sociaal minder verdeeld was dan die in Amsterdam.[8]

---

1 *DWN*, 6-11-1898, 25-3-1906.
2 *DWN*, 27-10-1907, 17-11-1907, 19-1-1908, 29-3-1908, 10-1-1909, 4-4-1909, 5-4-1914.
3 *BA-Potsdam* 09.01, 17.729, Rienacker an Müller, 31. Januar, 1908.
4 *AA-Bonn SoS* 709/II-S, Bd. 1, Regierungspräsident Minden an den preussischen Minister für auswärtige Angelegenheiten, 29. Oktober 1910. Rienacker an Bethmann-Hollweg, 5. Dezember 1910.
5 *DWN*, 4-2-1912.
6 *DWN*, 11-2-1906.
7 *BA-Potsdam* 15.01, 4402, Ein Beitrag zur Geschichte des Kaffeehandels. De firma Schöffer & Co. had een filiaal in Bremen.
8 *DWN*, 8-9-1895 en 23-6-1907.

Ook Den Haag had een Duitse school, een Duits-Lutherse kerk, een *Flottenverein* en dergelijke. In Den Haag vormde het Duitse gezantschap de spil van de Duitse gemeenschap in de stad.

Voor de Duitsers in Nederland waren de verjaardag van de keizer in januari -*Kaiserfeier*- en de herdenking van de overwinning op het Franse leger bij Sedan in september -*Sedantag*- jaarlijks terugkerende hoogtepunten. Dan verzamelde zich alles wat rang en naam had voor een diner dat omlijst werd met veel vaderlandslievende toespraken en gezang.

De Duitse diplomaten begonnen vanaf 1890 geleidelijk een meer actieve rol te spelen in het Duitse verenigingsleven in Nederland. Ze stimuleerden en begeleidden de ontwikkeling van het Duitse verenigingsleven nadrukkelijk. Bij het bezoek van de keizer aan Nederland in december 1907 werden slechts die Duitse staatsburgers gedecoreerd, die zich hadden ingezet voor het Duitse verenigingsleven. Omdat J.H.H. Hülsmann, de directeur van de *Amsterdamse Openbare Handelsschool*, zich niet verdienstelijk had gemaakt voor het Duitse verenigingsleven, wilde de Duitse consul-generaal bijvoorbeeld dat hij geen Duitse onderscheiding kreeg, alhoewel hij in Nederland waarschijnlijk meer waardering voor Duitsland had gekweekt dan menig gedecoreerde.[1] In een rapport aan het *AA* noemde consul-generaal Gillet het stimuleren van de Duitse nationale gevoelens en het zelfbewuster maken van de Duitse gemeenschap een van zijn belangrijkste taken.[2] Als voorzitter van de *Schulverein* had hij de aanzet gegeven tot de bouw van een Duitse school in Amsterdam. De Duitse consul Gneist in Rotterdam nam in 1910 het initiatief voor de gezamenlijke viering van de verjaardag van de keizer. Alle Duitse verenigingen in Rotterdam deden mee bij de organisatie van het feest. Ruim 400 Duitse mannen waren aanwezig aan dit feest in de Doelenzaal. Elders in de stad zat de vrouw van de consul het feest voor van de Duitse vrouwen.[3] De gezant in Den Haag was jaarlijks aanwezig bij de *Kaiserfeier* van de *Flottenverein* in Den Haag. Bij zijn vertrek bedankte de *Flottenverein* in Den Haag Pourtalès voor de steun die hij deze vereniging had gegeven en zijn inzet voor het *Deutschtum*.[4]

Het Duitse verenigingsleven in Nederland had zich na 1870 geleidelijk ontplooid, de diplomaten begonnen zich pas in een later stadium met deze verenigingen te bemoeien. Aangezien de diplomaten zich pas in een laat stadium begonnen te bemoeien met ontwikkelingen die al enige tijd gaande waren, ligt het voor de hand te veronderstellen, dat de aanhoudende druk van pressiegroepen en de Rijksdag en het groeiend nationaal zelfbewustzijn van de Duitse gemeenschappen in het buitenland bij het *AA* de overtuiging deed postvatten dat de diplomatieke dienst niet langer kon achterblijven en zich actiever moest gaan bemoeien met de *Erhaltung des Deutschtums im Ausland*.

Het *AA* zelf stond daarbij ook een aantal concrete doelen voor ogen. De Duitse diplomaten beoogden onder meer de stroom Duitsers, die zich via Nederland onttrok aan de dienstplicht, in te dammen. De Duitse overheid nam dit probleem uiterst serieus. In 1897 had zij de emigratieconcessie van de *HAL* ingetrokken, nadat was gebleken, dat op de schepen van de *HAL* Duitsers meereisden, die zich aan de dienstplicht hadden onttrokken.[5] Uiteindelijk hoopte het *AA* door het stimuleren van het nationalisme van de in Nederland woonachtige Duitsers, deze Duitsers bereid te krijgen de dienstplicht in Duitsland te gaan vervullen.[6] Gneist, de Duitse consul in Rotterdam, verwachtte dat de Duitse

---

1 *AA-Bonn I-A* Niederlande 47, Bd. 14, Gillet an das AA, waarschijnlijk tweede helft 1907.
2 *BA-Potsdam* 09.01, 17.728, Gillet an Bülow, 19. Februar 1901.
3 *DWN*, 30-1-1897.
4 *AA-Bonn*, Personalakte Pourtalès. *DWN*, 9-2-1908.
5 *BA-Koblenz* R43f, 18-1, Aufzeichnung Stemrich, 18. September 1909.
6 In hun ijver het ontduiken van de dienstplicht te bestrijden, hadden de Pruisische autoriteiten in Westfalen Nederlandse staatsburgers van Duitse afkomst, die niet de Duitse dienstplicht hadden

scholen daarbij een belangrijke rol zouden gaan spelen en dat het vervullen van de dienstplicht in Duitsland op zijn beurt weer zou bijdragen tot het behoud van de Duitse nationale identiteit van de in Nederland verblijvende Duitsers.

Het *AA* hoopte ook de Duitse gemeenschap in Nederland te kunnen inschakelen bij de buitenlandse politiek van het keizerrijk. Deze gemeenschap in Nederland werd door de diplomaten gezien als een soort vooruitgeschoven post van het Duitse Rijk. Het belang van een nationaal bewuste en invloedrijke Duitse gemeenschap in Rotterdam was -aldus Gneist- bijzonder groot:

> *Die Kolonie ist sich ihrer Grösse und ihres Einflusses bewusst geworden; die Feiern haben aber auch den holländischen Behörden gezeigt, welche grosse Bedeutung die deutsche Kolonie Rotterdams besitzt.*[1]

De Duitse gemeenschap kon via de Rotterdamse Kamer van Koophandel invloed uitoefenen op de Nederlandse economische politiek. Wanneer we de poging van het Duitse Rijk om de Rijntollen opnieuw in te voeren in een later hoofdstuk zullen behandelen, zal beschreven worden hoe dit concreet in zijn werk ging.

Natuurlijk zou ook zonder de toenemende betrokkenheid van de Duitse diplomatieke vertegenwoordigingen het nationale zelfbewustzijn onder de in Nederland wonende Duitsers zijn gegroeid. Maar de financiële steun van het keizerrijk voor de Duitse scholen en de zeemanszendingen en het intensieve engagement van de Duitse diplomaten bij talrijke verenigingen en ondernemingen zou de ontwikkeling van de Duitse gemeenschap in Nederland na 1890 sterk beïnvloeden. Anders dan in de overzeese gebieden speelde de Duitse marine in Nederland nauwelijks een rol bij de organisatie van de Duitsers.

De bemoeienis van de Duitse diplomaten met de Duitse gemeenschap in Nederland was tot op zekere hoogte een verdere ontwikkeling van het *Reichsnationalismus*, de institutionalisering van het nationalisme van het keizerrijk dat, zoals al eerder geconstateerd, na 1870 in Duitsland met volle kracht zou inzetten. De Pruisisch-Duitse staat speelde een stimulerende rol bij de ontwikkeling van het Duitse nationale bewustzijn en daarbij richtte de Duitse regering zich uiteindelijk ook op de Duitse staatsburgers in het buitenland. Maar deze bemoeienis met de Duitse gemeenschap in Nederland was tevens uiting van een radicaler integraal nationalisme dat aan het einde van de negentiende eeuw ontstond en waarbij niet meer de staat, maar de gehele samenleving in al zijn facetten doel werd van de politiek. Voor veel tijdgenoten werd de het in elkaar grijpen van staat en samenleving, inclusief het nationalisme, vereenzelvigd met modernisering en vooruitgang en daaraan ontleende het proces voor een deel zijn kracht. Tenslotte werd deze politiek aan het eind van de jaren negentig ingepast in de *Weltpolitik*.

Het is de vraag of deze bemoeienis met de Duitse gemeenschappen in Nederland een succes was. Weliswaar werd de band tussen Duitsland en een deel van de Duitsers in Nederland hechter, maar de organisaties en verenigingen die streefden naar behoud van de Duitse identiteit, wisten nooit de gehele Duitse gemeenschap te organiseren. Dat veranderde niet nadat het *AA* zich intensiever ging bemoeien met de Duitse gemeenschap. In Amsterdam kwam het tot diepgaande meningsverschillen binnen de Duitse gemeenschap. Ook na 1890 lieten zich nog talrijke Duitsers tot Nederlands staatsburger naturaliseren en de

---

vervuld, het land uitgewezen. Dit moest waarschijnlijk als afschrikwekkend voorbeeld dienen. De uitzettingen leidden tot vinnige commentaren in de Nederlandse pers. *DWN*, 21-6, 12 en 19-7-1903.

1 *BA-Potsdam* 15.01, 4403, Gneist an Bethmann-Hollweg, 20. September 1911.

DWN klaagde regelmatig over de desinteresse van de Duitsers jegens hun vaderland.[1]

De Rotterdamse consul constateerde, dat oorspronkelijk Duitse firma's veelal verloren gingen voor het *Deutschtum* op het moment dat de tweede generatie het heft in handen kreeg. De zonen van Duitsers werden bijna zonder uitzondering Nederlands staatsburger '*und stehen dem Deutschtum oft wenig freundlich gegenüber*'.[2] De Duitse consul-generaal Gillet typeerde Nederlanders van Duitse afkomst in een rapport zelfs bitter als renegaten, die in hoge mate verantwoordelijk waren voor het ontbreken van een gezond nationalisme onder de Duitsers in Nederland en zelfs voor het voortbestaan van de Nederlandse neerbuigendheid jegens de Duitsers.[3]

De Duitse organisaties hadden de grootste aanhang onder het protestantse deel van de Duitse gemeenschap. Protestanten vormden ongeveer de helft van de Duitse gemeenschap in Amsterdam, maar leverden driekwart van de leerlingen van de *Kaiser-Wilhelmschule*. Opvallend is, dat de inspanningen van de Duitse diplomaten zich bijna uitsluitend op de protestanten richtten. In de stukken over de Duitse gemeenschap in Nederland ontbreken bijvoorbeeld de namen Dreesmann, Eltzbacher, Brenninkmeijer, Cloppenburg, Dobbelmann en Rosenthal. Contacten met katholieke kerken of synagoges werden, voor zover bekend, nooit gelegd.

Belangrijker nog dan de vraag of deze politiek een succes was is de vraag of het een verstandige politiek was. De Duitse consul Lettenbauer, onder meer werkzaam in Amsterdam en Batavia, kritiseerde in zijn autobiografie het toen geldende axioma, dat de Duitsers in het buitenland hun nationale identiteit dienden te bewaren. Hij betwijfelde of een *Flottenverein* in Natal met acht of tien leden enig voordeel opleverde voor het vaderland. Hij poneerde bovendien de stelling, dat de talrijke nationalistische manifestaties en organisaties in het buitenland Duitsland meer schaadden dan dat zij baatten. De Duitse gemeenschappen in het buitenland sloten zich af, raakten geïsoleerd, werden gewantrouwd en verloren daardoor waardevolle contacten en invloed in de landen waar zij woonden.[4]

Hoe reageerde de Nederlandse samenleving op de Duitse immigranten en de ontwikkelingen binnen de Duitse gemeenschap in Nederland? Consul-generaal Gillet schreef in februari 1901:

> *Der Deutsche lebt in Holland inmitten einer ihm höchst ungünstig gesinnten Bevölkerung. Zudringlich springt ihm diese Missgunst und, was schlimmer ist, die Missachtung fortwährend an.*[5]

De *DWN* laakte de in Nederland bestaande traditie om zich neerbuigend uit te laten over Duitsers en schreef deze traditie toe aan afgunst jegens de succesvolle Duitsers. De krant constateerde, dat het succes van de Duitsers het gevolg was van hun ijver, maar dat de Nederlanders dit toeschreven aan het kruipen en trappen van de Duitsers. Een enkele maal werd de opinie vernomen, dat allerlei posities waarin Duitsers succesvol waren eigenlijk voorbehouden zouden moeten blijven aan Nederlanders. Dat culmineerde bij de *DWN* in de klacht:

---

1 *DWN*, 10-3-1894 en 31-10-1908.
2 *BA-Potsdam* 15.01, 4403, Gneist an Bethmann, 26. August 1910.
3 *BA-Potsdam* 09.01, 17.728, Gillet an Bülow, 19. Februar 1901.
4 J.A. Lettenbauer, p. 67ff. Lettenbauer baseerde zijn opinie in eerste instantie op zijn ervaringen met de Duitse immigranten in de Verenigde Staten. Zijn ervaringen in Nederland en Nederlands-Indië brachten hem evenwel niet op andere gedachten. R. Fiebig-von Hase, p. 248f.
5 *BA-Potsdam* 09.01, 17.728, Gillet an Bülow, 19. Februar 1901.

Man duldet uns in jenen Kreisen, so wie man seinerzeit ungefähr die Hugenotten und später die Juden geduldet hat.[1]

In de zeventiende en achttiende eeuw leefden er in de welvarende Republiek gevoelens van minachting jegens de economisch minder bedeelde oosterburen. Die minachting richtte zich vooral tegen de duizenden Duitse seizoenarbeiders, die jaarlijks naar de Republiek trokken. Naar de mening van veel bewoners van de delta waren deze Duitse seizoenarbeiders onbehouwen lieden, die aangeduid werden met de overigens toentertijd nog relatief neutrale term Moffen. Een goed voorbeeld van deze neerbuigende houding waren de zogenaamde Moffenkluchten uit de achttiende eeuw.[2] Met het verdwijnen van de seizoenarbeid verdween ook het beeld van de onbehouwen Duitser.

Maar aan het eind van de negentiende eeuw zien we opnieuw irritatie over de Duitsers in Nederland. Ditmaal richtte de wrevel zich niet tegen de onbehouwen aard, maar tegen het maatschappelijke succes van de Duitse gemeenschap in Nederland en de nationalistisch getinte manifestaties die zij organiseerden. In de Nederlandse pers leidde bijvoorbeeld de viering van de *Sedantag* in 1895 door de Duitse gemeenschap in Nederland tot scherpe reacties. Nederlandse bladen karakteriseerden de festiviteiten als chauvinistisch. De Duitse pers zag hierin een uiting van een vanzelfsprekend nationaal zelfbewustzijn.[3]

Naast deze anti-Duitse sentimenten bestond er in Nederland vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw animositeit tegen het als bedreigend ervaren Duitse nationalisme. Dat leidde soms tot emotionele anti-Duitse uitingen. Bilderdijks giftige uitlatingen over de Duitse taal, de vooroordelen, die Bakhuizen van den Brink over Duitsers formuleerde en Alberdingk Thijms *Anathema* zijn voorbeelden van zulke emotionele uitlatingen.[4] Na 1866 was er sterke achterdocht tegen de nieuwe machtige oosterbuur. Alhoewel de intensiteit daarvan in de jaren zeventig verminderde, bleef dit wantrouwen ook na de consolidatie van het keizerrijk sluimeren.

We beperken ons hier tot enkele kanttekeningen en een hypothese. De historicus Lademacher legt in zijn boek *Zwei ungleiche Nachbarn* de nadruk op de politiek-culturele verschillen en de ongelijke machtsverhouding die bestonden tussen Nederland en Pruisen-Duitsland. Dat resulteerde volgens Lademacher in een permanent gevoel van onbehagen van Nederland jegens Duitsland, dat de laatste decennia nog gevoed wordt door de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

Dem Wort vom "Mof", dem "groben unbehauenen Kerl", begegnet man im 16. Jahrhundert ebenso wie in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts.[5]

---

1 *DWN*, 19-5-1895 en 4-4-1897. Zie ook: J. Lucassen, R. Penninx, *Nieuwkomers, immigranten en hun nakomelingen in Nederland, 1550-1985* (Amsterdam, 1985), p. 110-116. Deze auteurs beweren, dat in Nederland negatieve oordelen over Duitsers tussen 1870 en 1940 zeldzaam waren. Die conclusie lijkt mij onjuist.

2 *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, dl. 9, p. 990-4. H. Mertens-Westphalen, *De Duitser en de Hollandganger in de kluchten van de 17e en 18e eeuw*. In: P. Schonewille, p. 53-9. Een goed voorbeeld van de nogal laatdunkende opinies die tot ver in de negentiende eeuw over de Duitse seizoensarbeiders bestonden, is te vinden in: J. van Maurik, *Toen ik nog jong was* (Amsterdam, s.a.), p. 21-74. De apotheker en 'volksschrijver' Justus van Maurik publiceerde zijn verhalen over Amsterdam rond 1900. In het verhaal over de Duitse seizoensarbeiders, de zogenaamde '*Hannekemaaiers*' laat hij een oude verteller nostalgische herinneringen ophalen, zodat duidelijk is dat het om gebeurtenissen gaat die decennia eerder speelden.

3 *DWN*, 8 en 15-9, 13 en 20-10-1895.

4 Een bloemlezing van opinies o.m. in C.V. Bock, *Deutsche erfahren Holland, 1725-1925* (Den Haag, 1956). J.F.E. Bläsing, *Niederländer und Deutsche über sich und den Nachbarn* (Bad Honnef a. Rhein, 1981).

5 H. Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, p. 253. Zie ook: p. 1-14 en 253-262.

Lademacher legt sterk de nadruk op een continuïteit van anti-Duitse gevoelens. Tegen die interpretatie heb ik twee bezwaren. Lademacher besteedt te weinig aandacht aan het meest bijzondere facet van de Duits-Nederlandse relatie, namelijk de langdurige en nauwe verstrengeling van de Nederlandse samenleving met Duitsland, terwijl Nederland zijn politieke zelfstandigheid wist te behouden. De talrijke raakvlakken, die altijd hebben bestaan tussen Nederland en Duitsland hebben zeker bij de kleinere van de twee herhaaldelijk tot irritatie en onbehagen geleid. Dit leidt bij Lademacher tot het misverstand, dat er in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw een ononderbroken anti-Duitse traditie zou bestaan. Als Huizinga in 1934 een scherpe politieke en culturele grens trekt tussen Nederland en Duitsland ziet Lademacher in deze *'Ausgrenzung'* ook de culminatie van een lange traditie. Naar mijn mening is het bovenal een reactie op de actueel-politieke situatie in Duitsland.[1] Het idee dat er in Nederland een permanente anti-Duitse traditie bestaat, wordt in de hand gewerkt, doordat degenen die zich anti-Duits uitlieten, vaak teruggrepen op bestaande beelden en vooroordelen, waardoor zich een schijn van continuïteit opdrong. In werkelijkheid kunnen de meeste anti-Duitse geluiden in de negentiende eeuw herleid worden tot actuele oorzaken. Duitsland kon tot de Tweede Wereldoorlog in Nederland soms rekenen op sympathie, iets vaker op wantrouwen maar over het algemeen riep Duitsland relatief weinig emoties wakker bij de Nederlanders hetgeen na de Tweede Wereldoorlog zou veranderen.

Keren we terug naar de geschiedenis van de Duitse gemeenschap in Nederland. De Nederlandse overheid legde de Duitse immigranten geen economische of politieke hindernissen in de weg en de Duitse immigranten waren over het geheel genomen succesvol in de Nederlandse samenleving. Een groot deel van de Duitsers integreerde na enige tijd in de Nederlandse samenleving. Het Duitse verenigingsleven kreeg zelfs enige ondersteuning van de Nederlandse overheid: Regentes Emma steunde de *Deutsch-Evangelischer Verein* met een schenking van 100 gulden, prins Hendrik was beschermheer van de Duitse zeemanszending in Nederland en de Nederlandse overheid subsidieerde Duitse scholen in Nederland.[2] Dat was in een tijdperk van nationalisme niet vanzelfsprekend, zoals de politiek van het Duitse keizerrijk jegens de Poolse immigranten in het Roergebied bewees.[3]

Het is moeilijk de positie van de Duitsers in Nederland te vergelijken met de positie van Nederlanders in Duitsland. In de eerste plaats ging het bij deze Nederlanders in meerderheid om arbeiders. De sociale samenstelling van deze groep was dus anders en dat maakt het moeilijk conclusies te trekken. In de tweede plaats is over de organisaties van Nederlanders in Duitsland weinig bekend. Er bestonden vanaf de jaren negentig clubs en liefdadigheidsverenigingen voor Nederlanders in Duitsland. Vanaf de eeuwwisseling werd het Nederlandse verenigingsleven wijder vertakt. Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers gingen zich toen ook intensiever bemoeien met de Nederlanders in Duitsland, maar -en dit is een belangrijk verschil- deze activiteiten kregen nooit een hoge politieke prioriteit. Er werden Nederlandse scholen geopend in Düsseldorf en Ruhrort en Nederlandse cursussen gegeven aan Nederlandse kinderen in talloze steden in het westen van het keizerrijk. Maar -of men dat nu wilde of niet- de tweede generatie sprak in veel gevallen geen Nederlands meer. Veel Nederlandse

---

1 J. Huizinga, *Nederland's geestesmerk*. In: J. Huizinga, *Verzamelde werken*, deel 7, p. 279-312, alsdaar, p. 311f.
2 *BA-Potsdam* 09.01, 17.727 en 17.728, Pourtalès an Bülow, 3. Oktober 1902.
3 Een voorbeeld: Poolse, maar ook Nederlandse, ouders moesten bijvoorbeeld in Duitsland een zogenaamd *Fremdenschulgeld* betalen, dat hoger was dan het schoolgeld dat Duitse ouders betaalden. *BA-Koblenz* R43f, Aufzeichnung Stemrich, 18. September 1909.

arbeiders huwden met Duitse vrouwen en dat speelde een belangrijke rol bij de snelle integratie in de Duitse samenleving.[1]

7.4 DE DISCUSSIE OVER DE TOLUNIE, 1898-1901.

Een ander belangrijk oogmerk van de *Weltpolitik* was het versterken van de Duitse machtspositie op het Europese continent. Concreet werd daarbij gedacht aan het afsluiten van militaire bondgenootschappen en tolunies tussen Duitsland en zijn buurstaten, waardoor deze landen satellietstaten zouden worden van Duitsland. Wanneer Duitsland de economische en politieke banden met Nederland zou weten aan te halen, was er het bijkomende voordeel, dat Duitsland ook nauwere banden zou krijgen met het koloniale imperium van Nederland.

Wilhelm II had al in 1895 aan de Zweedse kroonprins geschreven, dat Zweden er onder omstandigheden goed aan zou doen om zich aan te sluiten bij de Duitse Tolunie.[2] In de Habsburgse monarchie pleitte de industrieel en publicist A. von Peez met grote volharding voor een Middeneuropese tolunie. In 1896 werd er in Boedapest een congres gehouden over Europese economische samenwerking, waar onder meer Gustav Schmoller een lans brak voor een Middeneuropese tolunie. In de *Preussische Jahrbücher* hadden Hans Delbrück, Theodor Schiemann en Karl Rathgen in datzelfde jaar aangedrongen op de vorming van nauwere economische en politieke banden tussen Duitsland en zijn buurstaten.[3] Ook in Nederland was de gedachte van een nauwere aansluiting bij Duitsland incidenteel geopperd. In 1896 pleitte het *Utrechtsch Dagblad* voor een militair bondgenootschap tussen Duitsland en Nederland.[4]

Maar de discussie over een tolunie tussen Duitsland en Nederland, die in 1899 losbarstte, onderscheidde zich van deze incidenten door de omvang van het debat en doordat de Duitse overheid en de *ADV* er intensief bij betrokken waren.[5]

We hebben al gezien, dat de incorporatie van Nederland voor de *ADV* een belangrijk onderdeel was van het *alldeutsche* streven. Vanaf het midden van de jaren negentig zocht de *ADV* naar middelen om dit doel te realiseren. De architect van de panduitse politiek ten aanzien van de Lage Landen was Theodor Reismann Grone.[6]

Reismann Grone was in 1890 secretaris geworden van de werkgeversorganisatie van de steenkolenmijnen in het Roergebied. In die hoedanigheid was hij in contact gekomen met Emil Kirdorf en was nauw betrokken geweest bij de totstandkoming van het *RWKS*. Reismann Grone was ook een van de oprichters van de *ADV* in 1891. In 1895 had Reismann Grone de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* gekocht. Deze krant was zowel de spreekbuis van de *ADV* als de zware industrie in het Roergebied, maar in laatste instantie drukte Reismann Grone zijn eigen stempel op de krant. De *Rheinisch-Westfälische*

---

1 *DWN*, 28-7-1912. Chr. Schmid, *Groeten aan Nederlanders in den vreemde*. In: W.G. de Bas (red.), *Vijfentwintig jaar geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 1923), p. 673-7. P. Schonewille, p. 130-9.
2 K.A. von Müller, *Hohenlohe Denkwürdigkeiten*, p. 102-110.
3 D. Stegmann, p. 55: n. 201. K. Rathgen, *Ueber den Plan eines britischen Reichszollvereins*. In: *Preussische Jahrbücher* (1896), p. 481-523, aldaar p. 523.
4 H.W. von der Dunk, *Die Niederlande im Kräftespiel zwischen Kaiserreich und Entente* (Wiesbaden, 1980), p. 20.
5 Diverse Duitse historici hebben de discussie over een Duits-Nederlandse tolunie terloops genoemd; onder andere G.W.F. Hallgarten en F. Fischer. Konrad Schilling besteedt er de meeste aandacht aan. K. Schilling, p. 93-115.
6 Over Th. Reismann Grone: *Stadtarchiv Essen, Nachlass Theodor Reismann Grone*. (*SE-NRG*) K. Mews, *Dr. Th. Reismann Grone. Ein Gedenkwort zum 100-jährigen Geburtstag Reismann-Grones († 1949) am 30. September 1963*. In: *Essener Beiträge* (1963), p. 7-32. Kl. W. Schmidt, *Die Rheinisch-Westfälische Zeitung und ihr Verleger Reismann Grone*. In: *Beiträge zur Geschichte Dortmunds und der Grafschaft Mark* (Dortmund, 1974), p. 245-382.

Zeitung was een van de meest strijdbare en extreem-nationalistische kranten van het keizerrijk.

Reismann Grone werd door Heinrich Class, de tweede voorzitter van de *ADV*, getypeerd als een van de jonge extreme leden van het bestuur en '*ein politischer Kopf ersten Ranges*'. Reismann Grone gold zelfs binnen de *ADV* als een drammer. De reder Karl Itzenplitz, een lid van de *ADV*, noemde Reismann Grone in een brief aan voorzitter Class '*eigensinnig*' en '*rechthaberig*'.[1] De *ADV* diende zich volgens Reismann Grone niet te beperken tot propaganda voor het panduitse programma, maar moest ook politieke activiteiten ontplooien, waardoor het programma kon worden gerealiseerd. Daardoor was de *ADV* niet alleen een pressiegroep, maar ook een organisatie, die geheime politieke operaties ondernam. Reismann Grone richtte daarbij zijn aandacht op de Lage Landen.

Reismann Grone bouwde vanaf 1894 contacten op met de Vlaamse Beweging. Hij had contact met J.M. Brans, J.H. Hansen, A. Prayon van Zuylen, A. Moortgaat en de hoogleraar P. Fredericq. De meest nauwe contacten onderhield Reismann Grone evenwel met Pol de Mont, schrijver en later directeur van het Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen.[2] Reismann Grone besteedde veel aandacht aan de Vlaamse kwestie in zijn krant en op zijn uitnodiging sprak De Mont in 1897 op het congres van de *ADV* over de Vlaamse kwestie.

Achter deze warme belangstelling voor de Vlaamse emancipatiestrijd, ging een ambitieus politiek programma schuil.[3] Reismann Grone was tot de conclusie gekomen, dat de inlijving van de Lage Landen binnen een federaal *Grossdeutschland* gerealiseerd kon worden door gebruik te maken van de Vlaamse Beweging. Reismann Grone wilde Vlaanderen als '*Hebel*' gebruiken om de Lage Landen in te lijven bij Duitsland. Nederland moest vanuit Vlaanderen worden heroverd. '*Holland in seiner stolzen Abgeschlossenheit ist für unsere Werbung vorläufig aussichtslos.*' De Nederlander was, volgens Reismann Grone, weliswaar '*germanisch reinlich*', maar had een minder ontwikkeld Germaans bewustzijn dan de Vlaming. Reismann Grone onderkende, dat het overgrote deel van de Vlamingen ook geen aansluiting bij Duitsland zocht. Zo schreef Reismann Grone over Pol de Mont in zijn dagboek:

> *Will natürlich keine Einverleibung. Man sieht wie die letzten tausend Jahre diesen deutschen Stamm uns entfremdet haben. Obendrein ist er eine etwas wankelmütige Dichternatur.*[4]

De Vlamingen hadden meer sympathie voor de Grootnederlandse gedachte dan voor de panduitse idealen. De Grootnederlandse gedachte was volgens Reismann Grone echter een doodlopende weg en kon daarom door de *ADV* worden gebruikt als wegbereider van de panduitse gedachte. Reismann Grone noemde het Grootnederlandse gedachtengoed '*Lupinenvorfracht*'. (...) *Anfangend bei den rassenbewussten Elementen der Flamen sei langsam das Volk nach der Reihe mit flämischen, niederdeutschen und alldeutschen Geist zu erfüllen.* (...) *Ist die Bewegung in Fluss, so geht sie von selbst.*'

De prille relatie tussen Reismann Grone en de Vlaamse Beweging werd wreed verstoord door de activiteiten van andere panduitse protagonisten. In augustus 1896 had de hoogleraar Hermann von Pfister-Schwaighausen uit

---

1 H. Class, *Wider den Strom* (Leipzig, 1932), p. 47f. *BA-Potsdam* 61 VE 1, 448 (Reismann Grone, 1903-1933), Itzenplitz an Class 12. Dezember 1912.
2 *SE-NRG*, Tagebücher 9, p. 7. Zie: J. Deleu e.a. (red.), *Encyclopedie van de Vlaamse beweging* (Tielt, Utrecht, 1973-5).
3 De citaten stammen uit de twee rapporten, die Reismann Grone schreef voor het bestuur van de *ADV* en waarin de auteur verantwoording aflegde voor zijn reizen naar Vlaanderen. *AA-Bonn 1-A*, Belgien 63, Bd 2, Der Stand der vlämischen Bewegung, Ende 1897. Zur vlämische Bewegung, April 1898.
4 *SE-NRG*, Tagebücher 9, p. 11f.

Darmstadt op het Nederlandse taalcongres propaganda gemaakt voor de *ADV*. In 1897 publiceerde Paul Harold Graevell, een Duitse filoloog, die vanaf het midden van de jaren negentig in Brussel woonde, onder het pseudoniem Harold Arjuna een brochure getiteld *Die vlämische Bewegung vom Alldeutschen Standpunkt*.[1] Net als in de al eerder behandelde brochure van Fritz Bley werd in de brochure van Arjuna gepleit voor aansluiting van de Lage Landen bij Duitsland. Arjuna publiceerde korte tijd later een artikel in de *Grenzboten* waarin hij hetzelfde bepleitte en kon bovendien op 9 en 16 juli 1899 zijn opvattingen nog eens uiteenzetten in de *DWN*. Daar schreef hij: '*Die ganze Geschichte beruht im letzten Grunde auf Rassenbewegung*.' Duitsers en Nederlanders waren Germanen en de onderverdeling in nationaliteiten was volgens hem opgelegd door de politici. Dat bleek onder meer uit het feit, dat de raciale scheidslijn tussen Friezen en Franken dwars door de politieke grenzen liep. De politieke scheidslijn tussen Duitsers en Nederlanders zou, aldus Arjuna, op termijn onhoudbaar blijken. Het '*Masseninstinkt*' werd soms wakker en de politici konden dan slechts buigen voor de wil van het volk. In 1866-71 waren daardoor de politieke scheidslijnen in Duitsland verdwenen. Daarna volgde de binnenlandse consolidatie. Nu waren de Germanen volgens Arjuna klaar voor de tweede fase.

> *Wenn alle Heerkörper zusammenhalten und eine gemeinsame Action beginnt, dann werden die Germanen noch einmal Europa, ja die ganze Welt beherrschen.*[2]

De uitlatingen van Arjuna, Bley en Pfister leidden tot een reactie van de Vlaamse Volksraad. In een open brief schreef de Volksraad, dat de Vlaamse Beweging een culturele emancipatiebeweging was, die een nauwe band zocht met Nederland, zonder door die band de zelfstandigheid van de Vlamingen op te geven. Volgens de Volksraad voelden de Vlamingen zich verwant met de Duitsers, maar dat impliceerde niet, dat de Vlamingen met de Duitsers in een staat verenigd wilden worden.

Deze brief van de Volksraad was een tegenslag voor de *ADV*, maar Reismann Grone, die zich niet had gecompromitteerd, liet zich door deze eerste tegenslag niet uit het veld slaan.[3] In augustus en oktober 1897 reisde hij naar Vlaanderen, waar hij sprak met de voormannen van de Vlaamse Beweging. Reismann Grone legde uit, dat hij was gekomen om misverstanden uit de weg te ruimen. In december 1897 werd Reismann Grone door het bestuur van de *ADV* aangewezen om de politiek ten aanzien van Vlaanderen verder uit te werken.

In zijn officiële programma ten aanzien van de Lage Landen diende de *ADV* zich, volgens Reismann Grone, tot twee punten te beperken, te weten: ondersteuning van de Vlaamse Beweging en handelspolitieke toenadering tussen Duitsland en België. Reismann Grone had met Prayon en Brans afgesproken, dat er een maandblad in Brussel zou worden uitgegeven. Adolf Baron von Ziegesar, een voormalig Duits officier, leraar aan het gymnasium in Brussel en lid van de *ADV*, zou de hoofdredacteur worden van dit maandblad met de naam *Germania*. Reismann Grone zou het blad financieren.

In april 1898 reisde Reismann Grone opnieuw naar België voor de beslissende besprekingen over de oprichting van *Germania*. Reismann Grone wilde bovendien de organisatie van de *ADV* in België nieuw leven in te blazen. In Antwerpen, waar de grootste Duitse gemeenschap in België woonde, hoopte Reismann Grone de bestaande afdeling van de *ADV*, die een tamelijk slapend

---

1 Over de *Alldeutsche* bemoeienis met Vlaanderen in de jaren negentig van de 19e eeuw zie ook: U. Kloos, p. 128-132.
2 *AA-Bonn 1-A* Belgien 63, Bd. 2. Alvensleben an Hohenlohe, 17. Juni 1897.
3 *AA-Bonn 1-A* Belgien 63, Bd. 2. Hasse an Richthofen, 25. Juli 1898.

bestaan leed, te reactiveren. Er moesten nieuwe *alldeutsche Ortsgruppen* worden opgericht, die vooral de banden met de Vlamingen moesten cultiveren. Tenslotte wilde Reismann Grone, dat de Duitse krant in België, uitgegeven door een zekere Paul Dünau, zou gaan fungeren als de spreekbuis van de *ADV* in België.

De voorzitter van de afdeling Antwerpen van de *ADV*, De Bary, verzette zich tegen deze plannen en het kwam tot een scherp conflict tussen Reismann Grone en De Bary. De Bary wilde niet, dat de Duitsers zich zouden gaan bemoeien met de Vlaamse Beweging en met steun van de Duitse diplomaten in Brussel wist hij de plannen van Reismann Grone deels te verijdelen.[1]

Reismann Grone maakte uitgebreide verslagen van zijn reizen naar België en in juli 1898 stuurde Hasse enkele exemplaren van deze rapporten naar de rijkskanselier en het *AA*. Hasse voegde daar zelf nog eens vier bladzijden aan toe met voorstellen voor de toekomstige politiek van de Duitse regering ten aanzien van Nederland. Deze politiek moest het complement worden van de pro-Vlaamse politiek van de *ADV*. Om Nederland zover te krijgen, dat het bereid zou zijn aansluiting te zoeken bij Duitsland, moest Nederland onder druk gezet worden met harde economische maatregelen. Hasse dacht daarbij aan hogere spoorwegtarieven, de invoering van tollen op de Rijn, differentiële rechten, het intrekken van de concessies voor emigratie via Nederlandse havens en het bevoordelen van Antwerpen en de Noordduitse havens. Onder die omstandigheden zou Nederland gedwongen worden '*in den deutschen Zollverein einzutreten*' en militaire verdragen af te sluiten. Het was niet de bedoeling, dat Nederland en België hun zelfstandigheid volledig zouden verliezen, maar de politieke en economische band met Duitsland diende veel nauwer te worden.[2]

Toen Hasse de rapporten van Reismann Grone opstuurde naar het *AA*, was ook binnen de Duitse regering al enkele maanden een discussie gaande over de Duitse politiek ten aanzien van Nederland. Op 29 maart 1898 schreef de Duitse consul-generaal Gillet een brief aan het *AA*.[3] Gillet constateerde, dat de stemming in Nederland jegens Groot-Brittannië en Frankrijk, door de groeiende spanning in zuidelijk Afrika en de Dreyfus-affaire, merkbaar was bekoeld, terwijl het traditionele wantrouwen tegen Duitsland steeds meer verminderde. De Duitse gezant onderschreef het oordeel van consul-generaal Gillet, maar waarschuwde voor al te hoge verwachtingen. Er was het begin van een ommezwaai, maar die kon slechts krachtig doorzetten als Duitsland zich niet zou opdringen. Bülow beaamde dit in een vertrouwelijk schrijven. Onder de huidige omstandigheden diende volgens Bülow vooral de indruk te worden vermeden, dat Duitsland in Nederland de publieke opinie poogde te beïnvloeden.

Enkele weken later stuurde de plaatsvervanger van gezant Brincken, Seefried, een brief van Ernst Boden door naar Berlijn.[4] Seefried hechtte veel waarde aan het oordeel van Boden, omdat deze veel contacten had in de Nederlandse samenleving. Boden was, zoals eerder in deze studie is vermeld, vanaf 1860 werkzaam bij Schöffer en vanaf 1867 vennoot van de vooraanstaande Rotterdamse koffiegroothandel *Schöffer & Co*. Hij was van 1877 tot 1902 lid van de Kamer van Koophandel van Rotterdam. Op 30 april 1898 had Boden aan

---

1 K. Schilling, p. 100f. *SE-NRG*, Tagebücher 9 (1898), p. 3. '*Deutsche Feigheit*' noemde Reismann Grone de houding van de Bary.
2 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 39-41. Smit schrijft dit laatste stuk ten onrechte toe aan een ambtenaar van het *AA* en dateert het april 1900. Vervolgens schrijft hij in zijn werk *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* (p. 9ff), dat in dit document de oogmerken van de Duitse politiek onthuld werden.
3 *AA-Bonn 1-A* Niederlande 59, Bd. 1. Gillet an Hohenlohe, 29. März 1898. Brincken an Hohenlohe, 1. April 1898. Bülow an Brincken, 8. April 1898.
4 Voor het volgende zie: *AA-Bonn 1-A* Niederlande 59, Bd. 1, Brincken an Hohenlohe, 1. April 1898. *BA-Potsdam* 09.01, 9872. G. Meyer, p. 128f. *BA-Potsdam* 15.01, 4402, W. Schöffer & Co; ein Beitrag zur Geschichte des Kaffeehandels.

de Duitse consul in Rotterdam geschreven, dat de groeiende spanning tussen Spanje en de Verenigde Staten voor grote onrust zorgde in Nederland, omdat Nederland vreesde voor zijn koloniale bezit. Dat bood Duitsland wellicht een unieke kans bood om onderhandelingen te beginnen over het toetreden van Nederland tot de Duitse Tolunie. Duitsland zou dan als tegemoetkoming aan Nederland de grenzen van de Nederlandse koloniën moeten garanderen. We mogen aannemen dat Wilhelm II niet bijzonder gecharmeerd was van die laatste gedachte, want op dat punt schreef de keizer in de kantlijn: '*ja, Prost!*'.

Het is niet goed te verklaren waarom deze kwestie, met zijn vele politieke implicaties, vervolgens uitsluitend werd behandeld door de Handelspolitieke Afdeling. Deze liet twee korte rapporten schrijven. De samenstellers constateerden, dat er van Nederlandse zijde geen belangstelling was getoond voor toetreding tot de Duitse Tolunie. Een dergelijke toetreding stuitte op veel technische problemen, maar het grootste probleem was het Nederlandse wantrouwen jegens Duitsland. Wellicht kon men het debat over een Duits-Nederlandse tolunie in de Nederlandse pers aanzwengelen, maar dan mocht absoluut niet bekend worden, dat het initiatief daartoe vanuit Duitsland kwam. Er werd een ontwerpbrief aan Seefried opgesteld, waarin werd voorgesteld een discussie over een Duits-Nederlandse tolunie in de Nederlandse pers te starten, maar Bülow schreef in de kantlijn van deze brief '*unterbleibt!*'. Op een tweede notitie schreef een medewerker van de Handelspolitieke Afdeling, dat de kwestie aan de Duitse gezant moest worden voorgelegd, na diens terugkeer op zijn post. Er is geen enkele aanwijzing dat dit ooit gedaan is en het dossier over deze kwestie eindigt op dat punt abrupt.[1]

Bijna een jaar later dook het plan voor een Duits-Nederlandse tolunie opnieuw op binnen het *AA*.[2] Op 22 april 1899 schreef Hatzfeldt aan Holstein, dat hij met Holstein over de Duits-Nederlandse betrekkingen van gedachten wilde wisselen. Hatzfeldt noemde dit een onderwerp, '*dass mir am Herzen liegt*'. Volgens berichten, die Hatzfeldt had ontvangen, ging het niet goed met de Nederlandse economie en nam in Nederland de vrees toe, dat Groot-Brittannië en de Verenigde Staten het hadden gemunt op de Nederlandse koloniën. Onder deze omstandigheden zouden de Nederlanders en met name de rijke handelskringen in Amsterdam minder bezwaren koesteren tegen een Duits-Nederlandse tolunie. Wellicht zouden zelfs verdergaande afspraken gemaakt kunnen worden, mits de staatkundige onafhankelijkheid van Nederland onaangetast zou blijven. Hatzfeldt voegde daar aan het slot van zijn brief nog aan toe, '*dass derjenige deutsche Staatsmann, dem es gelänge, Holland mit Deutschland in ein festes Vertragsverhältnis zu bringen, einmal in der Geschichte einen grossen Namen tragen wird*'. Toen Holstein niet reageerde, kwam Hatzfeldt een week later opnieuw terug op deze materie. Volgens de ambassadeur in Londen moest het initiatief voor onderhandelingen van Nederland uitgaan. '*Die Kunst würde also darin bestehen, dies herbeizuführen*'.

---

1 Er volgt in deze akte van 11 pagina's nog één korte notitie: '*Die anliegenden Stücke sind in einem versiegelten Umschlag der geh. Reg. II aufzubewahren, 7/4 1900. Johannes.* Johannes was de directeur van de Handelspolitieke Afdeling. Daarmee werd dit dossier gesloten.

2 *GPH*, Bd. 4, p. 99-100. *HP*, Bd. 2, p. 1214f en 1225. De brief van 22 april 1899 werd afgedrukt in *GP*, Bd. 14-II (p. 611-3), maar de passage over Nederland werd weggelaten. Dertig jaar later verscheen de passage alsnog. Het is goed mogelijk dat dit een van die passages was waar Friedrich Thimme op doelde toen hij in 1925 in een brief aan Gustav Stresemann (toen minister van buitenlandse zaken van de Republiek van Weimar) schreef, dat hij geen passages in de Grosse Politik opnam, die de Republiek van Weimar politiek schade zouden berokkenen. *BAM-Freiburg* NL 58, 43. D.C. Watt, *The publication of British official documents*. In: K. Kooymans e.a. (red.), *Bron en publicatie* ('s Gravenhage, 1985), p. 45-57, aldaar p. 45f. Het weglaten van passages uit documenten geschiedde overigens niet uitsluitend in Duitsland. Ook in de Britse bronnenpublikatie zijn passages weggelaten. Zie: F. Gosses, *Richard von Kühlmann en zijn tijd*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1951), p. 55-122, aldaar p. 75.

Het is niet bekend van wie Hatzfeldt zijn informatie over Nederland had gekregen, maar aangezien de voorstellen van Hatzfeldt sterke overeenkomsten vertonen met de plannen, die een jaar eerder op de Handelspolitieke Afdeling waren besproken, lijkt het bijna zeker, dat Hatzfeldt zijn informatie had van iemand op het *AA*, die goed op de hoogte was van de rapporten van de Handelspolitieke Afdeling. Holstein reageerde op deze tweede brief: hij zag slechts mogelijkheden voor de totstandkoming van een Duits-Nederlandse tolunie als Groot-Brittannië of de Verenigde Staten de Nederlandse koloniën in West-Indië zouden bezetten.

Niet alleen binnen het *AA*, maar ook bij de marine werd nagedacht over de toekomstige verhouding met Nederland. Von Diederichs, de commandant van het Oostaziatisch eskader, schreef in oktober 1898, na afloop van zijn al eerder ter sprake gekomen bezoek aan Nederlands-Indië, dat hij de tijd rijp achtte voor gesprekken over een militair bondgenootschap tussen Duitsland en Nederland.[1] Tirpitz drong er in mei 1899 bij de Kanselier op aan, dat Duitsland stappen moest ondernemen om een tolunie en een militair bondgenootschap met Nederland te realiseren.[2]

Ernst von Halle schreef in 1899 een studie getiteld *Die Bedeutung Hollands für die deutsche Volkswirtschaft*.[3] Von Halle vermengde in deze studie de opinies van Friedrich List over de Duits-Nederlandse relatie met recent statistisch materiaal. Hij kwam aldus tot de conclusie, dat beide landen op termijn verbonden moesten worden door een tolunie en een marineconventie. De Nederlanders hadden, aldus Von Halle, een zekere aversie tegen dergelijke plannen, maar als Duitsland economische machtsmiddelen zou aanwenden, zou Nederland gedwongen zijn zich te schikken. Von Halle introduceerde een weinig genuanceerd nationaal-darwinisme ter rechtvaardiging: zo waren nu eenmaal de regels in de internationale politiek; Duitsland had de regels niet gemaakt en kon weinig anders doen dan zich aanpassen. De huidige situatie was onbevredigend voor beide partijen en een nauwere band lag reeds in de lijn der ontwikkelingen. Von Halle verwachtte in Nederland wel woede over wat gezien zou worden als Duitse chantage, maar hij voorspelde, dat die woede op termijn zou slijten. Zo was het aanvankelijk met de Duitse Tolunie gegaan en zo zou het, aldus Von Halle, ook met Nederland gaan.

In de zomer van 1899 werden in Duitse pers herhaaldelijk artikelen gepubliceerd over de wenselijkheid van een Duits-Nederlandse tolunie. *Germania* in Brussel had het voortouw genomen en had geschreven, dat als er geen tolunie tot stand zou komen met Nederland en/of België, Duitsland er verstandig aan zou doen de goederenstromen vanuit Duitsland naar Rotterdam en Antwerpen in de toekomst naar de Duitse Noordzeehavens te leiden. Daarop hadden de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* en andere bladen in het Rijnland artikelen gepubliceerd over de wenselijkheid van een Duits-Nederlandse tolunie. In augustus 1899 sloeg het onderwerp over naar de Nederlandse pers.[4]

In Nederland werd de discussie aangezwengeld door Valckenier Kips, de hoofdredacteur van het *Utrechtsch Dagblad*, die al eerder had gepleit voor een

---

1 *AA Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 2, Rapport admiraal Diederichs, 19. Oktober 1898.
2 K.A. von Müller, *Hohenlohe Denkwürdigkeiten*, p. 498.
3 Zie de literatuurlijst van E. Francke, *Zollpolitische Einigungsbestrebungen in Mitteleuropa während des letzen Jahrzehnts*. In: *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*, Bd. 90 (Leipzig, 1900-1901), p. 271. Daarin staat de volgende titel: *Die Bedeutung Hollands für die deutsche Volkswirtschaft. Von Prof. Dr. von Halle. Berlin, 1899 (Nicht veröffentlicht)*. Hoogstwaarschijnlijk was dat een eerste versie van het later gepubliceerde '*Die Volks- und Seewirtschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland und Holland (1898-1901)*'. In: E. von Halle, *Volks- und Seewirtschaft* (Berlin, 1902), Bd. 2, p. 1-83.
4 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 21f. *DWN*, 13-8-99. Th. Reismann Grone, *Die deutschen Reichshäfen und das Zollbündniss mit den Niederlanden* (München, 1899), p. 13. G. Meyer, p. 130f.

nauwere band tussen Nederland en Duitsland, en de katholieke *Tijd*, die zich tegen de plannen voor een tolunie tussen Duitsland en Nederland keerde.[1] Begin augustus schreef het liberale *Handelsblad*, dat de bijzonder hechte economische band tussen Nederland en Duitsland nadenken over een tolunie rechtvaardigde. Op 14 en 21 augustus brak de *Haagsche Courant* een lans voor militaire afspraken tussen Nederland en Duitsland. In Amsterdam sprak R.W.J.C. van den Wall Bake, de directeur van de *NZASM*, zich uit voor een nauwere band tussen Duitsland en Nederland.

Voor een volledig begrip dient de lezer nog te weten, dat op dat moment een oorlog dreigde tussen Groot-Brittannië en de Boerenrepublieken, waarbij niet alleen concrete Nederlandse belangen in het geding waren, maar ook sterke emoties een rol speelden. In de tweede plaats speelde de opening van het Dortmund-Eemskanaal in augustus 1899 een rol. Het gevaar, dat Duitsland de handel tussen het Roergebied en Rotterdam naar de Duitse Noordzeehavens zou gaan leiden, leek daardoor niet meer denkbeeldig. Tenslotte was er rond de eeuwwiseling in oudliberale en christelijk-historische kringen een sterk onbehagen over de voortschrijdende democratisering en een zekere ontvankelijkheid voor autoritaire denkbeelden als die van Valckenier Kips.[2]

In de tweede helft van 1899 werd er in Nederland in de pers veel aandacht besteed aan de vraag of een Duits-Nederlandse tolunie wenselijk was. Talrijke prominenten, waaronder in het bijzonder de voorzitters van de kamers van koophandel, mengden zich in dit debat. R.A. de Monchy, voorzitter van de Kamer van Koophandel in Hengelo, schreef, dat hij begin jaren tachtig voorstander was geweest van een Duits-Nederlandse tolunie, omdat hij na de invoering van het protectionisme in Duitsland vreesde voor de economische ontwikkeling van Nederland. De Nederlandse economie had zich echter tegen de verwachting in goed ontwikkeld en momenteel was er volgens hem geen reden om nauwere aansluiting te zoeken bij Duitsland.

J.E. Scholten, industrieel uit Groningen en lid van de Commissie voor de Handelspolitiek, zag op termijn de economische voordelen van een tolunie tussen Duitsland en Nederland, maar aangezien beide landen een verschillende handelspolitieke weg waren gegaan, was het volgens hem praktisch onmogelijk samen een tolunie te vormen.

De invloedrijke S.P van Eeghen uit Amsterdam, een ander lid van de Commissie voor de Handelspolitiek, zag teveel praktische obstakels. De secretaris van de Kamer van Koophandel in Amsterdam, A.J. Cohen Stuart, koesterde eveneens bedenkingen. In de praktijk zou een Duits-Nederlandse tolunie volgens hem betekenen, dat de Duitse tolmuur om Nederland zou komen te staan. Als kleine partner zou Nederland weinig invloed kunnen uitoefenen op de hoogte van de tarieven. Die zouden worden bepaald door Duitsland. Nederland zou daardoor de mogelijkheid uit handen geven zelf zijn economische politiek te bepalen en zijn lot volledig in handen leggen van Duitsland. Volgens Cohen Stuart was dat een te hoge prijs voor de vrije toegang tot de Duitse markt. A. Plate en L.L.H. Berger, respectievelijk voorzitter van de Kamer van Koophandel in Rotterdam en Venlo hadden vooral politieke bezwaren. Een tolunie tussen Duitsland en Nederland zou de politieke zelfstandigheid van Nederland ondermijnen.

Daarentegen zag J.F. Mutsaerts jr., industrieel uit Tilburg en lid van de Commissie voor de Handelspolitiek, in een Duits-Nederlandse tolunie grote economische voordelen voor Nederland. Het meest positief was H.A. van Beuningen, de voorzitter van de Kamer van Koophandel in Utrecht en de direc-

---

1 De discussie in Nederland kan het beste worden gereconstrueerd met behulp van de *DWN* en de rapporten die in C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 7ff. zijn afgedrukt.
2 H. te Velde, *Gemeenschapszin*, p. 190f.

teur van de *SHV*.[1] In december 1899 concludeerde de *Avondpost*, dat de deelnemers aan de discussie in meerderheid van mening waren, dat onder de vleugels van de Duitse adelaar geen plaats was voor de Nederlandse leeuw.

Het debat in de pers had overigens geen enkel praktisch resultaat. De discussie verflauwde langzaam en de regeringen van Nederland en Duitsland onthielden zich van commentaar. De Nederlandse gezant Van Tets van Goudriaan kreeg op 1 november 1899 de instructie in gesprekken met vertegenwoordigers van het *AA* te benadrukken, dat het slechts om een aangelegenheid van de pers ging en dat het de Nederlandse regering een genoegen deed te constateren, dat de toon jegens Duitsland zakelijk en vriendelijk was.[2] Dat was de stand van zaken in Nederland in november 1899.

Intussen hadden Duitse kranten de discussie in de Nederlandse pers opgemerkt. Vanaf 13 augustus 1899 berichtte de *DWN* iedere week uitvoerig over de discussie in de Nederlandse pers. De Duitse pers nam deze berichten over. Het artikel van 20 augustus uit de *DWN* werd dezelfde dag ongewijzigd afgedrukt in de liberale *Weserzeitung*.[3] Vanaf die datum werd een groot aantal artikelen over dit thema in Duitsland gepubliceerd. We concentreren ons op die groepen en individuen, die poogden het onderwerp op de diplomatieke agenda te krijgen.

De *ADV* was er vanzelfsprekend als eerste bij.[4] Op 30 augustus 1899, twee weken na de publikatie van voornoemd artikel in de *Haagsche Courant*, hield Reismann Grone op een bijeenkomst van de *ADV* in Hamburg een lange voordracht over de eventuele vorming van een tolunie tussen Duitsland en Nederland. Reismann Grone hield zijn gehoor voor, dat in de toekomst twee ontwikkelingen mogelijk waren. Of de Lage Landen zouden toetreden tot de Duitse Tolunie, of Duitsland zou conform zijn nationale belangen de handelsstromen van het Rijnland verleggen van de Nederlandse en Belgische zeehavens naar de Duitse Noordzeehavens. De opening van het Dortmund-Eemskanaal was de eerste aanzet tot een 'nationale verkeerspolitiek'. Aan Nederland en België was de keus zich aan te sluiten bij Duitsland of vast te houden aan de handelspolitieke autonomie.

Voordat verder wordt gegaan, verdienen twee vragen de aandacht. Het is duidelijk, dat Reismann Grone een centrale rol speelde bij de start van het debat over een tolunie tussen Duitsland, Nederland en eventueel ook België. Daarbij doemt allereerst de vraag op of Reismann Grone van tevoren contact heeft gehad met personen binnen de Duitse regering en met hen heeft gesproken over zijn voornemen in Nederland een discussie over een Duits-Nederlandse tolunie uit te lokken en of hij eventueel zelfs in hun opdracht handelde. In de tweede plaats moet kort aandacht worden besteed aan de vraag of de eerste artikelen over een Duits-Nederlandse tolunie in de Nederlandse kranten vanuit Duitsland in de Nederlandse pers gelanceerd zijn.

---

1 *SE-NRG*, Korrespondenz 3, Utrechtsch Dagblad, 29-11-1899. De *Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van de Nijverheid* organiseerde een discussieavond over het thema tolunie. Mr. A.D. van Assendelft de Coningh hield een pleidooi voor een tolunie. Van Beuningen, die de discussie leidde, toonde zich een voorstander van een tolunie.

2 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 682f. Voor de Duitse gezanten was de vriendelijke toon reden tot tevredenheid. Brincken in september 1899 en Pourtalès nog in maart 1900. C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 16 en 37.

3 *DWN*, 20-8-99. C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 7-9. De *Weserzeitung* stond bekend als linksliberaal. Hoofdredacteur Fitger had oog voor de belangen van de *Norddeutsche Lloyd* en had contacten met Otto Hammann, de *Vortragender Rat* van het *AA*, die de contacten met de pers verzorgde. Een ander voorbeeld in C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 682. Artikel uit de *Aachener Anzeiger* van 22 oktober 1899. Verdere voorbeelden in *BA-Potsdam* 09.01, 8800.

4 Th. Reismann Grone, *Reichshäfen*.

Dat Reismann Grone handelde in overeenstemming met de wensen van personen of instanties binnen de Duitse overheid is niet onwaarschijnlijk. Hij had contacten met August von Heeringen, het hoofd van de *Nachrichtenabteilung* van de marine, en binnen de marine was men voorstander van een tolunie tussen Duitsland en Nederland.[1] Bernhard von Bülow had goede contacten met prominente leden van de *ADV* als Ernst Hasse, Hermann Graf von Arnim-Muskau en Udo Graf von Stolberg-Wernigerode.[2] Bülow probeerde via deze personen de *ADV* te sturen en te gebruiken. Het *AA* kende vanaf juli 1898 de intenties van de *ADV* ten aanzien van de Lage Landen, omdat Hasse de rapporten van Reismann Grone over diens activiteiten in Vlaanderen naar het *AA* had gestuurd. Het is niet onmogelijk, dat er indirect contacten zijn geweest tussen het *AA* en de *ADV*. Tenslotte is het frappant, dat Reismann Grone zijn politiek ten aanzien van de Lage Landen in de zomer van 1899 veranderde. Reismann Grone had zich oorspronkelijk voorgenomen zijn werkzaamheden tot Vlaanderen te beperken en Nederland voorlopig met rust te laten. In de zomer van 1899 richtte hij zijn aandacht evenwel op Nederland. Daarmee voerde hij een plan uit, dat eerder in het *AA* was besproken.

Desondanks blijft het twijfelachtig of Reismann Grone handelde in samenwerking met het *AA* of de marine, want hij maakte daarvan in zijn dagboek geen melding, terwijl het zijn gewoonte was om over gesprekken met zijn contactpersonen in de regering verslag te doen in zijn dagboek. Toen het debat oversloeg naar de Nederlandse pers schreef hij in zijn dagboek uitsluitend: *Mein* (sic!) *Zollgedanke zündete'*.[3]

De tweede vraag is of van Duitse zijde artikelen in de Nederlandse pers waren geplaatst. Het *AA* had dat in het voorjaar van 1898 serieus overwogen en het is niet onmogelijk, dat een Duitse consul of Ernst Boden op eigen initiatief heeft gehandeld en contact had opgenomen met een Nederlandse journalist. Ook de marine, de zware industrie in het Roergebied of de *ADV* zouden hier de hand in hebben kunnen gehad. De contacten waren voorhanden. Ernst Boden had in juli 1897 contact gehad met een van de marine-officieren, die het meest enthousiast was over de *Weltpolitik*, namelijk *Korvettenkapitän* Schröder, die in de zomer van 1897 inlichtingen verzamelde voor het opstellen van een Duitse aanvalsplan ten aanzien van Nederland. Te denken valt ook aan H.A. van Beuningen, die nauwe contacten had met het *RWKS* en voor wie grote belangen op het spel stonden. Van Beuningen zou zich dan ook ontpoppen als een voorstander van een Duits-Nederlandse tolunie en hij bemoeide zich actief met deze discussie.[4]

Desondanks is voorafgaande coördinatie niet waarschijnlijk. Reismann Grone had de discussie via *Germania* en de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* uitgelokt. Als er dus al sprake was van voorafgaande afspraken, dan hadden dat afspraken moeten zijn tussen de *ADV* en de Nederlandse kranten, die het debat in Nederland van de grond tilden. Dat waren respectievelijk de hoofdredacteuren Doorman van de *Haagsche Courant* en Valckenier Kips van het *Utrechtsch Dagblad*. Deze personen waren sterk pro-Duits gezind en hoogstwaarschijnlijk op de hoogte van de panduitse oogmerken ten aanzien van Nederland, toen zij in 1899 het debat in de Nederlandse pers startten. Maar zij hadden op dat moment

---

1 G. Eley, *Reshaping the German right*, p. 70 en 73. *NE-NRG* Tagebuch 9, p. 5 en 20.
2 Over Bülow en de *ADV*: G. Eley, *Reshaping the German right*, p. 242-5. Zelfs na een eerste confrontatie in december 1900 bleven de persoonlijke contacten tussen Bülow en Hasse goed. Holstein schreef in november 1902 over Bülow: '*Hermann Arnim und Hasse sind seine Profeten und werden es wohl auch bleiben*'. *GPH*, Bd. 4, p. 245. Arnim en Stolberg-Wernigerode behoorden tot de conservatieve adellijke leden van de *ADV*. Beide golden als belangrijke donateurs voor de *ADV*. H. Class, p. 43-6.
3 *SE-NRG*, Tagebücher IX, p. 3-6.
4 *BAM-Freiburg* RM 5, 1666, Reise des Korvettenkapitäns Schröder nach Holland, Belgien und England, Juli-August 1897.

geen contact met de *ADV*. Dat valt af te leiden uit het feit, dat Doorman en Valckenier Kips in december 1900 voor het eerst en tot verrassing van Class contact zochten met de *ADV*. Pas daarna zou er een geregeld contact komen tussen met name Valckenier Kips en Reismann Grone.[1]

Op grond van het bovenstaande moet worden aangenomen dat Reismann Grone op eigen initiatief probeerde een publieke discussie uit te lokken. Het idee van een tolunie tussen Duitsland en Nederland en België was een belangrijk middel om het *alldeutsche* programma te realiseren en de opening van het Dortmund-Eemskanaal was voor Reismann Grone aanleiding om aandacht te besteden aan de economische relatie tussen Duitsland en zijn kleine westerburen. De *ADV* werd waarschijnlijk verrast door de respons en probeerde toen op allerei manieren de discussie te sturen.

De dreigende oorlog in zuidelijk Afrika werkte daarbij in het voordeel van de *ADV*. In Nederland was daardoor de stemming anti-Brits en sommige Nederlanders hoopten, dat Duitsland Groot-Brittannië zou weten in te tomen. De *ADV* probeerde de Nederlandse sympathie voor de Boeren uit te buiten. Onmiddellijk na het uitbreken van de oorlog werd een Duits-Vlaams hulpcomité opgezet onder leiding van Pol de Mont. Van Duitse zijde waren onder meer Reismann Grone en Adolf Lehr vertegenwoordigd. De *ADV* en Reismann Grone zagen in de bedreigde Boerenrepublieken een leermiddel voor de raciale bewustwording van de Duitsers en Nederlanders. Ze hoopten, dat de anti-Britse emoties de Nederlanders naar Duitsland zouden doen overhellen.[2] Maar uiteindelijk slaagde de *ADV* er niet in de Nederlandse sympathie voor de Boeren te kanaliseren en te gebruiken voor het verbreiden van de panduitse ideologie.[3]

Hasse stuurde in juli 1898 alle rapporten over de activiteiten van Reismann Grone in Vlaanderen naar het *AA*. In november 1899 stuurde de ADV een geschrift van professor Hilliger uit Leipzig getiteld *Politische Betrachtungen zur niederländischen Frage* naar het *AA*. Hilliger betoogde dat Nederland economisch, historisch en raciaal Duits was en weer deel diende te worden van van Duitsland. Op het *AA* zijn deze geschriften gelezen en van commentaar voorzien. Bülow en Oswald von Richthofen, de onderstaatssecretaris van het *AA*, waren dus op de hoogte van de doelstellingen van de ADV ten aanzien van de Lage Landen. Bülow aarzelde bij andere kwesties (vloot, Zuid-Afrika) niet de *ADV* in een vroeg stadium te waarschuwen voor negatieve consequenties van bepaalde campagnes, maar er is geen reactie bekend van Bülow op het toezenden van deze geschriften. Het heeft er alle schijn van, dat hij bereid was om terzijde te staan en te kijken hoe deze discussie zich ontwikkelde.[4]

---

1 H. Class, p. 58-60. *SE-NRG*, Korrespondenz 3, Otto Ammon an Th. Reismann Grone, 14. Februar 1901. We komen later op deze ontmoeting terug. Over Doorman heb ik verder geen gegevens gevonden. Valckenier Kips wordt geportretteerd in: A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie* (Assen, 1968), p. 32-41. Valckenier Kips had vanaf de tweede helft van de jaren negentig regelmatig contact met Abraham Kuyper. Uit hun briefwisseling blijkt onder meer, dat Kips enkele malen uit financiële overwegingen met het idee speelde zich in Duitsland te vestigen. In 1907 brak het contact tussen Kuyper en Kips af, nadat Kips had geconstateerd, dat er een kloof bestond tussen zijn anti-democratische opvattingen en de opvattingen van Kuyper. *Archief Kuyper*, correspondentie, nr. 5989, 6101, 6180, 6183, 6870 en 7274. Pas in oktober 1899 kreeg de Duitse gezant weet van het bestaan van een zeer Duitsgezinde krant in Utrecht. Het duurde enkele dagen voor hij een exemplaar van het *Utrechtsch Dagblad.* had weten te bemachtigen. C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 22.

2 Reismann Grone had al september 1898 een voordracht gehouden over '*Die Niederdeutsche Frage in Europa und Afrika*'. In: Hauptleitung des ADV (Hrsg.), *Zwanzig Jahre alldeutsche Arbeit und Kämpfe* (Leipzig, 1910), p. 54. *SE-NRG*, Tagebuch 9 (1900), p. 10: '*Meine Grundidee war: 1. Mit der Burenfrage unser Volk rassisch zu erziehen 2. Durch die Buren unsere Kolonien zu schützen*'. Zie ook: U. Kröll, *Die internationale Burenagitation 1899-1902* (Münster, 1973), p. 67-81.

3 Correspondentie over dit *Hilfsausschuss* is te vinden in: *SE-NRG*, Korrespondenz 3. U. Kröll, p. 69f.

4 *AA-Bonn* Niederlande 59, Bd. 1, Br.B. Hilliger, Politische Betrachtungen zur niederländischen Frage. In augustus 1898 schreef Arnim Bülow, dat de *ADV* één van zijn bijeenkomsten wilde wijden aan de *Weltpolitik*. Bülow maande tot discretie en wilde met name, dat de vergadering

Keren we terug naar de Duitse reactie op de discussie in de Nederlandse pers over de voorstellen voor de vorming van een Duits-Nederlandse tolunie. Niet alleen de *ADV* stelde daar belang in. Wilhelm II kreeg het artikel uit de *Weserzeitung* van 20 augustus 1899 onder ogen en was onmiddellijk enthousiast. '*Auf diese Kerbe wollen wir auch schlagen*!', schreef hij in de kantlijn van het artikel. Voor Wilhelm II paste een tolunie tussen Duitsland en Nederland in zijn streven naar een door Duitsland gedomineerd Europa en hij wilde dat '*schmeichelhafte und anmutende Artikel*' in de Duitse pers over een Duits-Nederlandse tolunie zouden verschijnen. Wilhelm meende dat het mede te danken was aan zijn beleid dat het idee van een Duits-Nederlandse tolunie in Nederland werd overwogen. Volgens de keizer had de bouw van het Dortmund-Eemskanaal, waarvoor hij zich sterk had gemaakt, de uitgekookte Nederlanders met de neus op de feiten gedrukt. Nu het Dortmund-Eemskanaal was geopend realiseerden de Nederlanders zich dat ze economisch afhankelijk waren van Duitsland en daarom overwogen ze een koerswending in hun handelspolitiek.

De keizer gaf Bülow begin september de opdracht de discussie in Nederland te stimuleren en Bülow gaf een dienovereenkomstige opdracht aan de Duitse gezant in Den Haag. De bemoeienis van het *AA* zelf beperkte zich evenwel tot enkele voorzichtig positieve artikelen in de Duitse pers, zoals bijvoorbeeld een korte bespreking van een artikel van Eduard von Hartmann in de *Zeitungsschau* van de officieuze *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* op 11 februari 1900.[1]

In Nederland beoordeelde de Duitse gezant Brincken de situatie geheel anders dan de consul-generaal Gillet. Brincken wenste een afwachtende houding in te nemen, terwijl Gillet aandrong op een meer actieve rol. Gillet stelde voor, dat de Duitse honoraire consuls in Nederland zich in de pennestrijd zouden mengen. Brincken greep daarop naar een beproefd middel om zijn overijverige consul in te tomen. Hij schreef Berlijn, dat de vorming van een Duits-Nederlandse tolunie een politiek vraagstuk was en buiten de competentie van de consul-generaal viel. Bovendien had de consul-generaal de laatste tijd de gewoonte ontwikkeld berichten rechtstreeks naar Berlijn te zenden en in één geval had hij zelfs verzuimd een afschrift naar Den Haag te zenden. Dat diende volgens Brincken afgelopen te zijn. Tenslotte was de gezant van mening, dat het een zeer ongelukkige indruk zou maken wanneer Duitse honoraire consuls zich zouden mengen in de discussie. De keizer beaamde dat, Bülow schaarde zich aan de zijde van de gezant en Gillet zou zich vanaf dat moment niet meer bemoeien met het debat over een Duits-Nederlandse tolunie.[2]

Zoals te verwachten viel, waren het in het bijzonder de *ADV* en de tallozen, die ijverden voor de bouw van een vloot en de *Weltpolitik*, die de propaganda voor een Duits-Nederlandse tolunie opvoerden. Gustav Schmoller noemde een dergelijke tolunie op 28 november 1899 in een rede voor de Berlijnse afdeling van de *Flottenverein* voor beide landen een noodzaak. In december 1899 publiceerde Kurt von Strantz, een lid van de *ADV*, een wervend artikel over de Duits-Nederlandse tolunie in de *Grenzboten*. Het antisemitische rijksdaglid Liebermann von Sonnenberg, eveneens lid van de *ADV*, noemde in de Rijksdag in februari 1900 een Duits-Nederlandse tolunie wenselijk. In de *Münchener Allgemeine Zeitung*, een krant die gold als spreekbuis van de marine, propageerde de econoom Walther Lexis de vorming van een tolunie tussen beide landen. Hij

---

geen concrete eisen zou formuleren. *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 1, Arnim an Bülow, 15. August 1898. Bülow an Arnim, 23. August 1898.

1 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 7ff en 16-19. K. Schilling, p. 104-107.

2 Gillet bleef echter van mening, dat het een van zijn belangrijkste taken was de staatkundige toenadering tussen Duitsland en Nederland te bevorderen en hij voelde zich gesterkt door het feit, dat dit ook de wens van de keizer was. *BA-Potsdam* 09.01, 17.728, Gillet an Bülow, 19. Februar 1901.

schreef dat Nederland Duitsland in het bijzonder nodig had om Nederlands-Indië te beschermen en te exploiteren. Ook de econoom Sartorius von Waltershausen, de econoom en voorvechter van een grote Duitse vloot Ernst Francke en Dietrich Hahn, directeur van de *Bund der Landwirte* en lid van de *ADV*, toonden zich voorstanders van een Duits-Nederlandse tolunie.[1]

Een opvallende bijdrage van de zijde van de *ADV* kwam van Karl Lamprecht. Deze vooraanstaande historicus was een actief lid van de *ADV*, die in allerlei journalistieke artikelen propaganda maakte voor een nauwe aaneensluiting van Midden-Europa. Maar Lamprecht gebruikte ook zijn wetenschappelijke werk voor politieke doeleinden. Op 21 januari 1900 schreef hij Hasse:

> *Ich habe seit etwa 1896-8 einen weiteren Band meiner deutschen Geschichte im Manuskripte fertig liegen, der sich der Hauptsache nach mit der Kulturgeschichte des 16. u. 17. Jahrhundert beschäftigt, diese unter weitgehendster Einbeziehung Hollands behandelt und durch diese Behandlung implicite den Nachweis erbringt, dass das deutsche Leben ohne das holländische überhaupt nicht verstanden werden kann, das holländische Leben also einen integrirenden Bestandteil unserer Kultur für diese Jahrhunderte und auch noch für die Folgezeit bildet. Herr Prof. Ratzel, mit dem ich zufällig auf dieses Thema zu sprechen kam, macht mich nicht nur darauf aufmerksam, das es an der Zeit sein würde diesen Band vielleicht jetzt herauszubringen, da die Lösung der Frage des holländischen Anschlusses an das Reich jetzt gesucht werden müsse.*[2]

Hasse antwoordde vijf dagen later, dat hij het een uitstekend idee vond, aangezien '*die Frage des Anschlusses der Niederlande bereits weiter gediehen [ist] als die grosse Welt weiss*'.

Na de publikatie van dit boek zond Lamprecht een exemplaar naar de keizer. In een begeleidende brief vestigde hij de aandacht op de manier waarop hij de Nederlandse geschiedenis had behandeld. Volgens Lamprecht was dit niet alleen historisch verdedigbaar, maar ook noodzakelijk '*in Hinblick auf die Zukunft*'. Het werk van Lamprecht zou voor de nodige opschudding onder Nederlandse historici zorgen. P.J. Blok en J. Huizinga zouden afwijzend reageren op het historisch imperialisme van Lamprecht.[3]

In Duitsland was men verrast door de aandacht in de Nederlandse pers voor het idee van een tolunie. Dat blijkt onder meer uit het feit, dat Reismann Grone geen voorbereidingen had getroffen deze discussie in de Nederlandse pers te beïnvloeden. In Duitsland konden de *ADV* en de Duitse marine stemming maken, maar in Nederland ontbrak het hen aan middelen om de publieke opinie te bewerken. De *Rheinisch-Westfälische Zeitung* had twee correspondenten in Nederland, maar die bleken, tot teleurstelling van Reismann Grone, niet geschikt als propagandisten van het panduitse gedachtengoed.[4] Ook de Duitse

---

1 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 30-33. G. Schmoller, *Zwanzig Jahre*, p. 1-31. A. Sartorius von Waltershausen, *Ein deutsch-niederländischer Zollverein*. In: *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* (1900), p. 494-518. W. Lexis, *Die Zukunft Hollands und seine Kolonien*. In: *Münchener Allgemeine Zeitung*, 21. Februar 1900. E. Francke, *Einigungsbestrebungen*. K. Schilling, p. 108-111. In 1901 schreef de *Grenzboten*, dat in een toekomstige oorlog de neutraliteit van Nederland niets waard zou zijn. Nederland moest kduidelijk maken aan welke kant het stond.

2 *SE-NRG*, Korrespondenz 3. Lamprecht an *Kollege* in Leipzig, 26. Januar 1900. Ratzel en Lamprecht waren beide medewerkers van het radicaal-nationalistische tijdschrift *Iduna*, dat vanaf 1897 werd uitgegeven. Tot de medewerkers behoorden verder Kurt von Strantz, Fritz Bley, Paul Dehn en Arthur Dix. '*Hauptziel: fester Einigung Mittel-Europas unter deutscher Vorherrschaft.*' Lamprecht publiceerde artikelen in *Germania* en schreef een bijdrage aan *Handels- und Machtpolitik. AA-Bonn 1-A* Deutschland 169, Bd. 2. Belgien 63, Bd. 3, Germania, Dezember 1899.

3 K. Schilling, p. 48. P.J. Blok, *Nederland en Duitschland*. In: *Onze Eeuw* (1905), p. 418-437. P.B.M. Blaas, p. 286f. H.W. von der Dunk, *Kräftespiel*, p. 21. *DWN*, 11-3-1905.

4 *SE-NRG*, Korrespondenz 3, Bericht Reismann Grone, 17. Dezember 1901.

marine had geen voorbereidingen getroffen. Tirpitz beschikte over *Flottenvereine* in Nederland, maar de Nederlandse afdelingen van deze pressiegroep hebben zich, voor zover bekend, nooit met deze polemiek bemoeid.[1]

Dit gebrek aan organisatie begon zich nu te wreken. Vanaf de jaarwisseling in 1900 begon de toon van het debat in Nederland langzaam te veranderen. Toen de enthousiaste reacties in Duitsland op de plannen voor een Duits-Nederlandse tolunie wederom in Nederland doordrongen, veranderde de tot dan voornamelijk rationele technisch-economische discussie in een meer emotionele politieke polemiek. Het enthousiasme in veel Duitse kranten en tijdschriften leidde tot groeiende reserve aan Nederlandse zijde. S. van Houten schreef in de linksliberale *Nation*, dat hij geen tolunie tussen Duitsland en Nederland wenste, omdat dit de zelfstandigheid van Nederland zou ondermijnen en luitenant-generaal J.C. den Beer Poortugael keerde zich in een fel stuk in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* tegen de plannen voor een Duits-Nederlandse tolunie.

De Duitse diplomaten signaleerden een langzaam grimmiger wordende stemming in de Nederlandse pers. De anti-Duitse sentimenten bleken nog steeds virulent, aldus de Duitse vice-consul in Amsterdam. In april 1901 peilde de Duitse consul in Rotterdam opnieuw de mening van Ernst Boden. Volgens deze zou Duitsland er verstandig aan doen af te zien van initiatieven, die zouden moeten leiden tot een tolunie tussen Duitsland en Nederland. Bovendien reageerde men ook in Groot-Brittannië wantrouwig. Het genoemde artikel van Von Hartmann in de *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* was voor de Londense *Times* aanleiding een waarschuwing te laten horen tegen Duits annexionisme. Tenslotte was ook in Duitsland niet iedereen tevreden over het verloop van dit debat. De Kamer van Koophandel in Leipzig schreef in september 1900 in een brief aan de regering van Saksen dat de huidige handelspolitieke relatie met Nederland bevredigend was, want Nederland was een belangrijke afzetmarkt en Duitsland had makkelijk toegang tot de Nederlandse koloniën. Een tolunie tussen beide landen was een utopie en Duitsland zou er verstandiger aan doen de aandacht te richten op het cultiveren van een conventionele vriendschapelijke relatie met Nederland.[2]

Voor het *AA* waren deze signalen voldoende reden om te pogen de discussie in de Duitse pers af te remmen. Toen de historicus en publicist Theodor Schiemann aan het *AA* voorstelde een artikel over een Duits-Nederlandse tolunie te schrijven in de conservatieve *Kreuzzeitung* vroeg Bülow hem daarvan af te zien.[3] Toen de *Bund der Industriellen* het thema Duits-Nederlandse tolunie op de agenda van haar algemene vergadering van 15 oktober 1900 plaatste, kwam een vertegenwoordiger van het Pruisische ministerie van Handel pleiten tegen een resolutie, waarin de *Bund* aandrong op besprekingen tussen de Duitse en Nederlandse regering over een Duits-Nederlandse tolunie. Volgens de vertegenwoordiger van het Pruisische ministerie van Handel zou een dergelijke resolutie door naburige mogendheden slechts geïnterpreteerd worden als een teken van Duits expansiestreven en tegen Duitsland gebruikt worden. De vergadering beperkte zich daarop inderdaad tot een nietszeggende resolutie.[4] Het jaar daarop nam de algemene vergadering wel een resolutie aan, waarin de *Bund der*

---

1 *DWN*, 2-10, 6-11 en 6-12 1898.
2..C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 30-38, 59-62, 64-69. *AA-Bonn 1-A* Niederlande 59, Bd. 2. Gillet an Hohenlohe, 17. August 1900. Pourtalès an Hohenlohe, 4. Oktober 1900. E. Francke, *Einigungsbestrebungen*, p. 237. *BA-Potsdam* 09.01, 8800. Industrie- und Handelskammer Leipzig, 29. September 1900. Gneist an Pourtalès, 1. Mai 1901.
3 *AA-Bonn 1-A* Niederlande 59, Bd. 2. Aufzeichnung 17. März 1900.
4 E. Francke, *Einigungsbestrebungen*, p. 252ff. In het voorjaar van 1902 weigerde het *AA* steun te geven aan Samuel Blok, een weinig succesvolle Nederlandse uitgever, die het *AA* voorstelde een tijdschrift op te richten, dat geheel gewijd zou zijn aan het streven naar een Duits-Nederlandse tolunie. *BA-Potsdam* 09.01, 3321, S. Blok an Bülow, 12. Februar 1902. E. Boden an das AA, zonder datum.

Industriellen verklaarde voorstander te zijn van een Europese tolunie en het bestuur werd gevraagd een conferentie met buitenlandse belangenverenigingen te organiseren.[1]

7.5 POSTUNIE EN TOLUNIE, 1901-1903.

Nadat de commotie over de mogelijke vorming van een Duits-Nederlandse tolunie in de loop van 1900 was weggeëbd, ontplooiden de aanhangers van de *Weltpolitik* en de *völkische* nationalisten verschillende initiatieven om het debat over de toenadering tussen de Middeneuropese staten nieuwe impulsen te geven. In het kader van deze studie verdienen de pogingen een Duits-Nederlandse postunie te realiseren en de tweede discussie over een Duits-Nederlandse tolunie enige aandacht.

Het belangrijkste impulsen voor deze discussies kwamen opnieuw van de *ADV*. Op 9 december 1900 reisde de top van de *ADV* naar Den Haag om Kruger te ontmoeten in *Hotel des Indes*. Deze reis was een demonstratie tegen het besluit van de Duitse regering om Kruger niet in Berlijn te ontvangen. Onder de leden van deze *ADV*-delegatie bevonden zich Hasse, Lehr, Class, Reismann Grone, Lehmann, Samassa en Ziegesar.[2]

Een deel van deze delegatie keerde reeds de volgende dag terug; de resterende leden werden de volgende avond benaderd door een Hollandse ingenieur, die door Class later in zijn memoires werd aangeduid met 'H'. Het ging hier om H.P.N. Halbertsma, die Hasse vertelde, dat hij met enkele gelijkgezinden tot de conclusie was gekomen, dat Nederland zich nauwer diende aan te sluiten bij Duitsland, omdat het anders op termijn onherroepelijk zijn koloniale bezit zou verliezen. Hasse antwoordde, dat Duitsland geen initiatieven kon ontplooien, aangezien de vijanden van Duitsland dit tegen Duitsland zouden gebruiken. Halbertsma beloofde zijn contacten met de pers te gebruiken om propaganda te maken voor nauwere samenwerking tussen Duitsland en Nederland.

Kort na dit gesprek publiceerde Halbertsma inderdaad een artikel in *Germania*, waarin hij een lans brak voor een nauwere band tussen Duitsland en Nederland. Daarop bracht het conservatieve rijksdaglid Otto Ammon Halbertsma in contact met Reismann Grone, die blijkbaar niet bij het eerste gesprek tussen Halbertsma en Class aanwezig was geweest.[3] Halbertsma arrangeerde een bespreking in het *Victoria Hotel* in Amsterdam op 1 december 1901. Samen met de reder Rehmann uit Mülheim toog Reismann Grone naar Amsterdam, waar hij sprak met Halbertsma en Doorman, de hoofdredacteur van de *Haagsche Courant*. Oorspronkelijk zou ook Valckenier Kips aanwezig zijn, maar deze moest verstek laten gaan en Reismann Grone en Rehmann bezochten hem daarom op de terugreis in Utrecht.

Dit kleine gezelschap besloot tot de oprichting van een *Niederdeutscher Ausschuss*. De Nederlanders benadrukten nog eens, dat er in Nederland veel wantrouwen bestond tegen Duitsland. Een Duits-Nederlandse tolunie en een militair bondgenootschap tussen Duitsland en Nederland waren om die reden onhaalbaar. Reismann Grone stelde daarom voor de nadruk te leggen op praktische economische samenwerking, zoals het realiseren van een postunie, afspraken over

---

1 F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 30.
2 H. Class, p. 57-60. Volgens Class vernam hij na dit gesprek niets meer van de Nederlandse ingenieur. Dat zou betekenen, dat Class niets afwist van de contacten tussen Reismann Grone en de *Niederdeutscher Ausschuss*. Anderzijds is het ook mogelijk dat Class nog in 1932, bij het schrijven van zijn autobiografie, de identiteit en de activiteiten van Halbertsma geheim wilde houden.
3 *SE-NRG* Korrespondenz 3. Ammon an Reismann Grone, 3. Februar 1901. Halbertsma an Reismann Grone, 18. Mai 1901, 19. November 1901. Bericht Reismann Grone 17. Dezember 1901. Tagebücher 9, p. 7.

spoorwegtarieven en dergelijke. Omgekeerd was het de taak van de Duitse zijde in artikelen te wijzen op het economische isolement, waarin Nederland terecht zou komen als het zich niet nauwer zou aansluiten bij Duitsland. Volgens Reismann Grone waren het met name de Nederlanders, die erop aandrongen '*dieses Mittel der Drohung (Emden, Antwerpen) mit möglichster Schärfe anzuwenden*'.

De *niederdeutscher Ausschuss* stelde zich onder meer tot taak een postunie tussen Duitsland en Nederland te realiseren. Een postunie zou betekenen, dat voor alle post tussen de beide staten een binnenlands tarief zou gelden en dat beide staten bij internationale afspraken over post als een eenheid zouden optreden. Zo'n postunie bestond al tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Gezien de ambities van de *ADV* Nederland te incorporeren in een federaal *Grossdeutschland* lijkt een postunie een nogal bescheiden stap, maar het afsluiten van een postunie was door Hasse al in 1897 genoemd als een onderdeel van of een eerste stap naar een nauwere economische samenwerking in Midden-Europa.[1]

In 1900 was in Duitsland een brochure gepubliceerd met de titel *Die Frage eines deutsch-niederländischen Postvereins*. In deze brochure werd een pleidooi gevoerd voor een Duits-Nederlandse postunie. De anonieme auteur van deze brochure zag in een Duits-Nederlandse postunie een eerste stap naar een intensievere samenwerking tussen beide landen. De auteur betoogde, dat de verhouding tussen Duitsland en Nederland recent beter was geworden en dat de tijd daarom rijp was voor praktische stappen, die moesten leiden tot intensievere samenwerking.[2]

In december 1901 besloot de *Niederdeutscher Ausschuss* van Reismann Grone de discussie over de postunie aan te zwengelen. De Nederlanders, die zitting hadden in de *Niederdeutscher Ausschuss*, beloofden een Duits-Nederlandse postunie te propageren in de Nederlandse pers en de Duitsers zouden de zaak aan de orde stellen in een Duitse Kamer van Koophandel.[3] Op 3 april 1902 werd deze kwestie op aandringen van Reismann Grone besproken in de Kamer van Koophandel van Essen.[4] Op 10 april 1902 publiceerde de *Frankfurter Zeitung* een artikel over de vorming van een Duits-Nederlandse postunie. Reinhold Kraetke, de Duitse staatssecretaris van Posterijen, had verklaard, dat een postunie met Nederland voor Duitsland geen hoge prioriteit had. Daarop schreef de *Frankfurter Zeitung*:

> *Vielleicht ist der Herr Staatssekretär der Post so freundlich, sich einmal beim Herrn Reichskanzler zu erkundigen, welchen politischen Werth der Abschluss einer deutsch-holländischen Postunion für uns habe.*[5]

Dat duidde erop, dat de *Frankfurter Zeitung* over dit onderwerp contact had gehad met de rijkskanselier, dat deze op de hoogte was van de discussie en er al in een zeer vroeg stadium politiek belang aan hechtte. Door deze onthulling was de rijkskanselier gedwongen in een publieke brief uit te leggen, dat hij sympathie

---

1 E. Hasse, *Deutsche Weltpolitik* (München, 1897), p. 9.
2 A. Sartorius von Waltershausen, *Zollverein*, p. 504. *Münchner Neueste Nachrichten*, 28-9 März 1900. n.n., *Die Frage eines deutsch-niederländischen Postvereins* (Berlin, 1900-1). Onduidelijk is, wie de auteur was. De uitgeverij *Gose & Tetzlaff* gaf regelmatig radicaal-nationalistische brochures uit, onder meer van de *Ostmarkenverein*.
3 *SE-NRG* Korrespondenz 3, Bericht 17. Dezember 1901.
4 *SE-NRG* Tagebücher 9 (1902), p. 3f. *Jaarverslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam*, 1902, p. 30f.
5 *BA-Koblenz* R 85f, 656, Frankfurter Zeitung, 10. April 1902, 15. August 1903. Bernhard von Bülow had goede contacten met de *Frankfurter Zeitung* en met name met de journalist August Stein.

had voor het plan een Duits-Nederlandse postunie te vormen, maar Bülow ontkende, dat hij aan een dergelijke postunie politiek gewicht hechtte.

In de Nederlandse en Duitse pers werden in april 1902 artikelen over de voordelen van een Duits-Nederlandse postunie gepubliceerd.[1] Dezelfde maand nog nodigde de Kamer van Koophandel van Utrecht Nederlandse en Duitse Kamers van Koophandel uit om een bijeenkomst bij te wonen, waarin zou worden gediscussieerd over de wenselijkheid van een postunie. De Kamers van Koophandel van Rotterdam en Haarlem gaven geen gevolg aan de uitnodiging, maar op 11 juni kwamen acht Nederlandse en tien Kamers van Koophandel uit het westelijk deel van Duitsland in Utrecht bijeen.

Als vertegenwoordiger van Essen was Reismann Grone bij die vergadering aanwezig. '*Ich hielt mich stark zurück. Meine Gedanken traten durch trotzdem die Holländer öfters Angst vor Annexion zeigten. Mein Freund Valckeneier (sic!) Kips half tapfer*'. Er werd een resolutie aangenomen, waarin gepleit werd voor een postunie tussen Nederland en Duitsland naar het voorbeeld van de Duits-Oostenrijkse postunie.[2]

Na de vergadering in Utrecht stelde de Amsterdamse Kamer van Koophandel uit haar midden een commissie van drie leden aan, die moest onderzoeken of een Duits-Nederlandse postunie wenselijk was. Deze commissie gaf uiteindelijk een verdeeld advies. Eén lid van deze commissie was voorstander van een dergelijke postunie en verwees naar de argumenten uit de brochure *Die Frage eines deutsch-niederländischen Postvereins*. Twee leden vonden een postunie overbodig. Op 28 november 1902 werd door de leden van de Kamer van Koophandel van Amsterdam over dit rapport gestemd. Vijftien leden waren tegen en vijf leden bleken voorstander te zijn van een speciale Duits-Nederlandse postunie. Daarop schreef de Amsterdamse Kamer van Koophandel aan de Utrechtse Kamer van Koophandel, dat Amsterdam geen steun meer zou verlenen aan het streven een Duits-Nederlandse postunie te realiseren.[3]

De directeur-generaal van de Nederlandse posterijen keerde zich in november 1902 tegen een Duits-Nederlandse postunie met als argument dat daardoor de inkomsten van de Nederlandse posterijen zouden verminderen. Daarmee leken de kansen voor de totstandkoming van zo'n postunie volledig verkeken, maar in december 1902 kregen de Nederlandse posterijen een nieuwe directeur-generaal en deze majoor Pop liet blijken sympathie te koesteren voor het idee van een postunie. In de zomer van 1903 reisde Pop naar Berlijn om zich te laten informeren over de postunie tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije.[4]

Bemoedigd door deze wending begonnen de Kamers van Koophandel van Utrecht, Mühlheim, Bochum en Oberhausen en het *Utrechtsch Dagblad* weer te pleiten voor de postunie. Dat lokte een reactie uit van verschillende Nederlandse kranten, die waarschuwden, dat Duitsland politieke doelen nastreefde met deze postunie. Het *AA* volgde deze discussie met belangstelling en probeerde met een artikel in de *Kölnische Zeitung* het Nederlandse wantrouwen te verminderen.

In oktober 1903 vroeg de begrotingscommissie van de Tweede Kamer of de regering mededelingen kon doen over de stand van zaken, aangezien enkele leden graag zo'n postunie tot stand zouden zien komen. De Marez Oyens antwoordde, dat de Nederlandse regering op het *Wereldpostcongres* in Rome dat in de zomer van 1904 gehouden zou worden tariefreducties in het internationale postverkeer

---

1 Bijvoorbeeld: *Algemeen Handelsblad*, 18-4-1902.
2 *SE-NRG* Tagebücher 9 (1902), p. 4. De Britse gezant rangschikte het streven naar een postunie zonder aarzelen onder de categorie *Pan-German activity*. Terecht, zoals hier blijkt. *C. Smit (red.), Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 208f.
3 *Verslag over den toestand van handel, scheepvaart en nijverheid te Amsterdam*, 1902, p. 497-503.
4 *DWN*, 4-1-1903. *BA-Koblenz* R 85, 656, Frankfurter Zeitung, 18. August 1903, Berliner Tageblatt, 4. Oktober 1903. Schloezer an Bülow, 9. Oktober 1903.

aan de orde wilde stellen. Het kamerlid Dolk betwijfelde of dat resultaat zou opleveren. Daarop werd De Marez Oyens duidelijker en stelde, dat hij het postverkeer met Duitsland geen aparte behandeling wilde geven. Kort daarop sprak ook de begrotingscommissie buitenlandse zaken van de Eerste Kamer zich uit tegen een postunie met Duitsland. Voor de Duitse consul-generaal Gillet was het daarmee duidelijk, dat het streven naar een Duits-Nederlandse postunie geen kans van slagen had. Ook de Kamer van Koophandel van Utrecht kwam tot de conclusie, dat de weerstand in Nederland tegen een postunie veel te groot was en staakte de bemoeienissen.[1]

Naast de gesprekken over een Duits-Nederlandse postunie, leefde de discussie over een tolunie tussen Duitsland en Nederland in de loop van 1902 weer op. Begin 1902 publiceerde Ernst von Halle de artikelenbundel *Volks- und Seewirtschaft* en Professor G.K. Anton hield in januari een lezing getiteld *Ein Zollbündniss mit den Niederlanden*, die korte tijd later als brochure verscheen. Beide auteurs hielden een pleidooi voor een Duits-Nederlandse tolunie.[2] Volgens de auteurs waren er omstandigheden, die gunstig waren voor deze discussie. Het Engels-Japanse bondgenootschap van januari 1902 veranderde vrij onverwacht de internationale machtsverhoudingen. Voor Nederland kon dat aanleiding zijn zijn internationale positie opnieuw te overdenken. Het confessionele kabinet-Kuyper overwoog bovendien voor Nederland de invoering van protectionistische tarieven. Volgens met name Anton zou het voor Duitsland en Nederland makkelijker worden te praten over een Duits-Nederlandse tolunie als beide staten dezelfde economische principes hanteerden.

In de Duitse pers meldde zich onder meer de linksliberale politicus Siegfried Heckscher te woord.[3] Hij verwierp in de gezaghebbende *Preussische Jahrbücher* de naar zijn mening ongenuanceerde en chauvinistische opvattingen van Ernst von Halle, maar toonde zich enthousiast over de zakelijke wijze waarop professor Anton het onderwerp had behandeld. Aangezien Von Halle was verbonden aan het *Nachrichtenbüro* van de marine, trof deze kritiek niet alleen Von Halle, maar in feite de hele politieke propaganda van de marine. Heckscher pleitte voor een Duits-Nederlandse tolunie *bei Wahrung strengster Selbständigkeit'*. Aangezien Heckscher nauwe relaties onderhield met de reder Albert Ballin en gewaardeerd werd door Wilhelm II, waren de opvattingen van deze politcus niet zonder gewicht. Op het *AA* had men liever gezien, dat Duitsers zich verder zouden onthouden van stellingnames, en met name de reeds eerder besproken ongenuanceerde uitlatingen van de marine-propagandist Ernst von Halle werden betreurd. In Berlijn haastte het *AA* zich te verklaren, dat Von Halle slechts zijn persoonlijke mening had verkondigd.[4]

---

1 *Handelingen der Staten-Generaal*, 1903-4, Eerste Kamer, p. 140, 166 en 191. Tweede Kamer, p. 1251f. *DWN*, 13-12-1903. *BA-Koblenz* R 85, 656, Zes brieven van Gillet an Bülow, 24. August 1903-20. April 1904. Schloezer an Bülow, 9. Oktober 1903. Kölnische Zeitung, 25. September 1903. Na het postcongres in Rome besloten Duitsland, Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk en Groot-Brittannië de tarieven voor postpaketten te verlagen. In 1906 deed Nederland aan Groot-Brittannië en Duitsland het voorstel de internationale posttarieven nogmaals te verminderen. Toen Groot-Brittannië dit voorstel afwees, trok Nederland zijn voorstel aan Duitsland weer in. *BA-Koblenz* R 85, 656, Hamburger Nachrichten, 6. April 1906. Staatsekretär der Reichspost an Staatsekretär des AA, 2. November 1907.

2 E. von Halle, *Volks- und Seewirtschaft*, (Berlin, 1902), Bd. 2, p. 1-83. G.K. Anton, *Ein Zollbündniss mit den Niederlanden* (Dresden, 1902). Anton was was professor *Staatswissenschaften* in Jena. Hij was getrouwd met een Nederlandse, had lange tijd in Indië doorgebracht en had onder meer in 1899 een artikel over Java gepubliceerd in *Schmollers Jahrbuch*. *Algemeen Handelsblad*, 20 september 1902. Nederlandse reacties: Lt.Gen. den Beer Poortugael, *Nederland en Duitschland* (Den Haag, 1902). C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 71-5 en 78-82.

3 S. Heckscher, *Ein Zollbündniss mit den Niederlanden*. In: *Der Lotse* (1902), p. 50-4. S. Heckscher, *Eine neue Phase in der holländisch-deutschen Beziehungen*. In: *Preussische Jahrbücher* (1902), p. 360-3.

4 *AA-Bonn 1-A* Niederlande 59, Bd. 2, Vossische Zeitung, 10. März 1902.

Als gevolg van de publikaties van Von Halle en Anton werd in de Nederlandse pers in de zomer van 1902 wederom over de wenselijkheid van een tolunie tussen Duitsland en Nederland gediscussieerd. Valckenier Kips schreef in mei en juni een viertal artikelen voor het *Utrechtsch Dagblad* waarin hij pleitte voor nauwere Duits-Nederlandse samenwerking en politici als A.F. de Savornin Lohman, E. Fokker en R.Azn.R.P. Mees spraken zich in de Franse *Temps* uit tegen een al te nauwe band tussen Duitsland en Nederland.[1] De Utrechtse hoogleraar J. de Louter reageerde op 15 oktober met een hoofdartikel in het *Utrechtsch Dagblad*, waarin hij pleitte voor politieke toenadering tussen Nederland en Duitsland. Den Beer Poortugael mengde zich daarop voor de tweede keer in de discussie met een brochure. Hij zag geen enkel heil in politieke toenadering tot Duitsland. 'Ons belang verbiedt een verbond met Duitschland. Wij zouden immers de onafhankelijkheid verliezen.'[2] Den Beer Poortugael suggereerde als alternatief samenwerking met België.

De Duitse gezant volgde dit debat in de pers, maar benadrukte in zijn rapporten, dat er nog nooit van officiële zijde met hem over deze kwestie was gesproken. Volgens Pourtalès, die weinig heil verwachtte van dit soort publieke discussies, moest Duitsland zich beslist niet mengen in dit debat, maar daarentegen afwachten hoe de Duits-Nederlandse relatie zich verder zou ontwikkelen. Wilhelm II schreef in de kantlijn bij deze passage: '*richtig*' en onder het stuk schreef de keizer, dat de ontwikkeling Nederland vroeg of laat toch zou dwingen tot een nauwere aansluiting bij Duitsland.[3] Voor de tweede keer verliep een discussie over een Duits-Nederlandse tolunie, zonder dat concrete resultaten waren geboekt.[4]

7.6 DUITSLAND, NEDERLAND EN DE BOERENOORLOG, 1899-1902.

De diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Duitsland leden aanvankelijk opvallend weinig onder de *Weltpolitik*. Rond 1900 werd de Duits-Nederlandse relatie door veel Nederlanders relatief positief beoordeeld. Het wantrouwen jegens Duitsland was vanaf het midden van de jaren tachtig van de negentiende

---

1 *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 83-88: Artikel uit de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2-9-1902. *Algemeen Handelsblad*, 9 en 20-9-1902.
2 J.C. den Beer Poortugael, *Professor de Louter's "Nationale Plicht" en een verbond tusschen Nederland en België* ('s Gravenhage, 1902), p. 14.
3 *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 81f.
4 Onder de initiatieven, die de aanhangers van de *Weltpolitik*, verder nog ontplooiden en waarin Nederland zijdelings een rol speelde kan hier nog genoemd worden de *Verein zur Förderung der gemeinsamen Interessen der mitteleuropäischen Staaten*, in 1901 opgericht door de Oostenrijkse econoom Julius Wolf. Deze vereniging stelde zich ten doel handelsbelemmeringen tussen staten in Midden-Europa uit de weg te ruimen. De *Verein mitteleuropäischer Staaten* richtte zich op praktische kwesties als internationaal giro-verkeer, verzekeringen, spoorwegtarieven, grensformaliteiten en dergelijke. Dit alles onder het uitdrukkelijke voorbehoud, dat de soevereiniteit van de deelnemende landen onverlet bleef. Voorzitter hertog Ernst Günther zu Schleswig-Holstein, een zwager van de keizer, hoopte evenwel dat deze praktische samenwerking in een later stadium tot een een '*weitere politische Annäherung*' zou leiden. Geografisch concentreerde de *Verein mitteleuropäischer Staaten* zich op Oostenrijk-Hongarije, Zwitserland, Nederland en enkele staten op de Balkan. Op langere termijn dacht de vereniging ook aan samenwerking met België, Italië en Frankrijk. De *Verein mitteleuropäischer Staaten* organiseerde congressen waaraan vooral Oostenrijkse en Duitse economen en ondernemers deelnamen, maar ook enkele Zwitsers en Belgen. Alhoewel de vereniging samenwerking met Nederland een hoge prioriteit toekende, schitterden Nederlanders op de congressen door afwezigheid. De Duitse regering hield enige afstand, omdat de retoriek van de *Verein mitteleuropäischer Staaten* anti-angelsaksisch was. In het bestuur van de *Verein mitteleuropäischer Staaten* bevond zich een aantal prominente politici, zoals Kardorff, Paasche, Bassermann, Arenberg, Bachem en P. Spahn, ondernemers als Ballin, de bankier J. Riesser en M. Roetger (Krupp) en veel leden van de *ADV*, waaronder Hasse, Class en Reismann Grone. De praktische resultaten van de *Verein mitteleuropäischer Staaten* zouden zo goed als nihil zijn. Interessant is nog te vermelden, dat Julius Wolf zich in de Eerste Wereldoorlog zou ontpoppen als een extreme annexionist. Fr. Hellwig, p. 489-491. *BA-Koblenz* R 43f, 2254. *BA-Potsdam* 09.01, 7557, Begründung einer Mitteleuropäischer Zollunion, 1902-1905. H.W. Gatzke, p. 51. F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 36. R. Fiebig-von Hase, p. 228f.

eeuw geleidelijk afgenomen en de traditionele band met Groot-Brittannië werd rond de eeuwwisseling zwaar op de proef gesteld door de oorlog tussen Groot-Brittannië en Boeren. De Nederlandse publieke opinie was bereid de propaganda in Duitsland voor een Duits-Nederlandse tolunie te zien als een ontsporing van enkele onverantwoordelijke Duitse nationalisten. Vergeleken met het Britse optreden in zuidelijk Afrika leek het een onbeduidend incident.

Het huwelijk dat in februari 1901 gesloten werd tussen koningin Wilhelmina en Heinrich von Mecklenburg-Schwerin gold voor velen als een bevestiging, dat de betrekkingen tussen Duitsland en Nederland goed waren.[1] Op praktisch gebied werkten beide landen regelmatig samen. Duitsland behartigde de diplomatieke belangen van Nederland in Marokko en Venezuela en bij internationale conferenties was het niet ongebruikelijk, dat Nederland en Duitsland vooraf probeerden hun standpunten op elkaar af te stemmen.[2]

Bülow probeerde vanaf het moment dat hij staatssecretaris was geworden, de Duits-Nederlandse relatie verder te verbeteren. In juni 1898 gaf hij aan het *Staatsministerium* het advies de discussie over de Rijntollen voor onbepaalde tijd te verdagen. Het *Staatsministerium* nam dat advies over, waardoor voor enkele jaren een plan van de politieke agenda verdween, dat zeer negatief kon uitwerken op de Duits-Nederlandse betrekkingen.[3]

Bülow gebruikte daarbij ook de politiek jegens zuidelijk Afrika om een brug te slaan naar Nederland. Vanaf februari 1899 informeerde Bülow regelmatig de Nederlandse regering over de groeiende spanning tussen Groot-Brittannië en de beide Boerenrepublieken. De eerste keer, dat Duitsland contact zocht met Nederland over de zuidelijk Afrika was in verband met de vraag of de Boerenrepublieken zouden worden uitgenodigd voor de Eerste Vredesconferentie, die in 1899 in Den Haag zou worden gehouden. Transvaal en Oranje-Vrijstaat hoopten dat Nederland hen zou uitnodigen voor deze conferentie, want dat zou de internationale positie van beide naar onafhankelijkheid strevende Boerenrepublieken hebben versterkt. Groot-Brittannië ging er evenwel van uit, dat het Transvaal en Oranje-Vrijstaat zou vertegenwoordigen op de Vredesconferentie.[4] Bülow informeerde Den Haag over het Britse standpunt en raadde de Nederlandse regering aan overleg te voeren met Groot-Brittannië. De Nederlandse regering volgde dit advies op. Nederland was de Boerenrepublieken weliswaar vriendelijk gezind, maar de Nederlandse regering was van mening, dat zij Groot-Brittannië op dit punt niet voor het hoofd kon stoten. Het overleg tussen De Beaufort en de Britse gezant Howard leidde er niet toe dat de Britse regering concessies deed en aangezien de Nederlandse regering zich niet in een wespennest wilde wagen, werden de Boerenrepublieken niet uitgenodigd.

In mei 1899 vroeg Bülow de beide Duitse consuls in zuidelijk Afrika en ambassadeur Paul von Hatzfeldt naar hun oordeel over de spanning tussen Groot-Brittannië en de Boerenrepublieken.[5] Volgens de Duitse diplomaten was de situatie tussen Groot-Brittannië en Boeren gespannen, maar was er geen direct gevaar voor oorlog. Bülow schreef evenwel enkele dagen later een brief naar het Duitse gezantschap in Den Haag, waarin hij beweerde, dat hij informatie had gekregen waaruit bleek, dat Groot-Brittannië aanstuurde op een gewapend conflict met de Boerenrepublieken. Bülow vroeg of het mogelijk was, dat de Nederlandse regering Kruger adviseerde een tegemoetkomende houding aan te nemen ten opzichte van de Britse regering. Op die manier zou Groot-Brittannië geen

---

1 K. Hampe, p. 30. *Algemeen Handelsblad*, 1-9-1902.
2 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 51f en 65-67.
3 *BA-Koblenz* R 43f, 458. Bülow an das Staatsministerium, 10. Juni 1898.
4 *GP*, Bd. 15, p. 172f. C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 21-27. J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 1, p. 45-50. C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 35f. M. Kuitenbrouwer, p. 178.
5 *GP*, Bd. 15, p. 367-371. C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 63. C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 51ff.

aanleiding gegeven worden een oorlog te ontketenen. Nederland bracht die boodschap enkele dagen later over aan Pretoria.

In juni adviseerde Bülow president Kruger de bemiddeling van Washington te zoeken, teneinde een oorlog te voorkomen. Opnieuw maakte Bülow daarbij gebruik van de Nederlandse regering als tussenpersoon.[1] In augustus waarschuwde Bülow Den Haag tot tweemaal toe, dat er een oorlog dreigde in zuidelijk Afrika, waarbij het zijn bedoeling was, dat Den Haag deze boodschap aan de Boeren zou overbrengen. Mede namens de Duitse regering zond de Nederlandse regering twee keer een telegram aan president Kruger, waarin Kruger werd gewaarschuwd voor het gevaar van een oorlog en het advies kreeg een confrontatie met de Britten uit de weg te gaan.

In september 1899 ondernam de Nederlandse regering op eigen initiatief een poging om een oorlog in zuidelijk Afrika te voorkomen. Wilhelmina deed in een brief een persoonlijk appèl aan koningin Victoria.[2] Deze poging had geen succes en op 11 oktober 1899 brak de oorlog tussen de Boerenrepublieken en Groot-Brittannië uit. De Boeren wisten aanvankelijk de Britse troepen terug te drijven, maar nadat versterkingen waren aangevoerd, keerden de krijgskansen en begin 1900 werd duidelijk, dat de Boeren aan de verliezende hand waren. In maart 1900 zochten diverse regeringen naar een mogelijkheid de oorlog te beëindigen. De Britse regering toonde zich echter onverzoenlijk.

Wilhelmina trok zich het lot van de Boeren sterk aan. Zelfs nadat duidelijk was geworden, dat bemiddeling weinig kans van slagen had, schreef zij nog een brief aan keizer Wilhelm II.[3] In die brief vroeg ze de Duitse keizer zich in te zetten voor een spoedig einde van de oorlog. In zijn antwoord, geredigeerd door het *AA*, legde de keizer omstandig uit, dat hij gedwongen was een strikt neutraal standpunt in te nemen, aangezien Rusland en Frankrijk niets liever wilden zien dan een verwijdering tussen Duitsland en Groot-Brittannië. De actuele gebeurtenissen moesten volgens de keizer een les zijn voor Duitsland en Nederland. '*Die Weltkarte ist im Begriffe grosse Umgestaltungen zu erfahren*'. Om daarop voorbereid te zijn dienden de stamverwante Duitsers en Nederlanders hun goede onderlinge betrekkingen verder te verbeteren en hun bewapening op peil te brengen.

Wat waren de motieven achter de Duitse politiek inzake zuidelijk Afrika? Duitsland wenste in 1899 niet opnieuw betrokken te raken bij een conflict tussen Groot-Brittannië en de Boeren, zoals in januari 1896 en daarom koos de Duitse regering in 1899 zeer nadrukkelijk voor een neutrale opstelling. Duitsland had in januari 1896 door middel van het Krugertelegram duidelijk stelling genomen tegen de inval van Jameson. Maar geen enkele regering volgde Duitsland en het keizerrijk alleen had geen machtsmiddelen tegen Groot-Brittannië. Het *AA* zag zich voor de onaangename taak geplaatst, de politieke schade aan de Brits-Duitse relatie zoveel mogelijk te herstellen zonder de eigen politieke belangen volledig op te offeren. Het resultaat van de inspanningen van het *AA* was de overeenkomst tussen Duitsland en Groot-Brittannië over de Portugese koloniën van augustus 1898, die in het volgende hoofdstuk ter sprake zullen komen. Met deze geheime overeenkomst liet de Duitse regering de Boerenrepublieken feitelijk aan hun lot over. Dat betekende echter niet, dat Duitsland volledig werkeloos wilde toezien, hoe een gebied, waar Duitsland niet te verwaarlozen economische belangen had door Groot-Brittannië onder de voet werd gelopen. Omdat de Duitse regering door voornoemd verdrag de eigen

---

1 *GP*, Bd. 15, p. 382-384 en 390f. C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 84, 88 en 103.
2 E. van Raalte, *Staatshoofd en ministers* (Zwolle, 1971), p. 169-171.
3 *GP*, Bd. 15, p. 535-539. M. Kuitenbrouwer, p. 184. E. van Raalte, p. 179ff.

handen min of meer gebonden had, zocht Bülow contact met de Nederlandse regering in de hoop samen met Nederland een oorlog te voorkomen.

Bülow rechtvaardigde het feit dat hij zich speciaal tot de Nederlandse regering wendde door erop te wijzen dat er sinds de Grote Keurvorst een nauwe band had bestaan tussen Pruisen en Nederland. De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken De Beaufort liet in een brief aan Van Tets van Goudriaan doorschemeren, dat hij door die verklaring niet volledig overtuigd was: 'zij zoude toch niet alleen uit liefde voor ons en voor den herinneringen aan den Grooten Keurvorst' handelen. Enkele jaren later schreef De Beaufort in zijn dagboek:

> Duitschland wil hier gaarne de vriend en raadsman zijn, ik heb dit gedurende mijn ministerie herhaaldelijk bespeurd; maar juist bij deze vriendschappelijke houding is het zaak zeer op zijne hoede te zijn.[1]

Inderdaad lijkt de historische band niet zozeer het motief zich tot Nederland te wenden, maar was het doel een nauwere band te creëren tussen beide landen. Bülow wierp zich bewust op als de altruïstische beschermheer van kleine mogendheden. In april 1899 vertrouwde Bülow Van Tets van Goudriaan toe, dat Wilhelm II Nederland zeer welgezind was. Van Tets schreef de Beaufort, dat de Duitse staatssecretaris hem had toevertrouwd: 'Gij lieden zult aan die gunstige gezindheid, wanneer zulks onverhoopt noodig mocht zijn, gerust en met goeden uitslag kunnen appeleeren'.[2] Bülow hoopte, dat het conflict tussen de Boeren en Groot-Brittannië zou leiden tot een verwijdering tussen Groot-Brittannië en Nederland en Nederland en Duitsland dichter tot elkaar zou brengen. Daarom schetste hij in mei 1899 de Nederlandse regering een veel oorlogszuchtiger beeld van de Britten, dan uit de rapporten, die hij van zijn diplomaten in de Kaapprovincie, Transvaal en Groot-Brittannië had ontvangen, oprees.

Voor Bülow was het helemaal niet noodzakelijk via Den Haag contact te leggen met Transvaal en Oranje-Vrijstaat. Duitsland had eigen consuls in het gebied en er was geregeld contact tussen het *AA* en W.J. Leyds, de vertegenwoordiger van de Boerenrepublieken in Europa. Wanneer men er echter van uitgaat, dat een deel van de boodschap voor de Nederlandse regering was bestemd, had het voor Bülow zin via deze omslachtige weg berichten door te geven aan de Boerenrepublieken.

Met zijn Zuidafrikaanse politiek wedde Bülow dus op twee paarden: in de eerste plaats een overeenkomst met de Britse regering, met als doel koloniale winst voor Duitsland en in de tweede plaats verwijdering tussen Groot-Brittannië en Nederland, in de verwachting, dat dat uiteindelijk de Duits-Nederlandse betrekkingen ten goede zou komen.

Dit uiterst gecompliceerde politieke spel, zou voor Duitsland eindigen in een fiasco. De koloniale winst bleef uit, omdat Portugal niet bankroet ging. In diplomatieke kringen circuleerden al snel geruchten over de Brits-Duitse overeenkomst. In hoeverre deze geruchten andere staten aanspoorde de Portugezen te helpen hun financiële problemen op te lossen is onduidelijk, maar uiteindelijk hielpen de Fransen de Portugezen uit hun financiële zorgen en daardoor trad het Brits-Duitse verdrag nooit in werking.[3] Voor de Franse en Russische regering, die niet waren geïnformeerd over de Brits-Duitse overeen-

---

1 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 22f en 26. J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 1, p. 252.
2 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p 47f.
3 *GP*, Bd. 14, p. 363-7. Ook de regering van Transvaal, de *NZASM* en Nederland waren bereid Portugal financiëel te helpen. P.J. van Winter, dl. 2, p. 290. In hoeverre zij daarbij bewust poogden het Duits-Engelse verdrag te doorkruisen, is onduidelijk. *GPH*, Bd. 4, p. 167-9. *HP*, Bd. 2, p. 1213.

komst, waren geruchten over deze overeenkomst voldoende om zich niet te mengen in de ruzie tussen Boeren en Groot-Brittannië. Bülows vertrouwelijke berichten aan de Nederlandse regering, waarin hij zich bezorgd toonde over de oorlogszuchtige houding van Groot-Brittannië, verloren veel aan geloofwaardigheid door de geruchten, dat de Duitse regering Groot-Brittannië de vrije hand had gegeven tegen de Boeren in ruil voor delen van het Portugese koloniale bezit.

De publieke opinie in Europa was in overgrote meerderheid op de hand van de Boeren en het Krugertelegram was daarom door velen met groot enthousiasme ontvangen, niet alleen in Duitsland, maar bijvoorbeeld ook in Nederland. Maar ook onder het publiek deden al spoedig geruchten over een Brits-Duits verdrag de ronde.[1] Deze geruchten duidden op een volledige ommezwaai van de Duitse regering en Wilhelm II inzake zuidelijk Afrika. Toen de keizer na het uitbreken van de oorlog bovendien nog een strikt neutrale houding innam, verloor Wilhelm II met name in Nederland en in het bijzonder bij koningin Wilhelmina veel moeizaam verworven goodwill.[2]

Uiteindelijk vormde de overeenkomst met Duitsland voor de regering van Groot-Brittannië geen belemmering om op 14 oktober 1899, enkele dagen na het uitbreken van de Boerenoorlog, het oude vriendschapsverdrag met Portugal te vernieuwen. In dit zogenaamde *Windsor-verdrag* beloofden de Portugezen, dat de doorvoer via de haven Lourenço Marques naar de Boerenrepubieken zou worden gestaakt. Daarmee verloor de Britse regering zijn belangstelling voor het Brits-Duitse verdrag, zodat deze geheime overeenkomst jarenlang ongebruikt in de kast bleef liggen.[3] Groot-Brittannië zag hierin geen verdragsbreuk, omdat het Brits-Duitse verdrag immers pas in werking zou treden als de Portugezen bij betalingen in gebreke zouden blijven. Daarmee was voor Duitsland de politiek in zuidelijk Afrika een volledige mislukking geworden.

De Boerenoorlog betekende het einde voor de *NZASM*, het grootste overzeese bedrijf, waarin Duits en Nederlands kapitaal samenwerkte.[4] Nadat de oorlog was uitgebroken, bleef de *NZASM* aanvankelijk in bedrijf. De maatschappij leverde een belangrijke bijdrage aan de oorlogsinspanning van de Boeren. Het gevolg was, dat de Britse regering de *NZASM* ervan beschuldigde actief deel te hebben deelgenomen aan de oorlog en ze rechtvaardigde daarmee het besluit deze maatschappij in september 1900 in beslag te nemen. Na de verovering van de spoorweg werd in de loop van 1900 een groot deel van het personeel en hun familieleden door de Britse autoriteiten uitgewezen. Ongeveer 3000 personen kwamen vaak volledig berooid in Europa aan. De Nederlandse regering wist begin 1902 voor de gerepatrieerden een bescheiden schadevergoeding, groot £ 37.500 (ongeveer 450.000 gulden), van de Britse regering los te krijgen.

In april 1901 vroeg de maatschappij surséance van betaling aan. Toen de Boerenoorlog begon, waren de aandelen van de maatschappij inmiddels al grotendeels in handen gekomen van de regering van Transvaal. Een klein deel was nog in handen van Duitse kapitaalbezitters. De Duitse aandeelhouders namen buiten de maatschappij om het initiatief hun aandelen aan te bieden aan de Britten. Ze zochten via de Keulse bankier Hugo Oppenheimer en lord Rothschild contact met de Britse regering en wisten zo 6 à 7000 aandelen aan de Britten te verkopen. De maatschappij wist na lang onderhandelen in oktober 1908 nog een bescheiden schadevergoeding te krijgen van de Britten in ruil voor de overdracht van de concessie en de ontbinding van de maatschappij.

---

1 W.J. Leyds, *Tweede verzameling correspondentie 1899-1900* ('s Gravenhage, 1930), p. 316f.
2 U. Kröll, p. 31ff. J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 1, p. 71.
3 *HP*, Bd. 2, p. 1296f.
4 P.J. van Winter, dl. 2, p. 340-357. C. Smit, *Hoogtij der neutraliteitspolitiek* (Leiden, 1959), p. 15-35 en 45-50. *BA-Koblenz* NL 165, 17/144. C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 19-25.

7.7 HET OPTREDEN VAN ABRAHAM KUYPER.

Nadat de confessionele partijen in de zomer van 1901 de verkiezingen hadden gewonnen, kreeg de antirevolutionaire voorman Abraham Kuyper de opdracht een confessioneel kabinet te formeren. Als minister van Binnenlandse Zaken en voorzitter van de ministerraad zou Kuyper de dominerende figuur zijn van dit kabinet, dat van augustus 1901 tot augustus 1905 regeerde. De antirevolutionaire voorman was een ambitieus en origineel politicus. Hij verenigde een onbedwingbare dadendrang met een uiterst pessimistische kijk op toekomst. Hij combineerde een diepe religieuze overtuiging met een populistisch politiek programma en een vurig nationalisme.

Kuyper is tot op de dag van vandaag omstreden. Verreweg de meeste historici zijn ervan overtuigd, dat Kuyper gepoogd heeft de Nederlandse buitenlandse politiek ingrijpend te veranderen. Kuyper zou pro-Duits zijn geweest en hij zou bereid zijn geweest de neutraliteitspolitiek op te geven om nauwer aansluiting te zoeken bij Duitsland. Deze plannen kwamen nooit verder dan eerste aanzetten, omdat Kuyper al in een vroeg stadium op een sterk verzet stootte in de Nederlandse samenleving.[1]

Recent zijn twee studies verschenen over Kuyper, waarin het klassieke oordeel over de buitenlandse politiek van deze controversiële politicus aan een kritisch onderzoek is onderworpen.[2] Zij komen tot de conclusie dat Kuyper nooit serieus aansluiting bij Duitsland heeft gezocht. De historici Kuiper en Van Koppen laten aan de hand van talloze uitlatingen van Kuyper zien, dat Kuyper aanvankelijk beslist niet Duitsgezind was. Integendeel, hij deelde de angst, die na 1871 bij veel Nederlanders leefde voor een annexatie door Duitsland. In de Plancius-rede uit 1884 zei Kuyper onder meer:

> Want dit zeg ik u, werden we ooit van Duitsche zijde reddeloos overweldigd, dan zou er hier altoos nog een kern, en stellig niet de minst nationale kern, worden gevonden, die liever dan onder Duitsche overheersching den nek te krommen, de zee overstak en uitweek naar Transchvaal.[3]

Kuyper associeerde het Duitse keizerrijk met militarisme en moderne filosofische stromingen en van beide had hij een sterke afkeer.[4] Alhoewel Duitsland overwegend protestants was en als zodanig de sympathie genoot van Kuyper legde de antirevolutionaire leider toch meer sympathie aan de dag voor staten als Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, waar volgens Kuyper het calvinisme een grote rol speelde. Volgens Kuyper had het lutheranisme 'staatslieden van het Bismarck-slag' de gelegenheid gegeven zich te onttrekken aan iedere moraal.[5]

---

1 Oudere voorbeelden van deze tendens in Kuyper een sterk pro-Duits politicus te zien: J.A. van Hamel, p. 428f. A.S. de Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (Zeist, 1936), p. 30ff. P. Herre, *Die kleinen Staaten Europas und die Entstehung des Weltkrieges* (München, 1937), p. 162-4. Recenter: E.H. Kossmann, p. 428-434. J.J.C. Voorhoeve, *Peace profits and principles* (Den Haag, Boston, London, 1979), p. 47. J.C. Boogman, *Geschiedenis van het moderne Nederland*, p. 344.

2 C.A.J. van Koppen, *De Geuzen van de Negentiende Eeuw, Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Maarssen, 1992). R. Kuiper, *Zelfbeeld en Wereldbeeld, Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen, 1992). Deze interpretatie van het beleid van Kuyper was al eerder bestreden, maar die revisie was niet zeer geslaagd: J. Fokkema, *De buitenlandse politiek van Kuyper of Kuyper en de buitenlandse politiek?* In: *Antirevolutionaire Staatkunde* (1972), p. 289-300.

3 R. Kuiper, p. 119. A. Kuyper, *Plancius-rede* (Amsterdam, 1884), p. 18.

4 R. Kuiper, p. 189. C.A.J. van Koppen, p. 221.

5 A. Kuyper, *De crisis in Zuid-Afrika* (Amsterdam, 1900), p. 53. R. Kuiper, p. 150f. C.A.J. van Koppen, p. 21f.

Kuyper was een nationalist, die veel waarde hechtte aan de zelfstandigheid van Nederland. Aan de vooravond van het bezoek van keizer Wilhelm II aan Nederland in 1891 schreef hij:

> Het eenige wat den Duitschen Keizer imponeeren kan is, als hij in dezen rustigen burgerstaat met eigen oogen zie, hoe hier zonder veel militaire pracht, een stil en vrij volk leeft, dat zelf orde houdt, en zijn kracht zoekt in warme verkleefdheid aan zijn vorstelijk Huis. Hij moet de overtuiging meê naar Berlijn terugnemen, dat wij geen Duitschers zijn; dat wij heel anders dan de Duitschers bestaan en leven; en dat er bijna geen schriller contrast te denken is, dan tusschen den rustigen flegmatieken Amsterdammer en den "judelenden", opgewonden inwoner van Berlijn.[1]

In 1899 had Kuyper in de Tweede Kamer herhaaldelijk kritiek geleverd op De Beaufort, omdat deze zou overhellen naar Duitsland. De antirevolutionaire voorman pleitte voor een meer 'fiere' houding van Nederland in de internationale politiek.[2]

Na de eeuwwisseling veranderden de denkbeelden van Kuyper over Groot-Brittannië en Duitsland. Door de Boerenoorlog verdween zijn traditionele waardering voor Groot-Brittannië en hij begon Duitsland langzamerhand meer positief te waarderen. In Groot-Brittannië en de Verenigde Staten had volgens Kuyper een onverzadigbaar imperialisme de overhand gekregen, waardoor de onafhankelijkheid van kleinere staten niet meer gerespecteerd werd. De Amerikaanse bezetting van de Filippijnen, de Boerenoorlog en het bondgenootschap tussen Groot-Brittannië en het onchristelijke Japan versterkten zijn afkeer van de Angelsaksische mogendheden.[3] Groot-Brittannië wierp zich traditioneel op als beschermer van kleine staten op het Europese continent, maar in die bescherming had Kuyper geen vertrouwen meer. Duitsland was bovendien een voorbeeld op het gebied van sociale wetgeving en Kuyper had ambitieuze plannen om een dergelijk stelsel van sociale wetten in Nederland te introduceren.

De historicus Van Koppen benadrukt, dat Kuyper daarbij door een pessimistische toekomstbeeld werd gekweld.[4] Kuyper zag de opkomst van de Slavische wereld, Amerika en Azië. Het oude Europa zou volgens Kuyper worden overvleugeld en daardoor was hij ook somber over de toekomst van Nederland. In dit licht moet de herwaardering van het keizerrijk in het denken van Kuyper worden gezien. Na de eeuwwisseling verdwenen de negatieve uitlatingen over het Duitse keizerrijk uit Kuypers geschriften en toespraken om langzamerhand plaats te maken voor meer positief beeld. Dit was een geleidelijk proces. De Duitse gezant Von Schloezer schreef begin 1904 over Kuyper:

> *Wenn derselbe auch alles Deutsche schätzt, sieht er doch von seinem extrem kalvinistischen Standpunkt in der modernen Wissenschaft an sich, und deshalb auch in der deutschen, ein bedenkliches Element.*[5]

Geleidelijk begon bij Kuyper het kritische oordeel over Wilhelm II plaats te maken voor een meer positief beeld van de Duitse vorst.[6] Het positieve oordeel

---

1 Geciteerd uit: C.A.J. van Koppen, p. 221.
2 C.A.J. van Koppen, p. 176.
3 R. Kuiper, p. 204, C.A.J. van Koppen, p. 18-24.
4 C.A.J. van Koppen, p. 214-7, 219 en 233-6.
5 *AA-Bonn 1-A* Niederlande 53, Bd. 1, Schloezer an von Bülow, 26. Januar 1904.
6 C.A.J. van Koppen, p. 22. A. Kuyper, *De positie van Nederland* (Kampen, 1917). J.C. Rullmann, *Kuyper bibliografie* (Kampen, 1940), dl. 3, p. 409. *GStaPK-Berlin*, BHP, Rep 53 J, Lit K 12-a, Kuyper an Wilhelm II, 25. Februar 1917.

over de keizer berustte onder meer op de overtuiging, dat de keizer een gelovig mens was en daarmee onderscheidde Wilhelm II zich volgens Kuyper positief van Bismarck of van de Britse regeringsleiders. Wellicht speelde daarbij de calvinistische achtergrond van de Hohenzollernfamilie nog een rol. Dat geleidelijke proces van herwaardering was in 1905 nog lang niet afgesloten. Integendeel, na de val van het kabinet Kuyper werden de contacten tussen de antirevolutionaire voorman en Duitse diplomaten en regeringsleiders geleidelijk vertrouwelijker en aan het begin van de Eerste Wereldoorlog verklaarde Kuyper in een artikel onomwonden, dat hij pro-Duits was. Friedrich Rosen, die vanaf november 1916 Duits gezant in Den Haag was, noemde Kuyper in zijn memoires '*unser bester Freund und Berater*'.[1]

Het is echter de vraag of Kuyper in de periode 1901-5, toen hij regeringsleider was, politieke consequenties heeft verbonden aan zijn geleidelijk positievere waardering van Duitsland en van de Duitse keizer. Heeft Kuyper een nauwere aansluiting van Nederland bij Duitsland gezocht? Hierover lopen de meningen uiteen. Het probleem is, en daarover bestaat tot dusverre wel consensus, dat Kuypers beleid 'aan elkaar hing van ongecoördineerde acties en onuitgevoerde ideeën. (...) Zijn optreden in het buitenland berustte meer op persoonlijke gevoelens van importantie, dan dat het van werkelijke betekenis was voor Nederlands buitenlandse politiek.'[2] Daarom is een zorgvuldige reconstructie van de Duitse reacties op het aantreden van Kuyper, zijn contacten met de Duitse regering, zijn beleid ten aanzien van Duitsland en de Duitse reacties een voorwaarde om de antirevolutionaire politicus te begrijpen.

Toen Kuyper in 1901 aantrad was men op het *AA* sceptisch over de antirevolutionaire leider. Eind juli 1901 schreef de Duitse gezant Pourtalès een uitvoerig en kritisch rapport over de man, die enkele dagen later de nieuwe Nederlandse regeringsleider zou worden.[3] Kuyper was volgens Pourtalès zeker een van de meest markante en interessante politici van Nederland. Zijn opvattingen waren gebouwd op een fundament van calvinisme '*mit starker Beimischung demokratischer Tendenzen*'. Kuyper werd beschreven als een voortreffelijk demagoog en agitator. De antirevolutionaire voorman was verder heerszuchtig en polemisch, waardoor hij veel vijanden maakte.

> *In Dingen der auswärtigen Politik ist Herr Kuyper ein fanatischer Hitzkopf der sein Land leicht zu schwierigen Situationen bringen könnte falls er nicht als Minister vorsichtiger wird.*

Pourtalès schatte de toekomstige minister van Buitenlandse Zaken baron Melvil van Lynden niet bijzonder hoog in. '*Herr De Beaufort ist ihm ohne Zweifel in jeder Beziehung weit überlegen.*' Hij achtte het niet onmogelijk, dat Kuyper de weinig krachtdadige baron in de schaduw zou stellen. De gezant maakte nog speciaal melding van de toekomstige minister van Financiën, de katholiek Harte van Tecklenburg.

> *Ich hatte in vorigem Jahre eine längere politische Unterhaltung mit ihm bei welcher er sich als bekehrter Deutschenhasser mir gegenüber bekannte. Er versicherte mir damals, dass er vollständig zu der Ueberzeugung gelangt sei, die Niederlanden könnten nichts anderes als einen engen Anschluss an Deutschland anstreben.*

---

1 F. Rosen, Bd. 3-4, p. 64. J.C. Rullmann, dl. 3, 409 en 434.
2 R. Kuiper, p. 227f. E.H. Kossmann, p. 429.
3 *AA-Bonn I-A* Niederlande 53, Bd. 1, Pourtalès an Bülow, 26. Juli 1901.

De nieuwe minister van Financiën zou de financiële bronnen moeten vinden voor het ambitieuze sociale programma van het confessionele kabinet. Pourtalès verwachtte, dat de minister voorstellen zou doen voor een stelsel van protectionistische tarieven.

Hoogstwaarschijnlijk in de loop van februari 1902 benaderde Kuyper Pourtalès en vertelde hem, dat hij van plan was een studiereis te maken langs scholen in België, het Rijnland, Berlijn en Saksen.[1] Die reis zou een privé karakter hebben, maar tegelijk liet Kuyper doorschemeren, dat hij gesprekken met Duitse regeringsleiders op prijs zou stellen. Eind maart reisde Kuyper naar Duitsland, op 1 april nodigde Richthofen vanaf 1900 staatssecretaris van het *AA*, de Nederlandse minister van Binnenlandse Zaken uit voor een bezoek en op 2 april spraken Kuyper en Richthofen met elkaar.[2]

Nog dezelfde dag gaf Kuyper een interview aan een journalist van een Berlijnse krant, de *Berliner Lokalanzeiger*.[3] Hij meldde, dat hij geen mededelingen wilde doen over zijn gesprek met de Duitse staatssecretaris van het *AA*. Hij ging uitgebreid in op de situatie in zuidelijk Afrika en stelde terloops vast, dat een aansluiting van Holland aan Duitsland, in welke vorm dan ook, geen onderwerp van serieuze overweging was. Hij benadrukte, dat zijn reis geen enkel ander doel diende dan de bestudering van het technisch onderwijs in Duitsland.

Aangezien Kuyper in Nederland niemand had geïnformeerd over zijn voorgenomen bezoek, sloeg het onverwachte opduiken van Kuyper in Berlijn in Nederland in als een bom. Charles Boissevain, de hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad*, noemde Kuyper in een lang redactioneel artikel 'een gevaar voor ons vaderland'.[4] Volgens Boissevain bevatten de interviews die Kuyper gaf tal van indiscrete opmerkingen en waren zij een 'vertoon van ijdelheid'. Er ontstond een heftig debat over de reis en over de onorthodoxe werkwijze van Kuyper. Een groot deel van de Nederlandse pers veroordeelde de eigenzinnige en oncontroleerbare werkwijze van Kuyper en de minister van Binnenlandse Zaken werd in de pers betiteld als de 'minister van Buitenlandsche Reizen'.

Kuyper trok zich weinig aan van deze kritiek en gooide nog wat extra olie op het vuur door op 8 april een interview te geven aan Amerikaanse journalisten, waarbij hij deze nota bene uitleg gaf over de Amerikaanse buitenlandse politiek inzake zuidelijk Afrika. Terug in Nederland gaf hij een interview aan *De Telegraaf*, waarin hij verklaarde dat het hele tumult was ontstaan, omdat de pers meende, dat hij voor Afrikaanse zaken naar Berlijn was gegaan. Hij ontkende echter politieke kwesties te hebben besproken en beschuldigde de liberale pers ervan bewust paniek te hebben veroorzaakt. Kuyper ging zelfs zover Boissevain een 'neurasthenicus' te noemen.

Niet alleen de Nederlandse liberale pers reageerde heftig. Van Tets van Goudriaan, de Nederlandse gezant in Berlijn, werd volledig verrast door het bezoek van Kuyper en voelde zich gepasseerd.[5] Melvil van Lynden deed nog een poging de zaak te sussen, maar hij kon Van Tets er niet van weerhouden twee brieven aan Kuyper te schrijven, waarin de gezant de minister van Binnenlandse

---

1 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 75-77. *AA-Bonn 1-A* Niederlande 53, Bd. 1, Pourtalès an Richthofen, 26. März 1902. *Archief-Kuyper*, Correspondentie no. 6627, 6634 en 6639.

2 Bülow was op het moment, dat Kuyper in Berlijn was in Italië voor onderhandelingen over de *Dreibund* en kon Kuyper dus niet ontmoeten.

3 *Algemeen Handelsblad*, 3-4-1902. *BA-Koblenz* NL 165, 13, Kuyper an Richthofen, 12. April 1902. De *Berliner Lokalanzeiger* was een krant met een hoge oplage (230.000) en onderdeel van het *Scherl*-concern. De krant verdedigde over het algemeen de politieke lijn van de Pruisisch-Duitse regering. K. Wemeke, p. 16 en 318.

4 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 76. *Algemeen Handelsblad*, 4-28 april 1902.

5 *Archief Kuyper*, correspondentie, no. 6647, 6650 en 6654.

zaken op ijzige toon de les las over de mores in het internationale diplomatieke verkeer. Van Tets legde uit, dat een regeringsleider zijn eigen diplomaten niet behoorde te verrassen door onverwacht op te duiken in het buitenland.

Kuyper zorgde niet alleen voor onrust in Nederland. Het opvallende is, dat ook het *AA* in verwarring werd gebracht door Kuyper. De onorthodoxe wijze, waarop Kuyper zijn bezoek had georganiseerd, had nieuwsgierigheid gewekt in Berlijn. Pourtalès raadde zijn superieuren op 26 maart 1902 aan Kuyper te ontvangen. Zijn oordeel over Kuyper was sinds zijn rapport van juli 1901 veel positiever geworden. Hij prees de antirevolutionaire voorman als een '*bedeutender geistreicher (...) Staatsmann*'.[1] In dezelfde brief schreef hij, dat Kuyper zich ervan bewust was, dat zijn reis voor opschudding zou zorgen.

> *Herr Kuyper gibt sich selbst keine Täuschungen darüber hin, dass seine Reise nach Berlin gerade im gegenwärtigen Augenblick zu allerlei Kommentaren Anlass geben könnte. Er würde es daher, wie ich habe feststellen können, gerne sehen wenn die deutsche Presse wenn möglich, bezüglich seines Reisezweckes, mit richtigen Nachrichten versehen würde.*

In de *Wilhelmstrasse* werd men nu uiterst nieuwsgierig naar de komst van Kuyper en Richthofen liet Wilhelm II het rapport voorleggen, dat Pourtalès in juli 1901 over Kuyper had geschreven.[2] Tot verrassing van de Duitse betrokkenen leverde het bezoek niets concreets op. Na het bezoek schreef Richthofen aan Pourtalès:

> *Politische Fragen von Bedeutung, insbesondere die Burenfrage, sind von ihm in seinen Gesprächen nicht erwähnt worden.*[3]

Enkele dagen na het vertrek van Kuyper uit Berlijn stuurde F. Althof, de hoogste ambtenaar op het Pruisische ministerie van Onderwijs, het *AA* een verslag van een informeel gesprek, dat de econoom W. Lexis had gehad met Abraham Kuyper tijdens diens bezoek aan Duitsland.[4] Lexis, een voorstander van een toenadering tussen Duitsland en Nederland, opende dit onderhoud door te stellen, dat hij het betreurde, dat de relatie tussen Duitsland en Nederland niet zo nauw was als men op grond van de verwantschap tussen beide landen zou mogen verwachten. Kuyper antwoordde, dat dit voor een groot deel te wijten was aan allerlei annexionistische geluiden in Duitsland. Lexis vroeg of een toetreding van Nederland tot de Duitse Tolunie geen voordeel zou zijn voor beide landen, waarop Kuyper zou hebben geantwoord:

> *Ohne Zweifel wäre das ein grosser Gewinn, aber das Misstrauen der Holländer und ihre eifersüchtige Besorgnisse um ihre Unabhängigkeit, steht der Ausführung des Planes entgegen.*

Toen Lexis Luxemburg noemde als voorbeeld van een succesvolle economische samenwerking tussen twee landen wees Kuyper op de verschillen tussen Luxemburg en Nederland. Kuyper zette uiteen, dat nauwe samenwerking tussen

---

1 *AA-Bonn 1-A* Niederlande 53, Bd. 1, Pourtalès an Richthofen, 26. März 1902.
2 *AA-Bonn 1-A* Niederlande 53, Bd. 1. Richthofen an Wilhelm II, 31. März 1902. Richthofen voegde aan het rapport toe, dat Kuyper voorzichtiger was geworden sinds hij de regering leidde.
3 *AA-Bonn 1-A* Niederlande 53, Bd. 1, Richthofen an Pourtalès, 11. April 1902.
4 *AA-Bonn 1-A* Niederlande 59, Bd. 2. Althof an das AA, 16. April 1902. Richthofen an Althof, 3. Mai 1902. Althof was van mening, dat de kleine Germaanse buurstaten cultureel nauw aan Duitsland dienden te worden gebonden. Daarover had hij bijvoorbeeld contact met de radicaal-nationalistische historicus Dietrich Schäfer. D. Schäfer, *Mein Leben* (Berlin u. Leipzig, 1926), p. 140f en 150f.

Duitsland en Nederland enkele decennia geleden wellicht nog mogelijk was geweest. Toen was het misschien zelfs nog mogelijk geweest een militaire conventie af te sluiten, die de gezamenlijke vloot onder Nederlands en het leger onder Duits commando had geplaatst. Kuyper voegde daar tenslotte nog aan toe, dat een tolunie eerder tot de mogelijkheden zou behoren indien ook België zou toetreden. Richthofen dankte Althof voor de toezending van het verslag en schreef, dat hij het verslag van Lexis had voorgelegd aan keizer Wilhelm II.

Het is mogelijk, dat Wilhelm II aan dit verslag dacht, toen hij in augustus in de kantlijn van een rapport van de Duitse gezant over de Nederlandse marine schreef, dat de Nederlandse marine waardeloos was, maar dat de Duitse marine de Nederlandse zeelieden goed zou kunnen gebruiken.[1] Die kanttekening maakt in ieder geval duidelijk, dat de ideeën van Wilhelm II over samenwerking met Nederland fundamenteel verschilden van datgene, wat Kuyper in een academische discussie met de econoom Lexis had geopperd.

Uit het bovenstaande blijkt, dat Kuyper de reacties en speculaties in de pers had voorzien en door zijn gedrag tijdens de reis leek hij deze reacties bewust te provoceren. De logische vraag is vervolgens wat Kuyper daarmee beoogde.[2] Aangezien de bronnen de motieven van Kuyper niet onthullen, kan de historicus daarover slechts speculeren. Kuyper had eind januari 1901 een bemiddelingsaanbod aan de Britse regering doen toekomen, in de hoop de slepende Boerenoorlog te kunnen beëindigen. Dat aanbod werd enkele dagen later afgewezen. Het is zeer wel mogelijk, dat Kuyper daarna met het idee heeft gespeeld contact te zoeken met de Duitse regering, met de bedoeling de Britse regering op de een of andere manier onder druk te zetten om alsnog te gaan praten met de Boeren. Uiterlijk begin maart benaderde Kuyper Pourtalès met het idee een studiereis door Duitsland te ondernemen. Pas medio maart hoorde Kuyper, dat er besprekingen gestart waren tussen Boeren en Britten over de beëindiging van de oorlog. Toen was zijn bezoek aan Berlijn inmiddels geregeld, maar voor Kuyper was er geen reden meer met de Duitse regering over zuidelijk Afrika te spreken. Kuyper beperkte zich toen tot bezoeken aan scholen en verklaringen aan de pers. Of hij met die verklaringen alsnog de Britse regering onder druk probeerde te zetten of dat het slechts onhandige pogingen waren de speculaties in de pers, die hij aanvankelijk bewust had willen provoceren, de kop in te drukken is niet duidelijk.

In de maanden juli-augustus 1902 maakte Kuyper een vijf weken durende reis door de Habsburgse monarchie en Italië. Opnieuw sprak hij met regeringsleiders en gaf hij interviews. Ook deze reis leidde tot geruchten in de buitenlandse pers. Er werd gespeculeerd over de toetreding van Nederland tot de *Driebond* en er zou zijn gesproken over een Duits steunpunt in Nederlands-Indië.[3]

Kuyper zag zich gedwongen te reageren. In een interview met de *Figaro* ontkende hij op zijn buitenlandse reizen over politieke thema's te hebben gesproken. Er werd in september 1902 een passage opgenomen in de troonrede waarin werd gesproken over de 'betrekkingen van Nederland met andere mogendheden, blijvende wat zij waren'. Die passage gaf aanleiding tot vragen aan de regering in de Eerste en Tweede Kamer. Kuyper verklaarde in de Tweede Kamer, dat hij in het buitenland met geen woord had gesproken over een verdrag, waardoor de Nederlandse buitenlandse politiek zou zijn veranderd. Ook verklaarde hij, dat er in de ministerraad of onder de ministers niet was gesproken

---

1 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 80.
2 C.A.J. van Koppen, p. 196 en 199. De verklaring van de historicus Kuiper, dat Kuyper geen vertrouwen had in zijn minister van Buitenlandse Zaken Melvil van Lynden en liever zelf contact zocht met buitenlandse regeringsleiders, lijkt te algemeen. R. Kuiper, p. 225.
3 *Handelingen der Staten Generaal*, 1902-3, Eerste Kamer, p. 11f, 18 september 1902. Tweede Kamer, p. 44-49, 23 september 1902. *Algemeen Handelsblad*, 30-7, 30-8, 1/2-9-1902.

over een dergelijk verdrag en dat er geen omstandigheden waren, die een verandering van de Nederlandse buitenlandse politiek noodzakelijk maakten. Volgens Kuyper waren alle geruchten over een koerswijziging van de Nederlandse buitenlandse politiek pure fantasie, die 'ten deele voort is gekomen uit politiek opzet'.[1]

De Duitse regering nam met belangstelling kennis van de reizen en de verklaringen van Kuyper. Pourtalès stuurde een gedetailleerd bericht van de kamerdebatten van september 1902 naar Berlijn. Maar het *AA* onthield zich van initiatieven. In de Duitse archieven zijn geen aanwijzingen, dat Kuyper in augustus 1902 in Wenen of Milaan over politieke kwesties zou hebben gesproken.[2]

In de volgende jaren bleef Kuyper buitenlandse reizen maken. Alhoewel de reacties nooit meer zo heftig zouden zijn als in 1902, verdween het eenmaal gewekte wantrouwen jegens Kuyper in Nederland niet helemaal en zowel in het begin van 1904 als in het voorjaar van 1905 werden in de Nederlandse volksvertegenwoordiging vragen gesteld over de reizen van Kuyper.[3]

Door historici als Herre en De Leeuw is de aandacht sterk gericht op de reizen van Kuyper.[4] Kuypers politiek ten aanzien van Duitsland kan echter niet verklaard worden door alle aandacht te richten op zijn reizen naar Duitsland. Kuyper speelde ook bij andere gelegenheden een rol in de Duits-Nederlandse betrekkingen.

Dat gebeurde bijvoorbeeld bij de blokkade van Venezuela door Groot-Brittannië, Duitsland en Italië in 1902-3. Venezuela had al vele jaren problemen met een aantal crediteuren, waaronder Nederland en Duitsland. In juli 1902 kwam het tot een crisis tussen Nederland en Venezuela. Drie kleine Nederlandse koopvaardijschepen werden opgebracht door een Venezolaans oorlogsschip. Melvil van Lynden gaf daarop Van Tets van Goudriaan de opdracht te polsen hoe de Duitse regering de problemen met Venezuela wilde oplossen. Melvil wilde van de Duitse regering horen hoe zij dacht over een blokkade van Venezuela en daarmee had hij succes.[5] Van Tets rapporteerde, dat de Duitse regering een dergelijke blokkade overwoog, maar zij wilde gezien de klimatologische omstandigheden liever enkele maanden wachten. Richthofen liet verder blijken dat hij positief stond tegenover een gezamenlijk optreden tegen Venezuela. Hij hoopte dat Groot-Brittannië en Italië zouden participeren.[6]

In december 1902 legden Groot-Brittannië en Duitsland een blokkade voor de kust van Venezuela. Nederland besloot afzijdig te blijven. Met name ambtenaren van de ministeries van Koloniën en Buitenlandse Zaken hadden zich verzet tegen de Nederlandse deelname aan de blokkade. Zij betoogden, dat de hoogte van de vorderingen van Nederland geen blokkade rechtvaardigde en dat op

---

1 In *SEG*, 1902 staat op p. 277 het volgende: '*Ministerpräsident Kuyper (...) erklärt, dass alle Gerüchte über den angeblich geplanten Anschluss Hollands an den Dreibund und die Abtretung einer Kohlenstation an Deutschland der Begründung entbehrten. Seine Unterredungen mit amtlichen Stellen in Wien, Berlin und Rom hätten ausschliesslich wirtschaftlichen Fragen gegolten, und zwar insbesondere der projektierten Postunion zwischen Deutschland, Holland und Oesterreich*'. Kuyper heeft het in zijn verklaringen aan het Nederlandse parlement niet gehad over besprekingen over economische kwesties. Dit bericht was door *Schulthess* hoogstwaarschijnlijk overgenomen uit de Duitse pers, maar uit welke krant heb ik niet kunnen achterhalen. In de Nederlandse pers is nooit aandacht besteed aan een dergelijke uitspraak van Kuyper, ook niet in een ander verband. Hier is dus sprake van een *canard*.
2 *AA-Bonn 1-A* Niederlande 53, Bd. 1, Neue Freie Presse, 27. Juli 1902. *AA-Bonn 1-A* Niederlande 59, Bd. 2, Pourtalès an von Bülow, 19. und 24. September 1902. C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 81f.
3 *Handelingen der Staten Generaal*, 1903-4, Eerste Kamer, p. 140 en 166. J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 1, p. 282. J. Fokkema, p. 289f.
4 P. Herre, *Die kleinen Staaten*, p. 160-4. A.S. de Leeuw, p. 44-73.
5 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 642f.
6 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 645f.

de Nederlandse Antillen de vrees bestond, dat de eilanden na de afloop van de blokkade het eerste in aanmerking zouden komen voor eventuele vergeldingen van de kant van Venezuela.[1] Binnen de regering bestond onenigheid over de vraag in hoeverre Nederland Duitse en later Italiaanse oorlogsschepen, die deelnamen aan de blokkade, gebruik moest laten maken van de havenfaciliteiten van Willemstad. Volgens de historicus Smit was het Kuyper, die bepaalde, dat Willemstad door Duitse schepen als operatiebasis kon worden gebruikt. Dit besluit werd door menig koloniaal functionaris betreurd toen de blokkade, na een beschieting van een Venezolaans kustfort door een Duits oorlogsschip op 21 januari 1903, plots een veel grimmiger karakter kreeg. Nederland kon toen echter zijn opstelling niet meer veranderen zonder gezichtsverlies te lijden.

Bülow ambieerde voor Venezuela een blijvende financiële curatele van de schuldeisers naar voorbeeld van Egypte. Dat zou een Europese invloedssfeer hebben gecreëerd in Zuid-Amerika en dat zou een inbreuk hebben betekend op de Monroe-doctrine. Groot-Brittannië was echter niet bereid de Verenigde Staten te bruskeren en na bemiddeling van de Verenigde Staten werd de blokkade in februari 1903 afgebroken en er volgde een betalingsregeling tussen Venezuela en zijn Europese schuldeisers. Zowel in Duitsland, Groot-Brittannië en Nederland was men niet bijzonder tevreden over de onderlinge samenwerking tijdens de blokkade.[2]

Kuyper speelde ook een belangrijke rol bij het bezoek van drie leiders van de Boeren aan Europa kort na de Boerenoorlog. De Boeren arriveerden in augustus 1902 met de bedoeling geld bijeen te brengen voor de wederopbouw van hun boerderijen en bezittingen.[3] De Boeren bezochten Engeland, Nederland en Frankrijk. De Duitse regering had in december 1900 Kruger niet ontvangen en nu stond de regering voor de vraag of zij deze delegatie wel wilde ontvangen. Bülow gaf aan Hermann von Arnim-Muskau, prominent lid van de *ADV* te kennen, dat hij niet wilde, dat het bezoek zou ontaarden in een anti-Engelse manifestatie. Arnim-Muskau verklaarde zich bereid te proberen de *ADV* te matigen.

Het *AA* zocht via Pourtalès en Kuyper contact met de delegatie van de Boeren. Kuyper opperde de gedachte, dat een officiële ontvangst door Wilhelm II een ontsporing van het bezoek kon voorkomen. De Engelse koning en de Nederlandse vorstin hadden de Boeren ook ontvangen en wanneer de Duitse regering een audiëntie aan een aantal voorwaarden zou verbinden, zou het gevaar van anti-Engelse manifestaties juist verminderen. Richthofen en Bülow namen dat voorstel over en de keizer ging akkoord met dit idee. Kuyper verklaarde zich bereid te bemiddelen tussen de Duitse regering en de Boeren en bracht eind september de voorwaarden voor een audiëntie aan de Boeren over. De Boerendelegatie mocht niet deelnemen aan politieke manifestaties en de audiëntie moest aangevraagd worden door de Britse gezant, aangezien het hier formeel Britse onderdanen betrof. Toen bekend werd, dat de Boeren zouden worden ontvangen door de Duitse keizer ontstond tumult in de Britse pers. Wilhelm II reageerde geërgerd op deze ontwikkeling:

---

1 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 695, 743, 746f, 750f, 755. H.H. Herwig, *Venezuela*, p. 80-109. C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 209-212.
2 R. Fiebig-von Hase, p. 243f. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 258-260.
3 Voor dit bezoek zie: *GP*, Bd. 17, p. 216-220 en 229-233. C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 674f en 677-684. *Archief Kuyper* correspondentie: no. 6705, 6713, 6717, 6720-2 en 6727. *GPH*, Bd. 4, p. 244.

Unter diesen Umständen unterbleibt die Audienz denn ich bin der einzige der die Engländer noch hält, sonst brechen sie vorzeitig los und meine Flotte ist noch nicht fertig.[1]

Twee dagen later schreef Kuyper, dat de Boeren niet wilden instemmen met de tweede voorwaarde. Dat gaf het *AA* de kans de audiëntie af te zeggen en in de *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* verscheen een artikel, waarin de Duitse regering haar motieven voor dit besluit uiteenzette. Voor Kuyper zou het een succes zijn geweest als zijn geheime bemiddelingspoging was geslaagd; nu liep hij het gevaar, dat zijn rol zou worden onthuld. Om dat te voorkomen schreef Kuyper Richthofen een brief waarin hij hem verzocht zijn rol niet publiek te maken. Pourtalès beloofde discretie.[2]

In januari 1905 bezocht de Nederlandse regeringsleider opnieuw Berlijn. Dit is het enige bezoek aan Duitsland, waarvan vaststaat, dat er over politieke problemen werd gesproken. Ditmaal werd de Nederlandse gezant Van Tets van Goudriaan wel vooraf ingelicht en betrokken bij de voorbereiding van het bezoek. De aanleiding voor dit bezoek waren oorklachten van Kuyper, waarvoor hij een arts in Berlijn wilde consulteren, maar eenmaal in Berlijn benutte Kuyper de gelegenheid om ook Richthofen te bezoeken en over Nederlands-Indië te spreken.[3]

Vanaf februari 1904 woedde er een oorlog tussen Rusland en Japan. Omdat de Russische vloot in Oost-Azië bij het uitbreken van de oorlog door de Japanners was vernietigd, besloten de Russen hun Oostzeevloot naar Oost-Azië te sturen. In januari 1905, op het moment dat Kuyper naar Berlijn reisde, lag de Russische Oostzeevloot bij Madagascar klaar om naar Nederlands-Indië te stomen. Om de bewegingen van de Russische vloot te volgen zonden de Japanners schepen naar de Indische wateren. In Nederlands-Indië werden meer dan 1200 soldaten van het Oostindische leger met zwaar geschut naar het strategisch belangrijke kolenstation op het eiland Pulo Weh aan de noordpunt van Sumatra gestuurd. De Nederlandse regering werd door de Japanse regering onder zware druk gezet om geen brandstof te leveren aan de Russen. De Nederlandse regering voelde zich alleen niet sterk genoeg deze eis af te wijzen en probeerde daarom een stellingname los te krijgen van Frankrijk en Duitsland. Kuyper stelde de kwestie in Berlijn aan de orde bij Richthofen. De Duitse staatssecretaris van het *AA* was van mening, dat de Japanse eisen veel te ver gingen, maar bleek uiteindelijk niet bereid om concrete maatregelen te nemen.

Op 29 april 1905 liet koningin Wilhelmina twee door haar ondertekende nota's aan Kuyper overhandigen.[4] De eerste nota was getiteld '*Voor en nadeelen van een bondgenootschap*'. In dit stuk zette zij uiteen, dat Nederland in Europa was overgeleverd aan de genade van de continentale mogendheden, terwijl het Nederlands gezag in Indië afhankelijk was van de zeemachten. Door een bondgenootschap kon Nederland dus nooit de veiligheid van het moederland en de koloniën verzekeren. Integendeel, Nederland liep het gevaar betrokken te raken bij het antagonisme tussen de grote mogendheden. Vervolgens stelde de

---

1 *GP*, Bd, 17, p. 231.
2 A.S. de Leeuw, p. 52f. De Leeuw beweert, dat Kuyper hand- en spandiensten verleende aan de Duitse regering. Die conclusie onderschrijf ik niet. Het bezoek van de Boerendelegatie aan Duitsland werd vervolgens door de *ADV* georganiseerd, waarbij krachtige anti-Engelse taal niet ontbrak. H. Class, p. 66-71.
3 C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 83-98. C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 406, 416-8, 420, 429f en 431. *AA-Bonn 1-A* Niederlande 53, Bd. 1, Schloezer an Bülow, 11. Januar 1905. Schloezer an Richthofen, 11. Januar 1905. *Archief Kuyper* Correspondentie no. 6891, 6983, 6985 en 6992-4.
4 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 465-7. E. van Raalte, p. 208-214.

koningin, dat een bondgenootschap tussen Nederland en een *grote mogendheid* (mijn cursivering, A.B.) weinig aantrekkelijk was, omdat het kleine Nederland dan het gevaar liep zijn vrijheid te verliezen aan de grote partner. Om deze twee eenvoudige maar dwingende redenen was elk bondgenootschap hoogst gevaarlijk. Voor Nederland bleef niets anders over dan een voortzetting van de neutraliteitspolitiek. De tweede nota was het logische vervolg op het eerste document. De koningin pleitte in dit tweede stuk voor een versterking van het leger om de neutraliteit van Nederland beter te kunnen beschermen.

Veel historici zien in deze beide documenten het duidelijkste bewijs, dat Kuyper een ommezwaai in de Nederlandse buitenlandse politiek heeft willen bewerkstelligen. Ze gaan ervan uit, dat Wilhelmina met deze nota's reageerde op een stellingname van Kuyper, maar dat is slechts speculatie.[1] Over de ontstaansgeschiedenis van deze stukken is namelijk niets bekend. De autobiografie van Wilhelmina bevat buitengewoon weinig concrete informatie en ook over deze kwestie zwijgt Wilhelmina.[2] Uit de tekst van de nota's kan niet worden afgeleid, dat Wilhelmina reageerde op stukken of uitspraken van Kuyper. Er zijn geen aanwijzingen, dat Kuyper binnen de regering over een koerswijziging van de Nederlandse buitenlandse politiek heeft gesproken. Kuyper had enkele weken eerder de Tweede Kamer nog uitdrukkelijk verzekerd, dat hij de Nederlandse buitenlandse politiek niet wilde veranderen.[3] De historicus Klinkert wijst erop, dat koningin Wilhelmina herhaaldelijk op eigen initiatief bij de regering pleitte voor de strikte handhaving van de neutraliteit en een versterking van de strijdkrachten.[4] Tenslotte valt te bedenken, dat de internationale spanning na de landing van de keizer in Tanger op 31 maart 1905 sterk was opgelopen, zodat het goed mogelijk is dat voor de koningin deze actuele situatie aanleiding was voor het schrijven van beide stukken.

Het is dan ook waarschijnlijk, dat de nota van april 1905 geen reactie was op uitlatingen van Kuyper, maar een eigen initiatief van de vorstin. Wilhelmina wilde stelling nemen in een kwestie die haar ter harte ging. Wellicht speelde een sluimerende onvrede over de bemoeienis van Kuyper met de buitenlandse politiek een rol, maar daarvoor zijn geen bewijzen. Voor de versterking van de Nederlandse defensie rekende ze waarschijnlijk zelfs op de steun van Kuyper, van wie bekend was, dat hij een voorstander was van een sterke defensie.

Uit de bovenstaande feiten blijkt, dat Kuyper na de eeuwwisseling heeft gezocht naar een antwoord op het in zijn ogen agressieve optreden van de onverzadigbare zeemachten. Kuyper had volgens de historici Van Koppen en Kuiper de meeste verwachtingen van een nauwere samenwerking met België.[5] In juli 1903 sprak Kuyper met de Belgische gezant en benadrukte de noodzaak tot samenwerking. Dat leidde tot een uitnodiging van Leopold II aan Kuyper en dat bezoek had plaats januari 1904. Concrete resultaten hadden deze besprekingen niet, maar na de val van zijn kabinet zou Kuyper blijven pleiten voor nauwere samenwerking met België.

Daarnaast wilde Kuyper echter bij praktische kwesties nauwer samenwerken met Duitsland. Ook De Beaufortde minister van Buitenlandse Zaken van 1897

---

1 Volgens de historicus R. Kuiper waren de nota's zelfs een antwoord op een rechtstreekse vraag van Kuyper aan de vorstin. Helaas geeft Kuiper hier geen bronvermelding. R. Kuiper, p. 227. Zie bijvoorbeeld ook: E.H. Kossmann, p. 429.

2 Wilhelmina, *Eenzaam, maar niet alleen* (Amsterdam, 1959). Wilhelmina geeft slechts een algemeen oordeel over de periode voor de Eerste Wereldoorlog: 'Reeds vertelde ik, dat ik jong was in een slappe tijd, een tijd zo slap, dat de tegenwoordige mens zich deze gewoonweg niet in kan denken.' (p. 141)

3 *Algemeen Handelsbad*, 30 en 31 maart 1905.

4 W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd* (Den Haag, 1992), p. 428f.

5 R. Kuiper, p. 227, E.H. Kossmann, p. 433f, C.A.J. van Koppen, p. 23f. *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 507-511, *Handelingen der Staten Generaal 1903/4, Eerste Kamer*, p. 140 en 166. *SEG*, 1904, p. 270.

tot 1901 had in de kwestie zuidelijk Afrika samengewerkt met Duitsland en Van Tets van Goudriaan zou bij de Eerste Marokko-crisis in 1905-6 lange tijd een pro-Duitse houding aannemen. Kuyper verschilde van De Beaufort en Van Tets door zijn solistische en oncontroleerbare optreden en het feit, dat hij het initatief nam. Hij wilde de machteloosheid, waartoe Nederland veroordeeld leek, niet accepteren, maar de persoonlijke samenwerking, die hij zocht met de Duitse regering is op geen enkel punt een succes geweest.

Er is geen enkele aanwijzing, dat Kuyper een formeel bondgenootschap met Duitsland wilde. Vanuit zijn visie zou een nauwere band met Duitsland ook dwaasheid zijn geweest, aangezien hij geen hoge dunk had van de Duitse machtspositie. Kuyper combineerde steilheid met een sensitief en wendbaar intellect en door dat laatste was hij relatief vroeg tot de conclusie gekomen, dat de machtsverhoudingen in Europa niet meer bepalend waren voor de mondiale machtsverhoudingen. Het toentertijd gangbare idee, dat Groot-Brittannië aan het aftakelen was en Duitsland steeds sterker werd achtte Kuyper van ondergeschikt belang. Van veel groter belang achtte Kuyper het feit, dat de maritieme mogendheden Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Japan een duidelijk strategisch overwicht hadden op de continentale mogendheden Frankrijk, Rusland en Duitsland. Kuyper dichtte Duitsland wel koloniale ambities toe, onder meer in Zuid-Amerika, maar al in 1903 vertelde hij de Belgische gezant, dat hij voor het keizerrijk op koloniaal gebied geen successen voorzag. De Duitse ambities liepen stuk op '*une opposition irréductible*' van de met elkaar samenspannende zeemachten. Een jaar later constateerde Kuyper, dat Duitsland leider was geworden van een coalitie van zwakkere mogendheden. Op lange termijn zou Duitsland wellicht bezwijken onder de Slavische druk.[1] Onder die omstandigheden zou het voor Nederland zeer onverstandig zijn geweest zich te verbinden met Duitsland en Kuyper was soms onbesuisd, maar niet onverstandig.

Door de geleidelijk toenemende internationale spanning en de recente discussies over tolunies en militaire bondgenootschappen (1899-1901) was het altijd sluimerende Nederlandse onbehagen ten aanzien van Duitsland wakker geworden en wellicht was het onvermijdelijk, dat er een discussie ontstond over Duitsland. Het was Kuypers onnavolgbare talent ervoor te zorgen, dat de discussie zich toespitste rondom zijn persoon en activiteiten. Zijn politiek week weliswaar gradueel af van die van zijn voorgangers en navolgers, maar het waren vooral de omstandigheden die veranderd waren. Dat vroeg om een duidelijke herbevestiging van de Nederlandse neutraliteit en dat heeft Kuyper niet gezien of niet willen zien.

Met name de liberale pers keerde zich fel tegen Kuypers vermeende liaison met Duitsland. Deze artikelen gaven uiting aan een groeiende bezorgdheid over de Duitse intenties jegens Nederland en bezorgdheid over de intenties van Kuyper. De liberale *Economist* wees in 1902 een tolunie tussen Nederland en Duitsland af en gaf vervolgens een niet mis te verstane hint aan het kabinet Kuyper: 'een ministerie dat ernstig er aan dacht om zoodanig verbond voor te bereiden, zou zelfmoord plegen'.[2] Toen De Beaufort hoorde dat Kuyper in het volgende kabinet minister van Buitenlandse Zaken wilde worden, noemde de meestal bezadigde liberaal dat sarcastisch een 'heerlijk vooruitzicht'. Er was een serieuze vrees, dat de onbesuisde Kuyper Nederland wilde binden aan het semi-autocratische keizerrijk. Door Duitsland aan te vallen werd uit voorzorg de politieke opponent Kuyper de voet dwars gezet.

De Nederlandse liberale pers ging daarbij behoorlijk ver, zoals de uitwijzing van Catz van Aalten, de correspondent van het *Algemeen Handelsblad* in Berlijn

---

1 C.A.J. van Koppen, p. 23. *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 507-510.
2 *De Economist*, 1902, p. 381-3.

bewees. Catz van Aalten hekelde in talloze artikelen het militarisme en de bureaucratische willekeur van het keizerrijk. Toen Catz van Aalten een grap over de Duitse keizer in een van zijn artikelen opnam, kreeg hij in november 1903 een officiële waarschuwing van de Pruisische politie. Catz van Aalten bond blijkbaar niet in, want in de zomer van 1905 volgde zijn uitzetting uit Pruisen, wat leidde tot een felle pennestrijd in de Duitse en Nederlandse pers.[1] Per saldo hebben de activiteiten van Kuyper, bedoeld om een praktische samenwerking tussen Nederland en Duitsland tot stand te brengen, niet geleid tot samenwerking, maar slechts bijgedragen tot een heftige polemiek over de Duits-Nederlandse relatie.

Een zeker zo belangrijke vraag is, waarom de Duitse regering niet is ingegaan op Kuypers initiatieven om de samenwerking met Nederland te intensiveren. Bülow had zich tenslotte voorgenomen een *Weltpolitik* te voeren en een van de onderdelen van die *Weltpolitik* was het creëren van nauwe banden met de buurlanden en daarbij kon een intensieve samenwerking een goede eerste stap zijn. Kuypers activiteiten konden de *Weltpolitik* in de kaart te spelen. De Duitse gezant Pourtalès had er dan ook herhaaldelijk op aangedrongen het contact met Kuyper zorgvuldig te cultiveren, maar Bülow en het *AA* hebben nooit al te grote aandacht besteed aan Kuyper.

De afkeer van de kleinburgerlijke populist kan een rol hebben gespeeld; met name bij de elitaire Bülow. De rijkskanselier wilde op zijn voorwaarden toenadering tot Nederland en Bülow vond het hoogstwaarschijnlijk onverstandig het initiatief voor een Duits-Nederlandse samenwerking over te laten aan een politicus, die door Pourtalès was gekwalificeerd als heerszuchtig en fanatiek. De initiatieven van Kuyper, met name die rond de Boeren, waren ook weinig geschikt de Duits-Nederlandse band te versterken. Voor de Duitse regering bepaalde de ongunstige ontwikkeling van de *Weltpolitik* na de eeuwwisseling de relatie met Nederland, niet het gedrag van Abraham Kuyper.

Door de bouw van de vloot was de verhouding tussen Duitsland en Groot-Brittannië al na korte tijd onder spanning komen te staan. Daar kwamen crises bij als de Samoa-crisis in 1899, de *Granitrede* van Bülow in december 1900 en de mislukkingen van de China-expeditie in 1900 en de blokkade van Venezuela in 1902-3. Alhoewel Wilhelm II en de Duitse nationalistische publieke opinie successen eisten, realiseerden Bülow en enkele jaren later ook Tirpitz zich, dat ze genoodzaakt waren omzichtig te manoeuvreren tussen buitenlands wantrouwen en de bouwplannen van de marine. Voorlopig moesten de andere onderdelen van de *Weltpolitik* wijken. Het *AA* had rond de eeuwwisseling al moeite gedaan de Duitse discussie over een Duits-Nederlandse tolunie te remmen. Voor het *AA* had een rustige relatie met Nederland beslist de voorkeur boven een heftige polemiek in de Nederlandse pers over de Duits-Nederlandse verhoudingen. Kuypers initiatieven kwamen uiterst ongelegen.

---

1 *AA-Bonn 1-A* Niederlande 58, Bd. 1. nr. 17286. *DWN*, 16-7, 3 en 10-10-1905. *Mededelingen van den Nederlandschen Journalistenkring*, augustus 1905-januari 1906. J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 1, p. 282.

Auf Lombok hat man sich empört,
Auf der Insel Lombok die Balinesen
Sind mit Mynheers unzufrieden gewesen
Und die Mynheers fasst ein Zürnen und schaudern
'Aus mit dem Brand, ohne Zögern und Zaudern'!
Und allerlei Volk, verkracht, verdorben,
Wird von mynheer angeworben,
Allerlei Leute mit Mausergewehren
Sollen die Balinesen bekehren
Vorwärts, ohne Sinn und Plan,
Aber auch planlos wird es gethan.
Hinterlader arbeitet gut,
Und die Männer liegen in ihrem Blut.
(Th. Fontane, 1896.)

8 De *Weltpolitik* en de Nederlandse koloniën, 1987-1904.

8.1 DE SPEURTOCHT NAAR EEN STEUNPUNT.

In de eerste helft van de jaren negentig kwamen er een aantal grensregelingen in Zuidoost-Azië tot stand, waardoor Nederland zich zekerder ging voelen van zijn koloniaal bezit in Azië.

In juni 1891 tekenden de Britse en Nederlandse regering een overeenkomst over de grens tussen beider koloniaal bezit op Borneo. In juni-juli 1893 werd met de Portugezen een overeenkomst bereikt over de grenzen op Timor. Daarin werd ook vastgelegd dat de andere partij de eerste optie krijgen om het gehele eiland over te nemen, wanneer Nederland of Portugal zijn deel van Timor zou willen opgeven. Eind 1897 kwam het tot verdere afspraken tussen Portugal en Nederland over Timor. Beide partijen beloofden geen bunkerstation of een vlootbasis op Timor in te richten ten behoeve van een derde macht. Het is in verband met latere ontwikkelingen van belang hier te vermelden, dat de Nederlands-Portugese overeenkomsten waren afgedrukt in het *Staatsblad* en dat de teksten van de genoemde overeenkomsten door de Duitse gezant naar Berlijn waren gestuurd.[1] In 1895 kwam het tot een grensregeling tussen Nederland en Groot-Brittannië over Nieuw-Guinea. Alhoewel het tot 1902 zou duren voor de Duitse en Nederlandse regering over een grensafbakening op Nieuw-Guinea zouden gaan spreken, maakte men zich in Nederland weinig zorgen meer dat de grens tussen Nederlands en Duits Nieuw-Guinea niet afgebakend was.

In 1894 stuurde het Nederlandse gouvernement een expeditie naar Lombok. Volgens de historicus Kuitenbrouwer markeerde de Lombok-expeditie een omslag in de Nederlandse politiek in Indië. Na 1894 trad Nederland veel agressiever op om de buitengewesten in de Indische archipel onder controle te

1 Over Timor: *BA-Potsdam* 10.01, 9002. 10. Juni, 1. Juli 1893. *AA-Bonn 1-A* England 78-1 Geheim, Konsul-General Syburg an Hohenlohe, 15. Oktober 1899. *AA-Bonn 1-A* Niederländischer Besitz in Asien, Bd. 3, 29. Dezember 1893. Bd. 4, 3. Juni, 15. und 20. Juni 1895. Over de grensafbakening tussen Duitsland en Nederland op Nieuw-Guinea: *BA-Potsdam* 10.01, 2521-2523. Daarin onder meer verslagen van de Duits-Nederlandse expeditie in 1910. M. Kuitenbrouwer, p. 112, 134 en 157f.

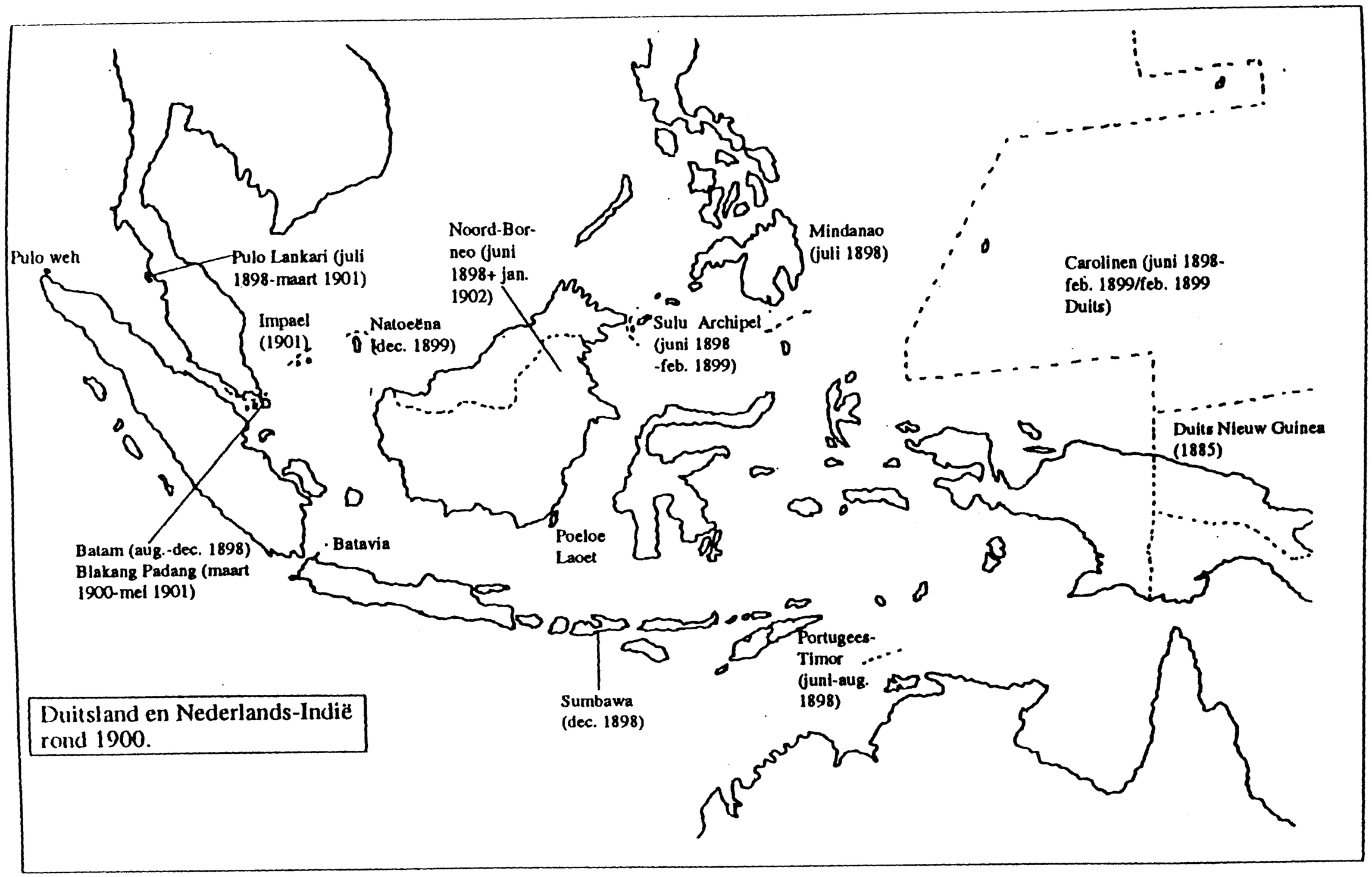

Duitsland en Nederlands-Indië rond 1900.

brengen. Dat geldt doorgaans als de Nederlandse variant van het moderne imperialisme en dat deed in Nederland dus op ongeveer hetzelfde moment als in omliggende landen zijn intrede. Er is al eerder geconstateerd dat rond 1894 ook in Duitsland de discussie over een meer actieve overzeese politiek begon.

Op 14 november 1897 werd Kiautsjou, aan de noordkust van China door de Duitse marine bezet.[1] Wilhelm II en de marine hadden al vanaf 1894 bij het *AA* erop aangedrongen, dat Duitsland een steunpunt moest bezetten aan de Chinese kust. Na de moord op twee Duitse missionarissen in China gaf de keizer aan de commandant van het Oostaziatisch eskader opdracht als vergelding Kiautsjou te bezetten. Wilhelm II en Senden und Bibran waren de stuwende krachten achter deze actie. Bülow kon weinig anders doen dan deze bezetting verdedigen toen hij op 6 december 1897 voor de eerste keer in de Rijksdag optrad. De staatssecretaris ging zelfs veel verder en kondigde een krachtige verdediging van de Duitse overzeese belangen aan. Duitsland, aldus Bülow, had een *'Platz an der Sonne'* nodig.

De vlootpropaganda, de bezetting van Kiautsjou en Bülows optreden in de Rijksdag maakten veel enthousiasme los bij de bevolking. Bülow schreef in december 1897 aan Eulenburg:

> *Unser Ansehen nach Aussen ist wieder gewachsen, im Innern sind die monarchisch-national gesinnten Kreise zufriedener und hoffnungsfreudiger. Was preussisch und royalistisch denkt -Armee, Flotte, der stilltreue Beamte- atmet auf; die 'Umgebung' ist, soweit sie politisch denkt, selig; der liebe Herr heiter und vertrauensvoll.*[2]

Volgens de barones Von Spitzemberg had Bülows optreden ertoe bijgedragen, dat '*die allgemeine Stimmung in Deutschland eine ungleich freudigere und zuversichtlichere (ist) als noch vor vier Monaten*'.[3]

Gesterkt door de eerste successen schreef Bülow in januari 1898 aan Hatzfeldt, dat hij verwachtte, dat Groot-Brittannië binnenkort Kreta zou bezetten en dat voor Duitsland het sein zou zijn '*um seinerseits irgendwo ausserhalb Europa einen Gebietserwerb vorzunehmen*'. Bülow meende, dat er talloze gebieden waren, die door Duitsland bezet konden worden, zonder daardoor in conflict te komen met andere grote mogendheden. Het verwerven van steunpunten, koloniën en invloedssferen kwam hoog op de politieke agenda te staan.[4] Door het aannemen van de eerste vlootwet in maart 1898 en de oprichting van de *Flottenverein* in april 1898 kreeg het debat over koloniale expansie een verdere impuls.[5]

In maart 1898 werd het duidelijk dat Spanje en de Verenigde Staten op een oorlog afstevenden. Op 16 maart 1898 zei Tirpitz tot Klehmet, een *Vortragender Rat* van het *AA*, dat deze oorlog Duitsland hoogst ongelegen kwam, omdat de Duitse vloot nog niet gereed was om zich te mengen in de koloniale wedloop. Volgens Tirpitz moest Duitsland desondanks handelen, omdat Duitsland anders op te grote achterstand zou raken bij de andere mogendheden met koloniale ambities. Een maand later schreef Tirpitz de keizer, dat de expansie van het kolo-

---

1 A. Harding Ganz, *The German Navy in the Far East and Pacific: The seizure of Kiautchou and After*. In: J.A. Moses, P.M. Kennedy (eds.), *Germany in the Pacific and Far East, 1870-1914* (Queensland, 1977), p. 115-136. B. von Bülow, *Reden*, Bd. 1, p. 32-6.
2 *EK*, Bd. 3, p. 1877. Zie verder: p. 1882 en 1885.
3 R. Vierhaus, *Spitzemberg*, p. 365.
4 *GPH*, Bd. 4, p. 55f. H. Gollwitzer, Bd. 2, p. 237-252.
5 *BA-Koblenz* R 43f, 2261-2. G. Eley, *Reshaping the German right*, p. 78ff. De *Flottenverein* had een grote mate van zelfstandigheid en zou in de periode 1903-1908 betreffende de vlootbouw veel hogere eisen stellen dan de marine lief was.

niale bezit van Duitsland en de opbouw van een netwerk van maritieme steunpunten de hoogste prioriteit moesten hebben. Het *Oberkommando* van de marine sloot zich daar op 20 april bij aan.[1]

Op 1 mei 1898 vernietigde de Amerikaanse vloot de Spaanse vloot bij de Filippijnen. Er volgde een opstand van de bevolking tegen de Spaanse overheersing en in juni 1898 werden Amerikaanse troepen op de Filippijnen ontscheept. De broer van Wilhelm II bevond zich op dat moment aan boord van een Duits marineschip in Oost-Azië en telegrafeerde aan Bülow, dat de opstandige inwoners van de Filippijnen de wens te kennen hadden gegeven onder Duitse vlag te komen.[2]

Om de situatie beter te kunnen volgen, zond Duitse regering alle Duitse oorlogsschepen, die zich in Oost-Azië bevonden, naar de Filippijnen. In juni 1898 hadden zich vijf Duitse oorlogsschepen onder commando van admiraal Von Diederichs voor de kust van Manilla verzameld, officieel om Duitse staatsburgers en bezittingen in de Filippijnen te beschermen. De Amerikanen reageerden uiterst geïrriteerd op de aanwezigheid van deze grote Duitse vloot en de Amerikaanse regering klaagde in Berlijn. Begin augustus trok de Duitse regering de Duitse schepen bij Manilla terug en admiraal Von Diederichs voer met zijn eskader naar Nederlands-Indië.

De Duitse marine toonde al enige tijd belangstelling voor een steunpunt in of rondom Nederlands-Indië. Al in 1896 had de ontdekkingsreiziger Eugen Wolf de Duitse regering geadviseerd om een steunpunt bij de belangrijke Straat van Malakka te bezetten. De regering had toen echter geen interesse getoond.[3] Op 27 juli 1898 schreef de firma *E. Lorenz Meyer* (de Hamburgse moedermaatschappij van *Behn, Meyer & Co.*) aan het *RMA*, dat zij het eiland Pulo Langkari aan de noordoostelijke ingang van de Straat van Malakka kon kopen.[4] Pulo Langkari behoorde toentertijd tot het sultanaat van Keda en maakte deel uit van het koninkrijk Siam. De Siamese regering was voorstander van een Duits steunpunt op dit eiland, omdat ze daarmee een een tegenwicht hoopte te creëren tegen de Britse invloed. De firma *E. Lorenz Meyer* vroeg of er van de zijde van de Duitse marine belangstelling bestond voor dit eiland. Tirpitz zond het schrijven begin september door naar het *AA*. Op 28 oktober schreef Bülow in de kantlijn van deze brief '*vom besonderen kolonialpolitischen Standpunkt liegt kein Interesse an dem Erwerb des Landes vor*', maar hij had er geen bezwaar tegen als de marine het eiland onopvallend wilde onderzoeken.[5] Tirpitz stuurde in januari 1899 het kleine marineschip *Iltis* naar de Straat van Malakka om Pulo Langkari te onderzoeken.

Vanaf het voorjaar van 1899 begonnen invloedrijke kringen in Duitsland zich met Pulo Langkari te bemoeien. Sholto Douglas, eigenaar van mijnen in Oostenrijk-Hongarije en ondernemingen in de Duitse kolonie Togo, begon druk uit te oefenen op het *RMA* om dit Siamese eiland te bezetten. Sholto Douglas was een neef van Hugo Graf Sholto Douglas, een van de belangrijkste kali-industriëlen van het keizerrijk en vooraanstaand lid van de Rijksdag voor de *Freikonservative Partei*. Hugo gold begin jaren negentig als een intimus van de keizer en hij was een raadgever van Wilhelm II bij sociale vraagstukken. In

---

1 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 1, p. 188. K.A. von Müller, *Hohenlohe Denkwürdigkeiten*, p. 441f. *BAM-Freiburg* RM 2, 1834. Oberkommando der Marine an seiner Majestät, 20. April 1898. O.E. Schüddekopf, *Die Stützpunktpolitik des deutschen Reiches* (Berlin, 1941), p. 58-60.
2 *GP*, Bd. 15. p. 33-99.
3 G. Meyer, p. 110.
4 Zie kaart een bij deze paragraaf.
5 De stukken over Pulo Langkari zijn terug te vinden in: *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 1-2. *BAM-Freiburg* RM 5, 5954. E. Böhm, p. 114-120.

1892 kwam het tot een breuk tussen Hugo en de keizer, waarna Hugo geruchten zou hebben verspreid over de psychische instabiliteit van de keizer.[1]

In mei 1899 stuurde de commandant van de *Iltis* een zeer positief bericht over het eiland naar Berlijn, maar in de kantlijn van dit rapport schreef een medewerker van het Oberkommando: '*S.M. habe auf Antrag d. AA befohlen, zur Zeit von Verhandlungen mit Siam wegen Abtretung von Pulo Langkari abzusehen*'.[2] Of de eerdere problemen tussen de keizer en de familie Sholto Douglas een rol speelden bij de afwijzende beslissing van Wilhelm II over Pulo Langkari is niet te achterhalen.

Tirpitz gaf echter niet op en hij drong er in september 1899 bij Bülow op aan, dat Duitsland het eiland moest bezetten. Pulo Langkari kon van grote waarde zijn als onderdeel van een keten van Duitse kolenstations verspreid over alle werelddelen. Het *RMA* of Sholto Douglas hadden in de loop van de onderhandelingen waarschijnlijk contact gezocht met de *ADV*, want de *ADV* begon een brochure over Pulo Langkari te verspreiden en Hasse drong er bij het *AA* op aan Pulo Langkari te bezetten.

In november 1899 richtte Sholto Douglas de *Deutsche Übersee-Gesellschaft* op met als doel Pulo Langkari door investeringen economisch onder invloed van Duitsland te brengen. Diverse vermogende Duitsers bleken bereid geld in deze onderneming te steken. Via *Behn, Meyer & Co.* onderhandelde Sholto Douglas met de sultan van Keda over een lening van één miljoen mark, die de Duitsers aan de sultan zouden verstrekken. In december 1899 vroeg de keizer nog eens de mening van het *AA* over een eventuele Duitse bezetting van Pulo Langkari. Bülow schreef Wilhelm II, dat het *AA* problemen verwachtte met Groot-Brittannië bij een Duitse inbezitneming van Pulo Langkari. Daarop besliste de keizer, dat de marine moest afzien van de bezetting van Pulo Langkari, maar tegen de paticuliere lening aan de sultan had hij geen bezwaar.[3]

Enkele weken later werd in de Britse pers onthuld, dat er afspraken bestonden tussen de sultan van Keda en Duitse geldschieters, waardoor het sultanaat economisch afhankelijk zou worden van Duitsland. Daarop weigerde de Siamese regering zijn instemming te geven met de lening. Sholto Douglas wenste, dat de pantserkruiser *Fürst Bismarck* zou ankeren bij Pulo Langkari en de Duitse vlag zou worden gehesen, waardoor Groot-Brittannië voor een voldongen feit zouden worden gesteld, maar Bülow weigerde actie te ondernemen. Sholto Douglas trok zich terug uit de *Deutsche Übersee-Gesellschaft* en enige tijd later werd de maatschappij opgedoekt.

In maart 1901 bracht de marine het eiland Pulo Langkari opnieuw ter sprake bij het *AA*. Otto von Mühlberg, de onderstaatssecretaris van het *AA*, schreef, dat de omstandigheden, die hadden geleid tot het keizerlijk besluit van december 1899, nog niet waren veranderd. Er bestond dus geen reden de politiek te veranderen.[4]

De firma *E. Lorenz Meyer*, was niet de enige firma, die een eiland in Zuidoost-Azië aan de Duitse regering aanbood. Op 27 augustus 1898 schreef de firma *J.L. Rodatz* aan het *RMA*, dat zij grond kon kopen op het eiland Batam, dat 20 kilometer ten zuiden van Singapore lag en dat deel uitmaakte van Neder-

---

1 J.C.G. Röhl, *Germany after Bismarck*, p. 83. *EK*, Bd. 1, p 408. Bd. 2, p. 748 en 926.
2 *BAM-Freiburg* RM 5, 5954. Iltis an das Oberkommando, 6. Mai 1899.
3 Het *AA* wist hoogstwaarschijnlijk niet, dat de Britten in 1897 een geheim verdrag hadden gesloten met Siam, waarin bepaald was dat Siam geen steunpunten zou afstaan aan derde mogendheden. G. Meyer, p. 110. E. Böhm, p. 117.
4 In oktober 1902 werd Pulo Langkari voor het laatst vermeld in de correspondentie van de Duitse marine als potentiëel steunpunt. De *Admiralstab* schreef de staatssecretaris van het *RMA*, dat de marine de ontwikkeingen rond het eiland zou blijven volgen. Sholto Douglas gaf zijn pogingen de sultan van Keda financieel afhankelijk te maken pas eind 1904 op, nadat hem duidelijk was gemaakt, dat hij onder geen enkele omstandigheid hoefde te rekenen op steun van de Duitse overheid. In 1909 werd Pulo Langkari Brits bezit. *BAM-Freiburg* RM 5, 5955. d. Ch. d. Admst. d. M. an das RMA, 4. Oktober 1902. E. Böhm, p. 119f.

lands-Indië. De firma voegde daar aan toe, dat men reeds contact had gehad met admiraal Büchsel, die had aangeraden in contact te treden met het *RMA*. Op 13 december 1898 schreef het *RMA* aan het *AA*, dat de marine geen interesse had voor het eiland Batam.[1]

Enkele dagen eerder had admiraal Von Knorr, de chef van de *Admiralstab*, het rapport van Von Diederichs over zijn bezoek aan Nederlands-Indië onder de aandacht van de keizer gebracht.[2] Von Diederichs had na zijn vertrek uit Manilla met zijn eskader enkele weken door de Indische archipel gevaren. Hij schreef, dat het Nederlandse bestuur in Indië competent was, maar geen sterke militaire macht achter zich had. De admiraal betwijfelde of Nederland zich op termijn zou kunnen handhaven tegen machtige en agressieve buren als de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Von Diederichs suggereerde dat Duitsland misschien het koloniale bezit van Nederland moest garanderen. Aan het slot van dit rapport volgde het advies te proberen het eiland Sumbawa van Nederland over te nemen. Voor Nederland had Sumbawa weinig waarde, maar de Baai van Bima zou voor Duitsland een ideaal steunpunt kunnen zijn. Admiraal Von Knorr pleitte bij de keizer voor de aanbevelingen van Von Diederichs, maar het *AA* weigerde met Nederland te gaan onderhandelen over de overdracht van de soevereiniteit van het eiland Sumbawa, omdat Duitsland zeker moest rekenen met een Nederlandse afwijzing.

De Duitse belangstelling voor Sumbawa was de Nederlanders niet ontgaan. Op 6 december 1898 schreef de *Java Bode*:

> Het is te hopen dat Spanje er met toestemming der Verenigde Staten in mag slagen om de Carolinen aan Duitschland te verkwanselen, dan is het van alle koloniale soesah af. Misschien dat dan door laatstgenoemd rijk ook afgezien wordt van beweerde pogingen om in het bezit te komen van de mooie baai van Bima, waarover vice-admiraal Von Diederichs een zoo gunstig rapport heeft uitgebracht aan het ministerie in Berlijn, dat een vriendelijke uitnoodiging aan de Nederlandsche Regering om die baai voor geld en goede woorden aan Duitschland te verkopen, volstrekt geen verwondering zal behoeven te baren.[3]

In oktober 1899 schreef Tirpitz aan Bülow, dat Duitsland een wereldwijde keten van maritieme steunpunten nodig had om zijn groeiende overzeese belangen in de toekomst te kunnen beschermen. Een dergelijke keten van steunpunten zou bovendien de waarde van Duitsland als bondgenoot voor een andere maritieme macht aanzienlijk verhogen.[4]

De Duitse marine had daarbij ook Zuidoost-Azië op het oog en overwoog diverse lokaties. In december 1899 wilde de marine het eiland Natoëna, gelegen halverwege Singapore en Borneo, in gebruik nemen als steunpunt.[5] De marine wilde de *Iltis* naar het eiland sturen ter verkenning, maar zag daar uiteindelijk van af. In 1901 overwoog de marine om een steunpunt in te richten op het eiland Impael, een van de Anambas Eilanden, die ten noordoosten van Singapore lagen. Ook van dit plan zag de marine uiteindelijk af.[6]

De Duitse marine bleef van mening, dat Duitsland in de toekomst steunpunten nodig had buiten Europa. Toen vice-admiraal Bendemann in januari 1902

---

1 *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 1. Firma Rodatz an das RMA, 27. August 1898 en de daarop volgende stukken. E. Böhm, p. 121.
2 *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 2, Admiral Knorr an den Kaiser, 13. Dezember 1898. *BAM-Freiburg* RM 5, 5954. Zum Immediatvortrag, 10. Dezember 1898.
3 *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 2. Java Bode 6 december 1898.
4 H.H. Herwig, *Venezuela*, p. 156-7.
5 *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 3. Denkschrift Dr. Irmer. Datum niet bekend, hoogstwaarschijnlijk tweede helft december 1899.
6 G. Meyer, p. 141.

met het Oostaziatisch eskader Nederlands-Indië bezocht, schreef hij, dat Duitsland steunpunten in deze regio moest hebben om bij een eventuele verdeling van het Nederlandse koloniale bezit een rol te kunnen spelen. Daarom wilde Bendemann, dat de Duitse regering een houtconcessie van 475.000 hectare op Borneo van een zekere Krasselt nader zou bekijken. De admiraal hoopte, dat het mogelijk zou zijn deze houtconcessie als basis te gebruiken voor de vestiging van een steunpunt.[1]

Ook voor de Nederlandse koloniën in West-Indië had de Duitse marine belangstelling. Tirpitz had al op 16 maart 1898 het *AA* aangeraden zo snel mogelijk Curaçao en de Deense kolonie St. Thomas te kopen. Het *AA* negeerde het advies van Tirpitz, maar de Duitse marine bleef streven naar een steunpunt op het westelijk halfrond. In mei 1902 schreef admiraal Von Diederichs een lang memorandum over West-Indië. De admiraal adviseerde de Duitse regering de Nederlandse Antillen te kopen. Speciaal Curaçao met de goede haven van Willemstad was volgens hem van grote waarde. Von Diederichs wilde ook Suriname overnemen. Ook in deze kwestie stelde het *AA* zich terughoudend op. Volgens Bülow maakte de Monroe-doctrine Duitse expansie op het westelijk halfrond onmogelijk.[2]

Uit het bovenstaande zou men kunnen opmaken, dat de marine aandrong op het verwerven van steunpunten, terwijl het *AA* uitsluitend maande tot behoedzaamheid. Dat was niet het geval. Het *AA* had vanaf het voorjaar van 1898 een eigen politiek inzake steunpunten gevolgd en aangezien die voor een deel geheim was, had die zich onttrokken aan het oog van de marine. Aan de Politieke Afdeling van het *AA* was voor de steunpuntenkwestie speciaal een deskundige toegevoegd, die moest helpen bij de besluitvorming inzake het verwerven van steunpunten. Deze Dr. Irmer werkte nauw samen met Holstein, Richthofen en Bülow.[3]

Op 14 mei 1898 had Bülow Wilhelm II geschreven, dat '*eine auf Kolonialerwerb gerichtete Aktion Deutschlands in Ostasien oder anderswo kann also (...) nur unter der Voraussetzung von Erfolg sein, dass Deutschland dabei nicht dem geeinten Widerstande aller übrigen Seemächte begegnet, sondern dass wenigstens einige derselben ihren Vorteil im Zusammengehen mit Deutschland finden*'. In het geval van de Filippijnen was volgens Bülow een deling of condominium het maximaal haalbare.[4] Op het *AA* werd een zelfstandige Duitse actie in de omgeving van de Filippijnen overigens nog niet volledig uitgesloten. Op 8 juni deed Holstein in een persoonlijke brief aan Hatzfeldt de suggestie een deel van Borneo te bezetten en 17 juni stelde Hatzfeldt voor dat Duitsland de Sulu-eilanden en de Carolinen zou bezetten zonder de grote mogendheden daar van tevoren over in te lichten. Over de Sulu-eilanden schreef Irmer: '*Im Hinblick auf*

---

1 *AA-Bonn 1-A* Niederländische Besitzungen in Asien 1, Bd. 5. Bendemann an den Chef des Admiralstabs, 9. Februar 1902. Zie ook de rapporten die de marine-officieren Schröder en Thiele maart 1903 schreven. *BAM-Freiburg* RM 5, 5955 en 5956.

2 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 1, p. 188. *BAM-Freiburg* RM 2, 1834, Oberkommando der Marine an seiner Majestät, 20. April 1898. O.E. Schüddekopf,, p. 58-60. *BAM-Freiburg* RM 5, 5955, Diederichs an Richthofen, 26. Mai 1902 en verdere correspondentie. H.H. Herwig, *Venezuela*, p. 151-160.

3 G. Irmer was een koloniaal ambtenaar, die 1893-1897 gestationeerd was geweest in de Duitse bezittingen in de Stille Zuidzee. P.M. Kennedy, *Germany and the Samoa-Tridominium*. In: J.A. Moses, P.M. Kennedy, p. 89-114, aldaar p. 108. Over de kortstondige carrière van Irmer bij de Politieke Afdeling is slechts weinig bekend. Holstein noemt hem een enkele keer in zijn correspondentie. In zijn ontslagaanvrage aan Bülow van 25 mei 1900 klaagde Irmer, dat Holstein zijn werk systematisch frustreerde. *BA-Koblenz* NL 16, 61, p. 3-8. In een korte en anonieme notitie in de aktes over de steunpunten van oktober 1900 staat, dat de Politieke Afdeling de steunpuntenkwestie voortaan weer zelf behandelt en dat men geen opvolger voor Irmer had aangesteld. *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 4, Notiz zu A 14494, 13. Oktober 1900. Irmer werd in 1900 consul-generaal in Genua en 1907 in Sydney.

4 *GP*, Bd. 15, p. 37f.

die grossen holländischen Kolonien wäre es sehr vortheilhaft gerade an dieser Stelle eine Marine Station zu besitzen'. De Koloniale Afdeling van het *AA* diende in juni 1898 een lijst in met gebieden die zij bij voorkeur als Duitse kolonie wenste. Op deze lijst werden voor Azië Portugees-Timor, Mindanao en de Sulu-eilanden genoemd. Bülow legde deze lijst voor aan Wilhelm II die zich ingenomen toonde met de lijst.[1]

Deze gegevens duiden erop dat het keizerrijk in deze weken serieus een eenzijdige actie in het zuidoosten van Azië heeft overwogen, maar het *AA* bleek uiteindelijk niet bereid de Verenigde Staten of Groot-Brittannië in dit stadium voor voldongen feiten te stellen. Daarom koos het *AA* ervoor te onderhandelen met de Britse en Amerikaanse regering. Begin juni 1898 begon Hatzfeldt onderhandelingen met de Britse regering over de toekomst van de Portugese koloniën.[2] Om deze onderhandelingen volledig te kunnen begrijpen is het noodzakelijk terug te gaan in de tijd naar het Krugertelegram. Het *AA* in Berlijn zag zich na dit telegram voor de onaangename taak gesteld, de schade aan de Duits-Britse relatie, die was aangericht door het Krugertelegram, zoveel mogelijk te herstellen. Het *AA* was ervan overtuigd, dat Duitsland geen kans had de Britse politiek in zuidelijk Afrika effectief te dwarsbomen. '*Um Himmelswillen keine neue Krügertelegramme*', schreef Hatzfeldt aan Holstein in april 1897.[3]

Holstein en Hatzfeldt meenden, dat Duitsland de Boerenrepublieken aan hun lot moest overlaten. Duitsland kon hoogstens proberen compensaties van Groot-Brittannië te krijgen in ruil voor de toezegging zich niet te mengen in de ontwikkelingen in zuidelijk Afrika. De keizer stemde in april 1897 in met deze door het *AA* voorgestelde koers. Wilhelm II zag in, dat de door het *AA* voorgestelde beleid onder de gegeven omstandigheden het verstandigste was, maar de machteloosheid van Duitsland in zuidelijk Afrika was voor de keizer eens te meer een bewijs, dat Duitsland een grote vloot nodig had, als voorwaarde om *Weltpolitik* te kunnen bedrijven.[4]

In juni 1898 opperde Hatzfeldt de Britse regering, dat Duitsland en Groot-Brittannië in geval van een Portugees staatsbankroet de Portugese koloniën onder hun hoede zouden nemen. Een Portugees staatsbankroet was toen een zeer reële mogelijkheid. Voor beide partijen was duidelijk, dat een dergelijke overeenkomst in feite een verdeling van het Portugese koloniale bezit zou betekenen. Duitsland was bereid Groot-Brittannië het zuiden van Mozambique te laten en daarmee gaf Duitsland indirect ook de Boerenrepublieken op.[5] Bij de onderhandelingen wenste Duitsland in ruil voor Zuid-Mozambique, Zuid-Angola, Noord-Mozambique en Portugees Timor.

Irmer schreef in een rapport dat hij grote waarde hechtte aan Portugees Timor als maritiem steunpunt. Bülow uitte zijn tevredenheid over het feit, dat Portugees Timor aan Duitsland zou toevallen, omdat Wilhelm II Timor zeer belangrijk vond.[6] Toen de Britse regering te elfder ure Timor buiten de overeenkomst wilde houden, dreigde de Duitse regering de onderhandelingen af te breken. De Britse regering gaf toe en Timor bleef deel van de overeenkomst, die

---

1 *HP*, Bd. 2, p. 1166. *GPH*, Bd. 4, p. 78f. *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 1, Denkschrift Dr. Irmer. De geciteerde passage was onderstreept en in de kantlijn stond met potlood de opmerking '*sehr richtig*'. Mogelijk had de *vortragender Rat* Von Lindenau dit geschreven. *GP*, Bd. 14-I, p. 260f.
2 *GP*, Bd. 14-I, p. 257-367.
3 *GPH*, Bd. 3, p. 540f. Bd. 4, p. 19-23 en 26-9.
4 *EK*, Bd. 3, p. 1811 en 1917. *GP*, Bd. 13, p. 16-21. P.J. van Winter, dl. 2, p. 277-283.
5 Zie het commentaar van Bülow in *GP*, Bd. 14-I, p. 269 en Richthofen op p. 322: '*Unsere Forderungen sind das Minimum dafür, dass wir insbesondere die Buren sich selbst überlassen*'.
6 *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 1. Denkschrift Dr. Irmer. Zonder datum, hoogstwaarschijnlijk juni-juli 1898. In de kantlijn van dit rapport aantekeningen over het verdrag tussen Nederland en Portugal uit 1893. Het *AA* wist dus, dat een Nederlands-Portugees verdrag Nederland het recht gaf Timor over te nemen, maar blijkbaar werd dat verdrag niet als een bezwaar gezien. *HP*, Bd. 2, p. 1182.

uiteindelijk op 30 augustus 1898 werd ondertekend. Deze Brits-Duitse overeenkomst werd nooit geëffectueerd, omdat het Portugese staatsbankroet uitbleef, zoals al eerder is beschreven.

Gelijktijdig met de onderhandelingen over de Portugese koloniën startte de Duitse regering besprekingen met de Amerikaanse regering over de verdeling van het Spaanse koloniale bezit. Op 1 juli 1898, toen de Spaans-Amerikaanse oorlog nog gaande was, schreef Bülow aan de Duitse ambassadeur in Washington:

> *Seine Majestät der Kaiser erachtet es für eine Hauptaufgabe der deutschen Politik, keine, infolge des spanisch-amerikanischen Konflikts sich etwa bietende Gelegenheit zur Erwerbung maritimer Stützpunkte in Ostasien unbenutzt zu lassen.*[1]

Op 10 juli deed Richthofen die verantwoordelijk was voor de koloniale politiek, aan de Amerikaanse gezant in Berlijn het voorstel om enkele steunpunten in de Filippijnen -Richthofen noemde de Sulu-eilanden- aan Duitsland af te staan. De Amerikaanse regering toonde aanvankelijk geen enkele bereidheid tot medewerking. Pas nadat de Duitse vloot was vertrokken uit de Filippijnen, liet de Amerikaanse regering weten, dat ze geen bezwaar zou hebben tegen een overname van de Carolinen door Duitsland.[2]

Op 13 augustus gaven de Spaanse troepen in Manilla zich over. Duitsland wendde zich nu rechtstreeks tot de Spaanse regering met het voorstel delen van de Spaanse bezittingen in Azië te kopen. De Duitse regering poogde een overeenkomst te bereiken over de Carolinen en de Sulu-eilanden, maar uiteindelijk bleef het Duits-Spaanse verdrag van februari 1899 beperkt tot de Carolinen. Duitsland kocht de eilandengroep voor 12 miljoen mark van Spanje. Bülow schreef de keizer:

> *Dieser Gewinn wird Volk und Marine (...) aneifern, Eure Majestät weiter zu folgen auf der Bahn, die zu Weltmacht, Grösse und ewigem Ruhm führt.*[3]

Daarmee had het keizerrijk een eilandengroep in de nabijheid van Nederlands-Indië en het *AA* koesterde de verwachting op korte termijn ook Portugees Timor te kunnen overnemen. Daarom reageerde het *AA* afwijzend op de initiatieven van de marine. Toen het *AA* in december 1898 het rapport van Von Diederichs over Sumbawa in handen kreeg, schreef Irmer een commentaar bij dit rapport:

> *Das Oberkommando der Marine wird es gewiss erfreuen, dass ein weit besseres Stützpunktes vom AA in Aussicht genommen ist: Timor.*[4]

Volgens Irmer moest Duitsland in de toekomst een dusdanig sterke positie in de archipel opbouwen, dat het bij een eventuele verdeling van het koloniale bezit van Nederland minimaal grote delen van de Indische archipel kon opeisen.

---

1 *GP*, Bd. 15, p. 44.
2 G. Meyer, p. 123. R.G. Brown, *The German acquisition of the Caroline Islands, 1898-99*. In: J.A. Moses, p. 137-155.
3 F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 93.
4 *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 2, Denkschrift Dr. Irmer für Baron von Holstein, 2. Januar 1899. Daarentegen was de marine, die officieel niet op de hoogte was van de overeenkomst over de Portugese koloniën, van mening, dat Timor geen geschikt steunpunt was. De marine toonde dan ook geen belangstelling toen Sholto Douglas samen met *Behn, Meyer & Co* gebieden in Timor aanbood aan de Duitse marine. *BAM-Freiburg* RM 5, 5954, Tirpitz an den Chef des Admiralstabes, 26. März 1900. Den Chef des Admiralstabes an Tirpitz, 2. April 1900.

In maart 1900 nam de firma *F.H. Jacobsen* contact op met het *AA*.[1] Deze Hamburgse firma schreef, dat zij gemachtigd was op te treden namens de *Industriemaatschappij Blakang Padang* uit Amsterdam en dat deze firma bereid was het eilandje Blakang Padang 15 kilometer ten zuiden van Singapore te verpachten. De firma *Jacobsen* schreef, dat het eiland gebruikt kon worden als kabel- of bunkerstation. De *Industriemaatschappij Blakang Padang* was in januari 1899 opgericht en wilde naar eigen zeggen op het eilandje een haven bouwen, die moest gaan concurreren met Singapore. Volgens de Duitse gezant in Den Haag stonden de eigenaars echter bekend als speculanten en had de maatschappij een smalle financiële basis. De gezant ging er vanuit, dat de firma meer geïnteresseerd was in de verpachting of verkoop van het eiland, dan in de kostbare en moeizame opbouw van een haven.

Het *AA* informeerde naar de mening van het *RMA* en toen de marine interesse toonde, begon Richthofen onderhandelingen met de firma *Jacobsen* in Hamburg. In juli 1900 schreef Irmer, dat hij weinig waarde hechtte aan Blakang Padang, omdat het eiland ook met een Duitse pachter of eigenaar Nederlands grondgebied zou blijven. In geval van oorlog zouden voor Blakang Padang dus dezelfde wetten gelden als in alle andere havens van Nederlands-Indië en de Nederlandse overheid zou niet toelaten, dat Blakang Padang gebruikt zou worden als steunpunt van de Duitse marine. In november 1900 brak het *AA* de onderhandelingen met *Jacobsen* af, omdat een gepacht eiland naar de mening van het *AA* te beperkte mogelijkheden bood voor het gebruik. In mei 1901 deelde het *AA* dit de marine mee.[2]

Intussen had het *AA* namelijk in september 1900 aan de Duitse gezant in Den Haag gevraagd, of deze de Nederlandse regering wilde polsen over de vestiging een Duits steunpunt in de Indische archipel. De Duitse gezant Pourtalès antwoordde, dat hij de kwestie, volledig hypothetisch, ter sprake had gebracht bij de Nederlandse minister van Koloniën Cremer. Cremer had geantwoord, dat Nederland en Duitsland in Azië goede buren waren en de minister had geen bezwaar tegen een Duits steunpunt in Nederlands-Indië, mits dit niet de Nederlandse relatie met Groot-Brittannië zou verstoren. Pourtalès noemde dit een voorzichtig en slim antwoord.

Alhoewel Cremer de Duitse gezant geen afwijzend antwoord had gegeven, betekende dat niet, dat er in Nederland onverschillig werd gereageerd op de Duitse pogingen zich te vestigen in de Indische archipel. Intern bestond er zowel in Nederland als in Nederlands-Indië weinig animo om buitenlandse mogendheden een bunkerstation op het grondgebied van Nederlands-Indië te laten bouwen. In Indië waren alle betrokken partijen, de commandant van de zeestrijdkrachten, de Raad van Indië en de Gouverneur-Generaal, van mening dat deze bunkerstations zich zeer gemakkelijk zouden kunnen ontpoppen als steunpunten voor buitenlandse mogendheden. De Nederlandse ministerraad besloot begin 1902, dat geen concessies voor bunkerstations aan particulieren zouden worden verleend. Een uitzondering werd gemaakt voor de *Nederlandsche Handel-Maatschappij*, die een concessie kreeg voor een bunkerstation op het eiland Pulo Weh, aan de uiterste noordpunt van Sumatra.[3]

---

1 Het materiaal over Blakang Padang is te vinden in: *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd 3-4. *BAM-Freiburg* RM 5, 5954, Britse observatie in: C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 222f. E. Böhm, p. 121f.

2 In september 1902 bood de eigenaar van de *Industrie-Maatschappij Blakang Pandang* het eiland aan aan de *KPM*. De firma *H.J. Jacobsen* polste in 1905 opnieuw of de Duitse regering belangstelling had voor Blakang Pandang. In de Nederlandse pers bleven geruchten de ronde doen, dat Duitsland een bunkerstation wenste in Nederlands-Indië. Voorbeelden: J.N.F.M. à Campo, p. 284, n. 56 en 57.

3 C. Smit, *Hoogtij der neutraliteitspolitiek*, p. 62. De Britten volgden de Nederlandse en Duitse activiteiten met interesse. C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland 1899-1914*, p. 209f.

Koloniale expansie was één van de vier onderdelen van de *Weltpolitik*. Duitsland was in 1897 met grote verwachtingen aan de opbouw van een keten van steunpunten begonnen als voorstadium voor koloniale expansie. Vanaf de eeuwwisseling lag dit onderdeel van de *Weltpolitik* volledig stil. Terwijl de initiatieven van het *AA* weinig concrete resultaten hadden opgeleverd, weerde het *AA* zeer beslist ieder initiatief van de marine om steunpunten te verwerven af. De marine en de nationalistische pressiegroepen slaagden er op dit punt niet in het beleid van het *AA* te beïnvloeden. De keizer, die zich gaandeweg steeds meer door Bülow liet leiden, gaf de hoogste prioriteit aan de ongestoorde expansie van de vloot. '*Bis dahin schweigen und arbeiten*', schreef Wilhelm II aan Wilhelmina in maart 1900.[1]

8.2 DE DUITSE ECONOMISCHE EXPANSIE IN ZUIDOOST-AZIË, 1897-1905.

Rond de eeuwwisseling nam de handel tussen Duitsland en Nederlands-Indië snel toe. De uitvoer van Duitsland naar Nederlands-Indië steeg tussen 1896 en 1905 van 13,8 naar 30 miljoen mark. De invoer nam toe van 77,1 naar 119 miljoen mark.[2] Naast het verwerven van een eigen steunpunt in de regio had de Duitse regering in het kader van de *Weltpolitik* vooral aandacht voor het stimuleren van de Duitse scheepvaart en de bouw van telegraafkabels.

In de tweede helft van de jaren negentig van de negentiende eeuw begonnen de Duitse rederijen een nieuwe fase van expansie in Zuidoost-Azië. Omdat de regeling voor de subsidie van het Duitse rijk aan de *Norddeutsche Lloyd* in 1898 vernieuwd moest worden, greep de *Hapag* de gelegenheid aan en begon in het voorjaar van 1898 een lijndienst van Hamburg via Singapore naar China en Japan in de verwachting een deel van de lucratieve oosterse markt te kunnen veroveren en wellicht ook in aanmerking te komen voor subsidies. De *Norddeutsche Lloyd* bleek bereid met de Hamburgse concurrent een overeenkomst te sluiten over de verdeling van de markt en de subsidies. In het nieuwe contract tussen het rijk en de *Norddeutsche Lloyd* en de *Hapag* werd de jaarlijkse subsidie vastgesteld op 5,6 miljoen mark.[3]

Heinrich Wiegand, de directeur van de *Norddeutsche Lloyd*, achtte de Aziatische markt zo belangrijk, dat hij in 1898 een reis maakte langs Japan, China, Maleisië, Sumatra en Java. Bij zijn terugkeer in Duitsland bepleitte Wiegand een systematische expansie van de Duitse scheepvaart in Zuidoost-Azië. Wiegand wilde met name, dat de *Lloyd* greep zou krijgen op de kustvaart in Azië, die de aanvoer verzorgde voor de grote Duitse lijndiensten. Om dat te realiseren kocht de *Lloyd* via stromannen lijnen van de Britse reder Alfred Holt. Door deze 'coup' kreeg de *Lloyd* meer dan veertig kustvaarders in bezit. Waldersee, de Duitse maarschalk die de leiding kreeg over de internationale troepenmacht, die de Boxeropstand moest neerslaan, schreef Wilhelm II in september 1900, dat de Duitsers in Zuidoost-Azië sterk in opmars waren en noemde met name het succes van de *Lloyd*.[4]

Niet alleen de *Norddeutsche Lloyd* en de *Hapag* expandeerden. In juli 1898 startte de *Deutsch-Australische Dampfschiffs-Gesellschaft* een lijn van Hamburg, via de Kaap en Australië naar Batavia. In 1900 opende deze maatschappij een tweede lijn vanuit Australië naar de haven Makassar op Celebes. Na een felle concurrentieslag tussen de *Rotterdamsche Lloyd*, de

---

1 *GP* Bd. 15, p. 539.
2 *StJb*, 1898 en 1906. De Duitse handel groeide in deze jaren algemeen zo snel, dat de handel met Nederlands-Indië als percentage van de totale Duitse handel gelijk bleef. Zie voor de handel met Nederlands-Indië bijlage 7.
3 G. Meyer, p. 86. J.N.F.M. à Campo, p. 285-7.
4 G. Meyer, p. 87-91. H.O. Meisner, *Waldersee*, Bd. 3, p. 13f.

Stoomvaart Maatschappij Nederland en de Duitse indringer werd uiteindelijk een overeenkomst getekend, waarbij de Duitse rederij bijna een kwart van alle vrachten tussen Australië en Java, het alleenrecht voor de internationale vaart op Makassar en het grootste deel van de binnenlandse vrachten van en naar Makassar kreeg toegewezen. Dat laatste betekende een inbreuk op het lucratieve monopolie van de *Koninklijke Paketvaart Maatschappij*, maar in de praktijk pakte dat niet ongunstig uit, omdat op Celebes vooral de voor rederijen weinig rendabele copra en rotting werd aangeboden.[1]

Na het uitbreken van de Boerenoorlog in oktober 1899 maakten de Britten gebruik van het feit, dat zij de meeste intercontinentale kabelverbindingen bezaten en sneden de Boeren af van telegrafische informatie. Voor andere mogendheden als Frankrijk, de Verenigde Staten en Duitsland was dit aanleiding zelf intercontinentale telegraafkabels te gaan leggen om zo minder afhankelijk te worden van de Britse telegraafkabels. Groot-Brittannië kon als enige land een wereldwijd kabelnet leggen, dat bijna uitsluitend via het eigen grondgebied liep; alle andere mogendheden moesten gebruik maken van stations en trajecten op het grondgebied van andere landen en Nederlands-Indië kon daarbij een belangrijke rol vervullen, aangezien via Nederlands-Indië kabels konden worden gelegd van de Indische naar de Grote Oceaan.

Op 17 december 1899 had J.J. le Roy, een luitenant van het Oostindische leger, in het *Algemeen Handelsblad* het plan voor de oprichting van een Duits-Nederlandse kabelonderneming in Oost-Azië geopperd. Deze onderneming zou kabels moeten gaan leggen, waardoor de Duitse en Nederlandse koloniën in Azië zouden worden aangesloten op de geplande Amerikaanse telegraafkabel van San Francisco, via Hawaii en Guam naar de Filippijnen en Sjanghai. Via de Amerikaanse transcontinentale kabels en een Duitse transatlantische kabel, die nagenoeg gereed gereed was, zouden Nederland en Duitsland daardoor een verbinding krijgen met hun Aziatische koloniën, die niet werd gecontroleerd door Groot-Brittannië.

Er werd een comité gevormd, waar onder meer M. Mees en R.Azn.R.P. Mees uit Rotterdam en S.P. van Eeghen en F.S. van Nierop uit Amsterdam deel van uitmaakten.[2] Dat comité ijverde met succes voor de realisering van het plan van Le Roy, want begin 1900 polste Van Tets van Goudriaan de Duitse regering of er interesse bestond voor een gezamenlijke kabelonderneming. Van Tets sprak over een kabel, waardoor de Duitse en Nederlandse koloniën in Azië zouden worden aangesloten op de toekomstige Amerikaanse kabel en op de Russische kabel, die vanuit Europa via Aziatisch Rusland naar China voerde. Daardoor zouden Nederland en Duitsland zelfs twee verbindingen krijgen met Zuidoost-Azië, die niet door Groot-Brittannië werden gecontroleerd.[3]

In 1898 had Duitsland slechts 1,8%, 5820 kilometer, van het mondiale kabelnet in bezit, maar het leggen van eigen kabels werd een belangrijk onderdeel van de *Weltpolitik* en Duitsland ontvouwde ambitieuze plannen.[4] Er werd gewerkt aan een kabel van Duitsland naar Noord-Amerika en een kabel van het Duitse steunpunt Kiautsjou naar Sjanghai. Het Nederlandse voorstel pastte uitstekend in de Duitse plannen. De Duitse staatssecretaris van Posterijen Podbielski en de directeur van de Koloniale Afdeling van het *AA* zagen grote mogelijkheden in samenwerking met Nederland en van Duitse zijde werd de zaak met voortvarendheid aangepakt.

---

1 G. Meyer, p. 93f. J.N.F.M. à Campo, p. 286.
2 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 205f. Beknopt beschreven in: C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, Dl. 1, p. 219-221.
3 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 175-177.
4 *AA-Bonn 1-A* Deutschland 138 Geheim, Bd. 3, Die Steigerung der deutschen Seeinteressen von 1896 bis 1898: VIII. Kabelwesen.

Emil Guilleaume, de directeur van de grote Duitse kabelfabriek *Felten & Guilleaume* werd bij het overleg betrokken. Guilleaume, die betrokken was bij alle Duitse kabelprojecten, had al enige tijd plannen voor het leggen van een kabel, die via het Ottomaanse Rijk, de Perzische Golf en Goa, naar Sumatra gelegd moest worden. De lijn van Duitsland naar het Roemeense Constanta aan de kust van de Zwarte Zee was al gereed.[1] De verdere uitvoering van dit plan stuitte echter op grote technische en politieke hindernissen en toen het aan de Nederlandse onderhandelaars werd voorgesteld, reageerden zij afwijzend. Daarop lieten de Duitse onderhandelaars dit plan vallen en beide partijen besloten zich voorlopig te richten op de bouw van een gezamenlijk net tussen de Duitse en Nederlandse koloniën in Azië.[2]

In november 1900 voerde Guilleaume in Den Haag overleg met de Nederlandse minister van Koloniën Cremer over de gezamenlijk telegraafmaatschappij. Cremer stelde zich enigszins terughoudend op, omdat hij niet op één paard wenste te wedden en hij gaf zijn collega De Beaufort in januari 1901 in overweging met de Fransen te gaan praten over het leggen van een kabel van Nederlands-Indië naar Indo-China en te denken aan een exclusief Nederlandse verbinding tussen Nederlands-Indië en de Amerikaanse kabel van San Francisco naar de Filippijnen.[3]

Voor Nederland bleef het van belang het precaire machtsevenwicht rond Nederlands-Indië niet te verstoren door zich al te duidelijk aan een partij te binden. Het was weliswaar wenselijk niet meer afhankelijk te zijn van Britse kabels bij de communicatie tussen Nederland en Nederlands-Indië, maar het vooruitzicht als alternatief een schakel te worden in de ambitieuze plannen van Duitsland was niet aanlokkelijk. Artikelen in de Duitse pers, waarin werd gesproken over een Duits *Weltkabelnetz*, waarvan de Duits-Nederlandse kabels een onderdeel zouden vormen, maakten de Nederlanders niet enthousiaster.[4] Bij een tweede bijeenkomst in Keulen in maart 1901 zond de Nederlandse regering geen gevolmachtigden, zoals de Duitse onderhandelaars dat graag hadden gezien, maar slechts vertegenwoordigers.[5]

Desondanks vorderden de onderhandelingen gestaag en op 24 juli 1901 werd een overeenkomst gesloten, waarin werd vastgelegd, dat een Duits-Nederlandse maatschappij gevormd zou worden, die een kabel zou leggen vanuit Celebes naar het Duitse kabelstation op Yap. Vanuit Yap zou een kabel naar het Amerikaanse kabelstation op Guam worden gelegd en een kabel naar Sjanghai. Totaal zou de maatschappij 6636 kilometer kabel leggen, waarvan de kosten werden geraamd op 12 miljoen mark. In de overeenkomst werd de mogelijkheid opengelaten een verdere verbinding door Nederlands-Indië naar de Indische Oceaan te leggen. De zetel van de *Deutsch-Niederländische Telegraphengesellschaft* kwam in Keulen. De aandelen kwamen in handen van *Felten & Guilleaume*, de grote Duitse banken, de *Nederlandsche Handel-Maatschappij* en de *Amsterdamsche Bank*.[6] De inkomsten van de maatschappij werden voor 20 jaar gegarandeerd door een jaarlijkse exploitatiesubsidie van 1,4 miljoen mark, waarvan de Duitse regering 3/4 voor haar rekening nam. In ruil daarvoor zou de Duitse regering ook 3/4 van de inkomsten krijgen. De aanleg van de Duits-Nederlandse kabel liet enige tijd op zich wachten, omdat de Amerikaanse

---

1 *AA-Bonn 1-A* Deutschland 138, Bd. 18, Admiralstab an das AA, 29. Dezember 1900. C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 213. Over Felten en Guilleaume zie: *BA-Koblenz* R 85f, 739, Kölnische Zeitung, 12. Januar 1912.
2 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 252f.
3 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 377-379.
4 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 389 en 430.
5 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 404.
6 G. Meyer, p. 138. *AEG* was grootaandeelhouder van *Felten & Guilleaume*. Walther Rathenau werd lid van de raad van commissarissen van de *Deutsch-niederländische Telegraphengesellschaft*.

verbinding pas in 1903 gereed was, maar in oktober 1905 was het laatste deel de Duits-Nederlandse kabel gelegd en begon de maatschappij haar werkzaamheden.

Voor de Duitsers bleef dit project achter bij de hooggespannen verwachtingen. Het Duits-Nederlandse kabelnet ontwikkelde zich niet tot het centrum van een groot aantal kabelverbindingen in het Verre Oosten, de verbinding naar de Indische Oceaan en verder naar Europa werd nooit gerealiseerd en daardoor werd de *Deutsch-Niederländische Telegraphengesellschaft* geen schakel van een wereldomspannend Duits kabelnet.[1]

---

1 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 214. Meer succes hadden de Duitsers met het leggen van telegraafkabels in de Atlantische Oceaan, 1911 hadden de Duitsers vanuit Duitsland West-Afrika en Zuid-Amerika bereikt. 1912 had Duitsland 35 duizend kilometer zeekabel. Onmiddellijk na het begin van de Eerste Wereldoorlog bleken deze inspanningen waardeloos; de Britten sneden de Duitse kabels moeiteloos door. *BA-Koblenz* R 85f, 739.

Nu is het steeds onze politiek, in Europa zowel als in Indië, om zoo mogelijk buiten het gedrang te blijven.
(S. Hannema, secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken, januari 1909.)

9 Crisis en isolement, 1904-1909.

9.1 VAN DE RUSSISCH-JAPANSE OORLOG TOT DE EERSTE MAROKKO-CRISIS.

Vanaf oktober 1903 nam de spanning tussen Rusland en Japan dusdanig toe, dat er serieus rekening werd gehouden met een oorlog tussen beide landen. Een dergelijke oorlog kon verreikende consequenties hebben. China kon betrokken raken bij de oorlog en Frankrijk en Groot-Brittannië, als bondgenoten van respectievelijk Rusland en Japan liepen eveneens het gevaar betrokken te raken bij het dreigende conflict. Terwijl de spanning in het Verre Oosten toenam probeerden Frankrijk en Groot-Brittannië een aantal langlopende koloniale geschillen bij te leggen. Deze Brits-Franse toenadering werd door Duitsland met argwaan gevolgd.[1]

In deze periode van toenemende spanning begon keizer Wilhelm II zich weer intensiever te bemoeien met de buitenlandse politiek. Hij correspondeerde intensief met tsaar Nicolaas II in de hoop zo een nauwere band tussen Duitsland en Rusland op te bouwen.[2] Bij een bezoek van Nicolaas II in november 1903 hadden beide vorsten gesproken over een gezamenlijke garantie van de Deense neutraliteit. De keizer was zeer enthousiast over dit plan en had eraan toegevoegd, dat Denemarken Duitsland en Rusland het recht zou moeten geven in geval van een oorlogsdreiging strategische punten in Denemarken te bezetten, aangezien Denemarken de ingang van de Oostzee niet kon verdedigen tegen de aanval van een grote mogendheid. De keizer dacht daarbij in eerste instantie aan Groot-Brittannië.[3]

De keizer legde dit plan op 17 december 1903 voor aan de Deense koning. Wilhelm II was ervan overtuigd, dat door een Duits-Russische garantie van de Deense neutraliteit de strategische positie van Duitsland in oorlogstijd belangrijk werd versterkt. De keizer zou dit plan in de volgende jaren steeds weer voorleggen aan zijn regering, maar het zou nooit gerealiseerd worden.

Medio januari werd de oorlogsdreiging in Oost-Azië acuut en eind januari 1904 bezocht de Belgische koning koning Leopold II Berlijn. Bij deze gelegenheid vroeg Wilhelm II aan Leopold wat de houding van België zou zijn in geval van een oorlog tussen Duitsland en Frankrijk en/of Groot-Brittannië. De keizer stelde Leopold een Duits-Belgisch bondgenootschap voor. Als Leopold daartoe niet bereid was kon Wilhelm hem geen enkele garantie geven voor zijn land en zijn kroon. Als hij wel daartoe bereid was zou Duitsland, aldus de keizer, na een succesvolle oorlog tegen Frankrijk meewerken aan een vergroting van België met delen van Noord-Frankrijk. Leopold ontweek een antwoord en vertrok verbijsterd en bezorgd uit Berlijn.

---

1 *GP* 19-1, p. 13ff. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 266ff. P. Winzen, p. 395-426.
2 K. Lerman, *Courtier*, p. 127-133.
3 *GP* 19-1, p. 67ff. F. Lindberg, *Scandinavia in great power politics, 1905-1908* (Stockholm, 1958), p. 5-8. De Nederlandse regering kreeg in mei 1904 van de Nederlandse gezant in Scandinavië Heeckeren van Kell gedetailleerde informatie over de Duitse politiek ten aanzien van Denemarken. C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 248f. Zie ook: F. Krieger, *Deutsch-dänische Beziehungen, 1901-1914* (Dissertation, Bonn, 1974).

Op het *AA* kreeg Holstein pas een jaar later informatie over het gesprek van de keizer met de Belgische koning. Zes maanden later deed Holstein er verontwaardigd verslag van aan rijkskanselier Bernhard von Bülow. In zijn memoires schreef Bülow, dat hij nog tijdens het bezoek van de koning van België door de keizer was geïnformeerd over dit gesprek en dat hij Wilhelm II duidelijk had terecht gewezen. Het is echter niet onmogelijk, zoals door de historicus Moritz wordt vermoed, dat dit een van de vele passages in zijn memoires is waar de rijkskanselier kleine correcties aanbracht in de geschiedenis en dat Bülow pas anderhalf jaar na het gesprek tussen de Duitse keizer en de koning van België kennis nam van de inhoud van dat gesprek.[1]

Dit is des te waarschijnlijker, omdat Bülow bijna zeker niet op de hoogte was en nooit heeft geweten van een boodschap, die de keizer rond dezelfde tijd aan Wilhelmina deed toekomen.[2] Wilhelmina liet begin februari 1904 een kabinetsraad beleggen waarin ze onthulde, dat haar indirect een mededeling uit Duitsland had bereikt waarin werd gewezen op het gevaar van een oorlog waarbij Groot-Brittannië en Duitsland, waarschijnlijk in combinatie met andere staten, tegen elkaar zouden vechten. Als Nederland zelf niet voor voldoende kustverdediging kon zorgen, zou Duitsland genoodzaakt zijn militaire maatregelen te nemen om zich te beveiligen. minister van Koloniën Idenburg schreef op 15 februari 1904 aan Gouverneur-Generaal Roosenboom, dat het Nederlandse kabinet het volgende van Wilhelmina had vernomen:

> Nederland en Denemarken, die niet in staat werden geacht om hunne neutraliteit onder die omstandigheden naar eisch te verdedigen, zouden dan 24 uur tijd krijgen om te kiezen of te deelen. Van België had Duitschland zich reeds verzekerd. (...) Verschillende aanwijzingen geven ons bijna zekerheid, dat de bron is: de Keizer van Duitschland.[3]

De wens om de kleine buurlanden van Duitsland nauwer aan het Duitse keizerrijk te binden leefde, zoals we al eerder constateerden, het sterkste in de keizerlijke marine.[4] In 1903 had de Duitse marine twee toekomstscenario's laten uitwerken. In beide rapporten werd de verdere expansie van de Duitse marine verbonden met het creëren van nauwere banden met Nederland en de Scandinavische landen om op die manier de geografische basis van de Duitse marine te verbeteren. In het rapport *Braucht das deutsche Reich Flottenstützpunkte im Auslande?* werd dat als volgt geformuleerd:

> *Eine Hauptaufgabe der deutschen Politik dürfte darin liegen, die Länder Dänemark und Holland mit ihrem Auslandsbesitz in eine enge Interessengemeinschaft mit Deutschland zu bringen.*[5]

---

1 *GPH*, Bd. 4, p. 321-4. B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 72-76. A. Moritz, *Das Problem des Präventivkrieges in der deutschen Politik während der Ersten Marokkokrise* (Bern, Frankfurt a.M., 1974), p. 81. Over de betrouwbaarheid van Bülows memoires: F. Thimme (Hrsg.), *Front wider Bülow* (Müchen, 1931). F. Hiller von Gärtringen, *Fürst Bülows Denkwürdigkeiten* (Tübingen, 1956).

2 E. van Raalte, p. 202-207. C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 215-220. Vanaf november 1908 is er in de Nederlandse media en later door historici gediscussieerd over deze mededeling. Ik laat die lange controverse buiten beschouwing. De door Van Raalte en Smit verzamelde aanwijzingen laten geen twijfel over het bestaan van een mededeling, in wat voor vorm deze dan ook gegoten was. In Duitse archieven heb ik over deze mededeling niets kunnen vinden, maar dat hoeft geen verbazing te wekken. Het was een persoonlijk initiatief van de keizer en het privé-archief van de keizer is zoals eerder beschreven in 1918 vernietigd. C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl 1, p. 162-172.

3 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 218. De regelmatig door de Duitse marine opgestelde rapporten over de Nederlandse kustverdediging waren steeds weer uiterst kritisch. Zie: *BAM-Freiburg* RM 5, 1289.

4 A. von Tirpitz, p. 155f.

5 *BAM-Freiburg* RM 5, 5956, 12. März 1903. *BAM-Freiburg* RM 5, 5955, 3. April 1903. De auteur van het eerste rapport was *Konteradmiral* A. Thiele, het tweede rapport was geschreven

Tirpitz was er altijd vanuit gegaan, dat de vloot Duitsland bondgenoten zou opleveren. In de zomer van 1904 besloot de keizer de nieuwe Duitse marine aan de buitenwereld te tonen. Wilhelm II was op dat moment sterk onder de indruk van de oorlog tussen Japan en Rusland. Hij verwachtte binnen afzienbare tijd de '*Endkampf*' tussen het gele en blanke ras en achtte zelfs binnen afzienbare tijd mogelijk, dat een Japanse vloot in de Noordzee zou opduiken. Om dit gevaar af te wenden moesten snel de Verenigde Staten van Europa onder Duitse leiding tot stand komen.[1] Al in 1903 had de Duitse marine een bezoek willen brengen aan Nederland, maar in juni 1903 had de Nederlandse regering besloten, dat het bezoek voorlopig geen doorgaan kon vinden. De *DWN* schreef, dat Kuyper verantwoordelijk was voor deze beslissing en dat de kabinetsleider dit had besloten, omdat hij geen voeding wilde geven aan de anti-Duitse stemming in Nederland.[2]

In de zomer van 1904 kreeg dit bezoek alsnog gestalte. Een groot Duits eskader bezocht Denemarken, Nederland en Groot-Brittannië. De Nederlandse pers berichtte, dat het niet ging om een officieel bezoek, maar dat de Duitse vloot slechts van het recht gebruik maakte om na oefeningen op de Noordzee korte tijd voor anker te gaan in Nederlandse havens.[3] In een dergelijk geval bestond de regel dat een bezoekende vloot niet meer dan vier schepen in één haven mocht concentreren, zodat de Duitse marine gedwongen was, de grote slagschepen over verschillende havens te verdelen. Tirpitz en de keizer waren er altijd van uitgegaan, dat de bouw van een vloot Duitsland attractiever zou maken als bondgenoot; de vlootbezoeken van 1904 waren een belangrijke indicatie, dat dit niet het geval was. Bülow beoordeelde het bezoek aan Plymouth als een fiasco en ook het machtsvertoon in de Nederlandse havens werd door de Nederlandse pers met kregelige commentaren begeleid.[4]

Voor Duitsland bracht het jaar 1904 nog meer decepties. Nadat op 9 februari 1904 de Japanse vloot onverhoeds de Russische vloot in Port Arthur had aangevallen begon de oorlog in Oost-Azië, die tot juli 1905 zou duren. De door velen verwachte en gevreesde uitbreiding van het conflict bleef uit. De oorlog in Oost-Azië bracht een merkwaardige paradox aan het licht. Terwijl velen in Berlijn ervan uitgingen, dat de strijd in Oost-Azië gunstig was voor Duitsland, aangezien Duitsland, de machtigste militaire macht ter wereld, een begeerde bondgenoot zou worden, onthulde dit conflict het isolement van Duitsland. Op 8 april 1904 sloten Frankrijk en Groot-Brittannië de *Entente Cordiale*. In eerste instantie werden daarmee de onderlinge koloniale problemen opgelost, maar hiermee werd ook de basis gelegd voor verdere samenwerking. Voor Duitsland was dit een zware nederlaag en op het *AA* heerste '*tiefe Niedergeschlagenheit*' over de Frans-Britse entente.[5]

Een tweede bittere pil was de ontwikkeling van de Duits-Russische betrekkingen. In de nacht van 21 op 22 oktober 1904 brachten Russische oorlogsschepen bij de Doggersbank enkele Engelse vissersschepen tot zinken, omdat de

---

door ene Schröder, hoogstwaarschijnlijk Ludwig Schröder, een officier van de admirale staf, die al in de zomer van 1897 door Nederland was gereisd om indrukken op te doen voor een aanvalsplan op de Lage Landen. *BAM-Freiburg* RM 5, 1666, Reise des Korvettenkapitäns Schröder nach Holland, Belgien und England, August 1897.

1 *GP*, Bd. 19, p. 211f.

2 *DWN*, 7-6-1903.

3 W. Klinkert, p. 327.

4 Volgens Bülow nam de keizer het initiatief voor dit vlootbezoek. B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 34. F. Lindberg, p. 8. *DWN*, 26-6, 10 en 24-7-1904. De Duitse diplomaten constateerden een jaar later met enige opluchting, dat de Nederlandse autoriteiten even weinig enthousiast waren over een Brits vlooteskader, dat toen een bezoek bracht aan Nederland. De Britten concludeerden evenwel, dat met name Wilhelmina zeer positief had gereageerd op het Britse vlootbezoek. *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 99f en 219-221.

5 P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 266ff. R. Vierhaus, *Tagebuch Spitzemberg*, p. 439.

Russen in de overtuiging verkeerden belaagd te worden door Japanse torpedoboten.[1] De spanning tussen Engeland en Rusland steeg en Duitsland koos dit moment om een alliantie aan Rusland voor te stellen. Maar zelfs onder deze voor Rusland moeilijke omstandigheden slaagde Duitsland er niet in de Russen te winnen voor een bondgenootschap. Rusland wilde slechts samengaan met Duitsland als ook Frankrijk zou deelnemen en de Franse regering was, na het zojuist afgesloten akkoord met Groot-Brittannië, niet bereid zich bij Duitsland aan te sluiten, maar zette juist alles op alles om te bemiddelen tussen Engeland en Rusland. In december 1904 gaf de Duitse regering de poging om een Duits-Russisch bondgenootschap tot stand te brengen teleurgesteld op.

Aan het eind van 1904 concentreerde de Britse marine een groter deel van hun vloot in de Noordzee. In de Britse pers verschenen artikelen, waarin werd gesuggereerd de Duitse vloot met een onverhoedse aanval te vernietigen, voordat deze voltooid was. In regeringskringen in Berlijn toonde men zich zeer bezorgd.[2] Die bezorgdheid leidde tot intensief, maar vruchteloos overleg tussen strijdkrachten, hof en regering. Er bleek niemand te zijn, die een zekere mate van coördinatie kon afdwingen. De rijkskanselier wist niet wat te doen en dat ging zover, dat Holstein in december 1904 aan Bülow schreef:

> *Es fehlt die abgeschlossene Festigkeit, welche der Reichskanzler in einem Augenblick wie der jetzige nötig hat um zum Ziele zu gelangen. Weder Richthofen, noch Metternich, noch ich können die Verantwortung vor Kaiser, Volk und Weltgeschichte Ihnen abnehmen, selbst wenn wir möchten. Dass Sie uns anhören, ist gut, aber bei der Entscheidung stehen Sie einsam.*[3]

Onderwijl reageerden leger, marine en keizer elk op hun eigen manier op de ontwikkelingen. Begin oktober had Alfred von Schlieffen in een brief aan Bülow geschreven, dat Groot-Brittannië Duitsland niet de oorlog zou verklaren zonder bondgenoten op het Europese continent en dan met name Frankrijk. Deze veronderstelling was voor Von Schlieffen voldoende reden om vervolgens te stellen:

> *Die erstere Erklärung (de Britse oorlogsverklaring aan Duitsland, A.B) muss daher für Deutschland das Signal sein, seine gesamte Armee und Flotte mobil zu machen, nötigenfalls Frankreich gegenüber das Prävenire zu spielen.*[4]

De marine wilde in geval van een oorlog met Groot-Brittannië Denemarken en Zuid-Zweden bezetten om zo de Oostzee te beveiligen en een betere uitgangspositie te krijgen tegenover de Britse vloot. De keizer, die serieus rekening hield met een preventieve Britse aanval, had een soort combinatie van beide plannen in zijn hoofd. Bij een Britse aanval wilde Wilhelm II de oorlog naar het continent uitbreiden, aangezien Duitsland tegen de Britse vloot geen kans had. Duitsland moest in een dergelijk geval ultimata zenden aan Parijs, Brussel, Den Haag en Kopenhagen en als deze landen niet de zijde van Duitsland kozen moest

---

1 B. Vogel, p. 201-216.
2 *GP*, Bd. 19-2, p. 353-6. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 272-4. J. Steinberg, *The Copenhagen complex*. In: *Journal of contemporary history* (1966), p. 23-46. De historicus Steinberg noemt deze angst voor een Britse overval op de Duitse vloot het *Kopenhagen-complex*. Die term verwijst naar de onverwachte overval op Deense vloot bij Kopenhagen door de Britten in 1807.
3 *GPH*, Bd. 4, p. 289.
4 *AA-Bonn 1-A* Deutschland 138 Geheim, Bd. 6, Schlieffen an Einem, 7. Oktober 1904. Schlieffen an Bülow, 17. Oktober 1904.

Duitsland deze landen aanvallen en gebruiken als '*Faustpfand*' of '*Sprungbrett*'.[1] Wilhelm II gaf het leger in november 1904 de opdracht twee legerkorpsen naar de Deense grens te verplaatsen. Bülow rekende in december 1904 eveneens serieus met een preventieve Britse aanval en hij liet Paul von Metternich, de Duitse ambassadeur uit Londen, naar het *AA* komen om diens visie te horen over de internationale situatie. Metternich achtte een preventieve Britse aanval niet waarschijnlijk.[2] Aangezien de generale staf alle mankracht wilde concentreren voor een aanval op Frankrijk, verzette Von Schlieffen zich tegen de verplaatsing van Duitse troepen naar de Deense grens en aangezien de Britse overval uitbleef trok de keizer enkele maanden zijn bevel weer in en werden de beide legerkorpsen weer verplaatst.

In januari 1905 kwam de keizer opnieuw terug op het Engelse gevaar. Wilhelm II zette nogmaals zijn ideeën over de eventuele oorlog uiteen en benadrukte, dat Duitsland in ieder geval op korte termijn Denemarken aan zich moest binden, waarbij afspraken moesten worden gemaakt om de Duitse kust beter te beschermen. Holstein noemde het aangaan van nauwere banden met Denemarken '*ein grosser Zukunftsgedanke*', maar vond de uitvoering op dat moment onverstandig, aangezien het alleen maar Groot-Brittannië en wellicht zelfs Rusland zou provoceren tot ingrijpen.[3]

Voor de Duitse marine kwam de internationale spanning nog wel het minst gelegen aangezien de vloot nog lang niet gereed was. Deze crisis zou de visie van Tirpitz op de Duitse buitenlandse politiek ingrijpend veranderen. Vanaf 1904 zou Tirpitz zich tegen ieder politiek initiatief verzetten, waardoor de spanning met Groot-Brittannië op zou lopen, maar daarmee verminderde hij de speelruimte voor de Duitse buitenlandse politiek tot een minimum. Daar was hij zich van bewust, maar dat offer achtte hij aanvaardbaar gezien de grote belangen die gemoeid waren bij de bouw van de Duitse vloot. *De facto* reduceerde Tirpitz de *Weltpolitik* vanaf 1904 tot de bouw van de vloot.[4]

Er is al eerder beschreven, dat Kuyper in januari 1905 Berlijn bezocht en bij Richthofen de precaire positie van Nederlands-Indië in de Russisch-Japanse oorlog ter sprake bracht. Richthofen was evenals Tirpitz van mening, dat Duitsland een conflict met Groot-Brittannië diende te vermijden.[5] De staatssecretaris van het *AA* toonde daarom geen belangstelling te interveniëren ten gunste van Nederland en hij heeft hoogstwaarschijnlijk ook weinig of geen mededelingen gedaan over Kuypers bezoek aan derden. Voor zover bekend is Nederlands-Indië in de beraadslagingen tussen keizer, militairen en regering aan het begin van 1905 nooit ter sprake gebracht. Dat mag, gezien de nerveuze stemming van de keizer en diens impulsieve karakter, een geluk worden genoemd.

Na januari 1905 volgde een omslag in de houding van Wilhelm II. Wellicht, dat de keizer na de zenuwslopende weken in december 1904 geleidelijk meer ontvankelijk was geworden voor de argumenten van Tirpitz, maar waarschijnlijker is, dat de sterkere bemoeienis van Eulenburg met de keizer van invloed was. Eulenburg adviseerde zijn vorst te streven naar een herstel van het oude *Dreikaiserbündniss*. Eulenburg bagatelliseerde het belang van de Frans-Engelse

---

1 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 66-68. *GPH*, Bd. 4, p. 321-4. J. Steinberg, *Kopenhagen complex*, p. 36. G. Ritter, *Der Schlieffenplan, Kritik eines Mythos* (München, 1956), p. 99.
2 *GPH*, Bd. 4, p. 287-290. Bülow gaf Holstein in een brief op 15 december 1904 ter overweging of Duitsland in geval van een Britse blokkade, Frankrijk, de Lage Landen en Denemarken, Bülow sprak van '*Pfänder*', moest binnenvallen. *GP*, Bd 19-1, p. 332-340. *GP* Bd. 19-2, p. 359-365. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 273.
3 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 72 en 79. *GPH*, Bd. 4, p. 292-294 en 321-4.
4 P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 274. A. Moritz, p. 228.
5 J. Steinberg, *Copenhagen Complex*, p. 34.

entente en geloofde dat het uiteindelijk zelfs mogelijk was tot een betere verstandhouding te komen met Frankrijk, wat tot de verwezenlijking zou leiden van de politieke droom van Eulenburg: de Europese continentale liga.[1] De keizer leek eindelijk te beseffen, dat de *Weltpolitik* veel wantrouwen had veroorzaakt in het buitenland en deed pogingen dit te corrigeren. In een redevoering in Bremen in maart 1905 zei de keizer:

> *Ich habe mir gelobt (...) niemals nach einer öden Weltherrschaft zu streben. (...) Das Weltreich das ich mir geträumt habe, soll darin bestehen, dass vor allem das neuerschaffene Deutsche Reich von allen Seiten das absolute Vertrauen als das eines ruhigen, ehrlichen und friedlichen Nachbarn geniessen soll.*[2]

Maar in diezelfde rede liet de keizer ook doorschemeren, dat hij zijn ambities niet had opgegeven.

> *Wenn man dereinst vielleicht von einem deutschen Weltreich oder einer Hohenzollernweltherrschaft in der Geschichte reden sollte, sie nicht auf Eroberungen begründet sein soll durch das Schwert, sondern durch gegenseitiges Vertrauen der nach gleichen Zielen strebenden Nationen.*

Aan het slot van de toespraak liet de keizer weten, dat hij ervan overtuigd was, '*dass unser Herrgott sich niemals so grosse Mühe mit unserem Vaterlande und seinem Volk gegeben hätte, wenn er uns nicht noch Grosses vorbehalten hätte. Wir sind das Salz der Erde. Aber wir müssen dessen auch würdig sein*'.

Voor Duitsland dreigde de oorlog in Oost-Azië, waarbij het nota bene zelfs niet indirect betrokken was, zoals wel het geval was bij Groot-Brittannië en Frankrijk, uiterst kwalijke gevolgen te krijgen. Er dreigde een politiek isolement en de Duitse politieke leiding toonde zich onmachtig daar iets aan te doen. Holstein kritiseerde het gebrekkige politieke leiderschap in het keizerrijk en zon op mogelijkheden het politieke initiatief terug te winnen.[3] Daarbij gingen zijn gedachten al enige tijd uit naar Marokko. Frankrijk gebruikte de overeenkomst met Groot-Brittannië om de Franse invloed in Marokko gestaag uit te breiden en het leek slechts een kwestie van tijd voordat Frankrijk volledige controle zou hebben over Marokko. Dat was in tegenspraak met de afspraken die in 1880 op de Conferentie van Madrid over Marokko waren gemaakt. Daar was door de verdragsluitende partijen, waaronder Nederland, afgesproken, dat in Marokko een opendeurpolitiek zou worden gevoerd. Holstein wist Bülow mee te krijgen en deze wist de aarzelende keizer te overreden op 31 maart 1905 in Tanger te landen en de sultan van Marokko in een toespraak te betitelen als een soeverein vorst.

Daarmee forceerde Holstein met succes een crisis tussen Duitsland en Frankrijk. Duitsland gaf officieel voor zich te verzetten tegen de groeiende Franse bemoeienis met Marokko en eiste een internationale conferentie. Holstein liet naar alle zijden doorschemeren bereid te zijn de situatie op de spits te drijven en zelfs een oorlog tussen Duitsland en Frankrijk niet uit te sluiten. De Duitse druk leidde begin juni tot het ontslag van de Franse minister van Buitenlandse Zaken Delcassé. De spanning steeg verder toen Theodor

---

1 In een particuliere notitie, 25 september 1904, schreef Eulenburg: '*Der Gedanke einer europäischen Koalition gegenüber der gelben Rasse (...), ist nach wie vor im Kaiser vorherrschend. Bülow verfolgt bezüglich der Koalition den gleichen Gedanken - den ich, wie er, seit Jahren, allerdings nur gegen Amerika gerichtet, hegte*'. *EK*, Bd. 3, p. 2109-2119.
2 Geciteerd uit: P. Winzen, *Genesis*, p. 213. B. Vogel, p. 220f.
3 Zie bijvoorbeeld: *GPH*, Bd. 4, p. 288. A. Moritz: p. 158. N. Rich, *Friedrich von Holstein* (Cambridge, 1965), vol. 2, p. 683-5 en 692ff.

Schiemann op 14 juni in een artikel in de conservatieve *Kreuzzeitung* schreef, dat Duitsland Frankrijk zou aanvallen indien het tot een oorlog tussen Duitsland en Groot-Brittannië zou komen. Het was Holstein, die Schiemann deze zogenaamde '*Geiseltheorie*' had ingefluisterd.[1]

Terwijl Rusland in Oost-Azië nederlaag na nederlaag leed, leek Duitsland uit op een militaire afrekening met Frankrijk. Historici zijn tot de dag van vandaag verdeeld over de vraag of Holstein, eventueel samen met Von Schlieffen, serieus heeft aangestuurd op een oorlog met Frankrijk. Het meest waarschijnlijk is, dat hij in eerste instantie uit was op een politieke nederlaag van Frankrijk en bovendien op het uiteenbreken van de kersverse Frans-Engelse entente, die dan immers waardeloos was gebleken. In juli 1905 schreef hij in een privé-brief: '*Unser Vorgehen hat den Zweck, durch die Tat zu zeigen, dass es ohne uns nicht geht*'.[2]

De Nederlandse gezant Van Tets van Goudriaan werd enkele dagen na de landing van Wilhelm II in Tanger door de onderstaatssecretaris van het *AA* Von Mühlberg ingelicht over de Duitse intenties.[3] Op de vraag of de Duitse regering spoedig met de Franse regering zou gaan onderhandelen over 'de handhaving der Staatkunde van de open deur' antwoordde Von Mühlberg, dat de sultan van Marokko had voorgesteld om andermaal een congres in Madrid bijeen te roepen om opnieuw afspraken te maken over de positie van Marokko. Duitsland was volgens Von Mühlberg bereid aan zo'n conferentie mee te werken. Het plan een internationale conferentie te houden werd de volgende maanden vast onderdeel van de Duitse politiek inzake Marokko.

De herbevestiging van het Verdrag van Madrid uit 1880 leek op het eerste gezicht een redelijke en slimme eis van de Duitse regering en Duitsland rekende dan ook op veel internationale steun en een isolement voor Frankrijk. Bij bestudering van de afspraken van Madrid kwam Van Tets van Goudriaan tot de conclusie, dat Duitsland in zijn recht stond als het de opendeurpolitiek in Marokko verdedigde en volgens de Nederlandse gezant zou Frankrijk het heel moeilijk krijgen op een internationale conferentie.[4] De Nederlandse regering besloot zich sterk te maken voor een opendeurpolitiek in Marokko.

Maar Nederland was zo ongeveer het enige land, dat reageerde zoals Duitsland had gecalculeerd. In de loop van juni 1905 kreeg de Nederlandse regering een eerste indicatie, dat de positie van het Duitse keizerrijk minder sterk was, dan op het eerste gezicht leek. De Nederlandse regering peilde de positie van enkele andere ondertekenaars van het Verdrag van Madrid. De meeste staten bleken hun politiek af te stemmen op de reacties van Frankrijk en Groot-Brittannië. De regeringen van Italië, Spanje en België beschouwden de confrontatie als een prestigekwestie tussen Duitsland enerzijds en Frankrijk, gesteund door Groot-Brittannië anderzijds en bij die confrontatie wenste men niet betrokken te raken. Zelfs Oostenrijk-Hongarije was niet van plan Duitsland onvoorwaardelijk te steunen. De Nederlandse regering besloot echter niet zijn opstelling te veranderen.

De belangrijkste misrekening die Duitsland maakte was de houding van de Verenigde Staten, die al in april aan de Duitse regering hadden laten weten, dat ze geen belangen hadden in Marokko en in juli aan Frankrijk lieten weten, dat ze hun politiek zouden afstemmen op de koers van de Franse regering.[5] Toen

---

1 A. Moritz, p. 177.
2 Geciteerd uit: G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p. 136. Zie ook: *GP* 20-1, p. 207-9. De beste analyse over de oogmerken van de Duitse Marokkopolitiek is naar mijn mening nog steeds te vinden in: N. Rich, vol 2, p. 696-745.
3 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 454-6. C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 99-111.
4 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 470f.
5 N. Rich, vol 2, p. 701f en 710. R. Fiebig-von Hase, p. 247en 250f.

Frankrijk in juli akkoord ging met het idee van een conferentie was het al zeker van de steun van een groot aantal mogendheden.

De Duitse regering meende echter nog een troef in handen te hebben tegen het dreigende isolement. In juli 1905 bereidden de keizer, Bülow en Holstein in het diepste geheim een tweede aanbod tot de vorming van een bondgenootschap tussen Duitsland en Rusland voor.[1] Op 18 juli nodigde keizer Wilhelm II Nicolaas II uit voor een ontmoeting op een schip in de Oostzee. Het was de bedoeling, dat de keizer de tsaar min of meer zou overrompelen met een aanbod tot een bondgenootschap en te dien einde had de keizer alvast een ontwerpverdrag meegenomen. De Duitse keizer, Bülow en Holstein rekenden er op, dat Nicolaas II en de Russische regering, door de recente nederlagen in Oost-Azië -op 28 mei was de Russische Oostzeevloot bij Tsoesjima vernietigd- ontvankelijk zouden zijn voor het aanbod van Wilhelm II. De keizer diende te benadrukken, dat het verdrag de positie van de Russen in de vredesonderhandelingen met Japan zou versterken.

Het plan was aanvankelijk een succes. De ontmoeting bij het eilandje Björkö op 23 en 24 juli resulteerde in een door tsaar en keizer ondertekend verdrag, waarbij Duitsland en Rusland elkaar militaire steun beloofden in geval van een aanval op Duitsland of Rusland door een andere grote Europese mogendheid.[2] Wilhelm was ervan overtuigd, dat hij het grootste politieke succes uit zijn loopbaan had behaald. Op 27 juli schreef hij Nicolaas II, dat door deze hergroepering Rusland en Duitsland de as van de Europese politiek zouden worden en hij voorspelde, dat landen als Nederland, België, Denemarken, Noorwegen en Zweden automatisch naar dit nieuwe politieke zwaartepunt zouden overhellen.[3] Op de terugreis naar Duitsland bezocht de keizer Kopenhagen. Daarbij wilde Wilhelm II opnieuw zijn plan voor de Duits-Russische garantie van de Deense neutraliteit aan de Deense regering voorleggen in de verwachting, dat de Denen nu wel bereid zouden zijn in te stemmen. Slechts na aandringen van het *AA* was Wilhelm bereid in gesprekken politieke onderwerpen te vermijden. In een gesprek met de Deense koning pleitte hij weliswaar voor een Europese tolunie, maar verder liet hij inderdaad alle politieke kwesties rusten.[4]

De vreugde van de keizer over het Verdrag van Björkö bleek echter voorbarig. De Russische regering -in meerderheid niet enthousiast over de overeenkomst- was niet bereid deze stap van de tsaar te volgen.[5] Nadat de Russische regering de Duitse regering enige tijd geen mededeling had gedaan over het verdrag schreef de tsaar in oktober en november 1905 uiteindelijk twee brieven, waarin hij de keizer liet weten, dat het verdrag onverenigbaar was met de reeds bestaande Frans-Russische alliantie. Voor de Duitse regering was dat een dubbele teleurstelling. Niet alleen was het bondgenootschap met Rusland in duigen gevallen, maar dat betekende tegelijkertijd, dat Duitsland op de internationale conferentie over Marokko vrijwel alleen zou komen te staan.

De conferentie, die van januari tot april 1906 in het Spaanse Algeciras werd gehouden, kan hier grotendeels buiten beschouwing blijven.[6] Wij beperken ons

---

1 Details bij: B. Vogel, p. 216-231. F. Lindberg, p. 30-37.
2 De rijkskanselier was weliswaar woedend over veranderingen, die de keizer op eigen houtje in het ontwerpverdrag had aangebracht, maar dat nam niet weg, dat hij toch hoopte op ondertekening. Zie ook: *EK*, Bd. 3, p. 2116-9, waar de keizer de ontmoeting bij Björkö aan Eulenburg beschrijft.
3 W. Goetz (Hrsg.), *Briefe Wilhelm II an den Zaren* (Berlin, 1920), p. 375.
4 *GP*, Bd. 19-2, p. 490f.
5 Iswolsky, de Russische minister van buitenlandse zaken, typeerde het verdrag als sentimenteel. Hij had niets tegen praktische politieke samenwerking met Duitsland, maar wilde geen bondgenootschap met Duitsland, omdat hij vreesde, dat het in 1905 verzwakte Rusland dan in het Duitse kielzog zou worden meegetrokken. F. Lindberg, p. 99f.
6 L. Albertini, vol. 1, p. 168-174.

tot datgene, wat de Duits-Nederlandse betrekkingen raakte. Duitsland had onder meer rekening gehouden met de steun van Nederland op de conferentie. Er waren goede redenen om aan te nemen, dat Nederland de Duitse standpunten zou onderschrijven. Nederland was voorstander van de opendeurpolitiek. Nederland liet zich in Marokko diplomatiek vertegenwoordigen door Duitsland, wat het moeilijker maakte een zelfstandige politieke koers te varen en in augustus 1905 hadden drie Nederlandse oorlogsschepen op terugreis vanuit Nederlands-Indië Tanger bezocht.[1] Dat werd door de Franse en Britse pers geïnterpreteerd als een demonstratieve ondersteuning van de Duitse Marokkopolitiek. Het besluit tot dit bezoek was nog genomen door het kabinet Kuyper, dat in augustus was vervangen door het liberale kabinet De Meester. De nieuwe Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Van Tets van Goudriaan verklaarde in de Tweede Kamer, dat het vlootbezoek geen politieke bedoeling had en dat Nederland zijn buitenlandse politiek, onafhankelijk en neutraal, niet zou veranderen.[2] De Duitse zaakgelastigde in Den Haag verklaarde uit naam van zijn regering, dat de Duitse regering ingenomen was met de verklaring van Van Tets en dat Duitsland beslist niet de bedoeling had Nederland of andere kleinere mogendheden op sleeptouw te nemen of druk op hen uit te oefenen.

Nederland onderschreef op de conferentie aanvankelijk de standpunten van Duitsland. Duitsland was uiterst tevreden over de Nederlandse opstelling, maar toen Duitsland steeds meer alleen kwam te staan raakte ook Nederland in een penibele positie. Er is reeds geconstateerd, dat Duitsland in de aanloop tot de conferentie erop had gerekend, dat de meeste staten de Duitse positie zouden steunen, wat automatisch zou hebben geleid tot een isolement van Frankrijk. Maar aangezien bijna alle deelnemers de conferentie als een confrontatie beschouwden, als een poging van het Duitse keizerrijk om Frankrijk te intimideren, steunden de meeste staten de praktische oplossingen, die de Franse onderhandelaars steeds aandroegen en werden principiële debatten over de opendeurpolitiek en de groeiende Franse bemoeienis met de binnenlandse politiek van Marokko steeds vermeden.

Onder dergelijke omstandigheden was het logisch, dat het *AA* probeerde het anti-Duitse front met behulp van Nederland te doorbreken. In februari 1906 kwamen op de conferentie de moeilijke vraagstukken van de controle over de Marokkaanse staatsbank, het ambtenarenapparaat en politie aan de orde. Duitsland besloot nu zelf een aantal voorstellen ter stemming aan de conferentie voor te leggen. Om zich van de steun van Nederland te verzekeren, bezocht Kriege, de directeur van de Juridische Afdeling van het *AA*, Den Haag om de Nederlandse regering steun te vragen voor de voorstellen van de Duitse regering. Slechts Wenen en Den Haag werden door Duitse vertegenwoordigers bezocht, hetgeen de moeilijke Duitse positie, maar ook de bijzondere en problematische Nederlandse positie illustreert.[3] Nederland stond in principe achter de Duitse voorstellen, maar nadat de Franse zijde tegenvoorstellen had ingediend oefenden Franse en Britse onderhandelaars harde druk uit op Nederland de steun aan Duitsland op te geven. De Franse gezant in Den Haag vertelde Van Tets, 'dat men de indruk had dat onze vertegenwoordiger onder den druk der Duitsche vertegenwoordigers staat'. Als Nederland voor het Duitse voorstel zou stemmen zou dat, aldus de Franse gezant, worden geïnterpreteerd als politieke steun aan Duitsland en bijvoorbeeld België wilde zich om die reden onthouden van stemming.

Op 1 maart 1906 gaf Van Tets de Nederlandse delegatieleider Testa de instructie zich van stemming te onthouden. Nederland gaf zijn principiële verdediging van de opendeurpolitiek op, hield zich verder afzijdig en stemde bij de belangrijke vraagstukken mee met de meerderheid, waardoor Duitsland nog verder alleen kwam te staan. In het *AA* was de teleurstelling over de Nederlandse opstelling zo groot, dat Von Mühlberg en Kriege zich tegenover de nieuwe Nederlandse gezant in Berlijn, baron Gevers, in bittere bewoordingen uitlieten.[1]

Alhoewel Bülow in december 1905 op een bijeenkomst op het *AA* nog had gezegd, dat Duitsland liever een gewapend conflict zou riskeren, dan een nederlaag op de conferentie te lijden, bleek Duitsland in de praktijk bereid een diplomatieke nederlaag te slikken.[2] Duitsland liet de conferentie niet mislukken en ondertekende op 7 april de acte van Algeciras. De Nederlandse regering vermoedde echter, dat Marokko ook in de toekomst nog een probleem zou blijven. Daarom besloot de Nederlandse regering de vertegenwoordiging in Tanger niet meer aan Duitsland over te laten, maar een eigen diplomatiek vertegenwoordiger in Marokko te stationeren.[3]

9.2 DE REACTIE VAN DE *ADV*, 1904-6.

In een vorig hoofdstuk is beschreven, hoe de *Weltpolitik* tot stand kwam door een coalitie van keizer, marine en pressiegroepen. Bij de agitatie hadden de nationalistische pressiegroepen, zoals de *ADV* en de *Flottenverein*, een uiterst belangrijke rol gespeeld. Na 1900 voelden de radicale nationalisten, dat ze langzaam de greep op de ontwikkeling verloren. Reismann Grone schreef in 1901 in zijn aantekeningen:

> *der ADV kam nicht weiter, unsere völkischen Gedanken verstand man nicht, die Reichen kannten nur Geld und Genuss, der Regierung war unsere nationale Kritik unbequem, die Beamten hielten sich zurück, die Parteien, auch die Nationalen, fürchteten unsere Konkurrenz.*[4]

Bülow had de leiding van de *ADV* in december 1900 in de Rijksdag gehekeld en '*Bierbankpolitiker*' genoemd. Bülows actie was het begin van een stroom van kritiek van de regering en de regeringsgetrouwe pers op de *ADV*. Die kritiek bleef niet zonder effect. Tussen 1901 en 1907 daalde het ledental van de *ADV* van 23.000 tot 14.000, de *ADV* had -mede als gevolg van het ledenverlies- zware financiële problemen die pas in 1909-1910 werden opgelost. Bij de verkiezingen in 1903 verloren tien *ADV*-leden, waaronder Hasse, hun zetel in de Rijksdag.[5] Een indicatie, dat ook de Nederlandse contactpersonen van de *ADV* weinig succes hadden met hun propaganda is een brief van Valckenier Kips aan Abraham Kuyper uit 1903, waarin hij aankondigde wellicht Nederland te willen verlaten. Valckenier Kips vroeg vervolgens de bemiddeling van Kuyper bij het zoeken naar een geschikte rijksbetrekking, aangezien zijn krant te weinig inkomen opleverde.[6]

De nationalistische pressiegroepen lieten zich evenwel niet zonder slag of stoot terzijde schuiven. In 1903 had zowel binnen de *ADV* als de *Flottenverein* de radicale vleugel de macht gegrepen en de vermeend slappe houding van de

---

1 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 665f, 689 en 707.
2 A. Moritz, p. 145f.
3 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 742f. C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 111.
4 *SE-NRG*, Tagebücher, Bd. 9 (1901), p. 6.
5 G. Eley, *Reshaping the German right*, p. 242-5. R. Chickering, *We men*, p. 67-9 en 213ff.
6 *Archief Kuyper*, correspondentie nr. 6870.

Duitse regering werd vanaf dat moment hard aangevallen door beide pressiegroepen.[1] De aanvallen op de regering werden evenwel niet door alle leden geapprecieerd en leidden tot onenigheid over de koers binnen de *ADV*.[2] Onder deze voor de *ADV* moeilijke omstandigheden begon in februari 1905 in een aantal Nederlandse bladen een campagne voor een bondgenootschap tussen Nederland en Duitsland. Anders dan in 1899-1902 lag nu de nadruk op de politieke samenwerking. Bij deze campagne waren dezelfde personen betrokken, die al in 1899-1902 geagiteerd hadden voor een Duits-Nederlandse tolunie, maar nieuw was, dat het Amsterdamse dagbad *De Telegraaf* het initiatief nam.

De Telegraaf was in 1902 door H.M.C. Holdert voor 40.000 gulden gekocht uit de failliete boedel van Henry Tindal.[3] Holdert, eigenaar van een uitgeverij had zelf geen kapitaal en had dit gefinancierd met behulp van J. de Goeijen jr., die op zijn beurt weer financieel afhankelijk was van zijn schoonvader P.W. Janssen. Janssen stierf in november 1903 en toen kwamen de aandelen van *De Telegraaf* in handen van de erven Janssen, die ze weer doorverkochten aan drie personen, te weten Holdert, J.H.H. Hülsmann jr.., de zoon van de al eerder ter sprake gekomen directeur van de Openbare Handelsschool in Amsterdam, en D.A.J. Kessler, zoon van de eerste directeur van de *Koninklijke Olie*. Tot 1906 bleef Holdert financieel afhankelijk van Kessler en Hülsmann jr.. Daarna werd Holdert in snel tempo een rijk man, maar Hülsmann jr. bleef tot 1930 mede-aandeelhouder van *De Telegraaf*. *De Telegraaf* presenteerde zich politiek en religieus als een neutrale krant, maar zou tot aan de Eerste Wereldoorlog sterk pro-Duits zijn. Aangezien Holdert de redactionele koers van *De Telegraaf* als een ware autocraat dicteerde, is er geen enkele twijfel, dat Holdert de man was, die bepaalde, dat *De Telegraaf* pro-Duits was.

In november 1904 werd de journalist L.W.F.J. Grapperhaus door *De Telegraaf* gevraagd artikelen over Duitse kwesties te schrijven.[4] Bij *De Telegraaf* was men op de hoogte van de pro-Duitse instelling van Grapperhaus. Hij was

---

1 E. Class, p. 91. R. Chickering, *We men*, p. 214-6.
2 R. Chickering, *We men*, p. 217f.
3 Over de geldschieters en de politieke koers van *De Telegraaf* is altijd veel te doen geweest. In een gesprek met de Britse gezant zei een ambtenaar van het ministerie van Buitenlandse Zaken in december 1902, dat *De Telegraaf* recentelijk van eigenaar was verwisseld en geruchten de ronde deden, dat de krant door Duitsers was gekocht. Dat was duidelijk niet het geval, maar de vraag waarom Holdert *De Telegraaf* op zo'n extreme pro-Duitse koers heeft vastgelegd is daarmee niet beantwoord. Dat was hoogstwaarschijnlijk geen overtuiging, want in de Eerste Wereldoorlog zou Holdert als een blad aan de boom omslaan en een felle anti-Duitse koers gaan varen. Een niet onwaarschijnlijke verklaring is, dat Holderts redactionele beleid werd bepaald door zijn geldschieters. Een mogelijkheid is, dat Hülsmann en Kessler stromannen zouden zijn geweest van Deterding, de directeur van de *Koninklijke Olie*. A. Janssen, de zoon van P.W. Janssen die in 1903 de aandelen van *De Telegraaf* in handen kreeg, was commissaris van de *Koninklijke Olie* en Kessler was,de zoon van de eerste directeur van de *Koninklijke Olie*. Hülsmann was weer een zwager van Kessler. Deterding zou langs deze weg invloed hebben gekocht op het redactionele beleid van *De Telegraaf*. Na de successen van Japan in de oorlog met Rusland was er in Nederlands-Indië een grote angst ontstaan voor Japan. Een deel van de Nederlanders in de Indische archipel wilde als tegenwicht een nauwere band met Duitsland. Nadat de *Koninklijke Olie* en de *Shell* in 1906 gefuseerd waren balanceerde Deterding zorgvuldig tussen Groot-Brittannië en Duitsland. M. Samuel en H. Colijn onderhielden goede banden met de Britten, terwijl Deterding goede contacten had in Berlijn. De contacten van Deterding leverden de *Koninklijke-Shell*, vlak voor de Eerste Wereldoorlog onder meer een deelname van 25% plus de leiding op van de maatschappij, die de exploratie en exploitatie van de olievelden van Irak moest gaan verzorgen. Ook de koerswending van *De Telegraaf* in 1914 wordt begrijpelijk als men ervan uitgaat dat Deterding het redactionele beleid beïnvloedde. De *Koninklijke-Shell* was voor zijn voortbestaan in de Eerste Wereldoorlog volledig afhankelijk van de Britse marine. Wat bij deze zo aantrekkelijke verklaring ontbreekt zijn bewijzen, dat er nauwe contacten waren tussen Deterding en Holdert. Gerretson vermeldt in zijn studie over de *Koninklijke Olie* niets over contacten tussen Deterding en de pers en schrijft slechts, dat de *Koninklijke Olie* zich, voor zover hem bekend, nooit in de politiek heeft gemengd. Dat laatste is in ieder geval onjuist gebleken. Smit publiceerde bronnen waaruit bleek, dat Samuel en Deterding begin 1914 Grey benaderden met het voorstel voor een Brits-Nederlands alliantie. C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 209 en 369-371. H.J. Scheffer, p. 314-326. M. Schneider, J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978* (Baarn, 1979), p. 469f. F.C. Gerretson, dl. 3, p. 16 en 469-471.
4 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 95-99.

bevriend met Valckenier Kips en was onder meer correspondent in Nederland van de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* van Reismann Grone. Grapperhaus kreeg alle vrijheid zijn opinies te ventileren en de journalist pleitte in een serie artikelen, die in de loop van 1905 verschenen, voor een Duits-Nederlands bondgenootschap. Grapperhaus, niet van polemisch talent gespeend, bediende zich van het door voorstanders van toenadering veelgebruikte argument, dat de historische ontwikkeling aaneensluiting van beide staten onvermijdelijk maakte. Frankrijk had volgens Grapperhaus als grote mogendheid afgedaan. De Frans-Britse entente was een wanhoopsdaad en de auteur twijfelde er niet aan, dat Frankrijk zou terugkomen op dit onverstandige besluit. Op termijn was een confrontatie tussen Groot-Brittannië en Duitsland onvermijdelijk. Nederland zou er dan goed aan doen op tijd de zijde van het stamverwante Duitsland te kiezen. Daarbij speelde Grapperhaus nadrukkelijk in op de angst van Nederlanders om Nederlands-Indië aan Japan te verliezen.

Alhoewel Grapperhaus zich in 1905 als de meest actieve pleitbezorger voor een Duits-Nederlands bondgenootschap ontpopte, was hij niet de enige, die zich roerde. Met grote instemming werden de artikelen van Grapperhaus behandeld in de *DWN*. In een redactioneel artikel werden de artikelen van Grapperhaus beschreven als: '*von selbstloser Vaterlandsliebe eingegeben und von seltener Profetengabe durchleuchtet, [welche] einen Lichtstrahl in die Zukunft hineinwerfen.*'[1] Het *Utrechtsch Dagblad* haakte vanzelfsprekend weer in op deze nieuwe campagne en de hoofdredacteur Valckenier Kips gaf een interview aan de *Nieuwe Courant*, waarin hij als zijn mening te kennen gaf, dat de neutraliteitspolitiek van Nederland achterhaald was door de moderne machtsverhoudingen, die Nederland geen andere keus lieten dan een bondgenootschap met Duitsland af te sluiten.[2]

In mei en juni 1906 publiceerde de *DWN* een serie van zeven artikelen van *Hauptmann a.D.* P.S. von Rottau waarin een krachtig pleidooi werd gehouden voor een bondgenootschap tussen beide landen.[3] Rottau hield zijn lezers voor, dat Pruisen-Duitsland de afgelopen eeuwen steeds weer om zijn bestaan had moeten vechten en daar iedere keer sterker uit tevoorschijn was gekomen. Rottau was ervan overtuigd, dat het Duitse keizerrijk weer aan de vooravond van zo'n krachtproef stond, die '*blutiger*' zou zijn '*als der Siebenjährige Krieg [...], ein Kampf auf Leben und Todt*'. Mochten sommige Nederlanders het vooruitzicht een bloedige oorlog te moeten vechten aan Duitse zijde wellicht weinig aantrekkelijk vinden, dan moesten ze beseffen, dat Nederland feitelijk geen keuze had: de ondergang van Duitsland zou automatisch de ondergang van Nederland betekenen.

De houding van het *AA* tegenover deze campagne in de Nederlandse pers was tweeslachtig. In oktober 1904 had de Duitse gezant in Den Haag Von Schloezer nog geschreven, dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking afwijzend stond tegenover een Duits-Nederlandse tolunie en dat een perscampagne daarin geen verandering zou brengen. Von Schloezer had wel contacten met het pro-Duitse *Utrechtsch Dagblad* en toen de campagne voor een bondgenootschap eenmaal was begonnen gaf de gezant het *AA* in overweging Grapperhaus financieel te steunen. Of dat advies is opgevolgd is niet duidelijk. Grapperhaus stierf kort daarop (1907) aan tuberculose.[4]

---

1 *DWN*, 11-3-1905.
2 *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 98. De *Nieuwe Courant* gold als spreekbuis van de Nederlandse industrie. De krant was niet Duitsgezind, want enkele weken later werd de krant door de *DWN* aangevallen vanwege zijn anti-Duitse houding. *DWN*, 30-4, 22-10-1905.
3 *DWN*, 13-5 tot en met 24-6-1906. Over de persoon Von Rottau heb ik geen nadere gegevens kunnen vinden.
4 DZA-Potsdam 09.01, 3321, Schlözer an Bülow, 15. Oktober 1904. *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 95-99. Over de verdere contacten met de Nederlandse pers bestaan verspreide gegevens. De *DWN* was vanaf eind 1904 financiëel afhankelijk van de Duits-Rotter-

De meeste Nederlandse kranten wezen de voorstellen van Grapperhaus *cum suis* af, waarbij de liberale kranten het *Algemeen Handelsblad* en het *Vaderland* het felste waren.[1] Er is al eerder gewezen op de reactie van de historicus Blok op Lamprecht. Blok schreef in het voorjaar van 1905 een lange recensie in *Onze Eeuw* waarin hij het historische imperialisme van Lamprecht van de hand wees. De sociaaldemocratische leider P.J. Troelstra vond de steeds terugkerende debatten over de Nederlandse neutraliteit -Troelstra noemde als voorbeeld Ernst von Halle- belangrijk genoeg om er een artikel over te publiceren in het Britse tijdschrift de *National Review*. Volgens Troelstra was het opgeven van de Nederlandse neutraliteit onverantwoordelijk, omdat de Nederlandse onafhankelijkheid en neutraliteit juist een garantie waren voor de vrede in Europa.

Ook in de Duitse pers ontstond weer aandacht voor een nauwere band tussen Duitsland en Nederland. Alhoewel het aantal publikaties niet vergelijkbaar was met het grote aantal uit de periode 1899-1902, werden er toch talrijke voorstellen gedaan om een nauwere band tussen Duitsland en Nederland te realiseren.

Ernst von Halle, die inmiddels de *Nachrichtenabteilung* van het *RMA* had verwisseld voor een functie bij het *Reichsschatzamt*, pleitte in januari 1905 in de *Deutsche Wirtschaftszeitung* voor een tolunie onder Duitse leiding, waarvan naast Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Nederland en Scandinavië deel zouden uitmaken. A. Herfurth schreef in april 1905 een artikel in het *Koloniale Zeitschrift* waarin hij pleitte voor een Duits-Nederlands bondgenootschap. Volgens Herfurth was dit de enige manier waarop Nederland op termijn Nederlands-Indië kon houden. Conrad Hager brak begin 1906 in een artikel in *Die Nation* een lans voor een Duits-Nederlandse tolunie.[2]

In een poging de crisis in de *ADV* te bezweren begon Hasse in 1905 aan de publikatie van een serie brochures, waarin hij het programma van de *ADV* nog eens uiteenzette. Hasse voegde er geen nieuw ideeën aan toe. Het bestaansrecht van kleine staten werd opnieuw ontkend. Nederland diende aansluiting te zoeken bij Duitsland. Als het dat niet deed zou het zijn koloniaal bezit verliezen. Wel stelde Hasse ditmaal duidelijke prioriteiten. Overzeese expansie diende te worden vooraf gegaan door de creatie van *Grossdeutschland*.[3] Theodor Reismann Grone besteedde natuurlijk de meeste aandacht aan de *'niederdeutsche Frage'*.[4] In de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* kreeg Grapperhaus ruimte zijn opvattingen te ventileren en in een voordracht, die Reismann Grone in juni 1905 hield, constateerde hij, dat de *Weltpolitik* onder leiding van Bülow een fiasco was geworden en ook hij pleitte ervoor de aandacht voorlopig te concentreren op het bijeenbrengen van de Duitse volkeren in Europa alvorens Duitsland zich zou storten op de overzeese expansie.

Reismann Grone, Valckenier Kips, Grapperhaus en anderen hoopten de gespannen internationale situatie uit te buiten om op de een of ander manier een nauwere band te creëren tussen Duitsland en Nederland. Het enige tastbare resultaat was een bijeenkomst van de Nederlandse gezant met de Nederlandse consuls in Duitsland. Op die dag werd vrijblijvend gediscussieerd over de mogelijkheden

---

damse reder Gustav Müller. In een brief aan het AA schreef de gezant, dat Müller daardoor ook invloed had op de redactie. Von Schloezer liet er geen twijfel over bestaan, dat deze situatie zijn volle instemming had. In 1908 vroeg Prell aan het *AA* steun voor zijn *DWN*. De Duitse gezant gaf een positief advies en Prell kreeg (bescheiden) steun van het *AA*.

1 *DWN*, 8-5, 14-5 en 22-10-1905. De *DWN* sprak zelfs van een *'antideutscher Wettlauf'* en vroeg zich af of de Nederlandse pers anti-Duits was. P.J. Blok, passim.

2 F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 36f. *Algemeen Handelsblad*, 29-4-1905. *SE-NRG*, Korrespondenz 4, Die Nation.

3 E. Hasse, *Weltpolitik, Imperialismus und Handelspolitik* (München, 1908), p. 4 en 35.

4 *AA-Bonn 1-A* Niederl. Besitzungen in Asien, Bd. 9. Rheinisch- Westfälische Zeitung, 8. November 1906. Th. Reismann Grone, E. von Liebert, *Ueberseepolitik oder Festlandpolitik?* (München, 1905).

van een nauwere economische samenwerking tussen Nederland en Duitsland. Concreet resultaat had die bijeenkomst niet.[1]

Het was het laatste initiatief van Reismann Grone om de publieke opinie in Nederland te beïnvloeden. In 1906 werd het tijdschrift *Germania* opgeheven. In december 1910 gaf Reismann Grone zijn lidmaatschap van het *Algemeen Nederlandsch Verbond* op. In een bitter gestemde brief beklaagde hij zich over de koers van dit Verbond.

> *Der Verband will eine neue Rasse aufstellen, die niederländische, die sich zwischen Deutsche und Engländer stellen soll.*[2]

Dat was volgens Reismann Grone zowel etnologisch onmogelijk en politieke fout. De Nederduitse stammen hadden '*nach ihrem Blut, kein Recht sich von uns zu trennen*'. Zelfs een Groot-Nederland zou zichzelf en zijn koloniën niet kunnen verdedigen. Dat kon Nederland slechts samen met Duitsland. Voor Reismann Grone kon de *'niederdeutsche Frage'* nog slechts opgelost worden door een revolutie in Vlaanderen.[3]

9.3 DE DUITSE MILITAIRE STRATEGIE EN NEDERLAND.

Eén aspect van de Duitse politiek verdient nog nadere aandacht. Tijdens de crisis van 1904-6 hadden leidende personen in Berlijn verschillende malen serieus rekening gehouden met een oorlog. Welke consequenties zou dat hebben gehad voor Nederland? Welke militaire plannen hadden de Duitse strijdkrachten?

- Het Schlieffenplan.

De Pruisische generale staf had vanaf de jaren zeventig de meeste aandacht besteed aan een tweefrontenoorlog tegen Rusland en Frankrijk. Toen Alfred von Schlieffen in 1891 chef werd van de generale staf veranderde hij de Duitse plannen voor zo'n tweefrontenoorlog al in 1892 door de nadruk te leggen op de oorlog in het westen.[4] Von Schlieffen had een voorkeur voor een offensieve oorlogsvoering en in 1892 opperde hij voor het eerst de mogelijkheid om Frankrijk met een omtrekkende beweging via Luxemburg en België aan te vallen.[5] In augustus 1897 werd een omtrekkende beweging door België vast onderdeel van de plannen voor een aanval op Frankrijk in een tweefrontenoorlog. Aangezien volgens Schlieffen de ruimte aan de Duits-Franse grens te beperkt was, was een opmars via België noodzakelijk om op die manier om het

---

1 *AA-Bonn 1-A* Niederlande 59, Bd. 3. Der Tag, 27. Mai 1906.
2 *SE-NRG* Korrespondenz 4, Reismann Grone an das Algemeen Nederlandsch Verbond, 13. Dezember 1910.
3 *SE-NRG*, Tagebücher, Bd. 9 (1905), p. 7 en (1912), p. 5: '*Stunden Besprechungen im RMA. [...] Es drehte sich um die Flamen. Das AA ist in seiner Versteinerung vor den herrschenden Gewalten keinen Zoll zu bewegen. Ich lege da es muss Belgien revolutioniert werden.*' Binnen de marine vond men de opvattingen van Reismann Grone al te radicaal. *AA-Bonn 1-A* Belgien 63, Bd. 3, Belgische Gesandtschaft an Bülow, 28. April 1906.
4 Het volgende is grotendeels gebaseerd op Ritters werk over het Schlieffenplan. De kritiek op Ritters werk richt zich op twee punten. In de eerste plaats op Ritters strategische kritiek op het Schlieffenplan. Wij laten dit hier buiten beschouwing. Lees daarvoor bijv.: L.C.F. Turner, *The significance of the Schlieffen-plan*. In: P.M. Kennedy (ed.), *The war plans of the great powers, 1880-1914* (London, 1980), p. 199-221. Het tweede punt van kritiek richt zich tegen het feit, dat Ritter de militairen isoleert binnen de Duitse geschiedenis. De militaire planning heeft nauwelijks nog relaties met de politieke ontwikkelingen. Zie voor deze tendens in het werk van Ritter: M.C. Brands, *Gerhard Ritter en de Fuga van de Duitse Geschiedenis*. In: *Theoretische Geschiedenis*, 1985, p. 41-52. We komen hier later op terug. Al deze kritiek neemt echter niet weg, dat Ritters werk over het Schlieffenplan een uitmuntende empirische studie is, die tot op de dag van vandaag onmisbaar is.
5 G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p. 31 en 81.

Franse leger heen te trekken.[1] In het plan uit 1897 ging het nog om een beperkte omtrekkende beweging om het Franse leger in Lotharingen.

Vanaf het voorjaar van 1904 raakte, onder invloed van de internationale spanningen, het denken over de militaire strategie in een stroomversnelling. Een aantal militairen, onder wie . F. Bernhardi, Plessen, Groener en de Pruisische minister van Oorlog Von Einem, waren voorstander van een preventieve oorlog tegen Frankrijk.[2] In het leger was voor de Eerste Wereldoorlog steeds een partij, die een gunstige gelegenheid wilde uitbuiten voor Duitse machtsuitbreiding op het Europese continent en daarbij werd onder meer gedacht aan Nederland. Plessen, adjudant van de keizer, had er in december 1904 in een gesprek met Wilhelm von Schoen op aangedrongen '*Holland mit seinen Kolonien in die Hand zu bekommen, schon in Hinsicht auf die dringlich erforderliche Errichtung von Kohlenstationen*'. Generaal Bernhardi zei in maart 1907 tegen de staatssecretaris van het *AA* Heinrich von Tschirschky und Bögendorff dat Duitsland meer '*Ellenbogenfreiheit*' nodig had. Bernhardi noemde onder meer een '*Handelsabkommen mit Holland nebst Schutz- und Trutzbündnis*'. Bovendien moest België verdeeld worden tussen Nederland en Frankrijk, waarbij Duitsland de Kongo zou krijgen. Volgens Bernhardi beaamde Von Tschirschky dit alles, maar voegde eraan toe, dat Duitsland die doelen alleen na een gewonnen oorlog zou kunnen realiseren. In december 1910 sprak de barones Von Spitzemberg met Lüttwitz, een afdelingschef van de generale staf.

> *Ich sagte, ich denke mir das für die Militärs schwer, dass sie immer kampfbereit sein müssten, mit wenig Aussicht auf einen Krieg, und selbst wenn wir einen solchen siegreich bestanden hätten, gäbe es für uns keinen entsprechenden Siegespreis. Da sagte er, das sei falsch, wohl gäbe es einen, die Niederlande.*

Maar in tegenstelling tot deze militairen heeft Von Schlieffen voor zover bekend nooit aangedrongen op een preventieve oorlog en/of machtsuitbreiding van Duitsland. Von Schlieffen bleef de klassieke militair die *Gewehr bei Fuss* klaar stond voor een oorlog.[3]

Nadat in april 1904 bekend was geworden, dat Frankrijk en Groot-Brittannië de entente hadden gesloten, vroegen Bülow en Holstein aan Von Schlieffen informatie over de militaire situatie op het Europese continent, nu enerzijds Rusland door de oorlog in Oost-Azië was verzwakt, maar Groot-Brittannië en Frankrijk bondgenoten waren geworden.[4] Holstein speelde op dat moment al met de gedachte een marineschip naar Marokko te sturen en de Duitse ambassadeur in Londen Metternich werd gevraagd of Groot-Brittannië zich zou mengen in een oorlog tussen Duitsland en Frankrijk. Metternich schreef, dat Groot-Brittannië zich hoogstwaarschijnlijk niet zou mengen in een continentale oorlog.

Onder deze omstandigheden begon Von Schlieffen zijn militaire plannen opnieuw te herzien. Von Schlieffen achtte de kans, dat Groot-Brittannië zich zou mengen in een oorlog tussen Duitsland en Frankrijk niet groot. De chef van de generale staf toonde zich in 1904 optimistisch over de militaire positie van Duitsland. In juni 1904 schreef Von Schlieffen de eerste versie van een plan, dat

---

1 G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p. 39.
2 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 68, F. Bernhardi, *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben* (Berlin, 1927), p. 325f. R. Vierhaus, *Spitzemberg*, p. 526f. G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p. 44, B. Vogel, p. 165, A. Moritz, p. 213-215.
3 Ritter en Moritz zien in Schlieffen vooral een enigszins dogmatische militaire specialist. G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p. 44, A. Moritz, p. 216-224. Daartegenover bijvoorbeeld P. Rassow, *Schlieffen und Holstein*. In: *Historische Zeitschrift* (1952), p. 297-313.
4 *GP* 19-1, p. 174-7, *GP* 20-1, p. 22f en 29f, B. Vogel p. 165-7, A. Moritz p. 29-32.

uiteindelijk bekend zou worden onder de naam Schlieffenplan. Von Schlieffen schreef boven deze eerste versie de titel *'Angriffskrieg gegen Frankreich'*.[1]

Kern van het plan was een 'tijdgat' bij de mobilisatie van de legers van Frankrijk en Rusland. Duitsland en Frankrijk konden hun leger in relatief korte tijd mobiliseren, Rusland zou daarentegen meerdere weken nodig hebben. Wanneer Duitsland erin zou slagen Frankrijk te verslaan voordat de Russen hun mobilisatie hadden voltooid, zou Duitsland geen twee oorlogen tegelijk hoeven te vechten, maar twee oorlogen achter elkaar. Von Schlieffen formuleerde de kern van zijn plan als volgt:

> *Die Theorie lautet ungefähr so: Wir gehen mit allen Kräften nach Frankreich, liefern dort eine Entscheidungsschlacht, die selbstverständlich zu unsern Gunsten ausfällt, und am Abend des Schlachttages oder spätestens am nächsten Morgen stehen die Eisenbahnzüge bereit, und die Sieger rollen nach dem Osten, um an der Weichsel, der Njemen oder am Narew eine neue Entscheidungsschlacht zu schlagen.*[2]

Uitgaande van dit principe zocht Von Schlieffen een manier om Frankrijk in een korte oorlog te verslaan. Na de zomermanoeuvres van 1904 was Von Schlieffen tot de overtuiging gekomen, dat het Duitse leger met een beperkt aantal divisies het Franse leger aan de Duits-Franse grens kon opvangen, waardoor veel soldaten ingezet konden worden voor een grootschalige omtrekkende beweging door België.[3]

Bij het begin van de eerste Marokko-crisis in april 1905 rekenden Holstein en Bülow er nog steeds op dat Groot-Brittannië afzijdig zou blijven in geval van een oorlog tussen Duitsland en Frankrijk. Von Schlieffen gaf deze overtuiging in de loop van 1905 op, maar alhoewel hij nog wel schaafde aan zijn plan, veranderde hij het plan niet, omdat hij de Britse hulp aan Frankrijk niet bijzonder hoog inschatte en hij er bovendien van uitging, dat Groot-Brittannië de oorlog tegen Duitsland slechts zou opgeven, indien Duitsland erin slaagde Frankrijk te verslaan. Eind 1905 had Von Schlieffen een nieuwe versie van zijn plan geschreven. Het plan van december 1905 kreeg de titel: *'Krieg gegen das mit England verbündete Frankreich'*.[4] De versie van december 1905 gold in zekere zin als het testament van Von Schlieffen voor zijn opvolger Helmuth von Moltke jr., die in januari 1906 zijn functie overnam.

Onderdeel van het Schlieffenplan was een doortocht door de Nederlandse provincie Limburg.[5] Dat wil zeggen, dat de Nederlandse neutraliteit zou worden geschonden. Von Schlieffen ging ervan uit, dat Nederland slechts symbolische of in het geheel geen tegenstand zou bieden. Terwijl Von Schlieffen bijvoorbeeld rekende met een omsingeling en belegering van Antwerpen, waarvoor hij meerdere divisies reserveerde, rekende hij bij Nederland slechts op een doortocht, waarbij oudere soldaten van de *Landwehr* zouden worden achtergelaten voor de bezetting van Maastricht en het bewaken van de aanvoerlijnen.[6] In de versie van

---

1 G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p. 43.
2 Geciteerd uit: G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p. 70.
3 G. Ritter, p. 44.
4 A. Moritz, p. 60-72, P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 276. G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p 175-178.
5 De tekst van het Schlieffenplan (versie december 1905) is afgedrukt in: G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p. 145-160. J.A. Fortuin, *Nederland en het Schlieffenplan*. In: *Militaire Spectator* (1980), p. 21-35.
6 Er is. geen duidelijkheid over de rol die militaire informatie over de plannen van de andere partij speelde bij de eigen defensievoorbereidingen. Volgens onbevestigde bronnen baseerde Von Schlieffen zijn verwachting dat Nederland zich niet zou verzetten tegen een doortocht door Limburg op kennis van de Nederlandse verdedigingsplannen en uitlatingen van hoge Nederlandse militairen, die erop duiden dat Nederland zich niet teweer zou stellen tegen een Duitse doortocht door Limburg. Dergelijke uitspraken van Nederlandse militairen zijn inderdaad bekend, alhoewel niet bewezen is dat ze Von Schlieffen ter ore zijn gekomen. Bij gebrek aan

december 1905 schreef Von Schlieffen, dat België zich waarschijnlijk zou verdedigen en Luxemburg slechts zou protesteren. Over Nederland schreef de Pruisische stafchef:

> *Die Niederlande erblicken in dem mit Frankreich verbundenen Engeland nicht weniger ein Feind wie Deutschland. Ein Abkommen wird sich mit ihnen erzielen lassen.*[1]

Toen Moltke jr. in januari 1906 de functie van Von Schlieffen overnam, nam de nieuwe chef van de generale staf ook het Schlieffenplan over.[2] Moltke jr. schreef -waarschijnlijk begin 1906- in de kantlijn van het plan van zijn voorganger, bij de passage waar Von Schlieffen had geschreven, dat hij verwachtte, dat er een overeenkomst met Nederland was te bereiken:

> *Wenn unsere Diplomatie das fertigbringt, ist ein grosser Vorteil erreicht. Wir brauchen die holländischen Bahnen. Holland als Bundesgenosse wäre von unschätzbarem Wert'.*

Dat duidt erop dat Moltke jr. op dat moment nog uitging van een doortocht door de Nederlandse provincie Limburg en dat er nog geen contact was geweest met de Nederlandse regering om afspraken te maken over de Nederlandse houding in geval van een Duitse doortocht door de Nederlandse provincie Limburg.

Het zou nooit komen tot afspraken met de Nederlandse regering. Moltke jr. schrapte korte tijd later de doortocht door de Nederlandse provinicie Limburg en

---

troepen voorzagen de Nederlandse mobilisatieplannen in de meeste scenario's in een concentratie van het Nederlandse leger boven de grote rivieren. Door de legerwetten van Kool (1901) nam het aantal dienstplichtigen gestaag toe en in 1905 kon een vierde divisie worden geformeerd. Door deze groei was een grotere spreiding van het Nederlandse leger bij mobilisatie mogelijk. De historicus W. Klinkert constateert rond dezelfde tijd een kentering in het denken over de verdediging. Er werd besloten tegen iedere schending van het Nederlands grondgebied op te treden. De Duitse generale staf ging er uiterlijk zomer 1911 vanuit dat Nederland zich zou verzetten tegen een Duitse doortocht door Limburg. De Nederlandse minister van oorlog N. Bosboom beweerde in zijn memoires, dat Nederland vanaf 1907 op de hoogte was van het Schlieffenplan. Volgens de historicus C. Smit ging het daarbij om de versie waarin sprake was van een doortocht door Limburg. Het is niet bekend of dat nog invloed had op de Nederlandse verdedigingsplannen. J.A. Fortuin, p. 25-7. W. Klinkert, p. 295-305 en 391-402. N. Bosboom, *In moeilijke omstandigheden* (Gorinchem, 1933), p. 23. C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 2, p. 5.

1 G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p. 148. Het idee om geheime afspraken te maken met Nederland was niet zo irreëel als het op het eerste gezicht lijkt. In 1906-7 werden gesprekken gevoerd tussen Moltke jr. en Deense militairen, waarbij de Duitsers mondeling toezeggingen kregen over de houding van Denemarken in geval van een Europese oorlog. Britse militairen poogden in dezelfde periode afspraken te maken met België, maar de Belgen bleven uiteindelijk vasthouden aan hun neutraliteit. Ook de Zwitserse generale staf had in 1907 een geheime overeenkomst met Moltke jr. afgesloten, na gesprekken tussen Moltke jr. en de stafchef van het Zwitserse leger Theopil von Sprecher von Bernegg, inhoudende dat het Zwitserse leger onder Duits commando zou komen, als bij een Frans-Duitse oorlog het Franse leger de Zwitserse neutraliteit zou schenden. De Zwitserse historicus E. Bonjour benadrukt dat deze afspraak pas in werking zou treden na een schending van de Zwitserse neutraliteit en na de instemming van de Zwitserse Bondsraad. Kortom: strikt genomen waren deze afspraken volgens Bonjour geen breuk met de Zwitserse neutraliteit. Daar staat tegenover dat er uitsluitend met de stafchef van het Duitse en Oostenrijks-Hongaarse leger afspraken waren gemaakt en niet met Franse en Italiaanse militairen.F. Krieger, p. 296. P. Herre, *Die kleinen Staaten*, p. 108f en 114f. H. Lademacher, *Belgien*, p. 305-316. F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 322. I. Geiss, *Julikrise und Kriegsausbruch* (Hannover, 1963-4), Bd. 2, p. 622. E. Bonjour, Bd. 2, p. 109-121.

2 E. von Moltke (Hrsg.), *Generaloberst Helmuth von Moltke, Erinnerungen, Briefe, Dokumente, 1877-1916* (Stuttgart, 1922), p. 17 en 429. De publikatie was al eerder gepland, maar vlak voor het verschijnen kreeg Steiner bezoek van de Pruisische gezant te Stuttgart en een Pruisische generaal, die Steiner verzochten het werk niet te publiceren. Uiteindelijk verscheen het boek later en in een gekuiste versie. J.C.G. Röhl, *1914: Delusion or design?* (London, 1971), p. 37f. De onthulling van delen van het oorspronkelijke Schlieffenplan in het boek van E. von Moltke vormde voor A.S. de Leeuw in 1936 aanleiding te veronderstellen, dat Schlieffen zijn inschatting -'*Ein Abkommen mit ihnen wird sich erzielen lassen.*'- baseerde op de houding van Kuyper, die als pro-Duits te boek stond. Uit de publikatie van Ritter over het Schlieffenplan uit 1956 bleek dat er nooit afspraken waren gemaakt met de Nederlandse regering. A.S. de Leeuw, p. 59-73. G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p. 148.

werkte in plaats daarvan een plan uit, waardoor de belangrijke vesting Luik in korte tijd kon worden veroverd. Indien deze aanval slaagde hoefde het Duitse leger niet door Limburg te trekken.[1]

Wanneer precies Moltke jr. de plannen heeft veranderd is niet bekend. Toen de zaakgelastigde Kühlmann in een brief aan het *AA* in november 1908 suggereerde, dat Duitsland en Nederland wellicht geheime afspraken zouden moeten maken over de Nederlandse houding in geval van een oorlog tussen Duitsland en Frankrijk en/of Groot-Brittannië, kon Moltke jr. het *AA* mededelen, dat het Duitse leger in geval van een oorlog, wel België, maar niet Nederland zou aanvallen.[2] Moltke jr. voerde twee argumenten aan om Nederland met rust te laten. Hij rekende met militaire tegenstand van Nederland en Moltke jr. hoopte, dat Duitsland via Nederland nog goederen kon importeren.

> *Ein feindliches Holland im Rücken könnte bei dem Vormarsch des deutschen Heeres nach Westen von verhängnisvollen Folgen sein. (...) Ferner wird es für uns von grösster Bedeutung sein, in Holland ein Land zu haben, dessen Neutralität uns Ein- und Zuführen gestattet. Es muss unsere Luftröhre bleiben, damit wir atmen können.*[3]

- De plannen van de marine.

De Duitse marine begon na het Krugertelegram uit januari 1896 voor het eerst plannen te maken voor een mogelijke oorlog tegen Groot-Brittannië.[4] Binnen enkele jaren zou de voorbereiding van een oorlog tegen Groot-Brittannië de meeste aandacht vragen van de Duitse marine.

Het eerste geïmproviseerde plan van de chef van de *Admiralstab* Von Diederichs van maart 1896 voorzag in een verrassingsaanval op de Theems--monding bij het uitbreken van een Duits-Engelse oorlog. Deze herhaling van de 'Tocht naar Chatham' uit 1667 werd in stoutmoedigheid nog overtroffen door een plan, dat admiraal Von Knorr op 31 mei 1897 aan de keizer voorlegde. Dit plan voorzag in de onmiddellijke aanval op en de vernietiging van de Britse *Reserve Fleet*. Aansluitend, voordat de superieure *Mediterranean Fleet* in de thuiswateren was teruggekeerd, moest de invasie van Engeland volgen. Von Knorr rekende twee weken de tijd te hebben voor deze hele operatie. Voorwaarde voor het welslagen van een snelle invasie in Groot-Brittannië was het gebruik van Antwerpen en de delta van de Schelde als uitvalsbasis en daarvoor waren of bondgenootschappen met Nederland en België of een snelle bezetting van Antwerpen en de delta van de Schelde noodzakelijk.

---

1 Het is niet bekend of -indien de aanval op Luik zou mislukken- Moltke jr. alsnog voor een doortocht door Limburg had gekozen. Er is geen noodplan bekend waarin is voorzien in een doortocht door Limburg. Onwaarschijnlijk is dat zeker niet.

2 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 112-5. Misschien was het *Schlieffen-plan* al veranderd in december 1907. Een indicatie daarvoor is, dat de keizer bij gelegenheid van zijn bezoek aan Nederland zei dat '*ich mein Leben dafür einsetze, dass unsere Länder in Frieden sich entwickeln können*'. *GP*, Bd. 23, p. 564. In zijn autobiografie schrijft de historicus F. Meinecke, dat de Duitse gezant Kühlmann hem in de zomer van 1915 vertelde dat het de Duitse militaire attaché Renner was geweest die er voor de oorlog met succes op had aangedrongen de doortocht door Limburg uit de Duitse militaire plannen te schrappen. F. Meinecke, *Strassburg - Berlin -Freiburg, 1901-1919* (Stuttgart, 1949), p. 219.

3 Geciteerd uit: G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, 179f. Zie ook: p. 71. Schlieffen werkte na zijn pensionering in 1906 nog regelmatig nieuwe versies uit van zijn plan. Hij ging er na 1905 vanuit, dat Nederland zich zou verdedigen, maar trok daaruit andere conclusies dan Moltke jr. In volgende varianten van zijn plan besteedde hij steeds meer aandacht aan de aanval op Nederland. In 1911 schreef hij een variant, waarbij de omtrekkende beweging tot Nijmegen werd uitgebreid. In december 1912 reserveerde hij zelfs twee divisies voor een snelle aanval door Midden-Nederland in de richting van de Waterlinie. Deze plannen werden niet overgenomen door Moltke jr. G. Ritter, *Der Schlieffenplan*, p. 77f, 83, 181-188 en 196.

4 Het volgende is gebaseerd op: P.M. Kennedy, *The development of German naval operations plans against England, 1896-1914* In: *English historical review* (1974), p. 48-76. P.M. Kennedy, *Tirpitz England and the second navy law of 1900: a strategical critique* In: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* (1970), p. 33-57.

De keizer keurde dit drieste plan goed en gaf opdracht aan leger en marine gezamenlijk de details van het plan uit te werken. L. Schröder, een officier van de *Admiralstab*, reisde in opdracht van de marine in juli en augustus 1897 door Nederland en België om de situatie in ogenschouw te nemen.[1] In november 1897 legde Schröder een uitgewerkt plan voor aan de *Admiralstab*. Volgens dit plan zouden meer dan 10.000 soldaten vanuit zee in Zeeland moeten landen, terwijl tegelijkertijd vanuit Duitsland twee legerkorpsen door Limburg en Brabant naar Antwerpen en Zeeland moesten doorstoten.[2]

Binnen de marine bestonden grote twijfels over de uitvoerbaarheid van dit plan. De stafofficieren vroegen zich ten eerste af of Duitsland met deze verrassingsaanval de Britse marine daadwerkelijk kon overrompelen, in de tweede plaats of Frankrijk niet zou reageren, en in de derde plaats of een aanval op de Lage Landen niet zou leiden tot de bezetting van Nederlands-Indië door Groot-Brittannië. Maar de grote domper kwam toen Von Schlieffen in december 1897 het plan van Schröder onuitvoerbaar noemde. De chef van de generale staf zag geen mogelijkheid in twee weken de Scheldemonding te bezetten en een invasiemacht naar Groot-Brittannië over te zetten. En zelfs indien dat zou lukken dan zou dat leger zijns inziens bijna zeker afgesneden worden van het continent. Von Schlieffen verwees in dat verband naar de ervaringen van Napoleon in Egypte in 1798. Na enkele moeizame pogingen om gesprekken tussen marine en leger op gang te brengen, werden de plannen voor een invasie van Groot-Brittannië ad acta gelegd.

Een neveneffect van deze episode was, dat de marine zijn aanvalsplan tegen Nederland uit 1885 verving. Plannen, zoals het aanvalsplan tegen Nederland van 1885 genoten geen hoge prioriteit. De *Admiralstab* hield zich met dergelijke plannen bezig als vingeroefening en om voorbereid te zijn op alle eventualiteiten, hoe onwaarschijnlijk deze ook mochten zijn. Voor het nieuwe aanvalsplan tegen Nederland werd informatie verzameld door de militaire attaché in Brussel. Bovendien verzamelde het marineschip *Stein* tijdens een tocht langs de Nederlandse en Belgische kust gegevens over de kustwateren en de verdedigingswerken van Nederland.[3]

In maart 1898 had Schröder het nieuwe aanvalsplan tegen Nederland voltooid.[4] In de inleiding schetste Schröder kort, dat de operatie tegen Nederland hoogstwaarschijnlijk een nevenoperatie zou zijn in een groter conflict en dat een snelle overrompeling van Nederland in een dergelijke situatie noodzakelijk zou zijn. Schröder voorspelde, dat het Duitse leger grote problemen zou krijgen met de Nederlandse verdediging, die bestond uit een combinatie van forten, versterkingen, inundaties en marineschepen. Die marineschepen konden door hun geringe diepgang op de vele binnenwateren varen en zo steun geven aan het Nederlandse leger. Bij zulke moeilijke omstandigheden liep de Duitse opmars het gevaar te stagneren. Daartegenover zou een gecombineerde operatie van het Duitse leger en marine de beste kansen op succes hebben. Schröder werkte een aanval op Den Helder uit, die gevolgd moest worden door een landing van twee Duitse divisies in Noord-Holland, die dan Amsterdam zouden moeten bezetten, waarna Nederland de strijd zou opgeven.

In de zomer van 1897 was Tirpitz staatssecretaris van Marine geworden. Onder leiding van Tirpitz begon de Duitse marine aan een grootschalige expan-

---

1 *BAM-Freiburg* RM 5, 1666, Reise des Korvettenkapitäns Schröder nach Holland Belgien und England, Juli-August 1897.
2 J. Steinberg, *A German plan for the invasion of Holland and Belgium, 1897.* In: *The Historical journal* (1963), p. 107-119.
3 Klinkert noemt in zijn dissertatie meerdere bezoeken van Duitse marineschepen aan de Nederlandse kust in deze periode. Uit het aanvalsplan van Schröder blijkt echter, dat alleen het marineschip *Stein* informatie verzamelde voor het aanvalsplan. W. Klinkert, p. 327.
4 *BAM-Freiburg* RM 5, 1666. Het *Angriffsplan* van maart 1898 telde maar liefst 98 pagina's, meer dan bijvoorbeeld het hele Schlieffenplan van het leger.

sie van de vloot. De nieuwe Duitse vloot werd geconcentreerd in de Noordzee en er werd voorlopig gekozen voor een defensieve strategie tegenover de Britse vloot.[1]

Uit alle plannen had de Duitse marine de conclusie getrokken, dat de kleine maritieme buren van Duitsland, Denemarken en Nederland, voor de Duitse marine van grote waarde konden zijn. Dat was voor Tirpitz een belangrijke motief om bij de keizer en in de regering te pleiten voor het aangaan van nauwe militaire en economische banden met Nederland en Denemarken. Als Duitsland geen afspraken zou kunnen maken met Denemarken, moest het Duitse leger, volgens de marine, in geval van een oorlog met Groot-Brittannië Denemarken en Zuid-Zweden bezetten, zodat de vloot zich veilig kon terugtrekken in de Oostzee. De Duitse marine kon dan naar believen via het Kaiser Wilhelm Kanaal of het Skagerrak offensief optreden op de Noordzee. Als er geen afspraken gemaakt konden worden met Nederland en België, dan diende de neutraliteit van deze landen in geval van een oorlog niet te worden geschonden. De Duitse marine hield rekening met een blokkade van de Britse vloot en in een dergelijk geval konden Nederland en België fungeren als doorvoerlanden, waarlangs Duitsland toch nog goederen van overzee kon invoeren.

Er is al beschreven, dat deze strategie in 1904-5 in duigen viel, omdat het leger niet mee wilde werken aan de bezetting van Denemarken en Zuid-Zweden, omdat dit troepen en aandacht afleidde van de, volgens de generale staf, cruciale veldtocht tegen Frankrijk. Vanaf 1905 koos de marine, ondanks voortdurende interne discussies over meer offensieve operaties, voor een concentratie van de vloot in de Duitse Bocht. Een gevolg van die keuze was aandacht voor de versterking van de Duitse Noordzeekust. Dat betekende onder meer de versterking van Borkum en meer aandacht voor het Eems-Dollard estuarium. We komen in een later stadium terug op de verdere consequenties die dat had voor de Duits-Nederlandse betrekkingen.

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk, dat er nauwelijks sprake was van coördinatie tussen leger en marine in het Duitse keizerrijk. Groot-Brittannië had het *Committee of Imperial Defence* ingesteld, dat tenminste op politiek terrein voor enige coördinatie zorgde. In Nederland werkten marine en leger ook bij het uitwerken van de plannen samen.[2] In Duitsland was de keizer, opperbevelhebber van leger en marine, de aangewezen persoon om het beleid van leger en marine te coördineren, maar op dat punt faalde de keizer volkomen. Leger en marine hebben nooit zelf het initiatief genomen om een gezamenlijke strategie uit te werken. Aangezien de marine het leger nodig had voor een bezetting van Zuid-Scandinavië, maar het leger geen maritieme ondersteuning nodig had bij zijn veldtocht tegen Frankrijk, won het leger de competentieslag en was de marine gedwongen de plannen aan te passen.

---

1 Voor de marine hadden de overzeese steunpunten tot het voltooien van de vloot een beperkte militaire waarde. Volgens de marine dienden steunpunten te worden verworven om politieke en economische redenen. *AA-Bonn 1-A* Deutschland 167, Bd. 1, Denkschrift Vize-Admiral von Knorr, 1. Juli 1898.

2 Voorbeelden van de werkwijze van de *Committee of Imperial Defence* zijn te vinden in: *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 213-6 en 219. W. Klinkert, p. 324-6. W. Deist, *Kaiser Wilhelm II als oberster Kriegsherr*. In: J.C.G. Röhl, *Ort*, p. 33f.

9.4 ISOLEMENT.

De Duitse buitenlandse politiek in de periode 1906-9 werd gekenmerkt door stagnatie en aarzeling.[1] De keizer hield onverkort vast aan de *Weltpolitik*. Aangezien Wilhelm II besliste over iedere benoeming en hij geen man was die constructieve kritiek waardeerde, bewezen veel politici en diplomaten lippendienst aan de *Weltpolitik* om hun carrière niet te schaden. Maar de invloed van de keizer verminderde door schandalen, zoals de processen over homosexualiteit tegen Kuno von Moltke en Philipp von Eulenburg in 1907 en 1908, het interview van de keizer met de *Daily Telegraph* in oktober 1908 en het minder bekende maar zeker zo schadelijke interview met de Amerikaanse journalist W.B. Hale in de zomer van 1908. Tezelfdertijd verminderde ook de invloed van Bernhard von Bülow. Het functioneren van de de Duitse buitenlandse politiek was, zeker onder Bülow, sterk afhankelijk van een harmonieuze samenwerking tussen keizer en rijkskanselier. Dat was na 1906 steeds minder het geval. De rijkskanselier liet de invulling van de buitenlandse politiek steeds meer over aan het *AA*.

Het *AA* was weliswaar verantwoordelijk voor de uitvoering van het buitenlandse beleid, maar bijvoorbeeld de bouw van de vloot onttrok zich aan de invloed van het *AA* en dat beperkte weer de mogelijkheden van het *AA*. Het *AA* kon bovendien maar moeilijk een politieke lijn uitzetten, omdat er na 1906 constant personele wisselingen plaatsvonden. In januari 1906 overleed Richthofen aan een hartaanval. Enkele maanden later nam Holstein ontslag, wat een gevoelig verlies was voor het *AA*. De opvolger van Richthofen, Von Tschirschky und Bögendorff, bleef slechts anderhalf jaar in ambt, onvoldoende tijd om een eigen politiek gestalte te geven. Toen hij werd opgevolgd door Wilhelm von Schoen, was dat voor de onderstaatssecretaris van het *AA* Von Mühlberg, die zich gepasseerd voelde, reden om overplaatsing naar een diplomatieke post te vragen. Daarmee verdween opnieuw een ervaren man, die gold als steunpilaar van Bülow. Von Schoen bleek een beter diplomaat dan politicus en bij de crisis over Bosnië-Herzegovina in 1908 werd Kiderlen-Wächter teruggehaald naar het *AA* om de crisis te beteugelen.

In de *Wilhelmstrasse* heerste na de conferentie in Algeciras een gedeprimeerde sfeer. Kiderlen-Wächter had het in november 1908 over een '*kümmerlicher Zustand; jeder Botschafter und Gesandte tut was er will*' en een half jaar later schreef hij sarcastisch, dat men het *AA* op deze manier wellicht beter onbemand kon laten. Een minderheid, waaronder Holstein en de ambassadeur Anton Monts, verviel in de rol van Cassandra.[2]

De *Weltpolitik* was feitelijk vastgelopen, maar de stagnatie aan de top voorkwam een heroriëntatie, zodat het uiteindelijke resultaat een curieuze mengeling was van ad hoc beleid en het voortzetten van lijnen, die waren uitgezet bij de start van de *Weltpolitik*. Duitsland probeerde de relatie met Groot-Brittannië te verbeteren en het wantrouwen bij de buurstaten weg te nemen door een *goodwill*-offensief. De regering hekelde herhaaldelijk de radicale nationalistische pressiegroepen. Tezelfdertijd nam de Rijksdag echter nieuwe wetten aan waardoor ook Duitsland slagschepen van het formaat van de Britse *Dreadnought* kon gaan bouwen. Nauwelijks iemand vroeg zich af of dat nog wel een politiek doel diende, maar daarmee begon een openlijke bewapeningsrace tussen Groot-Brittannië en Duitsland en het Duitse keizerrijk wees iedere overeenkomst over beperking van de bewapening af. Onderwijl bleven de nationalistische pressiegroepen in

---

1 Voor het volgende zie: K. Lerman, p. 148ff. N. Rich, vol. 2, p. 757ff. R. Vierhaus, *Spitzemberg*, p. 472, 497f en 503. F. Fischer, *Kaiser Wilhelm II. und die Gestaltung der deutschen Politik vor 1914*. In: J.C.G. Röhl, *Ort*, p. 259-284, aldaar p. 260f.
2 E. Jäckh, Bd. 2, p. 16, 18-20 en 30.

Duitsland hun onbezonnen toekomstscenario's colporteren. In de Rijksdag was de regering aangewezen op partijen, waarin deze pressiegroepen een grote stem hadden en de regering aarzelde niet samen te werken met de nationalistische pressiegroepen, wanneer dat in haar kraam te pas kwam, zoals tijdens de rijksdagverkiezingen van 1907.[1]

Dat onder dergelijke omstandigheden het wantrouwen in de buurlanden steeds weer werd aangewakkerd was nauwelijks verwonderlijk. In augustus 1907 sloten Groot-Brittannië en Rusland een verdrag waarbij de koloniale geschillen tussen beide landen in Azië werden opgelost. De *Weltpolitik* was voor een niet onbelangrijk deel gefundeerd op de veronderstelling, dat Rusland en Groot-Brittannië gescheiden werden door onoverbrugbare tegenstellingen. Die veronderstelling werd nu door de feitelijke ontwikkelingen weerlegd. Duitsland -al sinds de conferentie van Algeciras *ausgekreist* uit het concert van de grote Europese machten- had geen effectief politiek antwoord op deze ontwikkelingen.[2]

De aandacht van het *AA* richtte zich vanaf 1905 enkele jaren op Scandinavië. Na het einde van de Krimoorlog hadden Groot-Brittannië en Frankrijk in 1855 en 1856 de grenzen van Scandinavië gegarandeerd en had Rusland de grenzen van Scandinavië erkend. Door de ontbinding van de personele unie tussen Noorwegen en Zweden in 1905 vervielen deze oude verdragen en was een nieuwe ordening van de Scandinavische verhoudingen noodzakelijk.[3]

Tussen de grote mogendheden begon een ingewikkeld diplomatiek schaakspel om invloed in Scandinavië. In 1855 en 1856 was Pruisen geen partij geweest bij Scandinavische verdragen, maar na 1905 wilde Duitsland partij zijn bij de nieuwe verdragen als een bevestiging van zijn status als grote mogendheid. Het diplomatieke schaakspel eindigde met de ondertekening van de Oostzee- en Noordzeeconventie in april 1908. Bij dat laatste verdrag was ook Nederland partij. Omdat deze verdragen een goed inzicht bieden in de houding van het *AA* ten opzichte van de kleine buurlanden ten noorden en noordwesten van het Duitse keizerrijk wordt hier enige aandacht besteed aan het verloop van die onderhandelingen. Bülow had de uitgangspunten van de Duitse politiek ten aanzien van Scandinavië in juni 1905 als volgt geformuleerd:

> *Dort annexionistischen Ideen nachzuhängen wäre töricht und würde (weil verfrüht) nur Misstrauen erwecken.*[4]

Duitsland moest '*bei allen dreien Sympathien erwecken, allen dreien immer näher kommen*'.

Groot-Brittannië zou graag hebben gezien, dat de Scandinavische landen nauw zouden samenwerken, waardoor een Scandinavisch machtsblok zou ontstaan, dat een zeker tegenwicht kon vormen tegen machtige buren als Rusland en Duitsland. Duitsland was geen voorstander van hechte Scandinavische samenwerking, maar prefereerde een apart verdrag tussen de grote mogendheden en elk van de Scandinavische landen, waardoor Duitsland in de bi-

---

1 K. Lerman, p. 169. G. Eley, p. 254ff.
2 P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 441ff. De term *ausgekreist* is afkomstig van de historicus K. Hildebrand. Het voor de Eerste Wereldoorlog in de Duitse pers veel gebruikte woord *Einkreisung* suggereerde, dat Duitsland te maken had met een agressieve anti-Duitse coalitie. Dat was een foutieve inschatting van de situatie. Veel Duitsers onderschatten het wantrouwen, dat ze met de *Weltpolitik* hadden veroorzaakt in het buitenland. Voor de nationalistische pressiegroepen was de *Einkreisung* natuurlijk weer een rechtvaardiging voor bewapening en expansionistische plannen. K. Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik*, p. 35f.
3 Voor het volgende zie: F. Lindberg, passim
4 Geciteerd uit: F. Lindberg, p. 31.

laterale contacten met zijn Scandinavische buren zijn overwicht tot gelding kon brengen.

Daarbij werd het keizerrijk geholpen door de verdeeldheid van de drie Scandinavische landen. Denemarken was gedwongen zeer sterk rekening te houden met de wensen van Duitsland, Noorwegen wilde een door de grote mogendheden gegarandeerde neutrale status en de Zweedse regering overwoog een nauwere aansluiting bij Duitsland om zo een tegenwicht te creëren tegen de latente dreiging van Rusland.[1]

Wilhelm II koesterde al langer de wens nauwere banden met Zweden te realiseren en Von Tschirschky, die gold als een vertrouweling van de keizer, deed zijn best Duitsland tot partij te maken bij de nieuwe verdragen over Scandinavië en tegelijk een bondgenootschap met Zweden tot stand te brengen.[2] De Duitse regering had om dat eerste doel te bereiken geheime afspraken gemaakt met Rusland om samen te werken in de Scandinavische politiek.

In de zomer van 1907 opperde Rusland het plan, de verdragen uit 1855 en 1856 te vervangen door verdragen waarin de Oostzeestaten elkaars territorium zouden garanderen. Daarmee zou de Britse en Franse bemoeienis met het gebied rond de Oostzee verdwijnen. In het verdrag van 1855 en 1856 was ook bepaald dat Rusland geen militaire basis mocht bouwen op de tot het Russische territorium behorende Åland eilanden aan de ingang van de Botnische Golf. Rusland wilde, dat dat verbod zou worden opgeheven.

Aangezien de Åland eilanden aan de ingang van de Botnische Golf op enkele uren varen van Stockholm lagen, zag Zweden in een Russische militaire basis op deze eilanden een grote bedreiging. De Zweedse regering wendde zich voor steun naar Berlijn en binnen de politieke top werd serieus gedacht over een politieke aansluiting bij Duitsland.[3] De Duitse regering gaf echter geen steun aan Zweden, omdat zij ervan uitging, dat Zweden op termijn toch geen andere keus bleef dan de fortificatie van de Åland eilanden te accepteren en de Duitse regering wilde de samenwerking met Rusland niet op het spel zetten. Dat was een beoordelingsfout. Toen de Zweedse publieke opinie lucht kreeg van de zaak, keerde de stemming zich zowel tegen Rusland als Duitsland en richtte de hoop zich op Groot-Brittannië, dat werd herontdekt als de traditionele beschermer van de kleine mogendheden in Europa. Onder druk van de Britse regering liet de Rusland het plan voor een militaire basis op de Åland eilanden vallen.

Met de Oostzeeconventie bereikten de Duitse regering weliswaar, dat zij meer invloed kreeg in Scandinavië en dat de Britse en Franse invloed verminderde, maar Duitsland verloor veel *goodwill* bij de Zweedse bevolking. Een samengaan met Duitsland, zo dat na deze ervaring nog overwogen werd, was voor de Zweedse regering onder deze omstandigheden niet meer te verdedigen in het parlement. Toch was de Scandinavische politiek over het geheel genomen voor Duitsland een succes. In november 1907 werd een verdrag getekend, waarin de neutraliteit van Noorwegen werd gegarandeerd door Groot-Brittannië, Frankrijk, Rusland en Duitsland. In april 1908 tekenden Zweden, Denemarken, Rusland en Duitsland de Oostzeeconventie. Niet alleen was Duitsland bij beide verdragen partij, maar bovendien was Groot-Brittannië geen partij bij de Oostzeeconventie. Tenslotte waren de Scandinavische landen geen onderlinge

---

1 Met name de politiek uiterst actieve Zweedse kroonprins Gustav en de Zweedse minister van buitenlandse zaken Trolle vreesden, dat Scandinavië net zoals Polen een eeuw eerder, verdeeld zou worden tussen de grote mogendheden. Om dat te voorkomen, zochten ze een bondgenootschap met Duitsland. F. Lindberg, p. 10 en 194. *P. Herre, Kleine Staaten*, p. 104-155.

2 K.A. von Müller, *Hohenlohe Denkwürdigkeiten*, p. 102-110. Von Tschirschky gold als een protegé van de keizer, maar zou in de loop van 1907 ruzie krijgen met de keizer en in het najaar van 1907 overgeplaatst worden naar Wenen. K. Lerman, p. 187-194. F. Lindberg, p. 82-4 en 148f. Von Schoen, de opvolger van Von Tschirschky, toonde geen interesse voor een bondgenootschap met Zweden.

3 F. Lindberg, p. 150-161.

verplichtingen aangegaan en ook dat was een succes voor de Duitse politiek. Gemeten aan de *Weltpolitik* bleef de Duitse politiek natuurlijk achter bij de verwachtingen en dat verklaart de geringe waardering in Duitsland voor de kleine stappen van het *AA*.

Intussen had Duitsland aandacht gekregen voor zijn kleine westerburen. In juni 1907 had Lucien Wolf, een Brits journalist, het idee geopperd, dat de staten, die gelegen waren aan de Noordzee elkaar in een verdrag zouden beloven de status-quo in het gebied rond de Noordzee te handhaven.[1] Dat idee was door Gottlieb von Jagow, *vortragender Rat* op het *AA*, overgenomen. Als een van de belangrijkste motieven noemde hij:

> *Durch die Garantie des Status quo in Holland würde ein Moment des Misstrauens gegen uns (vermeintliche Annexionsgelüste betreffs Holland) beseitigt werden.*[2]

Nu was een andere Duitse benadering van Nederland beslist geen overbodige luxe. De herhaalde discussies over een nauwere band tussen beide landen hadden slechts geleid tot polarisatie in de Nederlandse samenleving, waarbij een kleine groep pro-Duits was en de meerderheid indifferent of afwijzend stond ten opzichte van plannen de banden met Duitsland aan te halen. Met name de liberalen hadden zich afkerig getoond van een nauwere band met het conservatieve Duitse keizerrijk. De discussies hadden geen enkel praktisch resultaat, maar zaaiden wel wantrouwen tegen Duitsland. De Nederlandse regering diende terdege rekening te houden met dat wantrouwen, zoals bleek uit de herhaalde interpellaties in de Tweede Kamer. Na Algeciras stelde Nederland zich gereserveerd en formeel op tegen het Duitse keizerrijk.[3]

Daarom reageerden Von Tschirschky, diens opvolger Von Schoen en Bülow enthousiast op het voorstel van Von Jagow. De Duitse regering hoopte, dat door de Noordzeeconventie het wantrouwen in Nederland en Denemarken jegens Duitsland zou verminderen.[4] In oktober 1907 werd het oordeel van de Duitse ambassadeur in Londen, Metternich over het plan voor een Noordzeeconventie, gevraagd. Metternich oordeelde positief over dit plan. Naar zijn mening zou hierdoor inderdaad het Nederlandse wantrouwen tegen Duitsland afnemen, waardoor een proces van toenadering tussen Duitsland en Nederland mogelijk werd gemaakt. Aan het einde van dat proces verwachtte de Duitse ambassadeur een paradoxale uitkomst:

> *Mit wachsendem Zutrauen Hollands auf uns und dem daraus entstehenden Annäherungswünsche wird die Stabilität der Kräfteverteilung in der Nordsee, worauf der Wortlaut des Vertrags zielt, erschüttert werden und der Status quo zu unseren Gunsten eine Aenderung erfahren.*[5]

Belangrijk was daarom, dat het geplande verdrag geen hindernis zou worden voor een toekomstige toenadering tussen Duitsland en zijn kleine buurstaten. Metternich zag op dat punt geen bezwaren in het verdrag. Bovendien loste de Britse

---

1 F. Lindberg, p. 102f.
2 *GP*, Bd. 23, p. 466.
3 Die reserve bleek vaak uit kleine kwesties. In 1906 wilde Nederland niet samen met Duitsland afspraken maken om het internationale anarchisme in de gaten te houden. Toen de Duitsers vroegen of drie Duitse torpedoboten ter gelegenheid van de opening van de haven Krefeld via de Rijn naar Duitsland mochten varen, beriep Nederland zich op internationaal recht en weigerde de doorvaart. *C*. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 103-105. W.P. Fuchs, *Friedrich von Baden*, Bd. 4, p. 638.
4 *GP*, Bd. 23, p. 467. W. von Schoen, p. 54.
5 *GP*, Bd. 23, p. 488.

regering dat probleem voor Duitsland op. Tijdens de onderhandelingen bracht de Britse regering ter sprake, dat er eventueel problemen konden ontstaan, wanneer twee staten met wederzijdse instemming gebied zouden ruilen, zoals in 1890 met Helgoland was gebeurd. De Duitse regering zag onmiddellijk een goede kans om bilaterale afspraken buiten de bepalingen van het verdrag te houden en het *AA* antwoordde, dat dergelijke afspraken vanzelfsprekend buiten de bepalingen van het verdrag dienden te vallen. De Duitse regering was opgelucht, toen Groot-Brittannië daarmee instemde en de hele problematiek verder onaangeroerd bleef.[1]

Op 5 november kreeg de Duitse gezant in Den Haag de opdracht Van Tets van Goudriaan en Wilhelmina in vertrouwen in te lichten over het voornemen van de Duitse regering een Noordzeeconventie voor te stellen. Von Schloezer kreeg eveneens de opdracht de reactie van de Nederlandse regering te polsen. Daardoor was het gevaar gebannen, dat Groot-Brittannië Duitsland voor zou zijn met een soortgelijk initiatief en met de eer zou gaan strijken.[2]

Van Tets en Wilhelmina consulteerden Gevers, de Nederlandse gezant in Berlijn, en de vermaarde jurist Tobias Asser, lid van de Raad van State.[3] Asser had enige bezwaren en adviseerde een afwachtende houding aan te nemen, maar Gevers was uiterst positief. Op 2 december schreef hij aan Van Tets:

> Hoe meer ik nadenk over het Duitsche voorstel, des te dieper vestigt zich bij mij de overtuiging dat hier een unieke gelegenheid wordt geboden de grondslagen van het staatkundig bestaan van ons vaderland te versterken, zonder de minste concessie onzerzijds. Of eene zoo gunstige gelegenheid later ooit terugkeert, is twijfelachtig, want zij is een gevolg van de politieke gesteldheid van den dag. De niet zonder succes door Koning Eduard gevolgde staatkunde heeft hier ontegenzeggelijk een gevoel van "isolement" te weeg gebracht en zonder eenigen twijfel zou de Keizer er juist nu prijs op stellen met Engeland een schikking tot stand te brengen, welke gemeenschappelijkheid van belangen verkondigt op een of ander politiek gebied. "*L'Allemagne serait prête à bien des concessions pour pouvoir pénétrer dans le système d'ententes de L'Angleterre*" hoorde ik onlangs een collega zeggen. Blijkt dus, na rijp beraad, het Duitse voorstel voor ons nuttig en aannemelijk, dan moeten m.i. wij "*zugreifen*".[4]

Van Tets liet de Duitse gezant weten, dat de koningin niet kon beslissen over deze belangrijke kwestie en had daarmee tijd gewonnen. De Duitsers hadden graag het plan voor een Noordzeeconventie ter gelegenheid van het bezoek van Wilhelm II aan Nederland begin december 1907 officieel meegedeeld. Dit bezoek -het is reeds eerder aan de orde geweest- stond geheel in het teken van het *goodwill*-offensief, waarmee de Duitse regering de buurstaten bestookte. Aangezien de Britse en Duitse regering nog onderhandelden over de deelname van Frankrijk aan de Noordzeeconventie was dat niet mogelijk. Eind december 1907 waren deze inleidende schermutselingen achter de rug en konden de officiële onderhandelingen beginnen. We kunnen die onderhandelingen, die voornamelijk juridisch-technisch van aard waren, hier buiten beschouwing laten.[5]

---

1 *GP*, Bd. 23. p. 523-6. F. Lindberg, p. 231f.
2 *GP*, Bd. 23, p. 493f.
3 Voor de Nederlandse reactie, zie: *C.* Smit (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1907-1914 (Rijksgeschiedkundige publikatiën 106)* (Den Haag, 1961) p. 163-171. J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 1, p. 430.
4 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 171.
5 Een belangrijk deel van *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914* en *GP*, Band 23 zijn gewijd aan de Noordzeeconventie. Zie verder: C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 153-162.

Op 23 april, op dezelfde dag, dat in Petersburg de Oostzeeconventie werd ondertekend, ondertekenden de regeringen van Duitsland, Denemarken, Frankrijk, Groot-Brittannië, Nederland en Zweden de Noordzeeconventie in Berlijn.

De Noordzeeconventie en het bezoek van de keizer pasten in een breed scala van activiteiten van de Duitse regering, die erop gericht was het wantrouwen jegens Duitsland te verminderen. Bülow deed zijn best bij de tweede Haagse Vredesconferentie in de herfst van 1907 te vermijden, dat Duitsland net zoals bij de eerste Haagse Vredesconferentie het geval was geweest opnieuw internationaal een slechte pers kreeg. Het keizerrijk presenteerde zich als voorstander van internationale arbitrage. Dat was overigens geen succes, want de meeste aandacht ging uit naar afspraken over de beperking van de bewapening en op dat punt bleef de Duitse regering zich hard opstellen.[1] De Duitse regering probeerde ook de nationalistische pressiegroepen enigszins te beteugelen. De radicale leider van de *Flottenverein* August Keim werd door Tirpitz in 1908 uit het *Flottenverein* gezet en de Duitse ambassadeur in Washington viel in een rede de *ADV* aan, waarna tussen regeringsgetrouwe en panduitse pers enige tijd harde woorden vielen.[2]

In een interview met *De Telegraaf* in mei 1909 verzekerde Bülow nog eens, dat Duitsland geen annexatie van Nederland nastreefde. Bülow zou letterlijk gezegd hebben: '*Wir Deutsche wünschen nur mit Ihrer Nation in engster Freundschaft zu leben*'.[3] Op een meer bescheiden schaal poogde ook de Duitse gezant met behulp van de Duitse gemeenschap in Nederland zijn steentje bij te dragen tot de verbetering van de Duits-Nederlandse betrekkingen. Hij vormde een commissie onder voorzitterschap van de uit Duitsland afkomstige Leidse filoloog E.F. Kossmann met als doel door middel van culturele uitwisseling de verstandhouding tussen de beide volkeren te verbeteren.[4]

Von Schoens hoop, de verhitte gemoederen in Europa tot bedaren te brengen door de betrekkingen tussen Duitsland en de kleine buurstaten te verbeteren bleek ijdel.[5] De sleutel voor goede verhoudingen in Europa lag niet in Kopenhagen en Den Haag, maar in Londen en Petersburg. Al na korte tijd werd de politiek van Von Schoen achterhaald door de crisis rond Bosnië-Herzegovina vanaf oktober 1908. Daarmee verdween de aandacht voor Nederland in Berlijn. Symptomatisch was het feit, dat Duitsland de oude traditie van het absenteïsme van de Duitse gezant in Den Haag in ere herstelde. Felix von Müller, vanaf januari 1908 gezant in Den Haag, was vaak lange tijd afwezig, omdat hij als secretaris voor Bülow werkte. In Nederland bleven de resultaten van het *goodwill*-offensief van Duitsland mager. De Duitse diplomaten waren niet ontevreden over het bezoek van de keizer in december 1907, maar De Beaufort schreef in zijn dagboek:

> De koningin is naar het schip gegaan aan de Handelskade om den keizer te ontvangen; dit is niet overeenkomstig den regel dat een vrouw nooit een man gaat afhalen. Het schijnt dat de Duitsche gezant hierop heeft aangedrongen met het oog op de hoge plaats die de gast innam en ook de burgemeester van Amsterdam het heeft gevraagd, omdat hij begreep dat het volk wel zoude juichen wanneer de keizer met de koningin in een rijtuig zat, maar minder of niet als de keizer alleen met den prins reed.[6]

---

1 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 297-299 en 346. C. Smit, *Nederland en de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 133-136. L. Albertini, vol. 1, p. 187.
2 G. Eley, *Reshaping the right*, p. 267-279. *AA-Bonn 1-A* Deutschland 169, Bd. 2, passim.
3 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 115f.
4 *DWN*, 19-7 en 18-10 1908. Ten aanzien van Denemarken resulteerde dat onder meer in een mildere politiek jegens de Deense minderheid in Sleeswijk. F. Krieger, p. 296f.
5 W. von Schoen, p. 54.
6 J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 1, p. 416.

Inderdaad was niet iedereen overtuigd van de vredelievende intenties van Wilhelm II. In het *Vaderland* verscheen ten tijde van het bezoek van de keizer een spotprent waarbij Wilhelm II, omringd door militairen, op de kade stond. Tegen een matroos, die een kist met het opschrift 'annexatieplannen' van boord droeg, zei de keizer: 'Neen, breng dat maar weer aan boord. Dat kan ik hier niet gebruiken'.[1]

De relatie tussen beide landen bleef moeizaam. In september 1909 deed de Nederlandse gezant Gevers zelfs een ongebruikelijke stap. Geheel privé gaf hij tegenover onderstaatssecretaris Stemrich als zijn mening te kennen, dat als Nederland niet op iets meer tegemoetkomendheid kon rekenen, hij niet zou kunnen voorkomen dat er in Nederland een groeiende onvrede met Duitsland zou opkomen.[2]

Dat het Duitse streven naar ontspanning maar beperkt succes had, had twee oorzaken. De eerste oorzaak van algemene aard is hierboven al behandeld. De Duitse buitenlandse politiek bleef tweeslachtig. Enerzijds een vredesoffensief, maar tegelijkertijd speelde Duitsland de hoofdrol in een wapenwedloop en weigerde over wapenbeheersing te praten. Voor het Nederlandse publiek was het niet duidelijk hoe invloedrijk de agressieve pressiegroepen waren, die bleven hameren op de noodzaak van expansie en bewapening. De tweede oorzaak lag in de bilaterale relatie. Die relatie werd steeds meer overschaduwd door twee specifieke kwesties: de invoering van Rijntollen en een grensregeling in het Eems-Dollardgebied. Deze twee problemen zullen in de volgende hoofdstukken uitgebreid aan de orde komen. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk wordt eerst een poging gedaan de rol van Bernhard von Bülow in de *Weltpolitik* te verduidelijken.

9.5 BERNHARD VON BÜLOW EN DE *WELTPOLITIK*.

Uit de drie voorafgaande hoofdstukken blijkt, dat Bülow een cruciale rol speelde in de *Weltpolitik*. De diplomaat Bernhard von Bülow was in 1894 door Philipp Eulenburg onder de aandacht van de keizer gebracht als kandidaat voor de post van staatssecretaris van het *AA*. Wilhelm II was al snel zo enthousiast over Bülow, dat hij hem al in december 1895 '*mein Bismarck*' noemde.[3] Vanaf april 1897 stuurde de keizer aan op vervanging van Marschall von Bieberstein door Bülow. Eind juni kreeg Bülow het aanbod staatssecretaris te worden. Hij vroeg enkele weken bedenktijd, omdat hem inmiddels duidelijk was geworden, dat de keizer erop rekende, dat hij zou breken met de voorzichtige buitenlandse politiek van zijn voorgangers. Op een vakantieadres bestudeerde Bülow wekenlang dossiers. Dit onderzoek leidde blijkbaar tot de overtuiging, dat hij de verantwoording voor het buitenlandse beleid op zich kon nemen en in de herfst van 1897 werd Bülow staatssecretaris van het *AA*.[4]

Bülow adopteerde in december 1897 bij zijn eerste rede in de Rijksdag de *Weltpolitik* en populariseerde de *Weltpolitik* vervolgens met pakkende slogans. Die slogans waren overigens bij nadere beschouwing even welluidend als nietszeggend. Bülow introduceerde bijvoorbeeld het gevleugelde begrip '*Platz an der Sonne*' en in een variatie op Heinrich Heine zei hij:

---

1 *AA-Bonn 1-A* Preussen 1, 4dd. Zie verder: *DWN*, 20-10 t/m 22-12 1907. *SEG*, 1907, p. 301.
2 *BA-Koblenz R 43f* 18-1, Aufzeichnung Stemrich, 18. September 1909.
3 J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck*, p. 158. Reeds in 1892 schreef Eulenburg aan keizer Wilhelm II: '*Wer sich Bülows Wissen und Können auf politischem Gebiet verschliesst, ist ein Neidhammel, nichts anderes*'. *EK*, Bd. 2, p. 799.
4 P. Winzen, Bülows Weltmachtkonzept (Boppard am Rein, 1977), p. 63-74. J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck*, p. 229-235.

Die Zeiten, wo der Deutsche dem einen seiner Nachbarn die Erde überliess, dem anderen das Meer und sich selbst den Himmel reservierte (...) diese Zeiten sind vorüber.[1]

Wat was echter Bülows concrete bijdrage tot de *Weltpolitik*? Er is eerder gesteld, dat de *Weltpolitik* vier onderdelen had. In de eerste plaats wilden de *Weltpolitiker* een grote vloot bouwen. Daarbij speelde Bülow een belangrijke rol. Samen met Tirpitz loodste hij in 1898, 1900 en 1908 de wetten door de Rijksdag, die de bouw van de Duitse vloot mogelijk maakten. In de tweede plaats dienden de Duitse staatsburgers, die buiten Duitsland woonden, Duitse ondernemingen, die buiten Duitsland actief waren, en Duits kapitaal, dat buiten Duitsland geïnvesteerd was, nauwer te worden verbonden met het vaderland. Bülow heeft meegewerkt aan talrijke maatregelen, die een nauwere band moesten bewerkstelligen tussen Duitsland en de Duitse gemeenschappen en ondernemingen in het buitenland: scheepvaartlijnen werden gesubsidieerd, de Duitse regering was betrokken bij de bouw van een net van onderzeese telegraafkabels en de Duitse diplomaten in Nederland poogden bij de Duitse gemeenschap in Nederland de verbondenheid met Duitsland te versterken. In de derde plaats moest Duitsland een groter koloniaal bezit verwerven. Onder Bülow verwierf het Duitse keizerrijk Kiautsjou, de Carolinen en Samoa. Met de Britse regering werd in augustus 1898 afspraken gemaakt over de verdeling van de Portugese koloniën en in het geheim zocht Duitsland een maritiem steunpunt in Zuidoost-Azië. Bülow legde er echter steeds de nadruk op, dat de koloniale expansie niet moest leiden tot een confrontatie met de Verenigde Staten of Groot-Brittannië. Daardoor raakte de koloniale expansie al snel in het slop. In de laatste plaats diende Duitsland zijn positie op het Europese continent te versterken. Met name op dat punt is het onduidelijk of de politiek van Bülow wel overeenstemde met de *Weltpolitik* en daar zullen we in deze paragraaf nadere aandacht aan besteden.

Bülow wenste de traditionele band tussen de kleine staten in Noordwest-Europa en Frankrijk en Groot-Brittannië te verzwakken en nauwe banden creëren tussen Duitsland en zijn kleine buurlanden. Met name Groot-Brittannië gold als de garantiemacht voor de onafhankelijkheid van de kleine staten op het Europese continent. Aan de vooravond van de Boerenoorlog in 1899 wees Bülow de Nederlandse regering steeds weer op de agressieve intenties van Groot-Brittannië tegen de Boerenrepublieken in de hoop zo een verwijdering tot stand te brengen tussen Nederland en Groot-Brittannië. Bij de Oostzee- en Noordzeeconventie in 1908 liet Duitsland duidelijk blijken de rol van garantiemacht in Noordwest-Europa te ambiëren.

Daarbij had Duitsland een hindernis te overwinnen. Groot-Brittannië en Frankrijk golden door hun parlementaire regeringssysteem in de politiek dominante liberale kringen in de kleine staten van Noordwest-Europa als ideologisch verwante staten terwijl het conservatieve Duitse keizerrijk op weinig sympathie kon rekenen. Bülow was een overtuigd aanhanger van de Pruisisch-monarchale regeringsvorm en hij wilde op dat punt beslist geen concessies doen. De rijkskanselier ging er terecht vanuit, dat de conservatieve krachten in de kleine buur-

---

1 W. Massow (Hrsg.), *Fürst Bülows Reden* (Leipzig, s.a), p. 35f. Zie ook p. 99f, 169f, 203 en 227. B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 1, p. 415f. H. Heine, *Deutschland. Ein Wintermärchen* (Stuttgart, 1979), p. 24:

Franzosen und Russen gehört das Land,
Das Meer gehört den Britten,
Wir aber besitzen im Luftreich des Traums
Die Herrschaft unbestritten.

landen het meeste sympathie koesterden voor Duitsland en de Duitse diplomaten cultiveerden daarom de contacten met de conservatieve kringen in de kleine Noordwesteuropese landen. Dat gold in het bijzonder voor de contacten met de hofkringen, die in de ogen van Bülow bolwerken van conservatisme waren. Bülow besteedde veel zorg en aandacht aan de dynastieke contacten en hij beschouwde bijvoorbeeld het huwelijk van Wilhelmina met de Duitse prins Heinrich von Mecklenburg-Schwerin als een succes voor de Duitse buitenlandse politiek.[1]

Voor de *Weltpolitiker* was toenadering echter niet voldoende. Zij wensten dat er uiteindelijk verdragen zouden worden afgesloten, waardoor de kleine buurlanden van Duitsland formeel aan Duitsland werden gebonden. Nederland en de andere kleine staten dienden door tolunies en militaire verdragen satellietstaatjes van Duitsland te worden. Dat was het programma van theoretici als Schiemann, Delbrück, Schmoller en Dehn, maar ook van Tirpitz en Wilhelm II. In een van zijn marginalia schreef Wilhelm II, dat hij het idee van een Duits-Nederlandse tolunie '*stets vertreten habe*'.[2]

Nog extremer waren de eisen van de *ADV*, die streefde naar de vorming van een *Grossdeutschland*, waarin alle etnische Duitsers verenigd moesten worden. Nederland zou in hun optiek een Duitse deelstaat moeten worden. Om *Grossdeutschland* zou nog eens een stelsel van satellietstaten moeten worden gevormd. Nu was het verwarrende, dat zowel de *Weltpolitiker* als de *ADV* iedere toenadering tussen Duitsland en zijn kleine buurstaten toejuichten, omdat zij ervan uitgingen, dat dit een eerste stap kon zijn, die uiteindelijk zou leiden tot de realisatie van hun programma. De *ADV* maakte zelf propaganda voor een Duits-Nederlandse tolunie en een militair bondgenootschap en keizer Wilhelm II deed zijn uiterste best de banden met Nederland aan te halen.

De vraag is of ook Bülow, die zich profileerde als voorstander van de *Weltpolitik*, de toenadering tot Nederland als een eerste stap zag naar een nauwere band. Wilde Bülow Nederland en andere kleine staten in Noordwest-Europa als satellieten aan Duitsland binden? Bülow heeft op dit punt altijd een tweeslachtige houding aan de dag gelegd. Een annexatie wees hij herhaaldelijk af. In een brief aan de kroonprins schreef hij in oktober 1908 dat Duitsland weinig kon winnen door de gewelddadige incorporatie van kleinere buurlanden, omdat dat slechts tot een versterking van de centrifugale krachten in het keizerrijk zou leiden. In zijn memoires schreef hij:

> *Sollten wir kleine Nachbarstaaten gewaltsam zum Anschluss zwingen? Sollten wir den alten Reichsfeinde neue hinzufügen?*[3]

Nederland had volgens Bülow bestaansrecht als een zelfstandige natie:

> *Sie haben sich aber schon vor Jahrhunderten freiwillig vom Deutschen Reich getrennt und sich immer gegen jede nähere wirtschaftliche, politische oder gar militärische Verbindung mit Deutschland gesperrt, was ihnen von ihrem Standpunkt aus auch auch gar nich übel zu nehmen ist.*[4]

---

1 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 63. Het Duitse keizerrijk hechtte ook op de Balkan veel aan dynastieke politiek. F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 416.
2 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 10.
3 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 1, p. 26. Zie ook : Bd. 2, p. 412.
4 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 1, p. 472. Zie ook : p. 157: Bülow betreurde de scheiding tussen Nederland en het Duitse Rijk wel. In navolging van zijn grote voorbeeld Treitschke, schreef Bülow met weemoed over de teloorgang van het Middeleeuwse Duitse keizerrijk en de vele tegenslagen die daarna voor Duitsland gevolgd waren. Hij laakte de politiek van het huis Habsburg, waardoor Zwitserland en Nederland van het keizerrijk waren afgestoten.

Bülow was omzichtig wat betreft een Duits-Nederlandse tolunie of een bondgenootschap. Aandringen bij Nederland op onderhandelingen over een Duits-Nederlandse tolunie of een bondgenootschap was volgens Bülow slechts contraproduktief. In het voorjaar van 1898 wilde hij geen debat over een Duits-Nederlandse tolunie initiëren. Toen de *ADV* er in de zomer van 1899 in was geslaagd de discussie over een Duits-Nederlandse tolunie op gang te brengen, hield Bülow zich zoveel mogelijk afzijdig. Maar hij was wel op de hoogte van de opinie's en de activiteiten van de *ADV* en hij deed geen enkele poging de *ADV* op dit punt op andere gedachten te brengen, terwijl hij dat bij andere gelegenheden wel had gedaan.

Pas nadat het debat in de eerste maanden van het jaar 1900 in de Duitse pers steeds negatievere reacties in Nederland ontlokte, greep Bülow in en probeerde de discussie af te remmen. Bülow had intussen zijn eigen benaderingswijze. Uit maart 1900 stamt de al eerder geciteerde brief van keizer Wilhelm II aan koningin Wilhelmina, waarin de keizer schreef, dat in de toekomst na de voltooiing van de Duitse vloot '*Oraniens und Brandenburgs Banner auf allen Wassern nebeneinander wehen*'. Het concept van deze brief was opgesteld door het *AA* en deze brief is een voorbeeld van de invloed, die Bülow in de eerste jaren na de eeuwwisseling had op Wilhelm II. Bülow, die in oktober 1900 rijkskanselier was geworden, zou tot 1906 de machtigste man zijn in de Duitsland.

In de keizerlijke marginalia is na 1900 een omslag te zien, die is terug te voeren op Bülow. Aanvankelijk wilde de keizer de discussie over een tolunie tussen Duitsland en Nederland vanuit Duitsland stimuleren: '*Das ist ja sehr interessant! (...) Auf diese Kerbe wollen wir auch schlagen*!' Later werd Wilhelm II voorzichtiger. Hij verbood het bijvoorbeeld de Duitse consuls in Nederland zich in het debat over een Duits-Nederlandse tolunie te mengen. Bülow deed het voorkomen, dat hij zich achter het keizerlijke standpunt stelde. In werkelijkheid zou het wel eens omgekeerd kunnen zijn geweest. Bülow had de keizer langzaam overtuigd van het heilloze van de discussie in de pers.

In het voorjaar van 1902 liet Bülow zich positief uit over een postunie tussen Duitsland en Nederland. Toen dat in de pers kwam, verklaarde Bülow zich een voorstander van dat idee, maar ontkende dat hij daarbij politieke oogmerken had. Dat is de enige keer, dat Bülow zich openlijk identificeerde met een concreet politiek doel ten aanzien van Nederland, dat door de aanhangers van de *Weltpolitik* op de agenda was geplaatst.

In juni 1905 schreef Bülow over de Duitse politiek ten aanzien van Scandinavië, dat Duitsland toenadering moest zoeken, maar dat annexionistische plannen dwaas ('*töricht*') waren en slechts wantrouwen wekten. Opmerkelijk genoeg schreef hij daarbij tussen haakjes ('*weil verfrüht*').[1] Deze woorden zijn typerend voor Bülow: annexaties werden niet principieel afgewezen, maar als zij te vroeg kwamen werd de toenaderingspolitiek doorkruist.

Bülow gaf wel een richting aan ('*immer näher*'), maar hij formuleerde geen concreet doel. Hij propageerde een *Weltpolitik*, zonder doelen te formuleren. Bülow wist op die manier, zonder in conflict te komen met de voorvechters van de *Weltpolitik* en de *völkische* nationalisten de politiek ten aanzien van de kleine buurstaten naar eigen inzicht in te vullen. Het is geen wonder, dat Bülow zijn tijdgenoten en latere historici in verwarring wist te brengen. Wilde Bülow slechts goede banden met de kleine buurstaten van Duitsland en was zijn vage retoriek slechts bedoeld om de publieke opinie en de keizer te vriend te houden of was de toenadering slechts een eerste stap die moest leiden tot een situatie,

1 Geciteerd uit: F. Lindberg, p. 31.

waarin de kleine buurstaten formeel satellieten zouden zijn geworden van het Duitse keizerrijk? Was Bülow een man zonder principes of doelen, die slechts met de stroom wenste mee te zwemmen, die niemand voor het hoofd wenste te stoten en die slechts zijn positie wenste te behouden, zoals sommigen in het keizerrijk en velen later veronderstelden? Recent wordt deze interpretatie verdedigd door de historicus W.J. Mommsen, die in dat verband de term *'Scheinimperialismus'* gebruikt.[1] Tirpitz en de keizer zagen daarentegen in Bülow een medestander en volgens Eulenburg streefde Bülow naar een grote continentale liga met Duitsland en Rusland als kern. Voor een oplossing van dit enigma moeten we kijken naar de dieperliggende overtuigingen van Bülow.[2]

Bülow was een groot bewonderaar van de grote nationalistische historicus Treitschke en van de Duitse *Nationalökonomen* Schmoller en Wagner.[3] In navolging van Schmoller en Wagner was Bülow ervan overtuigd, dat de internationale politiek ondergeschikt was aan historische processen en demografische en economische ontwikkelingen. De demografische en economische ontwikkelingen deden bij Bülow de overtuiging postvatten, dat het Britse Imperium op zijn retour was. In maart 1902 schreef Bülow aan de Duitse ambassadeur in Londen:

> *Die Zeit läuft für Russland, nicht für England, und jede englische Konzession an Russland beschleunigt nur den Niedergang des englischen Prestige in Asien und Europa.*[4]

Bovendien was er volgens Bülow een diepe en onoverbrugbare belangentegenstelling tussen Groot-Brittannië en Rusland.[5] Bülow hield serieus rekening met een gewapende confrontatie tussen deze staten. Volgens Bülow was dit antagonisme voor Duitsland een zegen: *'Je schärfer der Gegensatz zwischen Russland und England, um so besser für uns'*.[6] In een van zijn brieven noemde Bülow een oorlog tussen deze mogendheden zelfs *'ein Ziel, aufs innigste zu wünschen'*.[7]

---

1 Zie bijvoorbeeld: R. Vierhaus, *Baronin Spitzemberg*, p. 398f en 428. Dat is ook de overheersende mening van de ruim twintig historici en oud-ambtenaren en regeerders die zich in 1931 uitlieten over de memoires van Bülow. F. Thimme, *Front wider Bülow*. W.J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat*, p. 300f en 332f.

2 *EK*, Bd. 3, p. 2025 en 2115. Driekwart eeuw later zijn historici nog altijd verdeeld over Bülow. De Bülow-biografe Katherine Lerman is van mening, dat Bülow geen programma had voor de buitenlandse politiek. Bülow wilde de monarchie stabiliseren en de buitenlandse politiek diende vooral als binnenlands bindmiddel. Daarentegen zijn de Bülow-biograaf Peter Winzen en Paul Kennedy van mening, dat Bülow een buitengewoon ambitieus programma had voor de buitenlandse politiek. De vloot en een bondgenootschap met Rusland vormden de hoekstenen van een programma, waardoor Duitsland een veel grotere rol kon gaan spelen in de internationale politiek. K.A. Lerman, *Courtier*, p. 21 en 248-258. Zie met name noot 105 op p. 270 . P. Winzen, p. 427-434.

3 P. Winzen, p. 25f. K.D. Barkin, p. 220. B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 285f. In de privé-papieren van Bülow bevinden zich twee notitieboeken met meer dan 150 bladzijden aantekeningen, waaruit blijkt, dat Bülow zich waarschijnlijk begin jaren tachtig redelijk serieus heeft verdiept in de studie van de economie. Met Schmoller zou Bülow later ook persoonlijk contact onderhouden. *BA-Koblenz* NL 16/150-2. Tirpitz en Bülow waren beide grote bewonderaars van Treitschke. Het is niet zonder belang, dat er na de dood van Treitschke in 1896 een Treitschke-*hausse* ontstond. Veel geschriften van Treitschke (o.a. brieven en college's) werden voor het eerst uitgegeven of herdrukt. Een groot publiek kon kennisnemen van Treitschkes anti-Britse opvattingen, zijn pleidooien voor koloniale expansie, voor de bouw van een vloot en voor een Duits-Nederlandse tolunie.

4 *EK*, Bd. 3, p. 1973. *GP*, Bd. 17, p. 149.

5 B. Vogel, p. 118-123. Barbara Vogel spreekt zelfs van *'das Dogma von der Unmöglichkeit eines russisch-englischen Ausgleichs'*. *GPH*, Bd. 3, p. 494. Zie ook: A. Hillgruber, *Deutsche Russlandpolitik 1871-1918: Grundlagen-Grundmuster-Grundprobleme*. P. Winzen, p. 53 en 58.

6 *EK*, Bd. 3, p. 1552f.

7 *EK*, Bd. 3, p. 1626. Uit de privé-correspondentie van Bülow blijkt dat hij soms zeer rabiate opvattingen ventileerde. In één brief schreef Bülow, dat Duitsland na de volgende oorlog met Frankrijk Parijs net zo moet behandelen als de Romeinen eens Carthago hadden behandeld. Peter Winzen hecht aan deze privé-ontboezeminigen grote betekenis voor de politiek van Bülow. Ik

Onder die omstandigheden deed Duitsland er volgens Bülow verstandig aan zich vriendelijk edoch gereserveerd tegen beide machten op te stellen. Terwijl Groot-Brittannië neerging en Frankrijk stagneerde, was Duitsland een land, dat zich demografisch en economisch razendsnel ontwikkelde. Bülow extrapoleerde de door hem geconstateerde ontwikkelingen: Duitsland was een opkomende en Groot-Brittannië een neergaande macht. Hij voegde daar zijn postulaat van de onverzoenlijke Russisch-Engelse tegenstelling aan toe. Het resultaat was een voor Duitsland unieke kans. Wanneer Duitsland kon voorkomen voortijdig betrokken te raken bij de Russisch-Engelse confrontatie, zou Duitsland op termijn automatisch de grote winnaar worden. In de woorden van Bülow: *'Die Hauptsache sei ruhig abwarten, die Dingen reifen lassen'*.[1]

Het enige wat nodig was was een kundige regie. Dit concept van de *freie Hand* verborg de verwachting, dat het keizerrijk als het ware vanzelf meer macht in de schoot zou vallen. Zijn economisch en historisch determinisme gaf Bülow een onverstoorbaar optimisme in weerwil van slechte politieke ontwikkelingen. In juli 1908 schreef Bülow, dat de oorzaak van het wantrouwen tegen Duitsland gelegen was '*in der fortgesetzten Erstärkung seiner wirtschaftlichen und damit auch politischen Kraft.(...) Frankreich geht militärisch wie nach Volkskraft eher zurück. (...) Für uns läuft -schon aus dem biologischen Grunde der in Frankreich bekanntlich nahezu stationären, bei uns aber im ganzen noch immer zunehmenden Bevölkerungsvermehrung- die Zeit. (...) Uns bleibt demgegenüber nur übrig, unsere bisherige Politik der Geduld und Vorsicht fortzusetzen.*'[2] Ook na zijn ontslag bleef Bülow optimistisch en hij was ervan overtuigd dat de *triple entente* geen oorlog met de driebond zou riskeren aangezien de Russische leiding na de oorlog met Japan en de revolutie van 1905 geen nieuwe oorlog wilde riskeren en Groot-Brittannië geen confrontatie met de Duitse vloot wenste.[3]

Bülow maande steeds weer tot geduld en zelfbeheersing en wees erop, dat de tijd in het voordeel van Duitsland werkte. Bülow was een fel tegenstander van verdragen over wapenbeheersing. In juni 1908 schreef hij: '*Vereinbarungen, die auf eine Einschränkung unserer Wehrmacht hinauslaufen, sind für uns unter keinen Umständen diskutierbar*'. Dergelijke overeenkomsten konden volgens Bülow slechts remmend werken op de toekomstige machtsontplooiing van het Duitse keizerrijk.[4] De *Weltpolitik* van Bülow was geen *'Scheinimperialismus'*. Bülow was niet van plan miljarden uit te geven voor bewapening en de Duitse bevolking een rad voor de ogen te draaien met retoriek, met uiteindelijk geen ander doel dan het behoud van de macht. Bülow was ijdel, ambitieus en opportunistisch, maar zeker ook intelligent genoeg om in te zien dat een dergelijke politiek als een boemerang zou gaan werken. De fout van Bülow was dat hij een te groot vertrouwen had in een economisch en historisch

---

ben van mening, dat dit grotendeels papieren genadeloosheid is, die eerder duidt op een zwak karakter, maar geen directe gevolgen heeft gehad voor het beleid. P. Winzen, p. 25-35. Voorbeelden: *EK*, Bd. 1, p. 389f, 470f en 685. Bd. 2, p. 1432. *GPH*, Bd. 3, p. 213-6. Tijdens de eerste maanden van de Eerste Wereldoorlog ontpopte Bülow zich als een voorstander van een radicale machtsverschuiving in Europa. Hij wenste die '*völlige Schwächung von Frankreich, eine strategisch wirklich günstige Grenze, Ausfallhäfen gegen England*'. F. Frhr Hiller von Gärtringen, *Bülows Denkwürdigkeiten*, p. 48f. In oktober 1914 sprak Hans Delbrück met Bülow. Delbrück pleitte voor matiging van Duitse zijde bij de toekomstige vrederegeling. Daarop zou Bülow hebben geantwoord: '*Wo so riesige Opfer an Gut und Blut gebracht worden sind, muss auch entsprechend die Forderung sein*'. A. Thimme, *Hans Delbrück als Kritiker der Wilhelminischen Epoche* (Düsseldorf, 1955)., p. 119n.

1 *EK*, Bd. 3, p. 1524f. P. Winzen, p. 51. *EK*, Bd. 1, p. 257. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 225-7. Het idee van de op handen zijnde neergang van het Britse Imperium leefde rond de eeuwwisseling ook zeer sterk in Groot-Brittannië zelf. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 306ff.

2 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 326-330.

3 F. Thimme (Hrsg.), *Front wider Bülow*, p. 201f.

4 B. von Bülow, *Denkwürdgkeiten*, Bd. 2, p. 329. Instructief zijn in dat verband ook de instructies die Bülow in juni 1899 opstuurde naar Phillip Zorn, een van de Duitse delegatieleden op de eerste Vredesconferentie in Den Haag. *BA-Koblenz* NL 206, Bülow an Zorn, 2. Juni 1899.

determinisme en uiteindelijk deed hij inderdaad weinig anders meer dan zich vast te klampen aan de macht.

Bülow ontwierp geen plan voor de inlijving van Nederland of de Nederlandse koloniën. Hij dicteerde geen campagnes voor een tolunie of een militair bondgenootschap tussen Duitsland en Nederland. Bülow verbond zich vrijblijvend met de *Weltpolitik* en probeerde nauwere banden tot stand te brengen met de kleine buurlanden, zonder concrete doelen te formuleren. Bülow stond aan de zijlijn, corrigeerde en wachtte af. Uiteindelijk, zo was de verwachting van Bülow, waren de kleine staten in Noordwest-Europa gedwongen zich te arrangeren met het steeds machtiger Duitse keizerrijk. Bülow verwachtte de kleine buurstaten eens te kunnen vangen in een fuik van Duitse economische en demografische dynamiek enerzijds en langzame politieke verwijdering van de westerse democratieën anderzijds. In april 1899 had Bülow een gesprek met de Nederlandse gezant in Berlijn. Hij gaf Van Tets van Goudriaan uitleg over de sympathie van Wilhelm II voor Nederland en vervolgde:

> Gij lieden, zult aan die gunstige gezindheid, wanneer zulks onverhoopt noodig mocht zijn, gerust en met goeden uitslag kunnen appeleeren. Na een korte pauze voegde de heer Von Bülow, als ware hij bevreesd te groote toezegging te hebben gedaan, aan het voorafstaande toe: natuurlijk *müssen wir aber unsere Weltpolitik machen.*[1]

Bülows politiek jegens de kleine buurstaten had drie zwakke punten. In de eerste plaats was er een politieke verwantschap tussen de beide grote democratieën in West-Europa en de kleine staten in Noordwest-Europa die veel sterker was dan Bülow inschatte. Ondanks enig onbehagen met de parlementaire democratie in oudliberale en christelijk-historisch kringen ontwikelde Nederland zich gestaag verder in de richting van een parlementaire democratie. Het keizerrijk kon niet op een brede sympathie rekenen in de Nederlandse samenleving en de Duitse diplomaten wisten deze tendens niet te keren.

De Duitse diplomaten in Nederland hadden traditioneel goede contacten met de behoudende krachten in de Nederlandse samenleving: naast het hof en de aristocratie politici als De Beaufort, Cort van der Linden en Van Tets van Goudriaan. De conservatieven hadden in Nederland in de loop van de negentiende eeuw aan belang ingeboet en de confessionelen waren vanaf de jaren negentig de belangrijkste politieke kracht ter rechterzijde geworden. Met deze confessionelen wist het *AA* maar moeilijk een band op te bouwen. De Duitse diplomaten hadden nauwelijks contacten met de Nederlandse katholieken en Abraham Kuyper werd aanvankelijk gewantrouwd als een man met radicaal-democratische neigingen. Toen de Duitse diplomaten een goede band hadden opgebouwd met Kuyper was zijn rol al uitgespeeld. De Duitse diplomaten onderhielden ook contacten met Valckenier Kips. Politiek gesproken stond de hoofdredacteur van het *Utrechtsch Dagblad* in Nederland in de marge en in zijn isolement neigde Valckenier Kips naar een pro-Duits radicalisme, dat Duitsland meer kwaad dan goed deed.[2] Toen de liberale pers in Nederland Kuyper heftig attaqueerde en wantrouwen toonde ten opzichte van het Duitse keizerrijk ontbraken contacten met liberale voormannen node. Contacten met sociaaldemocraten ontbraken voor de Eerste Wereldoorlog helemaal.

In de tweede plaats wekte de groeiende macht van het keizerrijk in het buitenland wantrouwen tegen Duitsland, die nog werd versterkt door de onduidelijke affiliatie van Bülow met de *Weltpolitik*. Nederland wist nooit precies, wat Duitsland met zijn groeiende economische en militaire macht wilde.

---

1 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1899-1903*, p. 48.
2 Over het isolement van de pro-Duitse intellectuelen: H. te Velde. *Gemeenschapszin*, p. 235-8.

Nederland, dat economisch sterk geöriënteerd was op Duitsland, had tegelijk een sterke behoefte ten opzichte van Duitsland politiek distantie te bewaren. Bülow heeft die reactie hoogstwaarschijnlijk onderschat, maar het bracht hem niet uit zijn evenwicht, aangezien hij bleef vertrouwen op de groeiende kracht van Duitsland op langere termijn.

Op dit punt overschatte de sluwe diplomaat -en dit is het derde punt- het geduld van zijn landgenoten. De *Weltpolitik* had verwachtingen gewekt en Bülow had daar op ingespeeld. De bouw van de vloot verslond aanzienlijke kapitalen. Veel Duitsers rekenden binnen korte tijd op concrete resultaten in de vorm van koloniale expansie en/of de versterking van de Duitse positie op het Europese continent. Toen de resultaten uitbleven zakte het vertrouwen in Bülow. Bij zijn ontslag door de keizer speelde dat geen directe rol, maar op de achtergrond speelde wel mee, dat Bülow zich nog steeds niet had ontpopt als '*sein Bismarck*'. De opvolger van Bülow Theobald von Bethmann Hollweg zou nog grotere problemen hebben bij het laveren tussen het wantrouwen van het buitenland en de verwachtingen die in Duitsland leefden.

Rausche, fliesse stolzer Rhein,
Durch die deutsche Gauen,
strömst vorbei an Flur und Hain,
Alle gern Dich schauen;
Möchten immer halten Dich
Ganz bis an dein Ende,
Doch du ziehst zum fernen Strand
Endest in der Fremde.

Wollen wir im Nachbarland,
Nicht den Sieg verkünden,
Müssen wir den Wogenbrand,
Neue Wege gründen.
Und so sei's, Du stolzer Strom,
Rausche auf und nieder,
eine deutsche Mündung, bring
uns die Technik wieder.
(Anoniem, omstreeks 1912.)

10 De herinvoering van de Rijntollen, 1903-1914.

10.1 HET DEBAT OVER HET MITTELLANDKANAAL EN DE PRUISISCHE WET VOOR DE HERINVOERING VAN RIJNTOLLEN, 1899-1905.

In de voorgaande hoofdstukken werden de Duits-Nederlandse betrekkingen steeds behandeld als onderdeel van de *Weltpolitik*. In dit hoofdstuk zal een bilateraal probleem -namelijk de voorgenomen herinvoering van tollen op de Duitse Rijn- worden behandeld. Dat voornemen begon de Duits-Nederlandse betrekkingen vanaf 1903 steeds meer te overschaduwen. Deze tollen, de zogenaamde *Schiffahrtabgaben* zijn al in hoofdstuk vijf ter sprake gekomen. De Pruisische minister van Financiën had in de jaren negentig het *Staatsministerium* het voorstel gedaan de binnenvaart tol te laten betalen en het geïnde geld te gebruiken voor onderhoud en investeringen in de waterwegen.

Er waren echter een aantal formidabele hindernissen te nemen, voordat tollen op rivieren konden worden ingevoerd. In de jaren zestig waren internationale verdragen gesloten tussen de oeverstaten van de Elbe en de Rijn, waarin was vastgelegd dat er geen tol mocht worden geheven op rivieren. Die verdragen waren ondertekend door de toentertijd nog onafhankelijke Duitse staten en Oostenrijk-Hongarije, Zwitserland, Frankrijk (na 1871 nam Elzas Lotharingen de plaats van Frankrijk in de Rijnvaartcommissie) en Nederland. Verandering van die verdragen was slechts mogelijk met instemming van de Bondsraad en de buurlanden. Bovendien was ook nog eens in artikel 54 van de Duitse grondwet vastgelegd, dat er geen tol mocht worden geheven op rivieren, zodat ook de Rijksdag moest instemmen met een verandering van de grondwet. Deze hindernissen leken onoverkomelijk en Bülow had in oktober 1898 voorgesteld de discussie op te schorten.

Maar in februari 1905 zou het Pruisische Huis van Afgevaardigden een wetsvoorstel goedkeuren waarin werd aangekondigd, dat er na voltooiing van een aantal kanalen tol zou worden ingevoerd op de Duitse rivieren. Vanaf dat moment zou de Pruisische en Duitse regering de hindernissen voor de invoering van tolgelden één voor één proberen weg te ruimen. In juli 1910 stemde de

Bondsraad in met de invoering van tollen op rivieren en in december 1911 stemde de Rijksdag in met wijziging van artikel 54 van de Duitse grondwet. Daarna stonden nog slechts enkele buurlanden de invoering van tollen in de weg.

Laten we beginnen met de voorgeschiedenis van de Pruisische wet van februari 1905. De binnenvaart had aan het einde van de negentiende eeuw een groeiend aandeel in het vervoer van massagoederen. Duitsland had goed bevaarbare rivieren, zoals de Oder, de Elbe, de Weser en bovenal de Rijn die het land van noord naar zuid doorsneden. Het ontbrak echter aan vaarwegen van oost naar west. Als Duitsland een kanaal zou graven van het oosten naar het westen -het zogenaamde Mittellandkanaal- zou het land beschikken over een integraal stelsel van vaarwegen.

De Pruisische overheid en in het bijzonder de keizer streefden naar de totstandkoming van een dergelijk stelsel van vaarwegen. Wilhelm II zag die plannen in rechtstreeks verband met de *Weltpolitik*. Als de Nederlanders zich realiseerden, dat Duitsland met een integraal stelsel van waterwegen het verkeer van Rotterdam naar de Duitse Noordzeekust zou kunnen leiden, zou Nederland, naar de overtuiging van Wilhelm II, eieren kiezen voor zijn geld en aansluiting zoeken bij Duitsland.[1] Binnen de Pruisische en Duitse regering werd het graven van het Mittellandkanaal verder niet in verband gebracht met de *Weltpolitik*, maar op zijn eigen merites beoordeeld.

In april 1899 legde de Pruisische regering een wetsvoorstel voor de bouw van het Mittellandkanaal voor aan het Pruisische Huis van Afgevaardigden. In een poging de conservatieven te winnen voor het graven van kanalen had de regering het plan uitgebreid met kanalen in het oosten van Duitsland. In het debat over het wetsvoorstel voegde de regering daaraan toe, dat de regering ervoor zou waken, dat de Rijn en het op de Rijn aansluitende kanalennet een *Einfallstor* voor buitenlandse produkten zou worden. De conservatieven stemden desondanks tegen. Als alternatief presenteerden ze een zogenaamde *agrarische Kanalpolitik*. In het kader van die politiek stelden de conservatieven voor op alle waterwegen tol te heffen. In de plannen van de conservatieven moesten buitenlandse produkten en bovenal geïmporteerd graan zwaarder worden belast. Volgens de historica Hannelore Horn wensten de conservatieven niets minder dan het neutraliseren van Caprivi's handelspolitiek met behulp van tollen.[2]

De frustratie van de agrariërs richtte zich in het bijzonder tegen Nederland. Bij het debat over de *agrarische Kanalpolitik* beweerde de conservatieve afgevaardigde Limburg-Stirum, dat de geplande kanalen uitsluitend de Nederlandse handel en de Nederlandse havens ten goede zouden komen.[3] Noch de regering, noch de conservatieven kregen een meerderheid voor hun plannen. De plannen voor het graven van kanalen werden verworpen en de patstelling tussen regering en conservatieven bleef bestaan.

In het voorjaar van 1901 legde de Pruisische regering opnieuw een wetsvoorstel voor de bouw van een Mittellandkanaal voor aan het Pruisische Huis van Afgevaardigden en opnieuw werd het wetsvoorstel verworpen. In 1903 besloot de Pruisische regering voor de derde keer in korte tijd een wetsvoorstel voor de bouw van een Mittellandkanaal aan het Pruisische Huis van Afgevaardigden voor te leggen. In het Pruisische ministerie van Publieke Werken realiseerde men zich, dat het wetsvoorstel weinig kans van slagen had, zolang bij de conservatieven de indruk bestond dat de kanalen vooral de Neder-

---

1 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 12 en 82.
2 H. Horn, p. 44f. H. Osel, *Die Abgabenfreiheit auf den natürlichen Wasserstrassen* (München, 1902). Osel zond een exemplaar van zijn brochure onder meer naar Bülow, die vriendelijk bedankte. *BA-Koblenz* R 43f, 1988, Bülow an Osel, 24. August 1902.
3 H. Horn, p. 40.

landse en Belgische havens ten goede zouden komen.[1] Daarom stelde Budde, de Pruisische minister van Publieke Werken, in de *Kronrat* van 4 augustus 1903 voor de aanleg van de kanalen te koppelen aan de invoering van *Schiffahrtabgaben* op alle Duitse rivieren. Deze tollen zouden uitsluitend mogen worden gebruikt om waterwegen te onderhouden en te verbeteren. Daarmee wilde Budde de angst wegnemen, dat tollen slechts een extra belasting waren. De keizer steunde dit plan en Budde beloofde een uitvoerige stellingname aan het *Staatsministerium*. Die stellingname volgde op 14 augustus.

> *Nach den Misserfolgen die die königliche Staatsregierung bei der wasserwirtschaftlicher Vorlage erlitten hat, erscheint es dringend geboten, bei Wiedereinbringung dieses Gesetzentwurfes alle Vorbedingungen zu erfüllen, durch die seine Annahme gesichert werden kann. Zu diesen Vorbedingungen gehört die Wiedereinführung von Schiffahrtabgaben auf den natürlichen Wasserstrassen.*[2]

Volgens Budde zouden de scheve concurrentieverhoudingen tussen spoor- en waterwegen worden gecorrigeerd door de invoering van tollen en konden de inkomsten van de staat op deze manier worden verhoogd. In het memorandum werd veel aandacht besteed aan de speciale positie van Nederland, dat toestemming zou moeten geven voor een verandering van het Verdrag van Mannheim uit 1868. Budde realiseerde zich, dat het voor Nederland om een belangrijke kwestie ging, maar Budde hoopte Nederland door argumenten en concessies te kunnen overhalen in te stemmen met de verandering van het Verdrag van Mannheim. Door Nederland erop te wijzen, dat de voorgenomen aanleg van kanalen Nederland grote voordelen zou brengen en Nederland voor te stellen kleine schepen vrij te stellen van tol -de Nederlandse Rijnvloot bestond in meerderheid uit kleinere schepen- hoopte hij Nederland te winnen voor de Duitse plannen.

Als Nederland echter niet wilde instemmen, dan sloot Budde het uitoefenen van pressie op Nederland niet uit. De minister van Publieke Werken hield zijn collega's voor, dat een machtige staat als Duitsland over middelen moest beschikken zijn zin door te zetten tegenover kleine buurlanden. Het Verdrag van Mannheim was weliswaar niet gebonden aan een tijdsduur, maar er bestond in het internationale recht een algemeen geaccepteerd principe, waarbij verdragen die door de feiten achterhaald waren hun geldigheid verloren (*clausula rebus sic stantibus*). Volgens Budde moest Duitsland zich desnoods beroepen op deze regel en het verdrag opzeggen. Budde deed nog geen concrete voorstellen hoe hij druk dacht te kunnen uitoefenen op Nederland.

De meeste ministers reageerden positief op het memorandum van Budde. Volgens de Pruisische minister van Landbouw zou Duitsland nog veel verder moeten gaan en de Rijntollen ook moeten gebruiken om de nationale produktie te beschermen tegen import, maar hij was bereid om die eis te laten vallen om het plan van Budde niet in gevaar te brengen. Rheinbaben, de Pruisische minister van Financiën, schreef op 30 september:

> *Für Holland wird demnächst nötigenfalls die Aufrechterhaltung des bestehenden Meistbegünstigungsverhältnisses von der Anerkennung der Berechtigung zur Erhebung von Abgaben in den bezeichneten Grenzen auf dem Rhein und seinen Nebenflüssen abhängig zu machen sein.*[3]

---

1 *BA-Koblenz* R 43f, 2005, Aufzeichnung Sympher, 3. April 1901.
2 *BA-Potsdam* 09.01, 8840, Budde an das Staatsministerium 14. August 1903.
3 *BA-Potsdam* 09.01, 8840, Rheinbaben an Bülow, 30. September 1903. Podbielski an Bülow, 1. Oktober 1903. Budde an Bülow, 8. Oktober 1903. Bülow an das Staatsministerium, 15. Oktober 1903.

Budde nam dit idee over en stelde Bülow voor om met Nederland onderhandelingen over een handelsverdrag te beginnen en daarbij deze eis op tafel te leggen. Bülow wilde de onderhandelingen over nieuwe handelsverdragen beslist niet belasten met een extra probleem en wees dit idee al voor de beslissende zitting van het *Staatsministerium* op 17 oktober 1903 af.

Op die zitting was het Richthofen, die zich het felst verzette tegen de plannen van Budde.[1] Richthofen voorspelde een harde reactie van Nederland.

> *Die Besorgnis sei nicht von der Hand zu weisen, dass diese (Nederland, A.B.) eventuell zur Belastung, wenn nicht Sperrung des Verkehrs auf dem Unterrhein schreiten würden.*

De meerderheid van de ministers meende echter, dat Nederland het niet zover zou laten komen. Theodor Möller, de Pruisische minister van Handel, opperde het voorstel voor de herinvoering van tollen niet van de kant van de regering te laten komen.

> *Sollte überhaupt daraus (de tollen, A.B) für das Zustandekommen der Kanalvorlage eine wirksame Unterstützung zu erlangen sein, so möge man wenigstens die Frage bei den parlamentarischen Verhandlungen von anderer Seite hineintragen lassen.*

De notulen vermelden niet wat het motief was van de Pruisische minister van Handel, maar hoogstwaarschijnlijk wilde Möller voorkomen, dat de regering zich volledig identificeerde met de invoering van tollen op rivieren, omdat dit een conservatief stokpaardje was. Bülow vatte het resultaat van de beraadslaging in drie punten samen. In de eerste plaats wenste een meerderheid van het kabinet dat de bouw van kanalen gekoppeld werd aan de invoering van tolgelden. In de tweede plaats moest de invoering van tollen niet worden verbonden met de onderhandelingen over de handelsverdragen en in de derde plaats zou het beter zijn als het voorstel tollen in te voeren op rivieren door de conservatieven in het Pruisische Huis van Afgevaardigden als amendement zou worden toegevoegd aan het wetsvoorstel van de regering om kanalen te graven.

Het wetsvoorstel voor de bouw van kanalen voorzag in het graven van een kanaal van de Rijn naar Dortmund, waar het zou aansluiten op het al bestaande Dortmund-Eemskanaal. Vanuit het Dortmund-Eemskanaal zou dan nog een zijkanaal gegraven worden naar het oosten. Hat kanaal zou niet worden doorgetrokken tot de Elbe, zoals het oorspronkelijke plan was, maar bij Hannover eindigen. Dat was een concessie aan de conservatieven. Het oosten van Duitsland zou een heel apart stelsel van kanalen krijgen, dat vanuit het westen niet was te bereiken.[2]

De verdere behandeling van het wetsvoorstel duidde op een zorgvuldige en kundige regie van de Pruisische regering. In november 1903 onthulde de pers, dat er binnen de regering werd overwogen tollen in te voeren op rivieren. Bülow legde daarop op 10 december een ontwijkende verklaring af in de Rijksdag. Budde onthulde echter in februari 1904 in het Pruisische Huis van Afgevaardigden, dat de Pruisische regering wel degelijk overwoog tollen in te

---

1 *BA-Koblenz* R 43f, 1988, Sitzung des königlichen Staatsministeriums, 17. Oktober 1903. Het protokol van deze zitting besloeg 24 pagina's. Richthofen, de staatssecretaris van het *AA*, was Pruisisch minister zonder Portefeuille en mocht als zodanig aanwezig zijn bij de vergaderingen van het Pruisische *Staatsministerium*. Hetzelfde gold voor Tirpitz. De rijkskanselier was aanwezig in zijn hoedanigheid van Pruisisch minister-president of Pruisisch minister van Buitenlandse Zaken.

2 Zie kaart nummer twee.

voeren op rivieren, die de kosten moesten dekken voor het verbeteren van de vaargeulen van de rivieren. Daarmee werd een discussie over het heffen van tolgelden uitgelokt en dat was precies wat Budde wilde. Toen het wetsvoorstel in december 1904 in het Pruisische Huis van Afgevaardigden werd ingediend, diende de conservatieve partij, zoals voorzien, twee amendementen in, waardoor de bouw van kanalen gekoppeld werd aan de invoering van tolgelden op rivieren en de invoering van een staatssleepmonopolie op de te graven kanalen. De regering verzette zich pro forma tegen de conservatieve amandementen -Budde schreef ironisch, dat hij zich '*energisch*' had verzet- maar nog voordat het wetsvoorstel was aangenomen, legde hij aan het kabinet plannen voor om de publieke opinie te winnen voor de *Schiffahrtabgaben*.[1]

In de Nederlandse pers was de discussie in Duitsland over de invoering van tolgelden op rivieren al in november 1903 opgemerkt. In reactie op de geruchten in de Duitse pers, werd in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* op 24 november 1903 gewezen op het feit, dat het Verdrag van Mannheim dergelijke plannen in de weg stond en begin december werden in de Tweede Kamer vragen gesteld aan de regering over de geruchten in de Duitse pers. Aangezien het slechts om geruchten ging wilde de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken de vragen niet beantwoorden.[2]

In de loop van 1904 namen deze geruchten steeds concreter vormen aan en uiteindelijk werd het de Nederlandse regering duidelijk, dat zij serieus rekening moest houden met een belangrijke koerswijziging in de Duitse politiek ten aanzien van het scheepvaartverkeer op de Rijn. Nadat Budde op 5 december 1904 de Nederlandse gezant Van Tets van Goudriaan tijdens een diner naar het standpunt van de Nederlandse regering over de herinvoering van Rijntollen had gevraagd, besloot de Nederlandse regering de kwestie serieus te gaan onderzoeken. De Nederlandse regering gaf aan een subcommissie ad hoc van de invloedrijke Commissie voor de Handelspolitiek de opdracht uit te zoeken wat voor Nederland de gevolgen zouden zijn van de invoering van Rijntollen in Duitsland. Deze subcommissie stond onder voorzitterschap van J. Hudig en verder waren onder anderen S. van Citters, S.P. van Eeghen, de Nederlandse gedelegeerde bij de Rijnvaartcommissie W.F. Leemans, A. Plate en E. Heldring lid. Gezien het gewicht van de leden van de subcommissie is duidelijk, dat de Nederlandse regering groot belang hechtte aan dit vraagstuk.

Dat maakte de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken ook duidelijk tijdens een debat over de Duitse plannen voor de invoering van Rijntollen, dat op 12 december 1904 in de Tweede Kamer plaatsvond. Het Tweede Kamerlid Van Nispen tot Sevenaer interpelleerde en vroeg de regering, welke stappen zij dacht te ondernemen tegen de Pruisische plannen. Volgens de historicus Nusteling is het niet onwaarschijnlijk, dat Van Nispen tot Sevenaer daartoe was uitgenodigd door de regering. Verschillende kamerleden uitten in navolging van Van Nispen tot Sevenaer hun verontrusting en misnoegen over de Duitse plannen. Dat gaf de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken de gelegenheid zijn

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 8840, Münchner Neueste Nachrichten, 10. November 1903. Frankfurter Zeitung, 11. November 1903. DZA-Potsdam 09.01, 8841, Frankfurter Zeitung, 11. Februar 1904. BA-Koblenz R 43f, 1988. Budde an das Staatsministerium, 24. Februar 1904. Sitzung des Staatsministeriums, 17. November 1904. Met deze taktiek had de Pruisische regering groot succes. De meeste tijdgenoten schreven de amendementen toe aan de agrarische belangengroepen en zestig jaar later schreef de historica Hannelore Horn, die zich baseerde op de parlementaire notulen, dat de regering was gezwicht voor de druk van de agrarische belangengroepen. In dat verband gebruikte ze de term *Kehrtwendung*. H. Horn, p. 106-110. In Nederland heeft de historicus Nusteling veel aandacht besteed aan de herinvoering van Rijntollen. Ook hij gaat ervan uit, dat de Pruisische regering is bezweken onder druk van de conservatieven in het Pruisische Huis van Afgevaardigden. Nusteling spreekt van een 'drieste manoeuvre' van de conservatieven en een 'slappe houding' van de regering. H.P.H. Nusteling, 367-399, aldaar, p. 368-370.

2 *BA-Potsdam* 09.01, 8840, Gesandtschaft Haag an Bülow, 23. November 1903. Nieuwe Rotterdamsche Courant, 24 november 1903. 8841, Schlözer an Bülow, 7. Dezember 1903.

standpunt duidelijk te maken. Melvil van Lynden noemde in zijn antwoord op de kamervragen de opheffing van de vrije Rijnvaart 'een ramp voor ons land' en verzekerde de Tweede Kamer, dat de regering zich, beroepend op het Verdrag van Mannheim, zou verzetten tegen de invoering van Rijntollen.

Nadat de Nederlandse regering in december 1904 een duidelijk standpunt had ingenomen kon zij weinig anders doen dan de ontwikkelingen in Duitsland afwachten. Intussen bracht in juli 1905 de door de regering ingestelde subcommissie voorlopig verslag uit. Volgens deze subcommissie moest Nederland de plannen voor de invoering van riviertollen categorisch afwijzen. Niet alleen viel te vrezen, dat de Nederlandse havens, die sterk afhankelijk waren van de Rijnvaart, schade zouden oplopen, maar bovendien vreesde de subcommissie, dat Duitsland de tollen zou gaan gebruiken om de import te belemmeren of het vervoer over de eigen zeehavens te stimuleren. De subcommissie adviseerde de Nederlandse regering geen enkel initiatief te nemen en de Rijntollen niet ter sprake te brengen bij de Duitse regering, maar het initiatief volledig over te laten aan Duitsland. De subcommissie werd later nog diverse malen om advies gevraagd en bleef vasthouden aan voornoemde uitgangspunten.[1]

Het Pruisische Huis van Afgevaardigden nam het wetsvoorstel voor de aanleg van kanalen en de invoering van tollen in februari 1905 aan en op 1 april trad de wet in werking. Toen kon worden begonnen met het graven van kanalen. In de wet was vastgelegd, dat uiterlijk zou worden begonnen met het heffen van tolgeld als het kanaal van de Rijn naar Dortmund, het Rijn-Hernekanaal[2], voltooid was en dat zou nog een aantal jaren in beslag nemen. In de tussentijd probeerde Pruisen door onderhandelingen met de overige deelstaten een meerderheid te krijgen in de Bondsraad. Daarna kon de rijksregering een wetsvoorstel in de Rijksdag indienen, waarmee artikel 54 van de grondwet zou worden veranderd. In dit artikel was immers bepaald, dat er geen tol mocht worden geheven op rivieren in Duitsland. De laatste hindernissen waren de internationale verdragen met Oostenrijk-Hongarije over de Elbe uit 1867 en met Nederland en Zwitserland over de vrije Rijnvaart uit 1868 (Verdrag van Mannheim). De Duitse regering wilde pas met Nederland, Oostenrijk-Hongarije en Zwitserland gaan praten over verandering van deze verdragen, nadat de problemen in de Bondsraad en de Rijksdag waren opgelost.

10.2 NEDERLAND EN DE DUITSE DISCUSSIE OVER DE HERINVOERING VAN DE RIJNTOLLEN, 1905-1911.

Onder leiding van *Geheimrat* Max Peters begon Pruisen lange en moeizame onderhandelingen met de overige deelstaten. Peters, die werkzaam was op het Pruisische ministerie van Publieke Werken, was de architect van de Pruisische kanaalpolitiek. De Nederlandse gezant Gevers typeerde Peters als een 'bij uitstek bekwame hoofdambtenaar (die) de invoering der riviertollen als zijn levensdoel beschouwt en tot dusverre, ik durf zeggen, met fanatisme daarvoor heeft gestreden'.[3]

Peters had een bijzonder moeilijke taak. In Pruisen hielden de conservatieven vast aan het idee de tolgelden uiteindelijk als protectionistisch wapen te gebruiken. De overige deelstaten wantrouwden daardoor Pruisen. Vooral Saksen en Baden waren fel tegenstander van de invoering van riviertollen. Deze twee staten

---

1 *Jaarverslag van den Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam*, 1904, p. 43-78. *Verslag over den Toestand van Handel, Scheepvaart en Nijverheid te Amsterdam*, 1904, bijlage 7, p. 7. *BA-Potsdam* 09.01, 8841, Schlözer an das AA, 9. Dezember 1904. Prollius an Bülow, 24. Dezember 1904. H.P.H. Nusteling, p. 377-9. Joh. de Vries, *Ernst Heldring*, dl. 1, p. 168-170.
2 Zie kaart nummer twee.
3 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 426f.

waren gelegen aan de bovenstroom van een rivier en vreesden, dat Pruisen de tolgelden zou gebruiken om controle te krijgen over de binnenvaart. Vooral Baden vreesde schade voor de bloeiende Rijnhaven Mannheim. De Kamer van Koophandel in Mannheim zocht begin 1906 zelfs contact met de Kamers van Koophandel in Rotterdam en Amsterdam in de hoop, dat deze hun invloed wilden aanwenden tegen de plannen van Pruisen. Daarover was men op het Pruisische ministerie van Publieke Werken buitengewoon ontstemd.[1]

Tijdens deze onderhandelingen zag Pruisen zich gedwongen concessies te doen aan andere deelstaten. De plannen werden aangepast en de nadruk kwam meer te liggen op het beter bevaarbaar maken van de rivieren en er kwamen meer garanties tegen een *verkehrsfeindlich* gebruik van de tolgelden. In geheime onderhandelingen met ambtenaren van de betrokken deelstaten stelde Peters de Duitse deelstaten grootschalige waterbouwkundige werken in het vooruitzicht, die betaald zouden worden uit de opbrengsten van de Rijntollen. Op die wijze wist hij met name Beieren voor de Pruisische plannen te winnen. Peters verzekerde de overige deelstaten dat de Pruisische regering geen plannen had het verkeer op de rivieren met behulp van de Rijntollen aan banden te leggen. Peters hield zijn onderhandelingspartners echter ook voor dat rekening moest worden gehouden met de protectionistische wensen van de conservatieven:

> *Wir müssen (...) den Schein wahren und dürfen die Abgaben nicht so gering ansetzen dass ihre Wirkungslosigkeit offen zutage tritt.*[2]

In de wetsvoorstellen, die in 1909 in de Bondsraad en in 1911 in de Rijksdag werden ingediend en aangenomen, werd voorgesteld om drie bestuurscolleges, zogenaamde *Strombauverbände* te vormen: één voor het stroomgebied van de Elbe, één voor het stroomgebied van de Weser en de grootste en belangrijkste voor het Rijnstroomgebied. Het *Rheinstrombauverband* bestond uit een dagelijks bestuur van 27 leden, Pruisen leverde acht leden, waaronder de voorzitter, en een *Strombeirat*, die bestond uit 92 vertegenwoordigers van allerlei belangengroepen en uit lokale bestuurders. Het dagelijks bestuur van zo'n *Strombauverband* was verantwoordelijk voor de inning van de tolgelden, het onderhoud van de rivieren en de uitvoering van de in de wet vastgelegde verbeteringen aan de vaarwegen in het stroomgebied. De tolgelden waren wettelijk vastgesteld op gemiddeld 0,04 Pfennig per ton/kilometer. Het *Strombauverband* had de bevoegdheid om de tarieven te verhogen tot 0,08 Pfennig per ton/kilometer en had het recht om bepaalde goederen zwaarder of minder te belasten. Voor tariefwijzigingen was de toestemming nodig van de *Strombeirat*. De tolgelden zouden door een keizerlijk besluit worden ingevoerd, nadat de meeste waterstaatkundige werken waren voltooid, maar uiterlijk bij voltooiing van het Rijn-Hernekanaal. Verdere verhogingen van de tarieven waren slechts mogelijk door een nieuwe rijkswet.[3]

Het *AA* poogde het onderwerp Rijntollen in de contacten met Nederland zoveel mogelijk te vermijden, om te voorkomen dat er voortijdig met de Nederlandse regering moest worden onderhandeld over de heikele kwestie. In een poging de Nederlanders voorlopig enigszins gerust te stellen, had de Pruisische minister

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 8844, Budde an Bülow, 26. April 1906. Schlözer an Bülow, 16. August 1906. *Verslag over den toestand van Handel, Scheepvaart en Nijverheid te Amsterdam*, 1906, bijlage 9, p. 24f.
2 *GStaPK-Berlin*, I.HA Rep. 93b, 3844, Aufzeichnungen Gespräche in Nürnberg, Januar-Februar 1907.
3 M. Peters, *Das Reichsgesetz betreffend den Ausbau von Wasserstrassen und die Erhebung von Schiffahrtabgaben vom 24. Dezember 1911* (Berlin, 1912). *Jaarverslag Kamer van Koophandel en fabrieken te Rotterdam*, 1911, p. 43-7. H.P.H. Nusteling, p. 375f.

van Binnenlandse Zaken Posadowsky in februari 1905 in het Huis van Afgevaardigden verklaard, dat de instemming van de buurlanden:

> *Vorbedingung für die Abgabenerhebung ist, soweit derselbe internationale Verträge entgegenstehen.*[1]

Maar de discussie, die daarna volgde in Duitsland, bevestigde in Nederland menig bang vermoeden. In het najaar van 1905 vroeg Peters aan Budde en het *AA* permissie voor het publiceren van een omvangrijk werk over de *Schiffahrtabgaben*. Het *AA* had grote bezwaren tegen een dergelijke publikatie, omdat de auteur als ambtenaar nauw betrokken was bij de plannen voor de invoering van tollen op de Duitse rivieren en de studie daarom een semi-officiële indruk zou maken. Het *AA* had bovendien bezwaar tegen de argumentatie van Peters, die betoogde, dat de bestaande wetten en verdragen geen hindernis meer vormden voor de invoering van tollen, omdat de rivieren door talrijke werkzaamheden geen *natürliche Wasserstrassen* meer waren in de strikte zin van het woord.

Naar de mening van het *AA* verdiende het de voorkeur wanneer Duitsland Rijntollen zou invoeren met instemming van de buurlanden. In het uiterste noodgeval kon Duitsland Nederland voor een voldongen feit stellen. Dat was altijd nog beter dan een langdurige discussie in Duitsland, waarbij in Nederland de indruk ontstond, dat Duitsland zich door een gewrongen interpretatie van internationale verdragen wilde onttrekken aan de verplichtingen, die voortvloeiden uit die internationale verdragen. Het *AA* vreesde negatieve reacties op de publikatie in Nederland.

> *In den Niederlanden macht sich seit einiger Zeit eine stark gereizte Stimmung gegen Deutschland geltend. Diese Gereiztheit würde sicher dann noch beträchtlich steigen. Zumal da die Niederlanden auch durch unseren neuen Zolltarif besonders empfindlich betroffen werden, könnte schliesslich eine Reaktion auf wirtschaftlichem Gebiete die Folge sein, die unseren Interessen recht nachteilig werden könnten.*[2]

Maar het *AA* kon Peters er niet van weerhouden en de studie van Peters verscheen vanaf 1906 in drie delen in de reeks *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*. Deze studie lokte een breed juridisch debat uit. Volgens de meeste juristen was de interpretatie van Peters onhoudbaar en de Duitse regering zou zich nooit van deze argumentatie bedienen.

Deze publikatie versterkte het ongenoegen over de Duitse plannen in Nederland. In augustus 1906 verwoordde Plate, de invloedrijke voorzitter van de Kamer van Koophandel van Rotterdam, tegen de Duitse consul in Rotterdam nog eens zijn bezwaren tegen de Rijntollen. De Amsterdamse Kamer van Koophandel gebruikte het jaarverslag 1906 om nog eens duidelijk te maken, dat men in Amsterdam tegen de invoering van de Rijntollen was.[3]

Het *AA* maakte zich zo ongerust over de stemming in Nederland, dat staatssecretaris Von Tschirschky van het *Staatsministerium* de toezegging pro-

---

1 *BA-Koblenz* R 43f, 1989, Mühlberg an das Staatsministerium, 27. Juni 1907.
2 *BA-Potsdam* 09.01, 8843, Aufzeichnung AA, 17. Oktober 1905, Peters an Budde, 20. Oktober 1905. M. Peters, *Schiffahrtabgaben*. In: *Schriften des Vereins für Sozialpolitik* (Leipzig, 1906-8), 3 Bde. G. Cohn, *Neure Literatur über Schiffahrtabgaben*. In: *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im deutschen Reich* (Leipzig, 1908).
3 *BA-Potsdam* 09.01, 8844, Schloezer an Bülow, 16. August 1906. *Verslag over den toestand van handel, scheepvaart en nijverheid te Amsterdam*, 1906, p. 24f, bijlage 9. Op 14 augustus 1906 schreef De Beaufort in zijn dagboek, dat hij de plannen voor de invoering van tollen op de Rijn bedenkelijk vond. De Beaufort vreesde na Duitse pressie inmenging van Groot-Brittannië en Frankrijk. J.P. de Valk, *Beaufort*, dl 1, p. 352f.

beerde los te krijgen, dat de invoering van de tollen afhankelijk zou worden gemaakt van de instemming van de buurlanden.

> *Es wäre bedenklich, wenn wir uns den Niederlanden und Oesterreich-Ungarn gegenüber eine einseitige und mehr oder weniger willkürliche Interpretation der in Frage kommenden Bestimmungen versuchen und dadurch die wahre Rechtslage und den Umfang unserer Verpflichtungen und die Rechte der fremden Staaten in der Abgabenfrage verdunkeln wollten.*[1]

Ook onderstaatssecretaris Von Mühlberg en Von Körner, het hoofd van de Handelspolitieke Afdeling van het *AA* drongen aan op dergelijke toezeggingen.[2] We hebben in een eerder hoofdstuk beschreven, dat Duitsland vanaf 1907 probeerde de relatie met zijn kleine buurlanden te verbeteren. De ophef over de Rijntollen dreigde dit streven te doorkruisen. Het *AA* vreesde, dat de invloed van Frankrijk en Groot-Brittannië in Nederland zou toenemen en Nederland bijvoorbeeld belangstelling zou gaan tonen voor de campagne van de Belgische journalist Eugene Baie, die ijverde voor een Nederlands-Belgische alliantie. Maar Breitenbach, de nieuwe minister van Publieke Werken, verzette zich met succes tegen het doen van toezeggingen aan Nederland.

Wilhelm von Schoen, de opvolger van Von Tschirschky, deed toen op eigen gezag een toezegging aan Nederland. Op 1 april 1908 zei Von Schoen tegen de Nederlandse gezant Gevers, dat Duitsland de kwestie pas aan Nederland zou voorleggen, nadat er binnen Duitsland overeenstemming was bereikt over de invoering van tollen op rivieren. Gevers tekende daarna de volgende woorden op uit de mond van Von Schoen:

> "U moet echter niet denken, dat wij u voor een *fait accompli* wenschen te plaatsen. (...) Ook zullen wij", -zo vervolgde de heer Schoen-, "geen pressie op u uitoefenen, indien Uwe regering absoluut ongeneigd mocht worden bevonden op de Duitsche voorstellen in te gaan; ook niet wanneer men van Pruisische zijde zulks zoude wenschen te doen. Als leider van de buitenlandse politiek van het Rijk sta ik u borg (*je vous garantis*) dat zulks niet zal geschieden, want ik hecht de grootste waarde aan eene goede verstandhouding met Nederland".[3]

Von Schoen verzocht Gevers uitdrukkelijk zijn woorden over te brengen aan de Nederlandse regering.

Niet alleen in Nederland was men ongerust over de Pruisische plannen inzake de invoering van tollen op rivieren. In mei 1907 vroeg de regering van Oostenrijk-Hongarije, die vreesde voor de invoering van tollen op de Elbe, of Nederland geen interesse had gezamenlijk stappen te ondernemen bij de Duitse regering. Nederland wees dat plan af, omdat de Nederlandse regering ervan uitging, dat het initiatief voor de verandering van de internationale verdragen over de Rijn het beste van Duitsland kon komen. Wel kwamen Nederland en Oostenrijk-Hongarije overeen, dat beide landen elkaar op de hoogte zouden houden van alle stappen, die Duitsland zou ondernemen.[4]

De Nederlandse regering bleef niet volledig passief. Zij wist, dat de deelstaat Baden een tegenstander was van de invoering van tollen op de Rijn. Aangezien

---

1 *BA-Koblenz* R 43f, 1989, Tschirschky an das Staatsministerium, 22. April 1907.
2 *BA-Koblenz* R 43f, 1989, Votum des Ministers für auswärtige Angelegenheiten, 27. April 1907. Mühlberg an das Staatsministerium, 27. Juni 1907. Tschirschky und Bethmann Hollweg an Bülow, 31. August 1907. Sitzung des Staatsministeriums, 11. November 1907.
3 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 255f.
4 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 121-125.

er van oudsher nauwe banden bestonden tussen het Nederlandse vorstenhuis en het vorstenhuis van Baden, poogde de Nederlandse regering contact te leggen met de nieuwe groothertog Friedrich II in de hoop informatie te krijgen en eventueel een bondgenoot binnen Duitsland te winnen in de strijd tegen de Pruisische plannen. In juli 1908 schreef koningin Wilhelmina op aanraden van de minister van Buitenlandse Zaken De Marees van Swinderen een brief aan de groothertog. De koningin informeerde Friedrich II over het standpunt van haar regering over de Rijntollen en vroeg de groothertog naar de mening van de Duitse keizer inzake de riviertollen. De groothertog ontweek deze manoeuvre door te antwoorden, dat zijn regering tegenstander was van de Rijntollen en dat hij de opinie van de keizer niet kende.[1]

Nadat deze manoeuvre geen resultaat had gehad, kon de Nederlandse regering weinig anders doen dan langs de geijkte kanalen informatie te verzamelen over de voortgang van de onderhandelingen in Duitsland. De Nederlandse gezant Gevers kreeg zijn informatie vooral van het *AA*, waar hij op vertrouwelijke voet stond met Von Körner, de directeur van de Handelspolitieke Afdeling. Von Körner was afkomstig uit Saksen en wellicht mede om die reden een tegenstander van de riviertollen. Toen Gevers in februari 1909 sprak over 'het zwaard van Damocles', dat boven de vrije Rijnvaart hing, verzekerde Von Körner zijn gesprekspartner, dat de invoering van Rijntollen afhankelijk was van de instemming van Nederland. '*Wenn Sie nicht wollen, dann geschieht es nicht.*' Maar Von Körner voegde daar wel aan toe, dat hij deze uitspraak niet persoonlijk voor zijn rekening wenste te nemen.[2]

Gevers had vanaf juni 1908 contact met Max Peters. Gevers had Peters ontmoet in een Berlijnse gymnastiekzaal. Het is niet onmogelijk, dat Peters dit contact had gearrangeerd en Peters en Gevers wisselden in deze gymnastiekzaal politieke informatie uit.. Naar eigen zeggen stelde Gevers zich gereserveerd op en probeerde Max Peters hem ervan te overtuigen dat de invoering van tollen op rivieren in Duitsland voor Nederland niet nadelig was. Peters suggereerde, dat er over concessies viel te praten. Gevers typeerde Peters al na hun eerste ontmoeting als een 'dweper die (met geestdrift) voor zijn idealen strijdt'.[3]

Tenslotte had Gevers nog enkele malen contact met de minister-president van Saksen, graaf Hohenthal. Saksen verzette zich tegen de invoering van tollen op rivieren, maar Gevers constateerde eind 1908 een zekere resignatie bij Hohenthal op dit punt en hij schreef naar het Haagse ministerie van Buitenlandse Zaken:

> Ik meende te bespeuren dat zijn voornaamste hoop (...) gegrond was op het standvastig verzet van het buitenland, dat wil zeggen van Nederland en Oostenrijk.[4]

Naast de Nederlandse gezant in Berlijn speelde de Nederlandse gedelegeerde bij de Rijnvaartcommissie een belangrijke rol bij het verzamelen van informatie over de Duitse plannen voor de invoering van Rijntollen. Tot 1910 was dat ingenieur W.F. Leemans, hoofdinspecteur-generaal van Rijkswaterstaat en daarna de briljante jurist W.J.M. van Eysinga. Van Eysinga, in 1906 cum laude gepromoveerd en van 1906 tot 1908 hoofd van de Eerste Afdeling van het ministerie van Buitenlandse Zaken, was in 1910, op 32-jarige leeftijd, speciaal op deze post geplaatst om de moeilijkheden, die Nederland met Duitsland over de Rijn verwachtte, het hoofd te kunnen bieden. Leemans en Van Eysinga waren voor de

---

1 *Jaarverslag van den Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam*, 1908, p. 55f. *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 328f en 343f.
2 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 499f.
3 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 296-8 en 802.
4 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 418.

Nederlandse regering belangrijke adviseurs voor de te volgen politiek inzake de Rijntollen.[1]

De omzichtige wijze waarop de regeringen van Nederland en Duitsland dit heikele onderwerp benaderden, contrasteerde sterk met de wijze waarop door de belangengroepen in beide landen werd gereageerd op de plannen van de Pruisische regering.

In Duitsland werd heftig geageerd tegen de Rijntollen door de Kamers van Koophandel van de meeste steden langs de Rijn, de belangenverenigingen van de binnenvaart, de regeringen van Baden en Saksen en de linksliberalen. Een van de meest prominente tegenstanders van de invoering van tollen op rivieren was de directeur van de *HAPAG*, A. Ballin.[2] Voorstanders van de invoering van riviertollen waren te vinden bij het Pruisische ministerie van Publieke Werken, bij de machtige Pruisische spoorwegen, in de Pruisische conservatieve partij, bij de regering van Beieren en bij de Kamer van Koophandel van Keulen, die zich als enige grote stad langs de Rijn achter de plannen van Max Peters had geschaard. Uit de vele publikaties over dit onderwerp kiezen we twee werken, waarin veel aandacht werd geschonken aan de positie van Nederland.

In 1909 mengde Friedrich Ulrich zich opnieuw in de discussie.[3] Deze spoorwegdirecteur had de discussie al aan het begin van de jaren negentig van de negentiende eeuw aangezwengeld en hij herhaalde het argument, dat spoorwegen en waterwegen op dezelfde manier moesten worden behandeld. Internationale verdragen moesten volgens Ulrich zonder al te veel scrupules terzijde geschoven worden. Pruisen kon zich daarbij beroepen op de *Clausula rebus sic stantibus*. Volgens Ulrich was het onaanvaardbaar, dat Pruisen niet de volledige zeggenschap had over rivieren, die door het Pruisische grondgebied liepen. Voor hem was het vanzelfsprekend, dat de riviertollen ook in protectionistische zin gebruikt zouden worden.

> *Hierdurch wird auch die Begünstigung der ausländischen Einfuhr vermindert werden, welche insbesondere durch die Abgabenfreiheit der natürlichen Wasserstrassen entgegen der nationalen Wirtschaftspolitik gefordert wird.*

Aan het slot van zijn betoog kwam Ulrich met nog veel verder reikende voorstellen. Hij constateerde, dat er een tendens was naar monopolievorming in de binnenvaart, zoals bij het kolentransport, waar het *RWKS* steeds meer domineerde. Vervolgens stelde Ulrich, dat het onder dergelijke omstandigheden beter was, dat de overheid de binnenvaart nationaliseerde en voorkwam, dat woekerwinsten in de zakken van enkele monopolisten terecht kwamen.

In opdracht van de Kamer van Koophandel van Keulen publiceerde A. Wirminghaus in 1909 zelfs een speciale studie over Nederland en de Duitse plannen voor de invoering van Rijntollen. In deze studie stelde Wirminghaus:

> *Auch Holland wird einsehen müssen, dass es dem Drucke der wirtschaftlichen Bedürfnissen eines grossen Nachbarstaates nicht widerstehen könne.*[4]

---

1 H.P.H. Nusteling, p. 382.
2 Een artikel van Ballin over de invoering van riviertollen is te vinden in: *AA-Bonn SoS* 460/1 Bd. 10, Berliner Tageblatt, 25. August 1910. Dat Ballin een tegenstander was van de invoering van riviertollen, was niet verwonderlijk aangezien de *HAPAG* eigenaar was van een grote vloot van binnenvaartuigen.
3 F. Ulrich, *Preussische Verkehrspolitik und Staatsfinanzen* (Berlin, 1909), p. 60, 69-74, 97f.
4 A. Wirminghaus, *Das Verhältnis der Niederlande zur deutschen Schiffahrtabgabenpolitik* (Köln, 1909), p. 29, 33f, 42-5, 62-4, 80f en 86-90. Interessant was de verdeeldheid binnen de *ADV* over de plannen voor de invoering van riviertollen. De *Rheinisch- Westfälische Zeitung*, nauw

Wirminghaus was evenals Ulrich van mening, dat Duitsland het Verdrag van Mannheim kon opzeggen, omdat het door de feiten achterhaald was. Er waren volgens Wirminghaus voor Nederland zelfs voordelen verbonden aan de invoering van Rijntollen in Duitsland. Aangezien de confessionele partijen in Nederland ambitieuze plannen hadden voor de invoering van sociale voorzieningen, waren extra inkomsten voor de Nederlandse staat nodig. Wanneer het Verdrag van Mannheim werd gewijzigd zou Nederland ook tollen kunnen invoeren en daardoor kon de staat zijn inkomsten verhogen. Bovendien zouden de investeringen in de Duitse rivieren en de bouw van kanalen Rotterdam en de Nederlandse binnenvaart ten goede komen. Mocht Nederland zich echter halsstarrig verzetten tegen de verandering van het Verdrag van Mannheim, dan zou Duitsland met behulp van spoorweg- en kanaalgelden en door het graven van een kanaal van de Rijn naar de Noordzee de handel naar de Duitse Noordzeehavens kunnen verleggen. Pruisen zou en moest er alles aan doen om '*von einer drückenden Abhängigkeit vom Auslande loszukommen, der nach dem Empfinden weitester Kreisen des grossen deutschen Reiches unwürdig ist*'.

In Nederland bleef de stemming tegenover het Duitse voornemen Rijntollen in te voeren onveranderd afwijzend. De eerste secretaris in het Duitse gezantschap in Den Haag, Richard von Kühlmann, waarschuwde zijn regering:

> *Die englische Diplomatie (rechnet) schon jetzt darauf, die Frage kräftig gegen uns auszubeuten.*[1]

Hij raadde de Duitse regering aan om meer aandacht te besteden aan de publieke opinie in Nederland. De Duitse regering nam die raad ter harte en week zelfs korte tijd af van het principe niet met het buitenland te communiceren over de Rijntollen voordat de Bondsraad en Rijksdag een besluit hadden genomen. Begin december 1908 overhandigde de Duitse regering Gevers een *Denkschrift* over de Rijntollen en enkele dagen later had Gevers een gesprek over het onderwerp *Schiffahrtabgaben* met Max Peters. Peters betoogde, dat de Rijntollen niet nadelig zouden zijn voor Rotterdam en hij kondigde aan, dat hij binnen afzienbare tijd naar Nederland zou komen om zijn standpunt uiteen te zetten. Gevers vond dat een verontrustende gedachte:

> Wat den individueelen handel betreft, zoo ligt er een groot gevaar in diens aanraking met eene persoonlijkheid als Dr. Peters. In den regel, er zijn uitzonderingen, ziet de handelaar - ik meen daarbij niets kwaads, doch ligt deze eigenschap in den aard van zijn bedrijf - hoofdzakelijk op zijn eigen belangen, in engen kring en in den naasten toekomst. Er bestaat in den handel - ook in landbouw-kringen een groote wenschenlijst, welke men gaarne zou inwisselen tegen medewerking tot de wenschen van het Pruisisch Departement van Openbare Werken. Zoodanige bodem is voor een handige, bekwame en in drogredenen buitengewoon ervaren persoonlijkheid als Dr. Peters een allergeschikst veld om zijn denkbeelden, wel toebereid met dergelijke beloften, waar noodig met zachte bedreigingen (...) uit te zaaien en te doen kiemen. (...) Men kan hem een Nederlandsch reisje (...) niet beletten. (...) Wat echter wel kan is met de Kamers van

---

verbonden met de industrie van het Roergebied, was tegen het voornemen tollen in te voeren op rivieren, maar een ander prominent lid van de *ADV*, E. Graf von Reventlow, maakte propaganda voor de invoering van de riviertollen. *BAM-Freiburg* RM 5/v, 1285, Deutsche Tageszeitung, 17. August 1910.

1 *BA-Potsdam* 09.01, 17.812, Kühlmann an Bülow, 23. Oktober 1908.

Koophandel overleggen wat te doen staat als Dr. Peters met den wensch tot overleg tot hen komt.[1]

Het bezoek van Peters zou uiteindelijk niet doorgaan; de architect van de Duitse kanaalplannen zou pas in 1912 naar Nederland komen, maar het toont de bezorgdheid aan Nederlandse zijde, dat De Marees van Swinderen, Leemans en de minister van Landbouw, Handel en Nijverheid A.S. Talma al op 11 december 1908 de voorzitters van de Kamers van Koophandel van Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht informeerden over het voorgenomen bezoek van Peters.

Intussen boekte de Pruisische regering langzaam, maar zeker vooruitgang. Steeds meer deelstaten gaven hun verzet tegen de Pruisische plannen op en Pruisen wist zich in de loop van 1909 steeds zekerder van een meerderheid in de Bondsraad. Gevers gaf al in februari 1909 de hoop op, dat de Bondsraad het Pruisische wetsontwerp zou wegstemmen.[2] In maart 1909 werd het wetsontwerp voor de invoering van tollen op rivieren officieel gepubliceerd en in mei door Pruisen bij de Bondsraad ingediend.[3] De besprekingen in de Bondsraad waren geheim en tot zijn frustratie slaagde Gevers er niet in informatie over deze besprekingen te verkrijgen. In januari 1910 vertelde Von Schoen aan Gevers, dat Nederland er rekening mee moest houden, dat Pruisen zijn zin zou krijgen in de Bondsraad. Volgens Gevers begon Von Schoen vanaf dat moment zijn houding te veranderen. Weliswaar verzekerde hij Gevers nog eens, dat Duitsland geen druk zou uitoefenen op Nederland, maar 'hij rekende er op dat men in Nederland tot andere inzichten zou komen, wanneer de maatregel in kwestie, alsmede de voordeelen, die daaruit, vooral voor Rotterdam, zullen voortvloeien, bij ons beter begrepen zullen worden.'

In juli 1910 nam de Bondsraad het wetsontwerp unaniem aan. Dat was een onaangename ontwikkeling voor Nederland en Oostenrijk-Hongarije en een overwinning voor de voorstanders van het wetsontwerp. Om tegemoet te komen aan de verontrusting in Nederland en Oostenrijk-Hongarije werd in artikel zes van deze wet expliciet vermeld, dat Duitsland met deze wet niet de rechten van Nederland en Oostenrijk-Hongarije praejudicieerde. Oorspronkelijk had een dergelijke verzekering slechts in de memorie van toelichting gestaan.[4]

Eind 1910 werd het wetsontwerp *betreffend den Ausbau der Wasserstrassen und die Erhebung von Schiffahrtabgaben* bij de Rijksdag ingediend. Van de politieke partijen waren de conservatieven voor de invoering van tollen op rivieren en de linksliberalen tegen. Binnen de katholieke partij en *Nationalliberale* partij was een minderheid tegen de Rijntollen, maar deze minderheid slonk in de loop van de beraadslagingen. Meer dan een jaar zou er in commissies over worden onderhandeld, zonder dat die beraadslagingen nog tot grote wijzigingen in het wetsvoorstel leidde. Op 24 december 1911 nam de Rijksdag het wetsontwerp aan en vanaf 1 mei 1912 werden op de Weser *Abgaben* ingevoerd. Op de Rijn en de Elbe was het echter nog steeds niet mogelijk tol te heffen, omdat op deze rivieren de internationale verdragen de invoering van tollen onmogelijk maakten.[5]

In Nederland leidden de successen van de Pruisische regering in de Bondsraad en de Duitse regering in de Rijksdag niet tot een heroverweging van de eigen positie, maar tot het inzicht, dat een harde confrontatie met Duitsland onvermij-

---

1 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 432-7 en 442f. H.P.H. Nusteling, p. 384f.
2 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 499f.
3 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 502f.
4 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 588f, 593f, 615-7.
5 *AA-Bonn SoS* 734/461, Bd. 30, Kölnische Zeitung, 22. Juni 1912. *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 642f.

delijk was. In maart 1909 schreef Leemans, de Nederlandse gedelegeerde bij de Rijnvaartcommissie, dat het tijd werd de kwestie in de Rijnvaartcommissie te behandelen, al was het alleen maar om te voorkomen, dat Duitsland later het argument zou kunnen gebruiken, dat Nederland de kwestie niet aan de orde had gesteld in de Rijnvaartcommissie. De Nederlandse regering volgde het advies van Leemans en gaf in juli 1909 Gevers de instructie een nota te overhandigen aan Von Schoen, waarin de Nederlandse regering de Duitse regering vroeg, waarom de kwestie van de riviertollen door Pruisen nog niet aan de orde was gesteld in de Rijnvaartcommissie. Het *AA* schoof de beantwoording van deze nota bewust voor zich uit, omdat de regering eerst de besluitvorming binnen Duitsland wilde voltooiien. Daarop nam Leemans het initiatief en stelde de kwestie aan de orde in een vergadering van de Rijnvaartcommissie. Na consultatie met de rijkskanselier besloot de Pruisische afgevaardigde in de Rijnvaartcommissie de Nederlandse afgevaardigde te zeggen, dat de kwestie van de Rijntollen niet zou worden besproken in de Rijnvaartcommissie.[1]

Kort nadat Van Eysinga de post van Nederlands gedelegeerde bij de Rijnvaartcommissie van Leemans had overgenomen, probeerde Van Eysinga de kwestie van de Rijntollen opnieuw in de Rijnvaartcommissie op de agenda te krijgen. Van Eysinga wilde een nota indienen bij de Rijnvaartcommissie, waarin werd gewezen op inconsistenties in de positie van de Duitse deelstaten. Immers, zo redeneerde de jurist, nadat de Bondsraad het wetsvoorstel voor de invoering van Rijntollen had goedgekeurd hadden de deelstaten enerzijds toestemming gegeven voor de invoering van riviertollen in Duitsland, maar tegelijkertijd stond hun handtekening onder internationale verdragen, waarin dat werd verboden. De Marees van Swinderen was niet bijzonder enthousiast over deze juridische haarkloverij, maar uiteindelijk gaf hij Van Eysinga toestemming voor het indienen van de nota. Op 15 juli 1910 diende Van Eysinga in de Rijnvaartcommissie de nota in, waarin hij de Duitse afgevaardigden een antwoord vroeg op zijn argumentatie. De Duitse afgevaardigden speelden de zaak door naar het *AA*. Daar was men van mening, dat de onderhandelingen met Nederland niet gevoerd moesten worden in de Rijnvaartcommissie.

> *Das AA muss die Verhandlungen über die Schiffahrtabgaben in der Hand behalten, da sie unter Umständen von grosser politischer Bedeutung werden können.*[2]

In september moest Van Eysinga Den Haag mededelen, dat de Duitse regering geen onderhandelingen over de Rijntollen in de Rijnvaartcommissie wilden voeren. Voor Van Eysinga was het een klein succes, dat zijn nota in het protocol werd vermeld. Mocht Duitsland op zijn schreden willen terugkeren en alsnog in de Rijnvaartcommissie over de Rijntollen willen onderhandelen dan was die weg afgesneden.

In het begin van 1911 kreeg Gevers de kans de nieuwe Duitse staatssecretaris Alfred von Kiderlen-Wächter die hij nog persoonlijk kende uit de tijd dat beiden in Boekarest gedetacheerd waren, te spreken over de kwestie van de Rijntollen. In februari 1911 was in de pers uitgelekt, dat Kiderlen-Wächter tijdens de behandeling van het wetsvoorstel in de rijksdagcommissie zou hebben

---

1 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 503f, 528-531, 547-550. *BA-Koblenz* R 43f, 1992, Breitenbach an das Staatsministerium, 16. Juni 1909. *BA-Potsdam* 09.01, 17.812, Aufzeichnung, zonder datum, waarschijnlijk zomer 1909. Protokoll Zentralkommission, 9. September 1909. Franke an Bethmann, 6. und 14. Oktober 1909. Bethmann an Breitenbach, 24. November 1909. Breitenbach an Bethmann, 9. Dezember 1909.

2 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 615-7, 620f en 638-641. *BA-Potsdam* 09.01, 17.812, Aufzeichnung Dr. Seeliger, Kurhaus Breitenbrunnen bei Achern (Baden), 8. September 1910. Zie ook H.P.H. Nusteling, p. 381f.

gezegd, dat hij de oppositie van Nederland en Oostenrijk-Hongarije tegen de Duitse plannen niet '*tragisch*' vond. Indien Kiderlen-Wächter dat werkelijk gezegd had, was er volgens Gevers sprake van een 'grofheid' en hij vroeg Kiderlen-Wächter om opheldering. Kiderlen-Wächter antwoordde, in de woorden van Gevers, 'op geprikkelde toon, dat hij zich niet bewust was iets te hebben gezegd, dat bestemd was om een invloed uit te oefenen op de toekomstige onderhandelingen'.[1]

De volksvertegenwoordiging, belangengroepen en de pers in Nederland bleven de ontwikkeling in Duitsland kritisch volgen. Vrij algemeen werden het voornemen tollen in te voeren op rivieren afgekeurd. Een uitzondering was E. Verviers, die in 1910 twee artikelen in *De Economist* publiceerde. Verviers wilde de eenzijdig negatieve berichtgeving in Nederland over de plannen Rijntollen in te voeren, corrigeren en hield een pleidooi voor het sluiten van een compromis tussen Nederland en Duitsland over de Rijntollen.[2] Maar de stellingname van Verviers bleef een uitzondering. Herhaaldelijk lieten de minister van Buitenlandse Zaken en de Kamers van Koophandel van Rotterdam en Amsterdam weten, dat zij tegen de invoering van Rijntollen waren.[3] Enkele voorbeelden kunnen de stemming in Nederland schetsen.

A. Plate, de voorzitter van de Kamer van Koophandel van Rotterdam, schreef in 1910 in *De Economist* een recensie over het proefschrift van R.E. Kielstra. Kielstra had in zijn proefschrift uit 1909 scherp stelling genomen tegen de voorgenomen invoering van Rijntollen.[4] Kielstra zag in de Pruisische plannen een vorm van 'neomercantilistische verkeerspolitiek' en voorspelde, dat de Duitse regering vroeg of laat zou proberen de verkeersstromen te reguleren met behulp van een stelsel van tollen op de rivieren en kanalen.

Plate was vol lof over het proefschrift van Kielstra en onderschreef diens oordeel en conclusies. De voorzitter van de Rotterdamse Kamer van Koophandel verzuchtte, dat de Duitsers hun eigenbelang 'op ruwe wijze' verdedigden. 'Het is er niet alleen om te doen eigen streek voordeel te brengen, maar zonder omwegen wordt verklaard, dat ter wille van gelijkmaking der produktie-voorwaarden aan Rijn- en Elbestreken de voordelen zooveel mogelijk ontnomen moeten worden, die de vrije vaarweg hun gaf.' Het gevolg van de invoering van riviertollen zou volgens Plate een groeiende staatsbemoeienis met het transport op rivieren en kanalen zijn: 'het zou niet de eerste keer zijn, dat sterk conservatisme en staatssocialisme elkander de hand reiken'. Voor Plate stond vast, dat Nederland het Verdrag van Mannheim moest verdedigen en hij had geen enkele twijfel, dat de regering dat ook zou doen. 'Wij beantwoorden de dreigementen als b.v. uitgesproken in de brochure van Professor Warminghaus het best door te zwijgen. Laat ons niet geheel afstand doen van het geloof, dat tenslotte het gezond verstand zal zegevieren.'

In Nederland waren de liberale kranten in de beide handelsmetropolen, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in Rotterdam en het *Algemeen Handelsblad* in Amsterdam, de felste tegenstanders van de Duitse plannen voor de invoering van Rijntollen. Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* stonden voor Nederland en voor Rotterdam in het bijzonder grote belangen op het spel. De toekomst van Rotterdam was afhankelijk van de Rijnvaart. Van Eysinga publiceerde in augustus 1910 anoniem een artikel in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*,

---

1 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 673f. Ook de zaakgelastigde van Oostenrijk-Hongarije had Kiderlen-Wächter aangesproken over de onthullingen in de pers.
2 *De Economist*, 1910, p. 725-741 en 792-811.
3 *Jaarverslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam*, 1909, p. 63-5 en 1911, p. 43-7. *Verslag over den toestand van handel, scheepvaart en nijverheid te Amsterdam*, 1909, p. 73f en 1911, p. 64f. E.R. Kielstra, *Duitsche verkeerspolitiek en Nederlandsche belangen* (Leiden, 1909), p. 116f.
4 R.E. Kielstra, p. 14-20 en 104f. *De Economist*, 1910, p. 33-40.

waarin hij argumenten aanvoerde tegen de invoering van Rijntollen in Duitsland. Nadat de Rijksdag op 24 december 1911 had ingestemd met het wetsvoorstel voor de aanleg van kanalen en de invoering van tollen, oordeelde de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, dat Nederland zijn hoofd in een strop zou steken, wanneer het zou instemmen met 'de plannen van dr. Peters'. Het *Algemeen Handelsblad* schreef in november 1911, dat de Duitse regering niet van Nederland kon verlangen, dat het zijn vitale belangen zoals de vrije Rijnvaart ondergeschikt maakte aan Duitse wensen.[1]

De Duitse diplomaten in Nederland registreerden deze afwijzende houding, maar konden niet meer doen dan het *AA* op de hoogte houden van het Nederlandse ongenoegen. De Duitse gezant Von Müller schreef, dat Rotterdam zeer optimistisch was over de toekomst en ook geen angst had voor de concurrentie van de Duitse Noordzeehavens of van Antwerpen, maar dat Rotterdam zich grote zorgen maakte over de Duitse plannen inzake de invoering van Rijntollen. Von Müller waarschuwde het *AA*, dat een blad als de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* zijn lezers voorhield, dat het tot een harde confrontatie zou komen tussen Duitsland en Nederland.[2]

Een moeilijke positie hadden de Duitsers in Nederland. Veel van hen waren betrokken bij de Rijnvaart en als zodanig waren zij niet enthousiast over de Duitse plannen voor de invoering van Rijntollen. Toen deze plannen net bekend waren geworden, werden er vanuit de Duitse gemeenschap in Nederland pogingen ondernomen een compromis te formuleren. De *DWN*, die financiële steun kreeg van de ertshandelaar en Rijnreder G. Müller, toonde in januari 1905 begrip voor de afwijzende houding van Nederland, maar de krant vond Rijntollen onder bepaalde voorwaarden acceptabel.[3] Als de heffingen niet zouden worden gebruikt als protectionistische maatregel, er garanties waren tegen het misbruik van de heffingen en het tolgeld alleen zou worden gebruikt voor de verbetering van de waterwegen achtte de *DWN* een compromis mogelijk.[4] Naarmate de plannen echter concretere vormen aannamen werd de toon van de *DWN* kritischer. Eind 1911 schreef de krant in verband met de plannen voor de invoering van tolgelden op de Rijn:

> *Deutschland macht mit seiner auswärtigen Politik augenblicklich recht schwierige Zeiten durch. Wollte es nun auch noch ganz Niederland gegen sich in den Harnisch jagen?*[5]

Nadat de Rijksdag op 24 december 1911 het wetsontwerp *betreffend den Ausbau der Wasserstrassen und die Erhebung von Schiffahrtabgaben* had aangenomen konden de onderhandelingen met Nederland worden voorbereid. Al begin december deelde de directeur van de Handelspolitieke Afdeling van het *AA*, Von Körner, aan Gevers mee, dat de minister van Publieke Werken pogingen had gedaan om Peters de leiding te geven over de onderhandelingen met Nederland over de verandering van het Verdrag van Mannheim. Gevers antwoordde, dat

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 17.812, Müller an Bethmann, 7. Februar 1910. 17.813, Müller an Bethmann, 23. November 1911. C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 750.
2 *AA-Bonn SoS* 482/142, Bd. 1, Müller an Bethmann, 15. Februar 1911. De Duitse consul in Rotterdam had dezelfde opinie. *AA-Bonn SoS* 482/142, Bd. 1, Gneist an Bülow, 20. September 1911.
3 *DWN*, 28-1-1905.
4 In februari 1905 bood de Rotterdamse reder Gustav Müller de Duitse gezant aan in de Nederlandse pers te pleiten voor een compromis over de Rijntollen tussen Nederland en Duitsland en hij stuurde als voorbeeld een concept-artikel naar de Duitse gezant. Het *AA* en het Pruisische ministerie van publieke werken hadden geen bezwaar tegen de activiteiten van Gustav Müller. Ik heb geen sporen gevonden van de activiteiten van Müller. *BA-Potsdam* 09.01, 8842, Schlözer an Bülow, 10. Februar 1905. Bülow an Schlözer, (?) Mai 1905.
5 *DWN*, 17-12-1911.

Nederland de kwestie langs de geëigende diplomatieke kanalen wilde afhandelen en Von Körner stemde daarmee in.[1]

Door ambtenaren van diverse Duitse ministeries werd een memorandum samengesteld, getiteld *Grundlagen für die Verhandlungen mit auswärtigen Staaten für die Einführung von Schiffahrtabgaben*. Op 12 februari 1912 kwamen vertegenwoordigers van de betrokken ministeries bijeen om op basis van dit memorandum te beslissen hoe zij Oostenrijk-Hongarije en Nederland zover konden krijgen, dat deze landen zouden instemmen met de invoering van riviertollen. In de eerste plaats werd besloten om de Duitse diplomaten in Nederland en Oostenrijk-Hongarije uitvoerige rapporten te laten opstellen over de manier waarop volgens hen Nederland en Oostenrijk-Hongarije moesten worden benaderd. In de tweede plaats gaf de vergadering aan het ministerie voor Publieke Werken toestemming voor het voeren van een perscampagne in Nederland ten gunste van de Rijntollen en in de derde plaats werd afgesproken binnen een jaar concrete voorstellen over verandering van het Verdrag van Mannheim aan Nederland voor te leggen.[2]

10.3 DE ONTWIKKELING VAN DE HAVEN VAN EMDEN.

Voordat deze besluiten waren uitgevoerd, werd het klimaat rond de toekomstige onderhandelingen tussen Duitsland en Nederland beïnvloed door een grootschalige campagne van de *Vereinigung zur Förderung eines Grosschiffahrtweges vom Rhein zur deutschen Nordsee* (voortaan *Verein deutsche Rheinmündung*) in maart 1912. De *Verein deutsche Rheinmündung* pleitte voor het graven van een groot kanaal van de Rijn naar de Duitse Noordzeekust (voortaan Rijn-Noordzeekanaal) en de uitvoering van dat plan zou de verkeerspolitieke verhoudingen tussen Nederland en Duitsland ingrijpend hebben veranderd. Om het optreden van deze belangrijke pressiegroep te begrijpen, is het noodzakelijk enige tijd stil te staan bij de ontwikkeling van de havenstad Emden vanaf 1899.

Wilhelm II was persoonlijk aanwezig toen op 11 augustus 1899 in Dortmund het Dortmund-Eemskanaal feestelijk werd ingewijd. De vaarweg was ongeveer 270 kilometer lang (200 kilometer kanaal en 70 kilometer gekanaliseerde Eems) en 2,5 meter diep.[3] De Pruisische overheid stak aanzienlijke sommen geld en veel energie in de expansie van de haven van Emden. De bouwkosten bedroegen uiteindelijk bijna 80 miljoen mark, 20 miljoen meer dan aanvankelijk begroot. In 1901 werd de nieuwe zeehaven van Emden in gebruik genomen, die ruim 10 miljoen mark had gekost. Tenslotte werd de oude binnenhaven voor nog eens bijna 5 miljoen mark gemoderniseerd.[4] De keizer schreef in januari 1900 aan de Pruisische minister van Publieke Werken, dat hij de ontwikkeling van Emden met belangstelling volgde en daarom ook in de toekomst alle berichten over de ontwikkeling van de haven van Emden toegezonden wilde krijgen. Die speciale belangstelling voor Emden liet hij blijken toen hij in de zomer van 1902 Emden bezocht.

---

1 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 721f.
2 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 721f en 748. *AA-Bonn SoS* 734/461, Bd. 31. Bethmann Hollweg an Breitenbach, 7. Januar 1913. Ik heb slechts verwijzingen naar de vergadering van 12 februari 1912 kunnen vinden, niet de notulen. Desondanks kan men zich, aan de hand van de gevonden gegevens, een beeld vormen van het verloop van deze vergadering. Daaruit blijkt, dat het *AA* de kwestie slepende wenste te houden en het ministerie van publieke werken vooruitgang wilde boeken. De uitkomst van de vergadering was een (waarschijnlijk moeizaam tot stand gekomen) compromis tussen beide partijen.
3 Zie kaart nummer twee bij deze paragraaf.
4 *BAM-Freiburg* RM 3/v. 4181. Minister für öffentliche Arbeiten an das Finanzministerium, 3. Juni 1903. De *Nieuwe Waterweg* had ongeveer 70 miljoen mark gekost, het *Kaiser Wilhelm Kanaal* 156 miljoen mark. BA-Koblenz R43-f, 2003. A. Krziza, p. 94.

Bij de ontwikkeling van de haven van Emden werden van meet af aan allerlei belanghebbenden, zoals het *RMA*, het Pruisische ministerie voor Publieke Werken, de stad Emden, rederijen en industriëlen betrokken.[1] Daarbij speelden burgemeester Fürbringer en Ballin, de directeur van de *HAPAG*, een stuwende rol. In een ingewikkeld proces van geven en nemen tussen de betrokkenen werd gepoogd condities te creëren, waardoor scheepvaart en handel gebruik wilden gaan maken van de haven van Emden. De marine garandeerde de afname van kolen via het Dortmund-Eemskanaal, maar stelde eisen aan de afmetingen van de sluizen bij Emden. De staalindustrie verklaarde bereid te zijn om spoorwegmateriaal, bestemd voor China en de Duitse koloniën, via Emden te exporteren, alhoewel dit duurder was dan vervoer via Rotterdam. Ballin was bereid een kade in Emden te huren, pakhuizen te bouwen en scheepsverbindingen vanuit Emden te onderhouden op voorwaarde dat de buitenhaven voldoende diepgang zou krijgen. In een brief aan de keizer verklaarden de minister van Publieke Werken, Thielen, en de staatssecretaris van Marine, Tirpitz, mede namens de stad Emden, rederijen en industrieën:

> *Dass es im nationalen Interesse dringend erwünscht sei, die Aus- und Einfuhr eines der wichtigsten Theile des preussischen Industriegebiets über den Dortmund-Emskanal und den deutschen Emshafen Emden zu leiten und den letzteren zu diesem Zwecke im ganzem Umfange konkurrenzfähig gegen Rotterdam zu machen.*[2]

Om deze grote ambitie te kunnen realiseren, werden ook na 1901 grote bedragen geïnvesteerd in de expansie van de haven van Emden. Tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd nog eens meer dan 45 miljoen mark geïnvesteerd in de haven. Ongeveer de helft van dat bedrag werd gebruikt voor de bouw van een nieuwe binnenhaven, waarvoor tussen 1903 en 1906 een gebied van 300 hectare werd ingepolderd. De afmetingen van de zeesluis werden afgestemd op de wensen van de marine, zodat zelfs het grootste slagschip van het type *Dreadnought* de haven van Emden kon binnenvaren.[3]

---

1 *BAM-Freiburg* RM 3/v, 4181, Wilhelm II an Thielen, 6. Januar 1900. In een vergadering over de ontwikkeling van Emden op 25 september 1899 waren 47 personen bijeen, die belang hadden bij de ontwikkeling van de haven van Emden, onder wie vertegenwoordigers van *HAPAG*, *Krupp*, de *Gutehoffnungshütte*, *Dortmunder Union*, *Hörder Bergwerks- und Hüttenverein* en de *Bochumer Gusstahlverein* en de *RWKS*. G. Müller en A.G. Kröller van *Wm.H. Müller & Co.* uit Rotterdam waren ook aanwezig. *BAM-Freiburg* RM 3/v, 4181, Kommisarische Beratung zwischen Reichsmarineamt und Ministerium für öffentliche Arbeiten, 11. Februar 1895. Verzeichnis der in der Versammlung am 25. September 1899 anwesenden Personen.
2 *BAM-Freiburg* RM 3/v., 4181, Thielen (im Einvernehmen mit Tirpitz) an Kaiser Wilhelm II, 27. November 1899.
3 *BAM-Freiburg* RM 3/v, 4181, Budde an Kaiser Wilhelm II, 13. Juni 1903. 4182, Breitenbach an Tirpitz, 15. März 1909. A. Krziza, p. 67-9. M. Erpenbeck, p. 16ff. H. Buss, p. 32f.

Wilhelms haven
Keizer Wilhelm Kanaal (1895)
Emden
Hamburg
Eems-Jade-kanaal (1879)
Elbe
Eems
Noord-zee kanaal (1876)
Bremen
Weser
Amster-dam
Nieuwe Waterweg (1879)
Mittellandkanaal (1916)
Dortmund-Eemskanaal (1899)
Merwedekanaal (1892)
Mittellandkanaal (1938)
Rotterdam
Dortmund
Roergebied
Duis-burg
Antwerpen
Rijn-Herne-kanaal (1914)
Schelde
Keulen
Nederland en het Duitse achterland.
Bron: A.Scobel, Andrees allgemeiner Handatlas (Bielefeld u. Leipzig, 1899)
Rijn
Maas
Mainz
Moezel
Mannheim

Dit beleid was niet zonder succes. De omslag van goederen in Emden zou tot de Eerste Wereldoorlog zeer snel groeien. Emden speelde tot de eeuwwisseling geen rol bij de import van ijzererts, maar na de opening van het kanaal steeg de import tot 1,2 miljoen ton in 1913. Het grootste deel van die ijzerts kwam uit Scandinavië en werd via het Dortmund-Eemskanaal naar het Roergebied vervoerd. Verder was er import van graan, hout en bouwmaterialen. Bij de uitvoer stond steenkool bovenaan. In 1913 werd ongeveer 1,4 miljoen ton steenkool in Emden overgeladen. De steenkool was afkomstig uit het Roergebied en het grootste deel was bedoeld voor Noord-Duitsland, kleinere hoeveelheden steenkool werden geëxporteerd. Bij dit cijfer zijn nog niet inbegrepen de bunkerkolen die in Emden aan schepen werden geleverd en de uitvoer van briketten.

De investeringen in Emden beperkten zich niet tot de haven van Emden. De Pruisische overheid deed grote moeite economische activiteiten naar Emden te trekken. De telegraafkabels tussen Groot-Brittannië en Duitsland kwamen uit bij Emden, waar een groot kabelstation werd gebouwd. Rond de eeuwwisseling legde Duitsland telegraafkabels naar Noord-Amerika en ook deze kabels kwamen in Emden uit. Daardoor groeide Emden uit tot een van de grootste kabelstations ter wereld. In 1909 werkten ongeveer 300 ambtenaren bij het telegraafstation in Emden, die meer dan zes miljoen telegrammen verwerkten.

Na de opening van het Dortmund-Eemskanaal opende het *RWKS* in 1905 in de haven van Emden een brikettenfabriek. Er werd 3,5 miljoen mark geïnvesteerd in een reparatiewerf en een droogdok. Van dat bedrag werd 1,6 miljoen mark geïnvesteerd door industriëlen uit het Roergebied en 0,5 miljoen mark werd door burgemeester Fürbringer uit eigen kapitaal geïnvesteerd. De resterende 1,4 miljoen mark was afkomstig van de Pruisische overheid, die bovendien zorgde voor een spoorwegaansluiting en 60 arbeiderswoningen. De afmetingen van werf en droogdok werden afgestemd op de wensen van de marine. De *Nordseewerke*, zoals ze genoemd werden, kwamen begin 1906 in bedrijf. De grootste investering in Emden werd gedaan in een hoogovencomplex, de zogenaamde *Hohenzollernhütte*, die vanaf 1907 werd gebouwd.[1]

Ondanks deze indrukwekkende scala van activiteiten groeide onder experts het besef, dat de ontwikkeling van Emden achterbleef bij de verwachtingen.[2] Nu waren die verwachtingen wellicht te hoog gespannen geweest. Men had zich als doel gesteld, dat Emden tot een volwaardige concurrent van Rotterdam moest uitgroeien. Een decennium na de opening van het kanaal viel de vergelijking met Rotterdam op alle punten negatief uit voor Emden. Van alle havens aan de Noordzee concentreerden Emden en Rotterdam hun inspanningen het sterkst op de contacten met het Roergebied. Maar de Maasstad had twee belangrijke voordelen boven Emden. In de eerste plaats was Rotterdam een grote stad midden in het dichtbevolkte westen van Nederland. Er waren talrijke lokale economische activiteiten en een grote markt voor consumptiegoederen zoals graan, koffie en lampenolie. Emden was daarentegen een klein plaatsje in een dunbevolkt gebied met weinig economische activiteiten. Traditioneel was er visvangst, veeteelt en wat kleinschalige industrie.

Het tweede voordeel van Rotterdam was de betere verbinding met het achterland.[3] Op het Dortmund-Eemskanaal konden schepen van maximaal 1000

---

1 *BA-Koblenz* R85, 739, Vossische Zeitung, 25. Juli 1909. *BAM-Freiburg* RM 3/v, 4181, Budde an Wilhelm II, 13. Januar 1906.
2 *BA-Potsdam* 09.01, 53.403, Jahresbericht 1905-6, Haxthausen an Bülow, 20. Mai 1905. *BAM-Freiburg* RM 2, 1810, Denkschrift Prof. Dr. Durfthoff, *Der Hunte-Emskanal und seine Einwirkung auf den Seeverkehr in Emden* (Oldenburg, s.a.). H. Buss, p. 28ff.
3 *BAM-Freiburg* RM 3/v, 4182, Denkschrift über Emden nach dem Krieg, 21. September 1918. H. Buss, p. 37f. M. Erpenbeck, p. 19-21.

BRT varen, die vijf tot zes dagen moesten varen voordat ze in het Roergebied aankwamen. De gebruikers van het kanaal moesten een kanaalgeld betalen. In het bijzonder voor de graanhandel waren die kanaalgelden nadelig, omdat de Pruisische regering uit protectionistische overwegingen een hoog kanaalgeld vroeg voor graan. Op de Rijn werden bakken tot 2500 BRT gesleept, die binnen drie dagen, zonder tollen te betalen, van Rotterdam naar Duisburg voeren.

Door deze twee factoren bleef de haven van Emden in absolute cijfers duidelijk achter bij Rotterdam.[1] Dat gold zelfs voor de belangrijkste produkten in de haven van Emden, ijzererts en steenkool. In 1913 werd in Rotterdam ruim drie maal zoveel steenkolen en zeven keer zoveel ijzererts overgeslagen als in Emden. Emden lag bijzonder gunstig voor de import van Scandinavisch ijzererts, maar zelfs bij Scandinavisch ijzererts stak de Maasstad de Noordduitse haven de loef af. Van de export van Scandinavisch ijzererts naar het Roergebied ging tweederde via Rotterdam. Bij andere produkten speelde Emden in het geheel geen rol. Rotterdam importeerde in 1913 bijvoorbeeld twintig keer zoveel graan als Emden.

Emden ontwikkelde zich tot een transitohaven, waar de grote handelshuizen en rederijen een filiaal hadden. Deze havenstad had geen eigen handelshuizen en slechts enkele kleine rederijen. De gemeente kwam in grote financiële problemen, doordat de onderhoudskosten aan de haven hoger bleven dan de havengelden. Het investeringsprogramma van de Pruisische overheid kon Emden niet in korte tijd in een industriegebied veranderen.

De opbouw van een lokale industrie bleek een moeizame onderneming. De *Nordseewerke* kwamen al in 1907 in financiële problemen en overleefden slechts, doordat de Pruisische overheid financiële hulp gaf en de Duitse marine regelmatig schepen voor reparaties en onderhoud naar Emden stuurde. Dat bleek niet voldoende en de *Nordseewerke* gingen in 1909 failliet.[2] De *Hohenzollernhütte* werd in augustus 1910 stilgelegd, omdat de verliezen te hoog waren opgelopen. In 1912 bood Hugo Stinnes aan beide bedrijven op te kopen mits hij tegen gunstige voorwaarden nog eens 77 hectare grond in het havengebied van Emden kon kopen. De Pruisische overheid stemde daarmee in, maar voordat de bedrijven weer in produktie waren brak de Eerste Wereldoorlog uit. Emden zou verder geen enkele vestiging van een grote onderneming aantrekken.

In Nederland werd verdeeld gereageerd na de opening van het Dortmund-Eemskanaal.[3] De capaciteit van het kanaal werd niet bijzonder hoog ingeschat. De beperkte diepte, de vele sluizen en de kanaalgelden zouden, zo was de verwachting, de verkeersstroom van en naar Emden beperken. In Nederland realiseerde men zich wel, dat het in de bedoeling van de Pruisische overheid lag om een fors deel van het verkeer van het Rijnland naar Emden te leiden. In een lezing gehouden voor ingenieurs van Rijkswaterstaat en belangstellenden in april 1900 betoogde Jhr. C.E.W. van Panhuys, die het kanaal kort na de opening had bezocht, dat het hier om een serieuze bedreiging voor de Nederlandse havens ging. Meer nog dan in het kanaal zelf zag Van Panhuys een gevaar voor Nederland in de achterliggende drijfveren van de betrokkenen in Duitsland. Van Panhuys had een indruk opgedaan 'van voortdurende inspan-

---

1 Zie bijlage 5.
2 *BAM-Freiburg* RM 3/v, 4182, Breitenbach und Rheinbaben an Bülow und Tirpitz, 29. September 1907. *GStaPK-Berlin*, I.HA Rep 89, 29.277, Lentze an Kaiser Wilhelm II, 22. März 1913. A. Krziza, p. 167f.
3 Voor de Nederlandse reactie zie: J. Woltring (red.), *Bescheiden, 1891-1894*, p. XI en 514f. Jhr. C.E.W. Panhuys, *Mededeelingen over de haven van Emden, in verband met het Dortmund-Eemskanaal* ('s Gravenhage, 1900), p. 4, 11 en 15. *Jaarverslag van den Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam*, 1898, Bijlage XXII, p. 74. *De Economist*, 1898, p. 345-50. 1902: p. 97-122 en 198-215. U.G. Schilthuis, *De Nederlandsche transito-handel in verband met het Dortmund-Eemskanaal en de uitbreiding der havens te Emden en Delfzijl* (Groningen, 1902).

ningen en rustelooze eerzucht', die versterkt werden door de 'Duitsch-nationalen gedachtengang'. Het kanaal was, volgens Van Panhuys, voor veel Duitsers een surrogaat voor een Duitse Rijnmonding. Na de lezing ontspon zich een discussie. J. Hudig relativeerde de betekenis van het Duitse nationalisme als drijfveer voor de expansie van Emden:

> Ik heb als factor voor de voeding van eene nieuwe haven ook hooren noemen het nationaliteitsgevoel. Ik stel mij daarvan niet veel voor. Ja wanneer het gaat om gratis gebruik of indien er kwestie van subsidie wezen kan; maar zoodra het geld moet komen uit de zakken van de handelaars en scheepseigenaars zelf, geloof ik niet, dat het nationaliteitsgevoel luid meespreekt.

Twee jaar later verscheen een brochure van U.G. Schilthuis. In deze brochure werd de ontwikkeling van Emden gezien als een groot en vooral onvermijdelijk verlies voor de Nederlandse zeehavens. De auteur zag nog slechts een middel om tenminste een deel van dat verlies te compenseren en dat de uitbreiding van de haven van Delfzijl tot een geduchte concurrent van Emden.[1]

In economische kringen in Duitsland waren de meningen over de vraag of Emden zou voldoen aan de verwachtingen vanaf het begin verdeeld. Kort voor de opening van het kanaal vroeg het *RMA* een aantal deskundigen naar hun mening over de toekomst van Emden en het Dortmund-Eemskanaal.[2] De directeur van de keizerlijke werf in Danzig voorspelde in maart 1898, dat de baten niet zouden opwegen tegen de kosten. Duisburg, Ruhrort en Rotterdam hadden een grote voorsprong op Emden en zouden die, volgens de directeur van de keizerlijke werf in Danzig houden. De opening van het Rijn-Hernekanaal zou de schaal eerder nog verder in het voordeel van Rotterdam laten doorslaan. De directeuren van de keizerlijke werven in Wilhelmshaven en Kiel en de directie van *Krupp* uitten zich iets optimistischer, maar ook hier overwoog voorzichtigheid. Slechts het *RWKS* legde een ongebreideld optimisme over de mogelijkheden van het Dortmund-Eemskanaal aan de dag. De Kamer van Koophandel van Altona schreef, dat het kanaal te klein was om een volwaardige concurrent te worden voor de Rijn. Ieder kanaal dat kleiner was dan de Rijn zou uiteindelijk slechts functioneren als *Zubringer* van de Rijn. De enige mogelijkheid om het verkeer naar de Duitse Noordzeekust te leiden was het graven van een kanaal, dat superieur was aan de Rijn.[3]

Dit idee werd weer actueel, toen in de praktijk bleek, dat de capaciteit van het Dortmund-Eemskanaal beperkt was. Al in 1909 werd in een aantal kranteartikelen gepleit voor het graven van een Rijn-Noordzeekanaal, maar al snel verdween dit plan weer uit de publieke belangstelling, totdat in maart 1912 de *Verein deutsche Rheinmündung* onverwacht voor het voetlicht met plannen voor de bouw van een groot kanaal van de Rijn naar Emden.[4]

Dat gebeurde naar aanleiding van vragen, die op 8 maart 1912 in het Pruisische Huis van Afgevaardigden aan de Pruisische minister van Publieke Werken Breitenbach werden gesteld over de bouw van een kanaal van de Rijn naar Antwerpen. Breitenbach antwoordde, dat hij in principe geïnteresseerd was in ieder plan, waardoor de economie van Duitsland een stimulans kreeg en volgens de minister verdienden vooral de plannen voor de aanleg van een groot kanaal van Wesel naar Emden aandacht.

---

1 U.G. Schilthuis, p. 17-20 en 28.
2 *BAM-Freiburg* RM 3/v, 4195, Gutachten an das Reichsmarineamt, 10. Februar-19. März 1898.
3 *BAM-Freiburg* RM 3/v, 9629, Handelskammer Altona, 23. April 1899.
4 *AA-Bonn SoS* 482/145, Bd. 1, Schlesische Zeitung, 12. August 1909. Neue preussische Zeitung, 17. August 1909.

Deze verklaring bood Fürbringer, naast burgemeester van Emden ook lid van het Pruisische Huis van Afgevaardigden en vice-voorzitter van de *Verein deutsche Rheinmündung*, de kans drie dagen later in het Pruisische Huis van Afgevaardigden te onthullen, dat er in particuliere kring al enige tijd werd gewerkt aan plannen voor de bouw van een kanaal van de Rijn naar Emden.[1] Volgens Fürbringer was het graven van een groot kanaal van de Rijn naar Emden nodig, omdat slechts op die manier de bloei van het Roergebied ten goede zou kunnen komen aan de Duitse zeehavens en de Duitse handelsvloot. Om dit voornemen te realiseren was enkele jaren eerder de *Verein deutsche Rheinmündung* opgericht, waarin onder meer vertegenwoordigd waren de Duitse zeehavens, de *HAPAG*, het *RWKS* en de Kamers van Koophandel van Keulen en Wesel. Deze *Verein deutsche Rheinmündung* was aanvankelijk niet in de publiciteit getreden, omdat de initiatoren eerst grondig onderzoek wilden laten verrichten.

De vereniging had twee ingenieurs, A. Herzberg en O. Taaks, de opdracht gegeven een studie te verrichten naar de technische en economische mogelijkheden alsmede naar de kosten voor het graven van een Rijn-Noordzeekanaal. Fürbringer onthulde, dat dit onderzoek inmiddels voltooid was en dat de resultaten binnenkort gepresenteerd zou worden. Fürbringer vroeg de minister financiële steun voor verder onderzoek.

Breitenbach antwoordde Fürbringer, dat hij het plan belangwekkend vond, maar het was nog te vroeg was voor concrete toezeggingen, zoals een subsidie voor verdere studies. Ondanks het feit, dat Breitenbach niet onmiddellijk financiële steun wilde toezeggen aan de *Verein deutsche Rheinmündung* had hij wel degelijk belangstelling voor de bouw van een Rijn-Noordzeekanaal, maar de minister van Publieke Werken wilde eerst steun binnen het kabinet winnen.[2] Breitenbach schreef rijkskanselier Bethmann Hollweg, dat hij op 11 maart voor het eerst van dit particuliere initiatief had vernomen en dat hij voorstander was van het plan '*von der Ansicht ausgehend, dass eine Erörterung des Projektes auf die Verhandlung mit Holland über die Rheinschiffahrtabgaben von günstiger Wirkung sein könnte*'. Bethmann Hollweg stond positief tegenover het streven van de *Verein deutsche Rheinmündung* en Breitenbach kreeg toestemming in contact te treden met de vereniging.

Breitenbach heeft de rijkskanselier waarschijnlijk om de tuin proberen te leiden, door te doen alsof hij pas op 11 maart 1912 van dit particuliere initiatief weet kreeg. Hij had namelijk al op 8 maart op eigen initiatief gewag gemaakt van een plan voor de bouw van een kanaal van Wesel naar Emden en dat was exact het tracé, dat Herzberg en Taaks hadden gekozen voor het Rijn-Noordzeekanaal. Dat kan toeval zijn, maar waarschijnlijker is, dat hij de plannen van de *Verein Deutsche Rheinmündung* al langere tijd met stille sympathie volgde en wist, dat de studie van Herzberg en Taaks in een vergevorderd stadium was. Breitenbach kon de plannen van de *Verein deutsche Rheinmündung* goed gebruiken als pressiemiddel tegen Nederland en waarschijnlijk lokte hij daarom op 8 maart 1912 door welwillende uitlatingen Fürbringer tot de presentatie van zijn plannen uit.

---

1 De brief van de Kamer van Koophandel van Altona werd doorgegeven aan burgemeester Fürbringer van Emden. Fürbringer zei in maart 1912 in het Pruisische Huis van Afgevaardigden, dat de Kamer van Koophandel van Altona als eerste het idee had geopperd om een groot kanaal tussen het Roergebied en Emden te bouwen. *BAM-Freiburg* RM 2, 1809-A, Verhandlungen des Preussischen Abgeordnetenhauses, 8. und 11. März 1912.
2 *AA-Bonn SoS* 482/145, Bd. 1, Breitenbach an Bethmann Hollweg, 13. April, 5. Juni 1912. Bethmann Hollweg an Fritsch (= de voorzitter van de *Verein deutsche Rheinmündung*), (?) Juni 1912.

10.4 DE CAMPAGNE OM NEDERLAND TE OVERTUIGEN, 1912-1913.

Enkele weken na het debat in het Pruisische Huis van Afgevaardigden ontvouwde de *Verein deutsche Rheinmündung* zijn plannen voor een groot publiek. Op 29 april 1912 belegde deze vereniging een grote bijeenkomst in Berlijn, waar de studie van Herzberg en Taaks werd gepresenteerd. Volgens de twee ingenieurs was het beste tracé voor het Rijn-Noordzeekanaal een 220 kilometer lang kanaal van Wesel naar Emden. Een vijf meter diep kanaal zou ongeveer 235 miljoen mark kosten.[1] De plannen kregen veel aandacht in de Duitse pers en vrijwel vanaf het begin werd het verband gelegd met de Rijntollen. Kranten als de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* en de *Frankfurter Zeitung* wisten enkele dagen later te melden, dat Duitsland het Rijn-Noordzeekanaal zou gaan graven als Nederland weigerde te onderhandelen over de kwestie van de Rijntollen.[2]

De Duitse gezant schreef op 15 mei, dat ook de Nederlandse pers de plannen van de *Verein deutsche Rheinmündung* met belangstelling volgde. Het *Algemeen Handelsblad* had geschreven, dat er geen reden tot bezorgdheid was wanneer de positie van Emden versterkt zou worden, omdat de Nederlandse havens in staat waren te concurreren met Emden. Op 21 mei schreef Von Müller, dat hij de indruk kreeg, dat Nederland voorzichtig toenadering zocht tot Groot-Brittannië en Frankrijk. Hij kon nog niet beoordelen of dit daadwerkelijk het geval was, maar de gezant construeerde een direct verband met de kwestie van de Rijntollen. De gezant schreef:

> *Dass die öffentliche Meinung hier gegen uns eingenommen ist und neuerdings durch unsere Kanalprojekte, die Frage der Schiffahrtabgaben auf dem Rhein und die Streitfrage über die Hoheitsrechte auf der unteren Ems noch mehr erregt worden ist, ist leider eine Tatsache, die auf unseren Beziehungen zu den Niederlanden nicht ohne Einfluss bleiben kann. Es herrscht hier allgemein das Gefühl, dass wir, wenn auch nicht einen direkten Anschlag auf die politische Selbständigkeit des Landes beabsichtigen, doch unsere Machtstellung dazu benützen möchten Holland in wirtschaftlicher und politischer Beziehung in Abhängigkeit von uns zu bringen.*[3]

In Duitsland bleef de *Verein deutsche Rheinmündung* de aandacht vragen voor de aanleg van een kanaal van de Rijn naar Emden. Aan het eind van 1912 publiceerde de vereniging een plan van J. Rosemeyer.[4] Rosemeyer had een ontwerp gemaakt voor een kanaal van meer dan zeven meter diep van Keulen naar Emden. De kosten zouden, afhankelijk van het traject dat de bouwers zouden kiezen, tussen de 164 en 345 miljoen mark bedragen en Rosemeyer was zeer optimistisch over de mogelijkheden van dat kanaal. Volgens de auteur zouden de meeste zeeschepen na voltooiing van dit kanaal rechtstreeks naar het Rijnland varen en hij voorspelde dat meer dan vijftien miljoen ton goederen per jaar over het kanaal zouden worden vervoerd.

De activiteiten van Fürbringer en de zijnen inspireerden talrijke anderen, meer of minder serieus te nemen plannen voor de aanleg van een Rijn-Noordzeekanaal te presenteren. In de zomer van 1912 publiceerde E. Groh een

---

1 *AA-Bonn SoS* 482/145, Bd. 1, Kölnische Zeitung, 21. April 1912. A. Herzberg, O. Taaks, *Der Rhein-Nordseekanal* (Berlin, 1912).
2 *AA-Bonn SoS* 482/145, Bd. 1, Breitenbach an Bethmann Hollweg, 5. Juni 1912. *BA-Potsdam* 09.01, 17.813, Frankfurter Zeitung, 3. Mai 1912. Rheinisch-Westfälische Zeitung, 4. Mai 1912.
3 *BA-Potsdam* 09.01, 17.814, Müller an Bethmann Hollweg, 21. Mai 1912.
4 J. Rosemeyer, *Der Rhein-Nordseekanal* (Cöln, 1912). Volgens H. Buss had Rosemeyer de kosten veel te laag geschat. H. Buss, p. 67.

brochure getiteld: *Holland ein deutscher Bundesstaat?*.[1] Ingenieur Groh hield zijn lezers voor, dat het mogelijk was de loop van de Rijn in zijn geheel te verleggen, zodat de Rijn aan de Duitse Noordzeekust zou monden. Door Nederland te dreigen met het verleggen van de bedding van de Rijn kon Duitsland Nederland dwingen in te stemmen met de invoering van Rijntollen. Maar Groh zag nog veel verdergaande mogelijkheden. Duitsland kon Nederland met dit pressiemiddel dwingen een nauwe politieke band aan te gaan met Duitsland. Het zou Nederland zelfs zover kunnen krijgen dat Nederland zou toetreden tot het Duitse Rijk (Groh typeerde het keizerrijk als een statenbond). Groh rechtvaardigde zijn weinig subtiele benadering door te wijzen op het gedrag van Frankrijk in Marokko en Groot-Brittannië in Perzië. Kleine staten werden overal opgeslokt door de grotere en ook Nederland zou, volgens Groh, onvermijdelijk ten prooi vallen aan dit historische proces.

Het zegt iets over de atmosfeer van het jaar 1912 -we komen daar in het laatste hoofdstuk op terug- dat de Duitse pers levendige belangstelling toonde voor deze verregaande voorstellen.[2] De *Staatsbürger Zeitung* noemde de plannen van Groh '*grosszügige Vorschläge die weitgehendste Beachtung [...] verdienen*'. De *Kölnische Zeitung*, die zich had ontpopt tot een van de meest strijdbare pleitbezorgers van de bouw van het Rijn-Noordzeekanaal, vond de brochure van Groh weliswaar weinig tactvol van toon, maar de *Kölnische Zeitung* vond wel, dat Duitsland het recht had de Duitse verkeerspolitiek volgens eigen principes gestalte te geven. Aan de Rijnvaart verdiende volgens deze krant '*nur Holland zum Schaden Deutschlands*'.

Het meest ambitieuze plan voor de bouw van een Rijn-Noordzeekanaal werd uitgewerkt door professor Hans Buss.[3] Buss had al in 1912 in de *Grenzboten* uiteengezet, dat hij voorstander was van een kanaal van Duisburg naar Emden van maar liefst tien meter diep en in 1913 publiceerde hij de brochure *Die deutsche Rheinmündung*, waarin hij deze plannen uitwerkte. De kosten voor het graven van dit kanaal bedroegen naar schatting 735 miljoen mark en Buss voorspelde een goederenstroom van meer dan 50 miljoen ton per jaar.

Op 20 mei 1913 hield de *Verein deutsche Rheinmündung* opnieuw een grote manifestatie.[4] Op deze bijeenkomst hield professor Wirminghaus namens de Kamer van Koophandel van Keulen een pleidooi voor de bouw van een Rijn-Noordzeekanaal. Volgens Wirminghaus was het niet waarschijnlijk dat Duitsland op korte termijn met Nederland overeenstemming zou bereiken over de invoering van Rijntollen. Daarom was de Kamer van Koophandel Keulen voorstander van de bouw van een groot kanaal van de Rijn naar Emden. Volgens Wirminghaus was de bouw van het kanaal geen pressiemiddel om Nederland te dwingen in te stemmen met de invoering van Rijntollen in Duitsland, maar '*ein berechtigtes Bestreben, seitdem das geeinte Deutsche Reich die Pflege einer einheitlichen Wirtschaftspolitik zugunsten der nationalen Arbeit als seine*

---

1 E. Groh, *Holland ein deutscher Bundesstaat?* (Berlin, 1912), p. 15. Het is niet bekend of Ernst Groh banden had met nationalistische pressiegroepen of de *Verein deutsche Rheinmündung*.

2 Een aantal reacties is verzameld in: *AA-Bonn 1-A* Deutschland 168-geheim, Bd. 4, Staatsbürger Zeitung, 21. Juni 1912. Kölnische Zeitung, 19. September 1912. Deutsche Zeitung, 23. September 1912. *AA-Bonn SoS* 482/145, Bd. 1, Kölnische Zeitung, 3. Februar 1913 en 3. Mai 1913. Max Peters had contact met de *Kölnische Zeitung* en wist de berichtgeving van deze krant over de Rijntollen te beïnvloeden. Het is niet onmogelijk, dat dat ook bij de berichtgeving over *Rhein-Nordseekanal* in deze krant het geval was, maar informatie daarover ontbreekt. C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 803. De opvattingen van de *Kölnische Zeitung* werden fel bestreden door de *DWN*. *DWN*, 24-11 t/m 29-12-1912 en 20-4 en 4-5-1913.

3 Hans Buss was hoogleraar in Münster en lid van het Pruisische Huis van Afgevaardigden. Buss had, voor zover bekend, geen contacten met de *Verein deutsche Rheinmündung*. Zijn brochure is wat betreft de economische en politieke aspecten, veruit de beste studie over dit onderwerp. *AA-Bonn 1-A* Deutschland 168-geheim, *Hannoverscher Courier*, 10. Juni 1913.

4 A. Wirminghaus, *Der Rhein-Nordseekanal vom verkehrspolitischen Standpunkt* (Köln, 1913). Citaat: p. 15. De voordracht van Wirminghaus werd als bijlage bij het jaarverslag van de Kamer van Koophandel van Keulen gepubliceerd.

Pflicht betrachtet'. Duitsland was de laatste decennia steeds meer afhankelijk geworden van de Nederlandse Rijnvloot en de Nederlandse havens. Die ontwikkeling kon slechts worden omgebogen door het graven van een groot kanaal van de Rijn naar Emden. Wirminghaus pleitte voor een kanaal voor schepen tot 3500 BRT en hij wilde dat op dit kanaal, in tegenstelling tot de Rijn, geen tol zou worden betaald.

In juni 1913 werd in Koblenz een tweede vereniging opgericht, die propaganda wilde maken voor de bouw van een Rijn-Noordzeekanaal.[1] Deze nieuwe vereniging, *Dem deutschen Rhein - die neue deutsche Mündung*, onderscheidde zich van de *Verein deutsche Rheinmündung* door een meer nationalistische toon. Veel activiteiten kon deze tweede vereniging niet ontplooien, omdat de Duitse regering weigerde toestemming te geven voor een loterij, waarmee de vereniging geld wilde inzamelen voor haar activiteiten, maar het toont het enthousiasme dat dergelijke plannen losmaakte. Dat enthousiasme blijkt ook uit het feit dat er speciaal lied werd gecomponeerd over een Duitse Rijnmonding, dat volgens de *DWN* enthousiast werd gezongen op patriottische bijeenkomsten die in de steden langs de Rijn gehouden werden.[2]

De aandacht voor de plannen voor het graven van een Rijn-Noordzeekanaal hadden geen merkbare invloed op de houding van de Nederlandse regering inzake de Rijntollen. De Nederlandse regering volhardde in haar afwijzende houding. Van Eysinga had in maart 1912 geschreven, dat hij ervan overtuigd was, dat er in Duitsland invloedrijke groeperingen waren, zoals de Pruisische spoorwegen en de landbouw, die de Rijntollen wilden gebruiken om de binnenvaart te hinderen. Dat was ook de oorspronkelijke intentie van de wet:

> Alle "*Verkehrsfreundlichkeit*", waarvan de Berlijnsche regering sedert 1910 getuigt, is "*phrase pour le besoin de la cause*" en verdient dus slechts wantrouwen'.[3]

Gevers maakte tegenover de Duitse regering bepaald geen geheim van zijn aversie tegen de Rijntollen. Toen Peters hem in juli 1912 benaderde, met het verzoek hem introducties te verschaffen voor zijn reis naar Nederland weigerde Gevers dit. Op het *AA* zei Gevers schertsend tegen Von Körner, dat hij hoopte dat de Duitse regering zou besluiten het dossier te sluiten en op de omslag zou laten schrijven '*erst nach zehn Jahre wieder vorlegen*'.

In Berlijn werden vanaf begin 1912 voorbereidingen getroffen voor de onderhandelingen met de Nederlandse regering over de verandering van het Verdrag van Mannheim. Op 12 februari 1912 hadden vertegenwoordigers van diverse Duitse ministeries afgesproken de Duitse diplomaten in Nederland rapporten te laten schrijven over de manier waarop Duitsland Nederland kon laten instemmen met de invoering van Rijntollen. Op 18 mei hadden de diplomaten een desbetreffende instructie van het *AA* gekregen.

De eerste die zijn rapport inzond was Scharfenberg, een van de secretarissen van het Duitse gezantschap in Den Haag.[4] De Duitse diplomaat constateerde, dat de regering en publieke opinie fel tegen de invoering van Rijntollen waren. Nederland vreesde, dat de plannen van Duitsland uiteindelijk zelfs konden leiden

---

1 *BAM-Freiburg* RM 2/v, 1809-A, Immediateingabe an Georg Alexander von Müller, 16. Januar 1914. Verein 'Dem deutschen Rhein - die neue deutsche Mündung' an Wilhelm II, 14. April 1914.
2 *DWN*, 15-12-1912. Voor de tekst zie het motto bij dit hoofdstuk.
3 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 751f.
4 *BA-Potsdam* 09.01, 17.813, Denkschrift Scharfenberg, zonder datum, maar waarschijnlijk april-juni 1912.

tot het verlies van de politieke zelfstandigheid van Nederland, '*und der Furcht gelegentlich von Deutschland aufgesogen zu werden, wird die Niederlande mit Aufgebot aller ihrer Kräfte entgegen arbeiten lassen*'. Scharfenberg schreef, dat Friedrich List ooit had betoogd, dat Nederland deel zou moeten worden van de Duitse Tolunie, maar de secretaris oordeelde, dat aan een Nederlandse inlijving bij de Duitse Tolunie, gezien de stemming van de Nederlanders, voorlopig nog niet viel te denken. Ondanks de ongunstige stemming van de publieke opinie, zag Scharfenberg echter een mogelijkheid Nederland te benaderen.

> *Die niederländische Rheinschiffahrtbeteiligten liessen sich leicht für Deutschlands Pläne und Abgabenpolitik gewinnen.*

Naast deze zin was een vraagteken in de kantlijn geplaatst, waarschijnlijk door een *Vortragender Rat* van het *AA*. Scharfenberg zette verderop uiteen, dat een deel van de '*niederländische Rheinschiffahrtbeteiligten*' van Duitse afkomst was en dat dit feit de beste kans bood een bres te slaan in de Nederlandse verdediging.

Gneist, de Duitse consul in Rotterdam, schreef een rapport van maar liefst zestien bladzijden. Hij wilde net als Scharfenberg vooral de belanghebbenden bij de Rijnvaart benaderen.[1] Daarom had Gneist een lijst samengesteld met de 21 leden van de Kamer van Koophandel van Rotterdam, met toevoeging van hun banden met Duitsland en, indien bekend, hun opinie over de invoering van Rijntollen.

In deze lijst stond vermeld, dat A. Ruoff voorstander was van de invoering van Rijntollen. G. Müller was eveneens voorstander van de invoering van Rijntollen, maar geen lid van de Kamer van Koophandel. Wel was het aldus de consul mogelijk via G. Müller diens medefirmant Kröller, een invloedrijk man in Rotterdam, te benaderen en te winnen voor het Duitse standpunt. D.G. van Beuningen had nauwe contacten met Duitsland en moest volgens Gneist zijn over te halen. Verder werden in de lijst Ph. van Ommeren jr., die veel contacten had met Duitsland en A. Plate genoemd als personen die een doorslaggevende stem hadden in de haven van Rotterdam. Plate was weliswaar niet meer voorzitter van de Kamer van Koophandel van Rotterdam, maar hij gold nog steeds als een invloedrijk man, die onder meer artikelen schreef in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Gneist opperde te proberen Plate gunstiger te stemmen door Rotterdam toestemming te geven in Duitsland emigranten te werven om via Rotterdam scheep te gaan naar de Nieuwe Wereld. Als reder had Plate persoonlijk belang bij deze emigratieconcessie. Twee andere leden van de Kamer van Koophandel, C. Kolff en W. Westermann, golden als Duitsgezind.

Gneist wilde niet alleen de leden van de Kamer van Koophandel benaderen, maar ook de publieke opinie in Nederland bewerken. De Duitse consul wilde een journalist van de kleine krant *Scheepvaart* benaderen in de hoop de opinie van de redactie van deze krant ten aanzien van de Rijntollen enigszins te corrigeren. Volgens Gneist zou het in Nederland ook indruk maken als de *Frankfurter Zeitung* en het *Berliner Tageblatt*, twee liberale kranten in Duitsland, die in Nederland gezag genoten, hun afwijzende opinie over de invoering van de Rijntollen zouden veranderen. De consul adviseerde, dat er een speciaal op

---

1 *AA-Bonn SoS* 734/461, Bd. 30, Gneist an Bethmann Hollweg, 8. Juli 1912. Gneist had zich al in januari 1911 op eigen initiatief over deze problematiek gebogen. Gneist was toen van mening, dat het zeer moeilijk zou zijn de Nederlandse aversie jegens de Rijntollen te overwinnen. Misschien zou het, aldus Gneist, lukken de Rijntollen in te voeren door een overeenkomst te sluiten tussen Nederland, België en Duitsland, waarbij Nederland de Maas zou mogen kanaliseren, België een kanaal zou mogen bouwen van Antwerpen naar de Rijn en Duitsland de Rijntollen mocht invoeren. Mocht dat niet lukken, dan was een campagne voor de bouw van een kanaal van de Rijn naar Antwerpen het meest effectieve pressiemiddel tegen Nederland. *AA-Bonn SoS* 482/142, Bd. 1, Gneist an Bethmann Hollweg, 11. Januar 1911.

Nederland gerichte brochure zou worden geschreven, waarin zou worden uiteengezet welke voordelen Nederland zou hebben van de invoering van de Rijntollen.

Tenslotte boog de Duitse consul zich over de mogelijke pressiemiddelen. Het meest effectieve middel om pressie uit te oefenen op Nederland was volgens de Duitse consul de invoering van *Ausnahmetarife*, waardoor de Rotterdamse haven vracht zou verliezen aan de Duitse Noordzeehavens. De speciale tarieven voor kopererts, waardoor Rotterdam de handel in kopererts had verloren aan Bremen hadden in Nederland veel indruk gemaakt. Indien nodig moesten de Duitse autoriteiten Nederlandse schippers van het Rijn-Hernekanaal weren en aandacht besteden aan de plannen voor het graven van een kanaal van de Rijn naar Antwerpen. De aandacht voor de bouw van een groot kanaal naar Emden achtte Gneist eerder contraproduktief.

De Duitse consul-generaal in Amsterdam stelde eenzelfde programma voor en gaf enkele aanvullende tips: zakelijke artikelen in Duitse kranten, die in Nederland gelezen werden, zoals de *Kölnische Zeitung* en de *Frankfurter Zeitung* en contact leggen met belanghebbenden bij de Rijnvaart in Nederland zoals de schippersvereniging *Schuttevaer*, J.T. Cremer, ex-minister van Koloniën en directeur van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij* en de voorzitter en vicevoorzitter van de Kamer van Koophandel van Amsterdam, respectievelijk S.P. van Eeghen en H.F.R. Hubrecht. Een maand later schreef Rienacker, dat de campagne voor het Rijn-Noordzeekanaal in Duitsland de Nederlandse pers slechts had gestijfd in zijn afwijzende houding ten aanzien van de Duitse plannen voor de invoering van Rijntollen. Rienacker raadde het *AA* aan de correspondenten van Nederlandse kranten in Berlijn te benaderen en gaf als advies het Nederlandse publiek steeds weer te wijzen op de positieve economische consequenties van de invoering van Rijntollen, omdat de Nederlanders vooral voor het economische aspect belangstelling toonden.[1]

Het laatste van de reeks rapporten van Duitse diplomaten was geschreven door de Duitse gezant Von Müller.[2] De gezant zag weinig heil in een campagne om Nederland te overtuigen van de noodzaak en de voordelen van de invoering van Rijntollen. Hij wees erop, dat het Duitsland al veel moeite zou kosten een overeenkomst te bereiken over de afbakening van de Duits-Nederlandse grens in de Eemsmonding en waarschijnlijk moest Duitsland daarvoor al veel concessies doen. Duitsland zou weinig 'wisselgeld' overhouden voor de onderhandelingen over de invoering van Rijntollen. Von Müller zag nog de meeste mogelijkheden in een combinatie van economische druk en het benaderen van de Nederlandse betrokkenen bij de Rijnvaart. Deze zouden gewonnen kunnen worden voor de Rijntollen, wanneer ze op lange termijn zekerheid zouden krijgen over de hoogte van de Rijntollen en de geplande verbeteringen aan de Duitse waterwegen. Volgens Von Müller waren de meest effectieve middelen om pressie uit te oefenen op Nederland de invoering van speciale spoorwegtarieven voor de Duitse zeehavens en het dreigen met de bouw van een Rijn-Noordzeekanaal. Volgens Von Müller werd dit laatste plan echter in Nederland niet bijzonder serieus genomen, omdat het nog in een zeer pril stadium verkeerde.

Max Peters liet zich niet afschrikken door de ontmoedigende taal in de rapporten van de Duitse diplomaten. Toen de rapporten binnen waren begon hij onmiddellijk aan zijn campagne om de Nederlandse publieke opinie te overtuigen van de voordelen van de Rijntollen. Peters, die dat zelf de '*pénétration amicale*' noemde, publiceerde in augustus en september 1912 anoniem een twee-

---

1 In de kantlijn stond op dat punt: '*Nein - warten!*' *AA-Bonn SoS* 734/461, Bd. 30, Rienacker an Bethmann Hollweg, 13. Juli 1912. *AA-Bonn 1-A* 734/461, Bd. 31, Rienacker an Bethmann Hollweg, 22. August 1912.
2 *AA-Bonn SoS* 734/461, Bd. 30, Müller an Bethmann Hollweg, 24. Juli 1912.

tal artikelen in *De Telegraaf* over de Rijntollen. Hij reisde naar Nederland en sprak met de directie van de *SHV*, Kröller, Van den Bergh en de bankiers Van Nierop en Gomperts. Hij vond de Duitse Kamers van Koophandel in Frankfurt, Mainz en Mannheim bereid hun contacten in Nederland te gebruiken om stemming te maken voor de invoering van Rijntollen. Een Amsterdamse zakenrelatie van de firma *MAN*, Geveke, benaderde verschillende leden van de Kamer van Koophandel in Amsterdam individueel en polste hun mening over de *Schiffahrtabgaben*. Bijna alle gevraagde leden bleken tegen de invoering van Rijntollen. De firma *MAN* gaf deze informatie weer door aan het Pruisische ministerie van Publieke Werken.[1]

Op 20 januari 1913 kwamen Peters, Von Körner en andere topambtenaren opnieuw bij elkaar om over de stand van zaken te beraadslagen.[2] Volgens Peters had hij in Nederland begrip voor zijn standpunt ontmoet, maar stijfde de Nederlandse regering het verzet tegen de invoering van Rijntollen. Op deze bijeenkomst werden enkele belangrijke beslissingen genomen. De vergadering besloot, dat Oostenrijk-Hongarije voorlopig niet benaderd zou worden met voorstellen over de invoering van de Elbetollen, maar dat alle aandacht zou worden geconcentreerd op Nederland. Het *AA* deelde vertrouwelijk mee, dat er binnen korte tijd een beslissing zou worden genomen over de grenskwestie in het Eems-Dollardgebied. Daarna kon de kwestie van de Rijntollen aanhangig worden gemaakt bij de Nederlandse regering. Intussen zou Peters zijn campagne in Nederland voortzetten. Bovendien werd besloten contact op te nemen met belanghebbenden bij de Rijnvaart in Zwitserland en Oostenrijk-Hongarije in de hoop, dat ook van die kant druk zou worden uitgeoefend op de Nederlandse regering.

De pogingen om Nederland over te halen gingen onverdroten verder. Franz Ott, de directeur van de *Rhein- und Seeschiffahrtgesellschaft*, benaderde Plate en poogde hem, zonder succes overigens, te overtuigen van het nut van de invoering van Rijntollen voor Nederland. Volgens Ott coördineerden de Nederlanders hun verweer zorgvuldig. Via Wirminghaus, kreeg minister Breitenbach ook een rapport van Wenzelburger, de correspondent van de *Kölnische Zeitung* in Nederland. Wenzelburger schreef, dat dreigementen contraproduktief waren, maar dat harde maatregelen indruk maakten. Wenzelburger gebruikte als voorbeeld de al eerder genoemde *Ausnahmetarife* voor kopererts, waardoor de invoer van kopererts van Rotterdam naar Bremen was gegaan.[3]

Peters publiceerde opnieuw anoniem enkele artikelen in Nederlandse kranten, onder meer in *De Telegraaf* en de *Dordrechtsche Courant* en Peters hield daarbij contact met Simons, de correspondent van *De Telegraaf* in Berlijn.[4] In september reisde Peters opnieuw naar Nederland en sprak met leden van de Kamer van Koophandel van Rotterdam en met diverse journalisten. In zijn gesprekken legde Peters de nadruk op de voordelen die Nederland zou hebben van de verbeteringen aan de waterwegen. Alfred Ruoff noemde de reis van Peters een mislukking. Van Eeghen in Amsterdam had hem zelfs niet willen ontvangen.

---

1 *AA-Bonn SoS* 734/461, Bd. 31, Kommissarische Beratung, 20. Januar 1913. *BA-Potsdam* 09.01, 17.814, Breitenbach an Bethmann Hollweg, 22. April 1913. *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 802-4. *DWN*, 29-9-1912.
2 *AA-Bonn SoS* 734/461, Bd. 31, Kommissarische Beratung, 20. Januar 1913.
3 *BA-Potsdam* 09.01, 17.814, Breitenbach an Bethmann Hollweg, 18. April 1913.
4 In juni 1913 stelde het *AA* voor Peters een rapport op over de Nederlandse correspondenten in Berlijn. Volgens dit rapport waren Lissa van het *Algemeen Handelsblad* en Bruna van de *Nieuwe Courant* niet uitgesproken pro- of anti-Duits. Simons van *De Telegraaf* was pro-Duits en Van Blankenstein van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* gold daarentegen als anti-Duits. Het *AA* had er geen bezwaar tegen als Peters contact zocht met Lissa en Bruna. Of Peters dit ook inderdaad gedaan heeft is niet duidelijk. *BA-Potsdam* 09.01, 17.814, Aufzeichnung AA, 5. Juni 1913.

Ich glaube, dass der Eindruck den der Herr Ministerialdirektor von hier mitnimmt, der sein muss, dass hier auch nicht die geringste Neigung besteht sich den Schiffahrtabgaben irgendwie geneigter zu zeigen.[1]

Eind april 1913 schreef Bethmann Hollweg brieven naar de Duitse ambassadeur in Wenen en de Duitse gezant in Bern, met het verzoek bij de Zwitserse en Oostenrijkse regering te vragen of deze de Nederlandse regering wilden mededelen, dat hun land belang had bij de verbetering van de waterwegen en dus de invoering van Rijntollen.[2] Wenen gaf natuurlijk geen gevolg aan dit verzoek, maar bij de Zwitsers had de Duitse regering wel succes. De Duitse gezant had de indruk, dat de Zwitserse publieke opinie weliswaar in overgrote meerderheid tegen de invoering van Rijntollen was, maar in juni 1913 kon hij mededelen, dat de invloedrijke *Bundesrat* Forrer tot de conclusie was gekomen, dat de invoering van Rijntollen voor Zwitserland voordelen had en dat Forrer bereid was zijn invloed aan te wenden in een poging de Zwitserse regering druk te laten uitoefenen op de Nederlandse regering. Forrer overwoog zelfs een boycot van Nederlandse reders, wanneer Nederland zich zou blijven verzetten tegen de Duitse plannen. In februari 1914 deelde een ambtenaar van het ministerie van Binnenlandse Zaken in Bern de Nederlandse gezant mee 'hoe, niet alleen hij zelf, maar de geheele regeering zeer groote waarde hechtte aan de verbinding van Basel met Rotterdam en hoe hij overtuigd was dat alles wat deze verbinding verbeteren kon voor de Confederatie van het allerhoogste belang was.'

Ondanks al deze inspanningen kwam het Pruisische ministerie van Publieke Werken geen stap dichter bij de invoering van de Rijntollen. Uit niets bleek, dat de opvattingen over de Rijntollen in Nederland veranderden door de Duitse campagne. Begin 1914, op de jaarlijkse ledenvergadering, liet de schippersvereniging *Schuttevaer* wederom weten tegen de invoering van Rijntollen te zijn. Volgens de schippersvereniging had het Nederlandse standpunt de sympathie van de Duitse steden langs de Rijn en de Duitse industrie.

Intussen werd in Duitsland begonnen aan de bouw van de waterbouwkundige werken, die werden genoemd in *Das Reichsgesetz betreffend den Ausbau von Wasserstrassen und die Erhebung von Schiffahrtabgaben* van december 1911. Het Rijn-Hernekanaal naderde zijn voltooiing en volgens voornoemde wet moesten de Rijntollen worden ingevoerd als dit kanaal was voltooid. In de Rijnvaartcommissie speelde Van Eysinga in op deze ontwikkeling. Zo schreef hij in februari 1913 aan Jobst, de vertegenwoordiger van Württemberg, dat Nederland verheugd was over de werkzaamheden aan de Neckar. Hij wees erop, dat ook Nederland jaarlijkse grote sommen uitgaf om de bevaarbaarheid van de Rijn te verbeteren. Van Eysinga liet niet na op te merken, dat hij het merkwaardig vond, dat van Duitse zijde verbeteringen aan de Rijn onlosmakelijk gekoppeld werden aan de voorwaarde, dat Rijntollen werden ingevoerd.

Die Beispiele der Vergangenheit lassen uns im Gegenteil hoffen, dass auch weitere Verbesserungen im Stromgebiete sich ermöglichen lassen werden im Rahmen der Rheinschiffahrtakte von 1868.[3]

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 17.814, Peters an Breitenbach, 26. April-23. Juni 1913. Telegraaf, 2 mei 1913. Breitenbach an Bethmann Hollweg, 9. August 1913. Rienacker an Bethmann Hollweg, 3. September 1913. Müller an Bethmann Hollweg, 4. September 1913. Ruoff an Gneist, 17. September 1913. *AA-Bonn SoS* 482/145 Bd. 1, Rienacker an Bethmann Hollweg, 6. Mai 1913.
2 *BA-Potsdam* 09.01, 17.814, Bethmann Hollweg an Gesandtschaft Wien und Bern, 30. April 1913. Deutsch Gesandtschaft Bern an Bethmann Hollweg, 27. Juni 1913. *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 910.
3 *DWN*, 1-1-1914 en 15-1-1914. *BA-Potsdam* 09.01, 17.814, Van Eysinga an Jobst, 23. Februar 1913. Al eerder had Gevers de Nederlandse regering geschreven, dat hij het gunstig achtte, dat Beieren was begonnen aan de kanalisering van de Main, zonder dat er een beslissing was

10.5 DUITSLAND OPENT DE ONDERHANDELINGEN.

Op 28 december 1913 schreef Von Müller aan het *AA*, dat de opvatting over de Rijntollen in Nederland ondanks de campagne van Max Peters niet was veranderd. Twee dagen later kwamen de vertegenwoordigers van de bij deze zaak betrokken Duitse ministeries, zoals Von Körner, Kriege en Peters, opnieuw bijeen om te beraadslagen over de stand van zaken. Peters vertelde tijdens deze bijeenkomst, dat hem in Nederland het voorstel was gedaan, dat Nederland zijn Rijnvloot wilde vrijstellen van de Duitse tol door de Rijntollen met een bedrag af te kopen. De vergadering vond dat onbespreekbaar.

Er werd tijdens de vergadering een inventaris gemaakt van de pressiemiddelen die Duitsland tegen Nederland ter beschikking stonden. Het *AA* maakte daarbij als voorbehoud, dat het niet wilde dat het handelsverdrag van 1851 zou worden opgezegd, omdat Duitsland door dit verdrag ongehinderd kon investeren en handel drijven met Nederlands-Indië en bijna ongehinderd kon exporteren naar Nederland. Volgens de vergadering konden Nederlandse baggeraars en aannemers, die veel opdrachten uitvoerden in Duitsland, van de Duitse markt worden buitengesloten. Duitsland kon de invoerrechten op in Nederland gebouwde binnenvaartuigen verhogen, Nederlandse binnenschepen zwaarder belasten op de kanalen en de Nederlandse kustvaart met maatregelen treffen. Door spoorwegtarieven in te stellen en door verdere verbeteringen aan de haven van Emden kon Duitsland de Rotterdamse haven schade berokkenen. Tenslotte was de campagne voor de bouw van een Rijn-Noordzeekanaal als pressiemiddel bruikbaar. Voorstellen om het staatsmonopolie op petroleum, waarover in Duitsland in die jaren werd gedebatteerd, als pressiemiddel te gebruiken, werden na enige discussie verworpen.

De vergadering besloot, dat het *AA* binnen korte tijd onderhandelingen met Nederland moest beginnen over de verandering van het Verdrag van Mannheim. Omdat de bovengenoemde pressiemiddelen volgens de vergadering slechts *Nadelstiche* waren en de Nederlandse regering hoogstwaarschijnlijk niet tot inkeer zouden kunnen brengen, zou de Nederlandse regering vriendelijk worden benaderd en geen druk worden uitgeoefend.

Het besluit op korte termijn onderhandelingen te beginnen was een overwinning voor Max Peters en het Pruisische ministerie van Publieke Werken, want op de bijeenkomst van 20 januari 1913 was op aandringen van het *AA* nog afgesproken, dat de onderhandelingen met Nederland over de invoering van Rijntollen pas zouden worden geopend, als er tussen Duitsland en Nederland een overeenkomst over de grens in het Eems-Dollardgebied was bereikt. De grensregeling in de Eems en de Dollard liet echter op zich wachten en Breitenbach realiseerde zich, dat zijn ambtenaren een politieke fout hadden gemaakt. In een poging deze fout te herstellen, stuurde Breitenbach op 18 en 22 april 1913 twee brieven naar rijkskanselier Bethmann Hollweg, waarin hij schreef dat hij er de voorkeur aan gaf onmiddellijk onderhandelingen te beginnen met de Nederlandse regering over de invoering van de Rijntollen. De rijkskanselier wees dat plan af.

Bij de bijeenkomst van 30 december 1913 was de stemming veranderd. Namens het *AA* betoogde Kriege, dat de lopende onderhandelingen over de Eems-kwestie prioriteit zouden moeten genieten en dat het *AA* niet tegelijk onderhandelingen kon beginnen over de Rijntollen. Maar het betoog van Kriege

---

gevallen over de Rijntollen. Aangezien Beieren slechts geïnteresseerd was in de *Schiffahrtabgaben*, omdat dit was gekoppeld aan de kanalisering van de Main, zou de belangstelling van Beieren voor de invoering van Rijntollen nu verminderen.

vond geen gehoor; het geduld was op bij de andere vertegenwoordigers en er werd afgesproken, dat de Duitse regering ongeacht de Eems-kwestie op korte termijn onderhandelingen met Nederland zou beginnen over de invoering van de Rijntollen.[1]

Het *AA* voerde dit besluit voorzichtig uit. Op 18 maart 1914 schreef staatssecretaris van het *AA* Gottlieb von Jagow aan Von Müller, dat Duitsland groot belang hechtte aan de invoering van Rijntollen. Daarom was het noodzakelijk de Nederlandse regering officieel te benaderen met het verzoek te gaan onderhandelen over de Rijntollen.

> *Da die Einleitung und weitere Fortsetzung der Verhandlungen in freundlichster Form erfolgen, und zunächst jedenfalls der Versuch gemacht werden soll, auf diesem Wege zum Ziel zu gelangen, so erscheint es nicht angezeigt, etwaige Druckmittel (...) jetzt in Anwendung zu bringen oder sie anzudrohen.*

Von Müller werd opgedragen op vriendelijke toon aan de Nederlandse regering voor te stellen, dat Duitsland en Nederland overleg zouden gaan voeren over de financiering van de vele verbeteringen die uitgevoerd werden en zouden gaan worden aan de Duitse waterwegen. De gezant diende te benadrukken dat ook Nederland groot voordeel zou hebben van deze verbeteringen. Von Müller schreef de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Loudon op 25 maart 1914, dat hij wilde spreken -Von Müller had het over '*pourparlers*'- over de waterbouwkundige werken aan het Duitse deel van de Rijn en de financiering van die werken. Aan het slot van zijn brief stelde Von Müller -en die passage nam hij letterlijk over uit de instructie van Von Jagow- dat Nederland in de toekomst op de een of andere manier bij de financiering van de voorgenomen waterbouwkundige werken in Duitsland zou moeten worden betrokken:

> *Es erscheint nur billig und gerechtfertigt, dass auch die Niederlande sich, wie an den Vorteilen der geplanten Stromverbesserungen, so auch an den Kosten, die für die Ausführung der Strombauten aufgewendet werden müssen, beteiligen.*[2]

Op 14 april 1914 schreef Loudon aan de Duitse gezant, dat de Nederlandse regering het Duitse voorstel bestudeerde. Het ministerie van Buitenlandse Zaken won bij al diegenen, die de laatste jaren betrokken waren geweest bij de kwestie van de Rijntollen, nog eens advies in. Van Eysinga pleitte voor een afwijzend antwoord. Op 25 april schreef hij, dat volgens zijn informatie de deelstaat Württemberg de aanzet had gegeven tot deze stap. Volgens Van Eysinga was die informatie belangrijk:

> Waar de oorsprong van het Duitsche voorstel in Schwaben en niet aan de Spree ligt, kan de stuwkracht, die achter het voorstel werkt, ook niet zoo groot zijn.

Nederland moest volgens Van Eysinga het Duitse voorstel vriendelijk doch beslist afwijzen. Begin mei waarschuwde hij, dat als Nederland het principe van tollen op rivieren eenmaal zou accepteren, de problemen pas zouden beginnen en

---

1 *BA-Koblenz* R 43f, Kommissarische Beratung, 30. Dezember 1913. *BA-Potsdam* 09.01, 17.814, Breitenbach an Bethmann Hollweg, 18. und 22. April 1913.
2 *BA-Koblenz* R 43f, 1992, Jagow an Müller, 18. März 1914. *AA-Bonn SoS* 735/461, Bd. 31, Müller à Loudon, 25 mars 1914, Loudon à Müller, 14 avril 1914. *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 929-932, 945-7, 950

een eindeloze strijd over de hoogte van de tollen viel te voorzien. Van Eysinga wees erop, dat de tijd in het voordeel van Nederland werkte. De deelstaten drongen aan op een snelle uitvoering van de beloofde waterbouwkundige werken. Er werd al gesproken over de kanalisering van de Rijn tot Basel. Als de waterbouwkundige werken eenmaal waren uitgevoerd, zonder dat de riviertollen waren ingevoerd, zouden de deelstaten hun belangstelling voor de invoering van riviertollen snel verliezen. Hoe langer Nederland dus volhield des te sterker Nederland zou komen te staan, hield Van Eysinga zijn regering voor.

De Nederlandse gezant in Berlijn was voorzichtiger. Volgens Gevers vond er op het *AA* een omslag in het denken plaats. Von Körner had ontslag genomen en dat was voor Nederland een gevoelig verlies. Er groeide op het *AA* de frustratie over de slepende Eems-kwestie. Kriege had Gevers verteld, dat het *AA* inzake de Rijntollen onder druk stond van andere ministeries. Een afwijzing van het Duitse voorstel door Nederland zou die druk nog verder doen toenemen.

De Nederlandse regering informeerde de regering van Oostenrijk-Hongarije en Zwitserland over de Duitse stap. De regering van Oostenrijk-Hongarije antwoordde, dat Duitsland geen vergelijkbare stap had gedaan in Wenen.[1]

De Nederlandse regering speelde de brief van 25 maart 1914 van de Duitse gezant door aan de Kamers van Koophandel van Rotterdam en Amsterdam. Rotterdam gaf al op 29 maart een reactie. De Duitse consul in Rotterdam kon het overleg in de Kamer van Koophandel goed volgen, omdat hij informatie kreeg van leden van deze Kamer van Koophandel. Alhoewel hij de namen van zijn informanten niet onthulde, was Alfred Ruoff hoogstwaarschijnlijk zijn belangrijkste zegsman geweest.

In de vergadering hadden de leden van de Kamer van Koophandel zich beducht getoond voor de Duitse sancties indien Nederland het Duitse voorstel zou afwijzen. Desondanks had de Kamer van Koophandel de Nederlandse regering geadviseerd het Duitse voorstel af te wijzen. Volgens de Kamer van Koophandel van Rotterdam had Nederland in de afgelopen decennia meer dan 250 miljoen mark uitgegeven voor de verbetering van de havens van Amsterdam en Rotterdam en de vaargeul van de Rijn. Daarvoor had Nederland nooit een bijdrage van Duitsland gevraagd, hoewel Duitsland daar veel profijt van had getrokken. Het belangrijkste motief voor Rotterdam om de Nederlandse regering te adviseren het Duitse voorstel af te wijzen, was de vrees, dat de Duitse regering met de Rijntollen een geweldig machtsmiddel tegenover Nederland in handen kreeg. Er was volgens de Kamer van Koophandel geen enkele garantie, dat Duitsland op termijn de tollen niet zou verhogen. De Kamer van Koophandel herinnerde eraan, dat in de oorspronkelijke plannen van het Pruisische Huis van Afgevaardigden van 1905 het protectionisme het belangrijkste motief was geweest voor de invoering van de Rijntollen. Volgens de Rotterdamse Kamer van Koophandel was het vrije verkeer op de Rijn voor Nederland evenwel een 'levensvoorwaarde'.

Ook de Kamer van Koophandel van Amsterdam wilde dat de minister van Buitenlandse Zaken het Duitse verzoek tot onderhandelingen verwierp. Binnen het kabinet werden de ministers Treub en Lely om advies gevraagd en beide waren van mening dat Nederland het Duitse verzoek zou moeten afwijzen.[2]

---

1 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 952, 961f, 965f en 971f. *AA-Bonn* Personalakte Dr. Paul Ernst von Körner. In zijn ontslagaanvrage van 15 februari 1914 noemde Von Körner zelf als reden voor zijn ontslagaanvrage gezondheidsproblemen door de grote spanningen, die zijn beroep met zich meebracht. Na 40 dienstjaren begonnen die spanningen volgens Von Körner hun tol te eisen. Maar Gevers had geruchten gehoord, dat verschillen van inzicht over de toekomstige handelspolitiek Von Körner hadden bewogen zijn ontslag in te dienen.

2 *AA-Bonn SoS* 735/461, Bd. 5, Müller an Bethmann Hollweg, 28. April 1914. Aufzeichnung Gneist, 1. Mai 1914. Müller an Bethmann Hollweg, 6. Mai 1914. *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 956-9, 971f en 975-7.

Breitenbach, die een meerderheid van de Pruisische ministers achter zich wist, voerde de druk op het *AA* verder op door op 18 maart 1914 een brief aan het *Staatsministerium* te sturen, waarin hij stelde, dat de kwestie van de invoering van riviertollen van groot gewicht was. Duitsland kon niet meer terug, omdat het zijn prestige had verbonden aan de realisering van dit voornemen. Daarvoor moest '*den auf veraltete Vertragsbestimmungen gestützten Einspruchs eines kleinen Nachbarstaates weichen. Es muss jetzt unter allen Umständen eine Aktion gegen Holland eingeleitet werden. (...) Man wird sich bei der Auswahl von Druckmitteln meines Erachtens nicht auf sölche Massregeln beschränken, mit welchem kein Risiko einer holländischen Gegenaktion verbunden ist. (...) Sämtliche Machtsmittel des preussischen Staates und des deutschen Reiches auf ihre Verwendbarkeit gegenüber den Niederlanden in der gegenwärtigen politischen Lage geprüft werden müssen.*' Breitenbach herinnerde het *Staatsministerium* eraan, dat een grote staat als Duitsland veel meer kon incasseren dan een kleine staat als Nederland.

Blijkbaar geschrokken door deze oorlogszuchtige taal repliceerde de rijkskanselier op 11 april 1914, dat hij geen onnodige frictie met Nederland wenste. Bij een harde confrontatie met Nederland zou Duitsland, volgens Bethmann Hollweg, economisch aanzienlijke schade oplopen.

> *Ich möchte nicht unterlassen, schon jetzt nochmals darauf hinzuweisen, von wie grosser wirtschaftspolitischer und auch allgemeiner politischer Bedeutung für uns ein freundliches Verhältnis zu Holland ist. Es hat sich dies ganz besonders bei den in meinem Ressort geführten Verhandlungen über die sogen. wirtschaftliche Mobilmachung im Kriegsfall gezeigt. Bei diesen Verhandlungen ist die grosse Bedeutung, die Rotterdam für die gesamte deutsche Volkswirtschaft im Kriege spielen wird, erneut eindringlich betont worden.*[1]

Op 10 juli 1914 wees de Nederlandse regering in een nota officieel het verzoek van de Duitse regering af en verklaarde bereid te zijn dit standpunt mondeling toe te lichten.[2] Er zou op deze nota van Nederland geen Duits antwoord meer komen. Op 28 juni 1914 was de Oostenrijkse troonopvolger aartshertog Franz Ferdinand in Sarajevo vermoord. Op 10 juli bestond op het *AA* meer belangstelling voor het ultimatum aan Servië dat in Wenen werd geconcipieerd, dan voor de kwestie van de Rijntollen.

Terwijl de crisis naderde schreef de Pruisische minister van Financiën August Lentze een uitgebreide brief aan het *Staatsministerium* over de Rijntollen. Uit deze brief blijkt duidelijk hoe sterk een deel van de Pruisisch-Duitse regering hechtte aan de invoering van de Rijntollen. In zijn brief van 29 juli 1914 bleek Lentze bereid zeer radicale maatregelen te nemen, om de kwestie van de Rijntollen te kunnen oplossen.[3] Lentze betoogde in zijn lange exposé aan het *Staatsministerium*, dat Duitsland in een harde economische confrontatie Nederland zijn wil kon opleggen '*wenn wir nur entschlossen sind, von unseren Machtmitteln rücksichtslos Gebrauch zu machen*'.

De Pruisische minister van Financiën wilde het handelsverdrag met Nederland opzeggen. Daardoor was Duitsland ontslagen van de verplichting voor goederen, die via Nederland naar Duitsland werden vervoerd, het importtarief van het land van oorsprong in rekening te brengen. Als er geen handelsverdrag meer

---

1 *BA-Koblenz* R 43f, 1992, Breitenbach an das Staatsministerium, 18. März 1914. *AA-Bonn SoS* 735/461, Bd. 5, Bethmann Hollweg an Breitenbach, 11. April 1914. Over de zogenaamde *Wirtschaftliche Mobilmachung*: F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 284-8.
2 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 985-7. *AA-Bonn SoS* 735/461, Bd. 5, Müller an Bethmann Hollweg, 12. Juli 1914. H.P.H. Nusteling, p. 386f.
3 *BA-Koblenz* R 43f, 1992, Lentze an das Staatsministerium, 29. Juli 1914.

was kon Duitsland voor alle goederen uit Nederland het hoge importtarief, dat het keizerrijk hanteerde voor landen waarmee het geen handelsverdrag had en die niet de status van meestbegunstigde hadden, in rekening brengen. Wanneer Duitsland Nederland hoge tarieven bij de doorvoer in rekening zou brengen '*(würde) der Umschlagverkehr Rotterdams und anderen holländischen Häfen dadurch ins Mark getroffen werden*', terwijl omgekeerd de Rijn-zeevaart en de overslag in de haven van Antwerpen door deze actie niet zou worden gehinderd. Nederland kon immers niet reageren met het invoeren van doorvoertollen, omdat het Verdrag van Mannheim dat niet toestond. Zou Nederland dat toch doen, dan zou het Verdrag van Mannheim zijn geschonden en ongeldig worden: '*also gerade das eintreten, was wir erstreben*'. Lentze realiseerde zich, dat de opzegging van het Handelsverdrag van 1851 nadelige kanten had voor Duitsland en met name voor de Duitse handel met Nederlands-Indië.

> *Auf der anderen Seite würden wir nach Wegfall der Rheinschiffahrtakte die Hände frei bekommen, um durch rücksichtslose Anwendung unserer Bau- und Betriebsvorschriften und unserer Arbeiterschutz und Arbeiter-Versicherungsbestimmungen auf die holländischen Schiffe die überragende Stellung der holländischen Schiffahrt auf dem Rheine zu brechen.*

Het breken van de Nederlandse dominantie in het scheepvaartverkeer op de Rijn zou meer dan opwegen tegen het verlies van de handel met Nederlands-Indië. Een bijkomend voordeel was, dat '*auch das übrige Ausland wieder Respekt vor unserer Entschlossenheit auf dem Gebiete der Handelspolitik bekommt*'. August Lentze was van mening, dat '*unsere Ehre und unser Ansehen auf dem Spiele*' stonden.

> *Das moralische Recht ist jedenfalls auf unserer Seite. Denn es ist ein politischer Unrecht, wenn der Kleinstaat Holland ohne Not die Grossmacht Deutschland auf den Buchstaben überlebter, ins Jahr 1848 zurückreichende Bestimmungen festlegen und dadurch an der Entfaltung von wirtschaftlichen Kräften hindern will, die einer ihrer Lebensnerven bilden.*

De voorstellen van Lentze waren al door de feiten achterhaald, toen ze werden verzonden. De brief van Lentze werd niet meer besproken in het *AA* en er werd niet meer gesproken over een antwoord op de Nederlandse nota van 10 juli 1914. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog heeft een verdere escalatie van de kwestie van de Rijntollen tussen Duitsland en Nederland voorkomen.

Blijft de vraag of Nederland zich terecht met hand en tand verzette tegen de invoering van Rijntollen. Was de vrees terecht, dat Duitsland de Rijntollen zou gebruiken om de eigen havens te bevoordelen of de binnenlandse produktie te beschermen tegen import? Van Eysinga waarschuwde herhaaldelijk, dat er geen enkele garantie was, dat Duitsland op termijn de Rijntollen niet zou gebruiken als protectionistisch middel of zelfs als politiek pressiemiddel. De vraag is of er in de Duitse archieven aanwijzingen te vinden zijn die erop duiden dat de Duitse regering toentertijd, in de jaren 1903-1914, dacht aan een protectionistisch, verkeerspolitiek of anderszins politiek gebruik van de Rijntollen. Officieel ontkende de Duitse regering herhaaldelijk de tollen te willen gebruiken voor bijvoorbeeld het bevoordelen van de eigen havens of het beschermen van de binnenlandse produktie. Maar in de archieven zijn inderdaad aanwijzingen bewaard gebleven die erop wijzen dat de Rijntollen voor de Duitse regering en met name voor het machtige Pruisische ministerie van Publieke Werken een onderdeel

waren van een geïntegreerde verkeerspolitiek. Zo stelde het Pruisische ministerie van Publieke Werken al in 1911 voor, dat het verkeer in oostelijke richting op het Rijn-Hernekanaal 50% meer kanaalgeld en sleeploon zou betalen dan het verkeer in westelijke richting. Peters noemde dit voorstel een onderdeel van de Duitse politiek de eigen zeehavens te bevoordelen boven buitenlandse zeehavens: immers op die manier was het goedkoper vanuit Dortmund naar de Rijn te varen, dan vanuit de Rijn naar Dortmund en het Dortmund-Eemskanaal en dat was nadelig voor de scheepvaart tussen Rotterdam en het Roergebied. Peters voegde daar evenwel aan toe:

> *Allerdings werde die preussische Staatsregierung vielleicht gezwungen sein, ihn (voornoemde maatregel, A.B.) ganz oder teilweise zu opfern, wenn die Niederlande den deutschen Wünschen hinsichtlich der Schiffahrtabgaben entgegenkämen.*[1]

Tegen deze maatregel had het *AA* geen bezwaar. Op 30 april 1913 stemde ook de Rijksdag in met het zogenaamde *Schleppmonopol* van de Pruisische staat.

Nog duidelijker blijkt deze neiging de Rijntollen te gebruiken om de Duitse zeehavens te bevoordelen uit een voorstel van de *Wasserstrassenbeirat*. Deze instantie was door de wet van december 1911 in het leven geroepen en moest in de toekomst de tolgelden innen. De *Wasserstrassenbeirat* stelde in juli 1912 aan de regering voor om na de invoering van de tollen het verkeer ten noorden van Duisburg extra te belasten. Bethmann Hollweg antwoordde, dat hij dit verzoek welwillend zou behandelen, maar hij vroeg de *Wasserstrassenbeirat* dit voorlopig geheim te houden, omdat dit negatieve consequenties kon hebben voor de betrekkingen met Nederland. Bethmann Hollweg voegde daaraan toe, dat om die reden ook iedere verwijzing naar een verkeerspolitiek gebruik van de Rijntollen uit de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel was weggelaten.[2]

De beide hierboven genoemde maatregelen zouden het verkeer naar Nederland hebben gehinderd, maar het zou de verkeerspatronen in Noordwest-Europa niet ingrijpend hebben veranderd, aangezien er geen alternatief was voor de Rijn. Maar in combinatie met de aanleg van een Rijn-Noordzeekanaal, dat gelijkwaardig of misschien wel superieur was aan de Rijn, was het wel mogelijk de verkeersstromen om te leggen en binnen de Duitse en Pruisische regering werd het graven van een dergelijk kanaal vanaf 1912 serieus overwogen.

Vanaf maart 1912 reageerden de minister van Publieke Werken en de rijkskanselier uiterst welwillend op de plannen van de *Verein deutsche Rheinmündung*. Al in juni 1912 stelde de rijkskanselier de vereniging financiële steun in het vooruitzicht voor verder onderzoek.[3] In februari 1913 had Breitenbach in het Pruisische Huis van Afgevaardigden toegezegd, dat hij de haalbaarheid van het plan van de ingenieurs Herzberg en Taaks wilde laten onderzoeken.[4] Daarna was Breitenbach met de minister van Handel en Industrie en de minister van

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 18.976, Lehmann (in Vertretung des Staatssekr.) an Breitenbach, 29. November 1911. *BA-Potsdam* 09.01, 17.813, Kommissarische Beratung, 13. Januar 1912.
2 *AA-Bonn SoS* 473/106, Bd. 10, Bethmann Hollweg an Breitenbach, 9. Juli 1912. Niet alle voorstellen voor een protectionistische verkeerspolitiek konden rekenen op de instemming van de rijkskanselier en het *AA*. Toen Breitenbach begin 1912 voorstelde om buitenlandse schepen een hoger sleepgeld te laten betalen op de Duitse kanalen, wezen de rijkskanselier en het *AA* dit af. Breitenbach redeneerde, dat Duitse schippers via hun belastingen meebetaalden aan de voorzieningen op de kanalen en dat het niet rechtvaardig zou zijn, als buitenlandse schippers daarvan zouden profiteren. Het *AA* en de rijkskanselier verzetten zich tegen dit voorstel, omdat ze van mening waren, dat buitenlandse schippers daardoor gediscrimineerd zouden worden. *AA-Bonn SoS* 473/106, Bd. 10.
3 *AA-Bonn SoS* 482/145, Bd. 1, Fritsch an Bethmann Hollweg, 3. Juni 1912. Bethmann Hollweg an Fritsch, (?) Juni 1912.
4 A. Wirminghaus, *Der Rhein-Nordseekanal*, p. 12f.

Landbouw gaan overleggen hoe de samenwerking met de *Verein deutsche Rheinmündung* gestalte moest krijgen.[1]

In januari 1914 schreef Breitenbach aan Bethmann Hollweg, dat zijn ministerie dit onderzoek zelf zou uitvoeren. Hij verwachtte, dat het onderzoek ongeveer een jaar zou duren. Vervolgens zouden bouwplannen gemaakt kunnen worden. In de begroting voor 1915 wilde hij middelen vrijmaken voor een *Versuchstrecke*. Breitenbach vroeg de rijkskanselier een reactie '*damit es die eventuellen aus den internationalen Beziehungen sich ergebenden Bedenken geltend gemacht werden kann*'.[2] De rijkskanselier antwoordde eind januari 1914, dat hij geen bezwaar had tegen deze plannen. Aangezien er echter verschillende onderhandelingen liepen met Nederland achtte hij het verstandig geen ruchtbaarheid te geven aan dit project. Volgens Bethmann Hollweg waren de plannen voor de bouw van een Rijn-Noordzeekanaal in Nederland nog niet serieus genomen, maar dat zou natuurlijk veranderen als Breitenbach allerlei openhartige verklaringen zou afleggen in het Pruisische Huis van Afgevaardigden. De voorbereidingen dienden in alle stilte plaats te vinden. In februari 1914 legde Breitenbach daarom in het Pruisische Huis van Afgevaardigden nietszeggende verklaringen af in antwoord op vragen over het Rijn-Noordzeekanaal van burgemeester Fürbringer.[3] Voor het Rijn-Noordzeekanaal gold evenals de Rijntollen, dat de plannen werden doorkruist door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

De in Nederland wijdverbreide veronderstelling, dat Duitsland aanstuurde op een geïntegreerde verkeerspolitiek en dat de Rijntollen daarbij een onderdeel waren, was in essentie gerechtvaardigd. Het streven naar grotere greep op de binnenvaart, het bevorderen van de overslag in de Duitse zeehavens en meer inkomsten voor de Pruisische overheid waren de belangrijkste motieven voor het Duitse streven naar de invoering van Rijntollen.[4] Er zijn geen aanwijzingen, dat Duitsland de Rijntollen wilde gebruiken om de binnenlandse produktie te beschermen tegen buitenlandse import. Daarover was wel gediscussieerd, maar er werden geen maatregelen voorbereid om dat te realiseren.

De herinvoering van de Rijntollen viel buiten het kader van de *Weltpolitik*. Er werden wel pogingen gedaan de herinvoering van de Rijntollen in te passen in de *Weltpolitik*, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de in het begin van dit hoofdstuk genoemde uitlatingen van de keizer. Maar de rond de eeuwwisseling bij veel Duitse nationalisten levende hoop door overreding en/of gebruik van pressiemiddelen Nederland tot het aangaan van een nauwere band met Duitsland te

---

1 *AA-Bonn SoS* 482/145, Bd. 1, Breitenbach an Bethmann Hollweg, 21. Juli 1913.
2 *AA-Bonn SoS* 482/145, Bd. 1, Breitenbach an Bethmann Hollweg, 19. Januar 1914.
3 *AA-Bonn SoS* 482/145, Bd. 1, Bethmann Hollweg an Breitenbach, 29. Januar 1914. Breitenbach an Bethmann Hollweg, 4. Februar 1914. Verhandlungen des Preussischen Abgeordnetenhauses, 6. Februar 1914. We hebben in dit hoofdstuk verschillende keren het plan genoemd voor de bouw van een kanaal van de Rijn naar Antwerpen. Er werd al vanaf de eeuwwisseling gepleit voor een dergelijk kanaal. Dat waren lokale initiatieven en vooral steden op de linkeroever van de Rijn als Krefeld, München-Gladbach, Neuss en Düren waren betrokken bij de plannen voor een dergelijk kanaal. De Pruisische en Duitse regering hadden slechts belangstelling voor deze plannen als pressie- of ruilmiddel. Rond 1910 studeerde het *AA* enige tijd op de mogelijkheid tussen Duitsland, Nederland en België één verdrag af te sluiten waarin de invoering van de Rijntollen, de bouw van een kanaal van de Rijn naar Antwerpen en de kanalisatie van de Maas in Limburg geregeld zouden worden. *AA-Bonn SoS* 482/142, Bd. 1, Rhein-Scheldekanal, 1904-1920. *AA-Bonn I-A* Deutschland 168-geheim, Bd. 4. Ausbau der Wasserstrassen. In Nederland werden de plannen voor een *Rhein-Nordseekanal* over het algemeen nog niet serieus genomen. Zie bijvoorbeeld: J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 2, p. 570.
4 Niet iedereen in Duitsland was gelukkig met deze politiek. Met name de Duitse industrie vreesde represailles. Nederland kon protectionistische tarieven invoeren, waardoor de export van Duitse industrieprodukten naar Nederland zou verminderen. Zie bijvoorbeeld: *BA-Potsdam* 09.01, 18.973, Hamburger Korrespondent, 21. Dezember 1910. De *Deutsche Industriezeitung* schreef in september 1913 enigszins honend, dat de voorstanders van het *Rhein-Nordseekanal*, '*wohl in Ermangelung überzeugender Gründe für die Notwendigkeit des Kanalbaues*', veel nationalistische argumenten gebruikten. *AA-Bonn SoS* 734/461, Bd. 31, Deutsche Industriezeitung, 13. September 1913.

kunnen bewegen, speelde bij de plannen van de Pruisisch-Duitse overheid voor de invoering van Rijntollen in de jaren 1903-1914 geen rol. Brochures als die van Ernst Groh, waarin werd betoogd, dat de plannen voor een *Deutsche Rheinmündung* konden worden gebruikt om Nederland tot aansluiting bij Duitsland te pressen, werden door de Pruisische en Duitse regering niet serieus genomen, alhoewel de Duitse pers een levendige belangstelling toonde voor deze gedachtengang.

Dat wil echter niet zeggen, dat de Duitse regering, als de Rijntollen door Nederland eenmaal geaccepteerd waren, dit potentieel uiterst effectieve machtsmiddel niet zou hebben gebruikt. In de Duitse dossiers zijn weliswaar geen aanwijzingen, dat dit motief in deze fase al een rol heeft gespeeld., maar tegen het gebruik van de Rijntollen als pressiemiddel tegen Nederland bestond geen enkele garantie en wat dat betreft was de vrees van Van Eysinga en anderen terecht.

11 De grensregeling in het Eems-Dollard-gebied.

Naast de kwestie van de Rijntollen waren de onderhandelingen over de grensregeling in het Eems-Dollard-gebied de tweede bilaterale kwestie die de relatie tussen Duitsland en Nederland in de laatste jaren voor de Eerste Wereldoorlog belastte. Deze kwestie heeft een lange geschiedenis.

De Nederlandse provincie Groningen wordt gedeeltelijk gescheiden van Duitsland door de zeearm van de Eems en de Dollard, die reikt van de monding van het riviertje de Eems in het zuidoosten tot de Waddeneilanden Rottummeroog en Borkum in het noorden.[1] Er heeft tussen Duitsland en Nederland nooit een wederzijds erkende grens bestaan in dit gebied. Op het Congres van Wenen in 1814-1815 werden de grenzen tussen Nederland en zijn oosterburen Pruisen en Hannover globaal vastgelegd. De exacte vaststelling van de grenzen werd overgelaten aan grenscommissies van de betrokken staten. Tussen Nederland en Pruisen werden in 1816 grensverdragen afgesloten; tussen Nederland en Hannover duurde het tot 1824 voor er een verdrag tot stand kwam. Voor de noordelijke grens (Rijn-Dollard) gold, dat de oude grenzen van de Republiek uit de zeventiende en achttiende eeuw werden overgenomen, maar ook in die periode was er geen overeenstemming geweest over de grens in het Eems-Dollard-gebied. Omdat Nederland en Hannover het niet eens konden worden over het grootste deel van de grens in het Eems-Dollard-gebied, werd dit gebied buiten het grensverdrag van 1824 gelaten.

Hannover werd in 1866 geannexeerd door Pruisen dat in 1871 opging in het Duitse keizerrijk. Zich baserend op de claim van Hannover argumenteerde het Duitse keizerrijk, dat de hele Eems Duits territorium was. Die argumentatie werd onderbouwd met twee oude leenbrieven uit 1454 en 1495, waarin de leenheren van Oostfriesland van de Duitse keizer de hele Eems tot de laagwatergrens aan de westelijke oever kregen toegewezen. Bovendien hadden de heren van Oostfriesland en hun opvolgers, aldus de Duitse regering, altijd de feitelijke controle over de riviermonding uitgeoefend.

De Nederlandse regering trok de authenticiteit van de historische documenten uit 1454 en 1495 in twijfel en ging ervan uit, dat de heersers over Oostfriesland de Eems in het verleden niet onafgebroken en volledig hadden gecontroleerd.[2] Aangezien Duitsland geen keiharde bewijzen had voor zijn claim op de Eems, diende volgens de Nederlandse regering het internationale recht te worden toegepast en moest de zogenaamde dalweg -het midden van de best bevaarbare vaargeul- als grens te worden aangemerkt. Aangezien de beste vaargeul door het Ranselgat en de Westereems ging, liep de grens volgens het

---

1 W. Klingenberg, p. 154-7. Voor deze paragraaf is uitvoerig gebruik gemaakt van: P. Couwenbergh, *Te klein voor een conflict, te groot om op te geven* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Leiden, 1988). Couwenbergh baseert zijn scriptie op het materiaal in de Nederlandse archieven. Aangezien de kwestie nog steeds niet is opgelost is een deel van het Nederlandse archiefmateriaal nog niet toegankelijk voor onderzoek.

2 Van de oudste leenbrief uit 1454 bestaat alleen een afschrift, dat zich in het *Königliche Staatsarchiv* in Hannover bevindt en van een tweede leenbrief uit 1495 bestaat eveneens slechts een afschrift, dat zich in het *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* in Wenen bevindt. In interne Duitse nota's werd toegegeven, dat deze documenten hoogstwaarschijnlijk latere vervalsingen waren. *GStaPK-Berlin* III. HA, 6441, Denkschrift Dirksen, 10. Dezember 1892. 6442, Der Regierungspräsident zu Aurich an den Oberpräsident in Hannover, 6. Oktober 1910: '*Nach der als Anlage beigefügten gutachtlichen Ausserung des hiesigen Staatsarchivs erscheint Stratingh's Behauptung der Fälschung zutreffend*'. De Juridische Afdeling van het *AA* behandelde de Eemskwestie. De dossiers 6441-6445, die het leeuwedeel van het materiaal over deze kwestie bevatten, werden na een overplaatsing van het archief van Potsdam naar Merseburg abusievelijk bij de archieven van de Handelspolitieke Afdeling geplaatst.

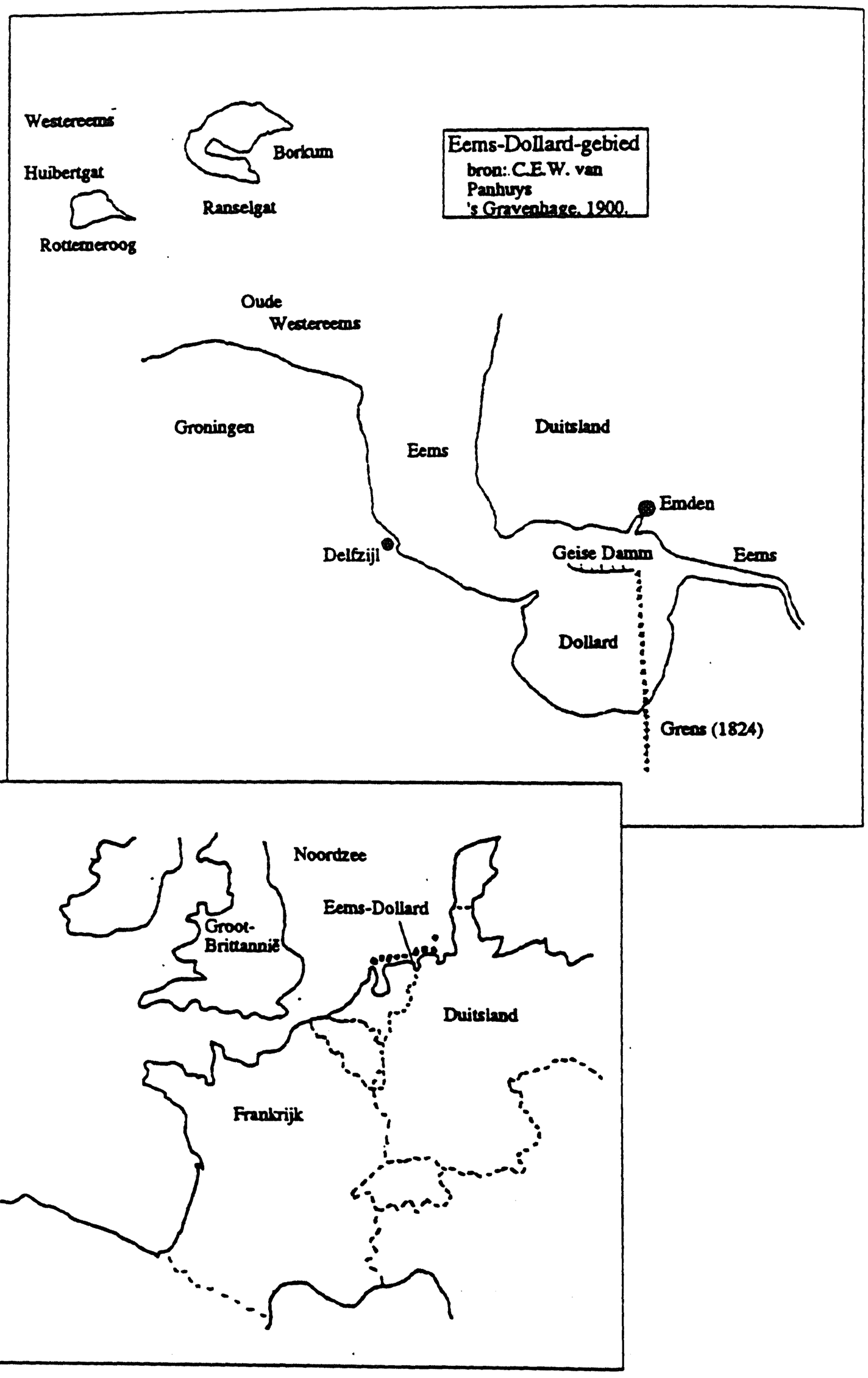
Westereems
Huibertgat
Rottemeroog
Borkum
Ranselgat
Eems-Dollard-gebied
bron: C.E.W. van Panhuys 's Gravenhage, 1900.
Oude Westereems
Groningen
Eems
Duitsland
Emden
Delfzijl
Geise Damm
Eems
Dollard
Grens (1824)

Noordzee
Groot-Brittannië
Eems-Dollard
Duitsland
Frankrijk

Nederlandse argument tamelijk dicht onder de Duitse oever. De Nederlandse regering wilde in de negentiende eeuw tot een grensregeling komen, maar aan Duitse zijde bestond de neiging onderhandelingen te ontwijken.

Een dergelijk grensgeschil in territoriale wateren is overigens niet uniek.[1] Nederland en België hadden een vergelijkbaar probleem in de monding van de Westerschelde en voor de Eerste Wereldoorlog bestond er tussen Duitsland en Rusland aan de kust van Oost-Pruisen en Litouwen een vergelijkbaar geschil. Het ontbreken van een grensregeling in de Eems heeft in de negentiende eeuw overigens nooit tot serieuze problemen geleid en het bleek zeer wel mogelijk over een aantal praktische kwesties ondershands regelingen te treffen. Zo was er bijvoorbeeld van oudsher de afspraak, dat Duitsland voor de betonning van de Eems zorgde en dat Nederland de helft betaalde van de kosten die daarmee gemoeid waren. Er waren ook praktische regelingen voor de visserij. Het scheepsverkeer naar de havens van Delfzijl en Emden werd niet gehinderd door het ontbreken van een grens. Incidenten werden in der minne geschikt, alhoewel dit niet betekende, dat de partijen enige vooruitgang boekten bij het afbakenen van een wederzijds aanvaardbare grens.[2]

In de jaren 1909-1910 besloot de Nederlandse regering de Eems-kwestie in Berlijn aanhangig te maken. In de daaropvolgende jaren raakten Duitsland en Nederland verwikkeld in geheime en complexe onderhandelingen over een grensregeling. Die onderhandelingen werden abrupt afgebroken door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. In deze paragraaf wordt allereerst uitgelegd waarom de partijen niet eerder tot een regeling kwamen en wat de Nederlandse regering ertoe bracht in 1909 de Eems-kwestie aanhangig te maken. Vervolgens wordt nader ingegaan op de onderhandelingen.

In 1880, op een moment dat de Duits-Nederlandse betrekkingen op een dieptepunt waren aangeland, gaf rijkskanselier Otto von Bismarck de opdracht alle beschikbare materiaal en meningen over het grensgeschil aan hem voor te leggen.

In een memorandum schreef burgemeester Fürbringer van Emden in oktober 1880, dat de bestaande situatie voor Duitsland uiterst bevredigend was.[3] Fürbringer wees erop, dat de historische bewijzen die Duitsland aanvoerde voor de claim op de gehele Eems niet waterdicht waren en dat de dagelijkse praktijk geen reden tot klagen gaf. Duitsland had bovendien de macht om op ieder gewenst moment de feitelijke controle over de Eems te bemachtigen. Fürbringer meende, dat iedere overeenkomst met Nederland waarin Duitsland met minder genoegen zou moeten nemen dan de volledige zeggenschap over de Eems een stap terug zou zijn en daardoor kon de geplande expansie van de haven van Emden in gevaar komen, aangezien die expansie dan afhankelijk zou worden van de instemming van Nederland. Tenslotte herinnerde Fürbringer er nog aan, dat het ontbreken van een grensverdrag in de oorlog van 1870-1871 van voordeel was geweest voor Duitsland. De Franse vloot had toen de Eems niet geblokkeerd, aangezien de Fransen de Eems als gedeeltelijk Nederlands beschouwden. Via de Eems had Duitsland toen niet onaanzienlijke hoeveelheden goederen weten te importeren.

De conclusies van Fürbringer werden in grote lijnen gedeeld door alle bij dit onderzoek betrokkenen. Het Pruisische leger vond geen overtuigende bewijzen voor het bestaan van een grens in dit gebied in zijn cartografische afdeling en voegde eraan toe, dat het leger vanuit militair oogpunt geen groot belang

---

1 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6441, AA an die Gesandtschaft Oslo, 25. Oktober 1907.
2 Voor de regeling van de betonning: *BAM-Freiburg* RM 5/v, 1016, Ministerium für Handel und Gewerbe an den Reichskanzler, 9. März 1887.
3 *BAM-Freiburg* RM 5, 1016, Denkschrift Fürbringer, 14. November 1880.

hechtte aan het bezit van de Eems.[1] De *Landdrostei Aurich* concludeerde aan het eind van het onderzoek:

> *Nach allen diesen Vorlagen ist von keiner Seite her ein Bedürfniss zur Regulierung der deutsch-niederländischen Grenze in der Emsmündung geltend gemacht worden.*[2]

Het *AA* onderschreef deze conclusie en als resultaat van dit onderzoek besloot de Duitse regering ieder Nederlands initiatief, dat eventueel zou kunnen leiden tot het oprakelen van het grensgeschil, te ontwijken. Duitsland zou deze politiek de volgende drie decennia niet veranderen.

Dit ondanks het feit, dat de omstandigheden in het Eems-Dollardgebied gaandeweg ingrijpend veranderden. Er is al uitgebreid beschreven, dat Duitsland veel investeerde in de vergroting van de haven van Emden. In 1898 begon Duitsland bovendien aan de bouw van een grote slagvloot. Deze beide ontwikkelingen veranderden de houding van Duitsland ten aanzien van het grensgeschil niet. Het *AA* ging ervan uit dat de groeiende Duitse activiteiten in het Eems-Dollard-gebied slechts de Duitse greep op de zeearm versterkten. Wanneer de Duitse regering het initiatief zou nemen tot onderhandelingen, dan zou Duitsland toegeven dat er een probleem was en volgens het officiële Duitse standpunt was er geen probleem: de Eems was volledig Duits! Er was voor het *AA* waarschijnlijk nog een onuitgesproken reden om het grensgeschil in die jaren niet aan de orde te stellen. Het *AA* streefde naar een goede verstandhouding met Nederland en Duitsland had om die reden geen belang bij onderhandelingen over de Eems-kwestie die de betrekkingen bijna zeker zouden belasten.

Slechts de Duitse marine was in toenemende mate ontevreden over de bestaande situatie. Zij wenste, dat de grens werd vastgelegd, omdat Emden steeds belangrijker werd en de marine in geval van oorlog rekening moest houden met een aanval op Emden. In dat geval was het bezit van de hele Eems voor Duitsland noodzaak, omdat het weinig zin had alleen in het Duitse deel van de Eems mijnen te leggen. Het vraagstuk van de verdediging van de Eems werd nog urgenter, toen de Duitse marine in 1905 de slagvloot in de Duitse Bocht concentreerde. Het was de *Admiralstab* vanaf 1905 bekend, dat het Duitse leger in geval van een Europese oorlog automatisch Frankrijk zou aanvallen. De marine ging er van uit, dat Groot-Brittannië in dat geval Frankrijk zou steunen en dat kon onder meer door het oprukkende Duitse leger in de flank aan te vallen. De Duitse marine hield rekening met landingen van Britse troepen op de Belgische Noordzeekust, in Zeeland en Antwerpen of eventueel in het Eems-Dollard-gebied. Daarom begon de marine meer aandacht te besteden aan de verdediging van de Duitse Noordzeekust en zo werden onder meer versterkingen gebouwd op het eiland Borkum. Ondanks de ontevredenheid binnen de marine over het ontbreken van een grens in het Eems-Dollard-gebied was de marine bereid zich voorlopig te schikken naar de officiële Duitse politiek.[3]

Terwijl Duitsland dus geen belang had bij onderhandelingen over de Eems-kwestie werd de Nederlandse regering voor een steeds groter wordend dilemma geplaatst. Tot 1866 was Nederland in het Eems-Dollard-Gebied geconfronteerd geweest met Hannover. Nederland had enkele malen gepoogd met deze staat een overeenstemming te bereiken over de grens in de Eems en de Dollard. In 1866

---

1 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6441, Kriegsministerium an Bismarck, 24. August 1880.
2 *BAM-Freiburg* RM 5, 1016, Landdrostei Aurich an den Oberpräsident in Hannover, 29. Dezember 1880.
3 P.M. Kennedy, *German naval operations plans against England*, p. 62ff. *BAM-Freiburg* RM 5, 1667, Angriffspläne gegen Holland und Belgien, 1905-1912. *GStaPK-Berlin* III. HA, 6441, Breitenbach an das AA, 31. Mai 1908. RMA an das AA, 14. August 1909.

was Hannover geannexeerd door Pruisen en Nederland had met enig onbehagen gadegeslagen hoe een staat met ongeveer de afmetingen van Nederland was opgeslokt door Pruisen. Nederland vond het blijkbaar raadzaam de kwestie niet bij Pruisen en na 1871 Duitsland ter sprake te brengen, waardoor het probleem enige tijd een sluimerend bestaan leidde.[1]

Vanaf 1890 deed Nederland enkele voorzichtige pogingen zijn positie in het grensgeschil te versterken. Zo kwam het begin jaren negentig op initiatief van een Nederlands marineofficier tot een mondelinge afspraak over de afbakening van de wederzijdse visgronden in het Eems-Dollard-gebied, zodat incidenten konden worden voorkomen. De grens werd daarbij ongeveer in het midden van de zeearm gelegd. Aangemoedigd door dit succes stelde de Nederlandse regering in oktober 1894 aan de Duitse regering voor om ten behoeve van de visserij de grens ten noorden van de Waddeneilanden af te bakenen. Dit diende niet slechts een praktisch doel, maar het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken hoopte daarmee ook een toekomstige grensregeling ten zuiden van de Waddeneilanden te prejudiciëren. Het *AA* realiseerde zich natuurlijk, dat een grensregeling ten noorden van de Waddeneilanden consequenties had voor een eventuele grensverloop ten zuiden van deze Waddeneilanden en wees het voorstel ogenblikkelijk af. Bovendien annuleerde Duitsland voor alle zekerheid in september 1895 de mondelinge afspraak over de visgronden.

Nederland bleef echter aansturen op onderhandelingen door praktische problemen aan de orde te stellen. Zo vroeg de Nederlandse gezant in september 1895 aan het *AA* of het niet verstandig zou zijn over een grens te praten in verband met de smokkelarij. Het *AA* beantwoordde deze brief niet. In juni 1900 legde het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken een volledig uitgewerkt verdrag voor aan het *AA* voor de verdeling van de visgronden ten noorden van de Waddeneilanden. De Duitse regering toonde opnieuw geen enkele belangstelling.[2]

Na de eeuwwisseling kwam het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken onder toenemende binnenlandse druk te staan om het grensgeschil in het Eems-Dollard-gebied op te lossen. In het bijzonder de strijdkrachten wensten een grensregeling. Al tijdens de *Boulanger*-crisis in 1887 hadden zij gepleit voor een afbakening van de grens, omdat ze vreesden dat Nederland als gevolg van het ontbreken van een grens betrokken kon raken bij een conflict tussen Duitsland en Frankrijk.[3] Door de groei van Emden na de eeuwwisseling werd de Eems strategisch van groter belang en daardoor nam het risico toe, dat het gebied in geval van oorlog, het toneel zou worden van militaire operaties. Door een grensregeling zou Nederland zijn neutraliteit beter kunnen bewaren.

Namens de zeevisserij bracht het Kamerlid Rahussen, voorzitter van de Vereniging voor de Zeevisserij, het grensgeschil in het Eems-Dollardgebied regelmatig ter sprake. Ook voor de haven van Delfzijl was een oplossing van het grensgeschil wenselijk.[4] Duitsland ging er vanuit dat het Duitse staatsgebied tot vlak voor de toegang van de haven van Delfzijl reikte. De vaargeul naar de haven van Delfzijl liep volgens Duitsland over Duits grondgebied. Deze vaargeul werd door Nederland regelmatig uitgebaggerd, hetgeen Duitsland overigens ongemoeid liet. De havenautoriteiten in Delfzijl klaagden echter herhaalde malen, dat de Duitsers de Nederlandse kust gebruikten om bagger te dumpen, waardoor het effect van de Nederlandse baggerwerkzaamheden voor Delfzijl weer

---

1 J. Woltring (red.), *Bescheiden, 1891-1894*, p. 596-601.
2 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6441, Rotenhan (Im Auftrag des St.S) an Hollmann, 11. August 1892, Aufzeichnung Schöll, 31. März 1894. Aufzeichnung Hellwig, 23. September 1895. Aufzeichnung (ohne Datum, Anoniem). Van Tets van Goudriaan an Bülow, 30. Juni 1900. AA an das Staatsministerium, 21. August 1900. C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 256-8.
3 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 69f. P. Couwenbergh, p. 9-11.
4 P. Couwenbergh, p. 9-11.

teniet werd gedaan. Voor de haven van Delfzijl was Nederlands bezit van de vaargeul die naar de haven leidde de beste garantie dit soort problemen in de toekomst te vermijden. Tenslotte begon de Nederlandse visserij te vragen om een grensregeling. De Nederlandse visserij hoopte, dat een grensregeling een einde zou maken aan incidenten met Duitse vissersboten en de Duitse autoriteiten in de Eems en de Dollard.

Aanvankelijk gaf het ministerie van Buitenlandse Zaken niet toe aan deze binnenlandse druk. Maar in 1907 begon het standpunt van dit ministerie te veranderen. Van Eysinga, op dat moment directeur van de Eerste Afdeling van het ministerie van Buitenlandse Zaken, pleitte in juni 1907 voor een ommekeer in de Nederlandse politiek inzake de Eems-kwestie.[1] In juli 1907 schreef de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Van Tets van Goudriaan een brief aan de Nederlandse minister van Oorlog, waarin hij schreef, dat zijn ministerie de Eems-kwestie met opzet nog niet ter sprake had gebracht in Berlijn in de verwachting, dat de Duitse regering onderwijl de kwestie van de Rijntollen zou hebben aangesneden. De Nederlandse regering hoopte dan in ruil voor concessies bij de Rijntollen een gunstige regeling in de Eems-kwestie te kunnen bedingen. Omdat het zich liet aanzien, dat het nog enige tijd zou duren voordat de Duitse regering de kwestie van de Rijntollen ter sprake zou brengen, zag Van Tets van Goudriaan ervan af nog langer te wachten en kondigde aan de Eems-kwestie afzonderlijk te willen oplossen.[2] Voor deze ommezwaai voerde de minister twee redenen aan.

In de eerste plaats schreef de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, dat hij recent informatie had ontvangen, dat de Duitsers een dam, de zogenaamde *Geise Damm*, in de Dollard hadden gebouwd op wat Nederland als Nederlands grondgebied beschouwde.[3] In de tweede plaats had de Nederlandse gezant van de Nederlandse consul in Emden in april 1907 informatie gekregen, dat Duitsland verdedigingswerken wilde gaan bouwen op het eiland Borkum.[4] Er waren nauwelijks marineschepen gestationeerd in Emden. Wilhelmshaven was de grootste Duitse marinehaven aan de Noordzee en Emden was slechts een reservehaven, maar Emden had wel faciliteiten, waardoor de haven kon dienen als basis voor de grootste slagschepen. De Nederlandse regering kreeg in de daaropvolgende jaren een stroom aanwijzingen, dat Duitsland grootschalige militaire voorzieningen wilde gaan bouwen in het Eemsgebied. Zo kondigde burgemeester Fürbringer van Emden begin 1908 op een verkiezingsbijeenkomst van de *Nationalliberale Partei* aan, dat Emden binnenkort tot marinehaven zou worden uitgebouwd. Het *RMA* ontkende publiekelijk, dat de marine plannen had Emden tot marinehaven uit te bouwen en voegde in een brief aan Fürbringer toe, dat hij dergelijke plannen, zelfs al zouden ze bestaan, niet in de openbaarheid diende te brengen. In 1910 werd in de Duitse pers onthuld, dat er plannen bestonden voor de aanleg van een haven voor torpedoboten en duikboten enkele kilometers ten noorden van Emden. Deze plannen waren 1914 nog

---

1 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 111-3.
2 C. Smit, (red.) *Bescheiden 1903-1907*, p. 137. P. Couwenbergh, p. 11. Couwenbergh wijst er terecht op, dat het vreemd is, dat het ministerie van buitenlandse zaken blijkbaar bereid was ondershands concessies te doen inzake de Rijntollen om in ruil een gunstige regeling van de Eemskwestie te kunnen bewerkstelligen, want de kwestie van de Rijntollen was voor Nederland van groter belang dan de afbakening van de grens in de Eemsmonding. Smit, noch Couwenbergh hebben materiaal gevonden, dat daarvoor een verklaring biedt.
3 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 178f. Het lijkt onwaarschijnlijk, dat de minister van Buitenlandse Zaken pas in 1907 werd geïnformeerd over de bouw van de *Geise Damm*. Deze dam was al rond de eeuwwisseling gebouwd om de ingang van de haven van Emden te beschermen en Duitsland had nooit een geheim gemaakt van deze waterstaatkundige prestatie. Ingenieurs van het Nederlandse ministerie van Rijkswaterstaat wisten vanaf de bouw van het bestaan van de dam en legden al in april 1900 een verband tussen de bouw van de dam en het grensgeschil. C.E.W. van Panhuys, p. 11.
4 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 63. P. Couwenbergh, p. 16f.

niet gerealiseerd, maar dergelijke berichten overtuigden de Nederlandse regering steeds meer van de noodzaak, dat de Eems-kwestie moest worden opgelost.[1]

Nederland greep de kans de Eems-kwestie aanhangig te maken na een uitwisseling van diplomatieke nota's in de eerste helft van 1908. In april 1908 klaagde de Nederlandse regering over het storten van bagger op de westelijke oever van de Eems. Het Pruisische ministerie van Publieke Werken, dat verantwoordelijk was voor de baggerwerkzaamheden bij Emden, en het *AA* wilden geen discussies over de Eems-kwestie en daarom staakten de Duitsers het storten op de westelijke oever. Bovendien zond het *AA* op 18 juli een *Note verbale* waarin de Nederlandse regering werd geïnformeerd, dat '*les matières draguées dans le 'Gatje' de la Frise Orientale sont déposées dès à présent sur la rive droite de l'Ems, du côté Prussien, dans le voisinage de Knock*'. De Nederlandse gezant schreef in een begeleidend schrijven, dat deze formulering zijns inziens impliciet een erkenning van het Nederlandse standpunt inzake het verloop van de grens in de Eems inhield, aangezien het *AA* de westelijke oever blijkbaar niet beschouwde als Pruisisch grondgebied. Ook de Nederlandse regering zag hierin een hoopvol teken en een groep ambtenaren van diverse betrokken ministeries begon de onderhandelingen over de Eems-kwestie voor te bereiden.[2]

Diverse belangen bleken bij deze voorbereidingen te botsen. Er waren sterke argumenten om de Eems aan Duitsland over te laten. Nederland zou zich dan geen zorgen meer hoeven te maken over de verdediging van de Eems en makkelijker de neutraliteit kunnen handhaven. Daar stond tegenover, dat Nederland wellicht economische schade zou ondervinden als het de Eems zou opgeven. Bovendien waren de ambtenaren bezorgd over de geloofwaardigheid van de Nederlandse neutraliteit. Dat laatste gaf uiteindelijk de doorslag. De ambtenaren waren bevreesd, dat Nederland zijn internationale geloofwaardigheid zou verliezen als het de Eems aan Duitsland zou overlaten. Gezien de instabiele internationale situatie was het wenselijk, dat er zo spoedig mogelijk een regeling kwam.

In december 1909 gaf de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken De Marees van Swinderen de Nederlandse gezant Gevers de opdracht de Eems-kwestie zo spoedig mogelijk bij het *AA* ter sprake te brengen. De ervaren Gevers was van mening, dat dit onverstandig was en nadat hij tevergeefs had geprobeerd zijn minister ervan te overtuigen dat het beter zou zijn deze kwestie te laten rusten, ging hij zelfs zover, dat hij de uitvoering van de opdracht steeds weer voor zich uitschoof. Pas nadat hij een uitbrander had gekregen van de minister van Buitenlandse Zaken voerde Gevers deze opdracht uit en in de zomer van 1910 bracht Nederland de kwestie officieel ter sprake bij de Duitse regering.[3]

Intussen was ook al enige tijd in regeringskringen in Duitsland aandacht voor het grensgeschil in de Eems. In januari 1909 waren in het Nederlandse parlement vragen gesteld over het grensgeschil. De minister van Buitenlandse Zaken had de Tweede Kamer meegedeeld, dat de Nederlandse regering in deze aangelegenheid diplomatieke stappen voorbereidde.[4]

---

1 *BAM-Freiburg* RM 3, 4182, RMA an Fürbringer, 21. März 1908. BAM-Freiburg RM 3, 5497, Mobilmachungsübersicht Emden, 1914. De haven van Emden kon, aldus het *Mobilmachungübersicht*, in 1914 vijf kruisers, 24 torpedoboten en enkele onderzeeboten herbergen. Bovendien konden slagschepen op de rede ankeren.
2 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 333 en 497f. *AA-Bonn SoS* 460/1, Bd. 10, Aide Mémoire, 1 avril 1908. Minister der öffentlichen Arbeiten an den Herrn Minister der Auswärtigen Angelegenheiten, 31. Mai 1908. Notiz Abt III (Lentze), 8. Juli 1908. Notiz Abt. II, 15. Juli 1908. P. Couwenbergh, p. 18.
3 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 582f, 610 en 624-7.
4 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 582f. P. Couwenbergh, p. 17.

In Duitsland werd de *Admiralstab* door een artikel in de *Kölnische Zeitung* geattendeerd op de discussie in het Nederlandse parlement.[1] De chef van de *Admiralstab* informeerde Tirpitz en voegde daaraan toe, dat de Duitse marine de Eems slechts met succes kon verdedigen als zij ongehinderd kon opereren in de hele Eems. Tirpitz schreef in maart 1909 aan het *AA*, dat hij op de hoogte wenste te worden gehouden van alle ontwikkelingen, die samenhingen met het grensgeschil in de Eems en in augustus 1909 legde Tirpitz het standpunt van de *Admiralstab* voor aan het *AA*. De Duitse marine wenste onderhandelingen te openen met Nederland en Tirpitz voegde daaraan toe, dat Duitsland Nederland zover moest krijgen, dat Nederland de aanspraken van Duitsland op de hele Eems erkende.[2] Om op alles voorbereid te zijn, begonnen het *AA* en de marine met het verzamelen van bewijsmateriaal, dat de claim van Duitsland op de Eems ondersteunde. Daarbij zou de marine de meeste ijver aan de dag leggen. In 1911 werd een *Admiralstabsdenkschrift*, drie delen met elk ruim 200 pagina's, over het grensgeschil in de Eems voltooid. Dit vormde de basis van het later te bespreken memorandum, dat het *AA* in 1912 aan Nederland zou overhandigen.[3]

De *Admiralstab* verdedigde een harde lijn. In het bijzonder de bij herhaling voorkomende onaangekondigde bezoeken van Nederlandse marineschepen aan de zeearm waren de Duitse marine een doorn in het oog. Volgens een Duits rapport hadden in 1911 drie torpedoboten en een monitor, in 1912 acht torpedoboten en een monitor, in 1913 elf torpedoboten en tussen januari en mei 1914 drie Nederlandse oorlogsschepen in de Eems gevaren op gebied dat volgens het Duitse standpunt Duits staatsgebied was. De *Admiralstab* eiste bij het *AA* herhaaldelijk een diplomatiek protest tegen wat de marine beschouwde als schendingen van de Duitse territoriale wateren.[4] Het *AA* wilde daar niet van weten, maar moest in één geval toegeven aan de druk van de Duitse marine.

Dat gebeurde in juni 1911, toen het Nederlandse stoomschip *Hydrograaf* in opdracht van de Nederlandse marine begon met opmetingen in het Eems-Dollard-gebied.[5] Toen de Duitse autoriteiten daarvan kennis namen, volgde druk overleg tussen het *AA* en het *RMA* in Berlijn. Uiteindelijk besloten beide instanties tot een reactie en Tirpitz gaf de marine het bevel een torpedoboot naar de Eems te zenden met de opdracht de Nederlandse kapitein te informeren, dat Duitsland niet kon toestaan, dat buitenlandse schepen in Duitse wateren opmetingen verrichtten. De kapitein kreeg de uitdrukkelijke opdracht vriendelijk op te treden en bijvoorbeeld te verklaren, dat de Duitse marine graag bereid was om de Nederlandse marine gegevens voor het maken van zeekaarten ter beschikking te stellen. De *Admiralstab* was echter van mening, dat Tirpitz met deze order zijn bevoegdheden als staatssecretaris overschreed. Daarom gaf de *Admiralstab* een geheel eigen opdracht aan de kapitein van de torpedoboot, waardoor deze zich op 13 juni 1911 in veel scherpere bewoordingen tegenover de Nederlandse kapitein uitliet dan door Tirpitz en het *AA* bedoeld was. De Duitse marineofficier zei de gezagvoerder van de *Hydrograaf* onder meer, dat de Nederlandse metingen tot botsingen konden leiden met de Duitse marine.

---

1 *BAM-Freiburg* RM 3, 4365, Chef des Admiralstabes an das RMA, 25. Februar 1909.
2 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6441, Tirpitz an das AA, 10. März 1909. RMA an das AA, 14. August 1909. *BAM-Freiburg* RM 3, 4365, Chef des Admiralstabes an das RMA, 12. Juli 1909.
3 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6441, Direktor des geheimen Staatsarchivs Hannover an das AA, 12. Juli 1909. 6442, RMA an das AA, 3 Mai 1910. *BAM-Freiburg* RM 3, 4365, Kommandant der Hochseeflotte an das RMA, 12. Februar und 6. April 1910. *BAM-Freiburg* RM 3, 4795-4797, Admiralstabsdenkschrift (3 Bde.).
4 *BAM-Freiburg* RM 3, 4366, Chef des Admiralstabes an das RMA, 25. August 1911, 6. September 1911, 15. Mai 1914.
5 P. Couwenbergh, p. 23-25. *BAM-Freiburg* RM 3, 4365, Telegramme vom 12. bis 17. Juni 1911. De Nederlandse marine had de *Hydrograaf* de opdracht gegeven slechts in het Nederlandse deel van de Eemsmonding metingen te verrichten, maar volgens een Duits rapport was de peilbarkas van de *Hydrograaf* ook dicht onder de oostelijke oever werkzaam geweest. *BAM-Freiburg* RM 3, 4366, Chef des Admiralstabes an das RMA, 6. September 1911.

De *Hydrograaf* vertrok echter niet na het bezoek van de Duitse torpedoboot en De Marees van Swinderen vroeg het *AA* om opheldering. Op 19 juni volgde een officieel protest van de Duitse gezant bij de Nederlandse regering. Uit de Duitse stukken wordt duidelijk, dat bij dit incident sprake was van een competentieconflict tussen de *Admiralstab* en het *RMA*. De *Admiralstab* wenste nauw betrokken te worden bij de onderhandelingen en speelde het incident met de *Hydrograaf* bewust hoog, onder andere door via het marinekabinet rechtstreeks de keizer te informeren over het incident in de Eems. De impulsieve keizer koos aanvankelijk de zijde van de *Admiralstab*, waardoor de Duitse regering zich gedwongen voelde een harde opstelling te kiezen. Dat verklaart het officiële protest van 19 juni. Het *AA* vreesde, dat de Duitse marine met instemming van de keizer het initiatief volledig zou hebben overgenomen, als de diplomaten niet zelf zouden optreden. Dat zou waarschijnlijk hebben betekend, dat de marine hard zou zijn opgetreden tegen de Nederlandse marineschepen die de Eems bezochten. Een verdere escalatie was dan niet uit te sluiten.

De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken had al enkele dagen na de ontmoeting tussen de *Hydrograaf* en de Duitse torpedoboot een verslag van de gezagvoerder van de *Hydrograaf* gekregen, maar had daarin geen reden gezien het Nederlandse schip terug te roepen, omdat hij ervan uitging, dat het om een eigenmachtig initiatief van de Duitse marine ging. Toen de Nederlandse regering op 19 juni werd geconfronteerd met het officiële protest van het *AA* was de Nederlandse regering onaangenaam verrast, maar besloot niet te wijken. Niet alleen zou de *Hydrograaf* nog meer dan twee maanden in de Eems opmetingen blijven verrichten, maar op 21 en 22 juni werden drie torpedoboten naar de Eems gezonden en op 22 augustus ankerde een Nederlands pantserschip korte tijd op minder dan 2,5 kilometer van Borkum.

De Nederlandse regering bleef echter voorzichtig en ging bijvoorbeeld niet zover permanent een marineschip in Delfzijl te stationeren.[1] Wel gaf de Nederlandse regering blijk van haar ontstemming over het Duitse protest door vanaf 1 juli 1911 Duitse vissers te verbieden in de Dollard te vissen.[2] Ongeveer twintig Duitse vissers visten van oudsher in de Dollard en Nederlandse vissers waren daar nauwelijks actief. Deze maatregel betrof weliswaar een gebied dat onomstreden Nederlands staatsgebied was, maar had toch duidelijk het karakter van een demonstratieve represaille. Het *AA* wenste de kwestie zo snel mogelijk weer bij te leggen. Op 24 juni deed de Duitse gezant de Nederlandse regering het voorstel, dat Nederland zich, tijdens de onderhandelingen over het grensgeschil, zou onthouden van activiteiten als opmetingen en bezoeken van marineschepen. De Nederlandse regering verklaarde, dat zij daartoe bereid was als hetzelfde ook voor Duitsland zou gelden, maar dit tegenvoorstel werd door de Duitse regering verworpen. De Duitse regering liet de Nederlandse regering weten binnen korte tijd te reageren op het Nederlandse verzoek de grens in de Eems te regelen.[3]

Dit kleine incident met de *Hydrograaf* speelde zich af vlak voor en tijdens de Tweede Marokkocrisis, die uitbrak na het bezoek van de Duitse kanoneerboot *Panther* aan Agadir op 1 juli 1911. De Tweede Marokkocrisis bracht Europa aan de rand van oorlog. Eind juli, op het hoogtepunt van de crisis, verordonneerde de keizer, dat Tirpitz de *Admiralstab* weliswaar op de hoogte diende te houden van de Eems-kwestie, maar dat het *RMA* de politieke eindverantwoordelijkheid had voor de Eems-kwestie.[4] Daarmee herriep Wilhelm II zijn eerdere beslissing

---

1 *BAM-Freiburg* RM 3, 4366, Admiralstab an das RMA, 25. August 1911. *GStaPK-Berlin* III. HA, 6443, Tirpitz an Kiderlen, 30. August 1911.
2 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6443, Kiderlen an Müller, 8. August 1911.
3 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6442, Bethmann Hollweg an Müller, 10. Juli 1911.
4 *BAM-Freiburg* RM 3, 4366, Admiral von Müller an Tirpitz, 31. Juli 1911. Medio augustus 1911 kreeg het Britse gezantschap in Den Haag, nota bene via Italiaanse diplomaten, informatie over dit incident toegespeeld. *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 316f.

waarin hij zich achter de *Admiralstab* had gesteld en daardoor kreeg de meer verzoenlijke lijn die het *RMA* en het *AA* voorstonden geleidelijk weer de overhand. Incidenten werden zoveel mogelijk vermeden en zowel Nederland als Duitsland hadden er alle belang bij de gemoederen tot bedaren te brengen. Zo kreeg de Duitse gezant eind augustus in Den Haag vertrouwelijk de toezegging, dat de Duitse vissers binnenkort weer op de Dollard mochten vissen.[1] Het is niet duidelijk waarom de keizer zijn besluit herzag, maar het is niet onmogelijk, dat Wilhelm II, geconfronteerd met de Agadircrisis, terugschrok voor een tweede incident dat, gezien de gespannen internationale atmosfeer, wellicht zou kunnen escaleren.

Het *AA* riep in de tweede helft van 1911 vertegenwoordigers van alle bij de Eems-kwestie betrokken ministeries bijeen voor *Kommissarische Beratungen* om de onderhandelingen met Nederland voor te bereiden.[2] De betrokken ambtenaren waren het erover eens, dat Duitsland weliswaar veel historisch bewijsmateriaal had, dat de Duitse claim op de gehele Eems onderbouwde, maar dat doorslaggevende bewijzen ontbraken. Louter gebaseerd op de historische gegevens bestond er geen enkele garantie voor de afloop van de onderhandelingen. Dat plaatste Duitsland voor een dilemma. De betrokken ambtenaren meenden, dat in de Eems-kwestie *vitale* Duitse belangen op het spel stonden. De vertegenwoordiger van de marine verklaarde bijvoorbeeld:

> *Vom militärischen Standpunkt wird dieses Interesse so hoch veranschlagt, dass wir selbst auf die Gefahr eines Anschlusses der Niederlande an unsere Gegner die ganze Emsmündung als unsere militärische Verteidigungsbasis betrachten müssen.*

Dit militaire argument had het meeste gewicht bij deze besprekingen, maar door Max Peters, de vertegenwoordiger van het Pruisische ministerie van Publieke Werken, werd nog een tweede reden genoemd om de Eems niet op te geven. Peters vreesde, dat Nederland de verdere ontwikkeling van Emden zou proberen te belemmeren, wanneer het een deel van de Eems zou bezitten.

Kriege, de vertegenwoordiger van het *AA*, stelde een compromis voor: Nederland zou een deel van de Eems krijgen in ruil voor gedetailleerde afspraken met Duitsland over de verdediging van dit gebied. Dit voorstel, en dat zal gezien het bovenstaande niet verbazen, werd verworpen. De betrokken ambtenaren waren het erover eens, dat de onderhandelingen met Nederland geheim dienden te blijven aangezien Duitsland geen belang had bij internationale verwikkelingen. Duitsland zou bereid moeten zijn garanties te geven, dat de economische belangen van Nederland geen nadelige gevolgen zouden ondervinden van een grensregeling volgens Duits standpunt.

Eind december 1911 kreeg de Nederlandse regering van Gevers informatie, dat Nederland op korte termijn rekening moest houden met een Duits initiatief. Gevers was daarover in december 1911 vertrouwelijk op de hoogte gebracht door een van de deelnemers aan de *kommissarische Beratungen* over de Eems-kwestie en zijn informant had hem tevens enige informatie gegeven over de agenda van de beraadslagingen en de politieke lijn, die de Duitse regering wenste te volgen.[3]

---

1 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6443, Müller an Bethmann Hollweg, 28. August 1911. 6444, Aufzeichnung Lentze, April 1913. Vanaf dat moment kreeg de Duitse regering jaarlijks bericht, dat de toestemming voor de visserij in de Dollard weer voor een jaar was verlengd. Schmidthals an Bethmann Hollweg, 13. November 1913.
2 *BAM-Freiburg* RM 3, 4366, Kommissarische Beratungen, 1. Juli, 9. Oktober 1911.
3 Wellicht was Dr. Max Peters van het Pruisische ministerie van publieke werken de informant van Gevers. Hij had al eerder op eigen initiatief contact gezocht met Gevers.

In Januari 1912 reisde Kriege, de Directeur van de Juridische Afdeling van het *AA*, in het diepste geheim naar Den Haag, waar hij met De Marees van Swinderen sprak. Hij kondigde aan, dat het beloofde Duitse memorandum over het grensgeschil binnenkort aan de Nederlandse regering zou worden overhandigd. Duitsland zou in dat memorandum de claim op de hele Eems onderbouwen met historische en juridische bewijzen. Kriege probeerde in het gesprek met de Nederlandse minister vooral overeenstemming te bereiken over de uitgangspunten voor de toekomstige onderhandelingen. Kriege benadrukte dat Nederland de Eems niet kon verdedigen en dat daardoor juist het gevaar bestond, dat Nederland betrokken zou raken bij een oorlog. Aangezien zowel Nederland als Duitsland niet wilden, dat Nederland betrokken zou raken bij een oorlog, was het voor beide partijen het beste wanneer Duitsland de Eems zou krijgen. Duitsland was bereid rekening te houden met de economische belangen van Nederland.

Kriege zette tijdens deze bespreking De Marees van Swinderen onder zware druk, door te verklaren dat Duitsland het memorandum zou gebruiken als rechtvaardiging voor een unilaterale annexatie van de Eems, als Nederland niet meewerkte aan een voor Duitsland acceptabele oplossing. Het bezit van de Eems was, aldus Kriege, voor de Duitse regering geen onderwerp van de onderhandelingen.[1]

De Marees van Swinderen bevond zich in een uiterst moeilijke situatie. Nederland kon niet zonder meer toegeven aan de Duitse eis, omdat daardoor de geloofwaardigheid van de Nederlandse neutraliteit zou worden ondergraven en dat bovendien een precedent zou scheppen voor toekomstige onderhandelingen. Als Nederland echter de Duitse eis afwees, wachtte een harde confrontatie met het machtige buurland. Onder deze omstandigheden voelde de Nederlandse minister zich genoodzaakt enigszins toe te geven. Kriege formuleerde dat later als volgt:

> *Weise (die) Denkschrift unsere Rechte überzeugend nach, so sei er nicht abgeneigt, die strittige Frage auf der Grundlage zu regelen, dass unsere Hoheitsrechte ebenso wie die niederländische Nachbarrechte an der unteren Ems in einem förmlichen Staatsvertrag anerkannt würden.*

Deze uitkomst werd het uitgangspunt voor de daaropvolgende onderhandelingen tussen Duitsland en Nederland en dat mag een succes worden genoemd voor Kriege. Kriege ging terug naar Berlijn in de overtuiging de basis te hebben gelegd voor een grensregeling in de Eems in een voor Duitsland gunstige zin. Zoals zal blijken zou de Nederlandse regering echter de voorbehouden gebruiken om de Eems-kwestie slepende te houden.[2]

In maart 1912 kreeg de Nederlandse regering het *Denkschrift der kaiserlichen Regierung über die Frage der Hoheitsrechte an der Unterems und ihren Mündungen*.[3] Nederlandse juridische experts als Van Eysinga, de volkenrechtskundige Josephus Jitta en Asser, de oud-ministers De Beaufort en Den Beer Poortugael en de Rijksarchivaris Fruin beoordeelden het Duitse memorandum weliswaar als een sterke onderbouwing voor de Duitse claim op de Eems, maar zij kwamen tot de conclusie dat de Duitse argumentatie niet onweerlegbaar was. Indien het grensgeschil zou worden onderworpen aan internationale arbitrage zou de uitslag niet kunnen worden voorspeld. Voor de

---

1 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6444, Aufzeichnung Kriege, 6. Juli 1912. *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 773.
2 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 983-5.
3 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6444, Denkschrift der kaiserlichen Regierung über die Frage der Hoheitsrechte an der Unterems und ihren Mündungen. (66 pagina's + 13 pagina's bijlagen en vier kaarten) *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 758-766, 800-802, 806f, 884-909. P. Couwenbergh, p. 29-33.

bestudering van het Duitse memorandum nam de Nederlandse regering alle tijd. Pas in februari 1914, bijna twee jaar later, was het onderzoek afgerond.

Wellicht dat het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken nog steeds hoopte, dat Duitsland in de tussentijd met compensaties over de brug zou komen, maar dat is slechts een vermoeden, omdat het materiaal uit de Nederlandse archieven op dit punt geen uitsluitsel biedt. Van Eysinga adviseerde in mei 1912 het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken de Eems-kwestie te koppelen aan de kwestie van de Rijntollen, maar dat werd nooit het formele standpunt van Nederland. De Marees van Swinderen schreef in een korte notitie bij het advies van Van Eysinga, dat de Duitse regering dit niet zou toelaten.[1] Het enige wat Nederlandse regering in deze twee jaar bereikte, was dat Duitsland de onderhandelingen over de Rijntollen uitstelde. De Duitse regering beschouwde het als onverstandig beide kwesties gelijktijdig aan de orde te stellen, zoals blijkt uit de notulen van de *Kommissarische Beratungen* over de kwestie van de Rijntollen in januari 1913:

> *Es herrschte Einverständniss darüber, dass bei der grossen politischen und militärischen Bedeutung, die die günstige Lösung dieser Frage (Eems-kwestie, A.B.) für Deutschland habe es überaus inopportun sein würde, die niederländische Regierung durch ein Anschneiden der Schiffahrtsabgabenfrage zu verstimmen, und so die Abwicklung der Emsfrage zu erschweren. Vor Regelung der Emsfrage könne daher eine direkte Fühlungnahme mit der niederländischen Regierung in der Schiffahrtsabgabenfrage unter keinen Umständen eintreten.*[2]

De Duitse onderhandelaar Kriege had, ondanks de trage behandeling van het Duitse memorandum door Nederland, steeds weer geduld. Door de *Admiralstab* werd hij evenwel onder druk gezet om zo snel mogelijk een regeling te treffen, waardoor de marine controle zou hebben over de Eems. Zo had de Duitse marine in mei 1912 grootscheepse oefeningen gehouden in de Eems. Toen de marine eind 1912 aankondigde de mijnenlegger *Arcona* in de haven van Emden te stationeren, was dat voor het *AA* een duidelijk signaal, dat de *Admiralstab* onverminderd belang hechtte aan de controle over de hele Eems. De *Admiralstab* schreef in juni 1913, dat Nederlandse oorlogsschepen nog steeds regelmatig de Eems en Dollard bezochten en dat zij daartegen wenste op te treden. Tirpitz antwoordde, dat dit niet nodig was en dat Duitsland voorlopig terughoudend diende op te treden in de Eems. Maar in het voorjaar van 1914, na een bezoek van de Nederlandse kruiser *Noord-Brabant* aan Delfzijl, verloor ook het *RMA* zijn geduld en begon bij het *AA* aan te dringen opnieuw een officieel protest in te dienen bij de Nederlandse regering. De rijkskanselier was slechts bereid de Nederlandse gezant mondeling mede te delen, dat onaangekondigde bezoeken van Nederlandse marineschepen de Eems-kwestie slechts onnodig compliceerden.[3]

Het *AA* verzette zich tegen de druk die door de marine werd uitgeoefend, omdat de directeur van de Juridische Afdeling van het *AA*, J. Kriege, ervan overtuigd was, dat hij met zijn aanpak uiteindelijk succes zou hebben. Weliswaar duurde het allemaal langer dan gepland -in januari 1913 verwachtte

---

1 P. Couwenbergh, p. 29.
2 *AA-Bonn SoS* 734/461, Bd. 31. Kommissarische Beratung 20. Januar 1913. De Duitse gezant had al eerder gewezen op het feit, dat Duitsland zowel in de Eems- als de Rijntollenkwestie Nederland tot grote concessies trachtte te bewegen zonder daadwerkelijke tegenconcessies te doen. *AA-Bonn SoS* 734/461, Bd. 30, Müller an Bethmann Hollweg, 24. Juli 1912. P. Couwenbergh, p. 28.
3 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6444, RMA an das AA, 16. Dezember 1912. Kriege an das RMA, 27. Dezember 1912. *BAM-Freiburg* RM 3, 4366, Heeringen an Pohl, 19. Juni 1913. Pohl an Heeringen, 12. Juli 1913. Admiralstab an das RMA, 15. Mai 1914. RMA an das AA, 29. Mai 1914. Bethmann Hollweg an Müller, 21. Juli 1914

Kriege op korte termijn uitsluitsel van Nederland, maar de dood van Asser en de kabinetswisseling in Nederland in 1913 brachten nieuwe vertraging. Het *AA* bleef echter geduld betrachten, omdat zij ervan uitgingen, dat de overeenstemming over de uitgangspunten van de onderhandelingen tussen Kriege en De Marees van Swinderen uiteindelijk zou leiden tot de door Duitsland gewenste oplossing.

In februari 1914 was het Nederlandse onderzoek eindelijk afgerond en een maand later volgden geheime besprekingen in Berlijn tussen de Nederlander Jitta en ambtenaren van het *AA*.[1] Beide partijen beriepen zich op de afspraken, die Kriege en De Marees van Swinderen in januari 1912 hadden gemaakt. Jitta stelde, dat het *Denkschrift* van 1912 niet voldoende overtuigend was om de Eems zomaar aan Duitsland over te laten. Daarom stelde Jitta voor de kwestie voor te leggen aan arbiters. De Duitse onderhandelaars vreesden, dat de uitkomst van arbitrage onvoorspelbaar was. Bovendien zouden door arbitrage buitenstaanders bij het conflict worden betrokken, waardoor wellicht ruchtbaarheid zou worden gegeven aan het geschil. Om die redenen wezen de Duitse onderhandelaars arbitrage af. Jitta hield de Duitse onderhandelaars voor -Gevers zou dat later herhalen- dat de arbitrage slechts een 'alibi' zou zijn voor de Nederlandse regering om het Nederlandse parlement te doen instemmen met een grensregeling en het buitenland tevreden te stellen. Jitta verzekerde de Duitse onderhandelaars, dat de Nederlandse regering onverminderd vasthield aan het doel, dat de Eems uiteindelijk Duits zou worden.

Kriege en de Duitse staatssecretaris van het *AA* Von Jagow gingen uiteindelijk akkoord met arbitrage op voorwaarde, dat de betrokkenheid van buitenstaanders niet het karakter van arbitrage had, maar van een advies aan de Nederlandse regering en dat de Duitse regering vooraf zijn goedkeuring moest hechten aan de keuze van de buitenlandse deskundigen die de Nederlandse regering zouden adviseren. Bovendien wilde het *AA* inzage in de reacties van Fruin, Jitta en De Beaufort op het Duitse memorandum en de mogelijkheid het eigen *Denkschrift* aan te vullen met reacties op de commentaren van de Nederlandse deskundigen. Loudon ging akkoord met deze voorwaarden.[2] In juni 1914 stelde Gevers Kriege een aantal buitenlandse deskundigen voor, die de Nederlandse regering wilde vragen een advies uit te brengen. Kriege was zeer ontevreden met de gekozen personen en uitte opnieuw de bedenking, dat derden hierdoor informatie zouden krijgen over de Eems-kwestie. Na een tweede gesprek met Von Jagow en Kriege kwamen de onderhandelaars tot overeenstemming. Nederland zou achtereenvolgens drie externe deskundigen mogen raadplegen. Maar volgens Von Jagow en Kriege hadden zij daarbij bedongen, dat:

> *Offiziell, d.h. schriftlich, soll ihm (de deskundige, A.B.) die Angelegenheit erst vorgelegt werden, wenn er mündlich sich zugunsten Deutschlands geäussert hat.*

'Zoals de zaak nu staat, blijft voor ons nog de mogelijkheid bestaan drie verschillende adviezen in te winnen, en door het feit, dat zij achtereenvolgens moeten worden ingewonnen, wordt de zaak ook sleepende gehouden en tijd gewonnen wat m.i. geen nadeel is', schreef Gevers op 27 juni 1914 aan de minister van Buitenlandse Zaken Loudon.[3] Dat was een minimale speelruimte,

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 36.644. Bericht Simons, 31. März 1914. Bericht Dr. Wachter, 1916. C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 943.
2 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 948-950 en 970f.
3 *BA-Potsdam* 09.01, 36.644, Aufzeichnung über die Gespräche mit holländischen Sachverständigen in März 1914 in Berlin. *BAM-Freiburg* RM 3, 4366, Aufzeichnung von

maar Loudon was niet bereid zijn verzet op te geven. Waarschijnlijk was hij geen voorstander van de overeenstemming tussen zijn voorganger en Kriege van januari 1912 en zocht hij naar wegen om te bewijzen, dat de voorwaarden die Nederland had gesteld niet te rijmen waren met het eindresultaat dat Duitsland wenste. Loudon weigerde te accepteren, dat de externe deskundige eerst mondeling het Duitse standpunt moest onderschrijven. Loudon stelde zich op het standpunt, dat het om een advies aan de Nederlandse regering ging, dat wil zeggen een interne aangelegenheid van Nederland waarbij de Duitse regering dus geen voorwaarden kon stellen. Gevers informeerde Kriege op 13 juli over het standpunt van Loudon.[1]

Voor het eerst verloor Kriege zijn geduld. Hij zag niet alleen nieuwe vertragingen in het verschiet, maar hij vreesde, dat Nederland zich probeerde te onttrekken aan de afspraken, die hij in januari 1912 met De Marees van Swinderen had gemaakt. Op 17 juli 1914 overhandigden Von Jagow en Kriege een korte nota aan de Nederlandse gezant, waarin ze uitdrukking gaven aan de ontevredenheid van de Duitse regering over de houding van Nederland. In het gesprek dat volgde na de overhandiging van deze nota kondigden Von Jagow en Kriege aan, dat Duitsland de Eems unilateraal zou annexeren als het Nederlandse antwoord op de nota van 17 juli niet bevredigend was. Op 21 juli, na langdurige en intensieve gesprekken met Gevers, verklaarden Von Jagow en Kriege, dat ze tevreden zouden zijn wanneer de voorgestelde arbiter, de Noor Hagerup, schriftelijk zou verklaren, dat hij niemand zou informeren over de Eems-kwestie. Gevers was waarschijnlijk verbaasd en tevreden over deze Duitse concessie, maar wat hij niet wist, was dat Von Jagow al niet meer geïnteresseerd was in de onderhandelingen met Nederland. Alle aandacht van Von Jagow ging al uit naar de actie die in Wenen tegen Servië werd voorbereid.[2]

Korvettenkapitän Trappe (?). C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 984f en 987. P. Couwenbergh, p. 37.

1 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 987-989 en 991-993.

2 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 993. L. Albertini, vol. 2, p. 263. De Eemskwestie is nog steeds niet opgelost. Een verdrag wat moet leiden tot een Duits-Nederlands condominium in het Eemsgebied is door de Nederlandse volksvertegenwoordiging niet geratificeerd.

Intussen is dit bijna zeker (...) dat Duitschland gaarne onze Oost-Indische koloniеën zoude hebben. Het snakt naar koloniеën en bezit slechts enkele waardelooze landstreken.
(W.H. de Beaufort in zijn dagboek, februari 1911.)

12 Duitsland en Nederlands-Indië, 1905-1914.

Aan het eind van de negentiende eeuw geloofden veel Duitsers, dat Duitsland in Azië een gouden toekomst lag te wachten en dat Nederland als onafhankelijke kleine mogendheid zich op termijn niet zou kunnen handhaven in Azië. Typerend is de volgende passage uit een rapport van een Duits marineofficier uit december 1898. De auteur beoordeelde de Nederlandse heerschappij in Indië als volgt:

> *Der Fall dürfte in der Weltgeschichte einzig darstehen, dass ein kleiner, politisch machtloser Staat über eins der blühendsten und schönsten Kolonialreiche der Welt verfügt (...) Ob dieses Kolonialreich, welches weder den Hinterhalt eines politisch mächtigen Staates besitzt, noch in sich eigene Kraft zur Weiterentwicklung hat, in einer Zeit wird von Dauer sein können, in welcher alle Mächte nach koloniale Ausdehnung streben, wird die Zukunft lehren lassen.*[1]

Vier jaar later schreef de commandant van het permanente Duitse eskader in Oost-Azië:

> *Mit Rücksicht darauf, dass wir etwas in die Wagschale zu werfen haben, wenn es über kurz oder lang mit der holländischen Herrschaft zu Ende gehen und eine Auftheilung des reichen Archipels unter die Interessenten erfolgen sollte, dürfte es sich empfehlen, jede Gelegenheit zur Schaffung grösserer deutscher Interessen in Niederländisch-Indien wahrzunehmen.*[2]

Rond de eeuwwisseling had Duitsland gezocht naar een steunpunt binnen de Indische archipel. Dat deed Duitsland gedeeltelijk uit militair-strategische motieven, maar ook om bij de eventuele verdeling van het Nederlandse koloniale bezit een rol kunnen spelen.

Rond 1905 werd het duidelijk, dat Duitsland bepaald geen indrukwekkende vooruitgang had geboekt met de *Weltpolitik* in Azië. De handel met het volkrijkste werelddeel was weliswaar gegroeid, maar de koloniale winst van acht jaar *Weltpolitik* in het Verre Oosten was uiterst mager: een havenstad in China en wat kleine eilanden in de Grote Oceaan. Bovendien waren de mogelijkheden voor verdere koloniale expansie in Azië niet bijzonder groot. Duitsland was verrast door de snelle opkomst van Japan en van de Verenigde Staten in Azië. De vloot was te laat gereed gekomen om bij de grote machtspolitieke beslissingen: de oorlog tussen Japan en China in 1894-5, de oorlog tussen de Verenigde Staten en Spanje in 1898 en de oorlog tussen Japan en Rusland in

---

1 *BA-Potsdam* 10.01, 9002, Schnee an Hohenlohe-Schillingsfürst, 11. Dezember 1898. W. Stingl, *Der Ferne Osten in der deutschen Politik vor dem Ersten Weltkrieg, 1902-1914* (Dissertation, Frankfurt a.M., 1978), p. 774-785.
2 *AA-Bonn 1-A* Niederl. Besitz in Asien, Bd. 5, Bendemann an den Chef des Admiralstabes, 2. April 1902.

1904-5, een rol van betekenis te kunnen spelen. De bouw van de vloot had slechts geleid tot een wapenwedloop met Groot-Brittannië. Tirpitz had er uit militair-strategische overwegingen voor gekozen de Duitse vloot in de Noordzee te concentreren, maar omdat Duitsland er niet in slaagde de achterstand op de Britse vloot in te lopen bleef de Duitse vloot min of meer opgesloten in de Noordzee. Buiten de Noordzee speelde de grote Duitse slagvloot geen enkele rol. Duitsland was door deze ontwikkeling gedwongen zich te bezinnen op zijn politiek en toekomstplannen in Azië.

Kort na de eeuwwisseling had het *AA* de verwachting een rol te kunnen spelen bij de toekomstige verdeling van Nederlands-Indië stilzwijgend op de lange baan geschoven. Dit blijkt onder meer uit het feit, dat het *AA* geen activiteiten meer ontplooide om een steunpunt te verwerven binnen de Indische archipel. Vanaf 1904 werd er ook vanuit de marine geen druk meer uitgeoefend op het *AA* om een steunpunt in Nederlands-Indië te zoeken. De Duitse regering greep terug op de traditionele politiek ten aanzien van Nederlands-Indië. Deze hield in, dat het keizerrijk de bestaande situatie wenste te consolideren, omdat het voor Duitsland gunstig was, dat Nederland in het bezit bleef van zijn Aziatische bezittingen.[1]

Nederland voerde een opendeurpolitiek. Voor een zwakke koloniale mogendheid was dat waarschijnlijk een noodzaak. Het gevolg was, dat de Duitse handel, de Duitse scheepvaart en de Duitse investeerders vrijwel ongehinderd toegang hadden tot Nederlands-Indië. Onder een machtig koloniaal moederland -Japan, Engeland, de Verenigde Staten- zou Duitsland wellicht niet zo makkelijk toegang hebben gehad tot de Indische markt. Duitsland had dus reden over het algemeen tevreden te zijn met het Nederlandse koloniale bewind, alhoewel de Duitsers er voortdurend mee rekening hielden, dat Nederland zich op termijn in Nederlands-Indië niet zou kunnen handhaven.[2]

De terugkeer van Duitsland naar een politiek van de status-quo ten aanzien van Nederlands-Indië bleek tijdens de Russisch-Japanse oorlog in 1904-1905. In Nederland en Nederlands-Indië was, na de overwinning van de Japanners in de Russisch-Japanse oorlog, onrust ontstaan over de eventuele verdergaande ambities van de Japanners. Zowel de Duitse diplomaten als de Duitse marine registreerden die onrust bij de Nederlanders. In juni 1905 constateerde gezant Von Schloezer met enige tevredenheid, dat het *Algemeen Handelsblad* Groot-Brittannië kritiseerde, omdat dat land door zijn bondgenootschap met Japan de opkomst van dat land bevorderde. Gelijktijdig was de Nederlandse pers milder gestemd over Duitsland en volgens Von Schloezer stond dat in verband met de groeiende onrust over de Brits-Japanse samenwerking.[3]

In Nederlands-Indië bestond bij sommige Nederlanders zelfs de neiging als reactie op de dreiging die van Japan uitging een nauwere aansluiting van Nederland bij Duitsland te overwegen. De Duitse consul-generaal in Batavia Tjaben schreef in september 1906, dat hij bezoek had gekregen van twee leden van de Raad van Indië, Lagerwey en Nieuwenhuys. Beide heren hadden het gesprek gebracht op de Duitse plannen om een kolenstation binnen de Indische archipel te verwerven en Nieuwenhuys had daarbij opgemerkt, dat Duitsland wat hem be-

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 1103, Anton an Bethmann Hollweg, 19. März 1910. J.A. Lettenbauer, p. 221f. E. Helfferich, Bd. 2, p. 9-24: *Grossplantagebetriebe in Südostasien. AA-Bonn 1-A* Niederlande 59, Bd. 3. Vossische Zeitung, 17. Juni 1911. De Duitse consul-generaal in Singapore schreef in mei 1906, dat de politieke tegenstelling met Groot-Brittannië zo scherp was geworden, dat Duitsland moest overwegen zijn investeringen in Zuidoost-Azië geheel in Nederlands-Indië te concentreren. G. Meyer, p. 176f.

2 Zie bijvoorbeeld: *BAM-Freiburg* RM 5/v, 5738, Brüninghaus an den Chef des Admiralstabes, 12. Februar 1913.

3 C. Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 98. *AA-Bonn 1-A* Niederländische Besitzungen in Asien, Bd. 11, Müller an Bethmann Hollweg, 8. Juli 1914.

treft een eiland zou kunnen krijgen in ruil voor de belofte de Indische archipel te helpen verdedigen tegen een vreemde agressor. Tjaben vervolgde:

> *Mein Gesamteindruck aus dieser Besprechung war der, dass die hiesige Regierung für das Linsengericht der Abtretung einer Kohlenstation oder auch einer Insel das Erstgeburtsrechts des Schutzes der deutschen Flotte erkaufen möchte. Fraglich erscheint indes hierbei, ob nicht eine Aufteilung der hiesigen Kolonien, sofern einmal die Entwicklung der Dinge dazu führen sollte, sich für Deutschland eher im Verein mit England als im Verein mit Holland gegen England vollziehen würde.*[1]

De commandanten van de Duitse schepen die Nederlands-Indië bezochten, constateerden vanaf 1904-1905, dat er angst voor Japan leefde onder de Nederlanders in Nederlands-Indië en dat Duitsland daarentegen minder werd gewantrouwd. Maar anders dan rond de eeuwwisseling werd daaruit niet de conclusie getrokken, dat Duitsland tot actie moest overgaan en voorstellen moest doen aan Nederland over het aangaan van een nauwere band tussen beide landen. De Duitse marineofficieren nuanceerden de betekenis van deze ontwikkeling voor Duitsland en schreven herhaaldelijk, dat Duitsland geen bijzondere populariteit genoot onder de Nederlandse bevolking in Nederlands-Indië.[2] '*Ich habe nirgends in den Regierungskreisen eine besondere Sympathie für Deutschland gefunden*', schreef de kapitein van de *Bussard* in april 1904 uit Surabaja. En Breusing, de commandant van het Oostaziatisch eskader, die zowel in 1906 als 1907 Nederlands-Indië bezocht, constateerde weliswaar, dat Japan in Nederlands-Indië steeds meer als het grootste gevaar voor het Nederlandse koloniale bewind werd gezien, maar dat daar niet uit opgemaakt mocht worden, dat Duitsland nu plotseling populair was. '*Eine wohlwollende Neutralität haben wir in Niederl. Indien im Falle eines Krieges kaum zu erwarten.*'

We hebben al gezien, dat de journalist Grapperhaus en gelijkgestemden in Nederland en Duitsland van de vrees van Nederland voor Japan gebruik poogden te maken om Nederland tot een bondgenootschap met Duitsland te bewegen. Het *AA* onthield zich echter van stappen en op haar beurt overwoog de Nederlandse regering geen toenadering tot Duitsland.[3]

Nederland bleef de veiligheid van Insulinde zoeken in een combinatie van een opendeurpolitiek, in grotere uitgaven voor de defensie en bovenal in het streven naar een bestendiging van de status-quo in de regio door, naar voorbeeld van de Noordzeeconventie, te streven naar een vergelijkbaar verdrag voor Zuidoost-Azië. Voor deze zogenaamde Zuidzee-entente richtte de Nederlandse regering zich tot de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Japan. Duitsland speelde daarbij voor de Nederlandse regering nauwelijks een rol. De Zuidzee-entente zou ondanks de inspanningen van Nederland niet worden gerealiseerd.

Eind 1911 werd Bethmann Hollweg genoodzaakt een standpunt te bepalen ten aanzien van de toekomst van Duitsland in Zuidoost-Azië. Het *AA* begon met de Britse regering gesprekken over een tweede versie van het verdrag over de Portugese koloniën dat Duitsland en Groot-Brittannië in augustus 1898 hadden afgesloten.[4]

---

1 *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 105f.
2 *AA-Bonn 1-A* Niederländische Besitzungen in Asien, Bd. 6, Kapitän des Bussards an den Chef des Admiralstabes, 5. April 1904. Bd. 9, Breusing an den Chef des Admiralstabes, 9. Juli 1906. Bd. 10, Breusing an den Chef des Admiralstabes, 7. Mai 1907.
3 C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 201-8.
4 R. Langhorne, *Anglo-German negotiations concerning the future of the Portugese colonies, 1911-1914*. In: *The Historical Journal* (1973), p. 361-387. R. Langhorne, *The naval question in Anglo-German relations, 1912-1914*. In: *The Historical Journal* (1971), p. 359-370. *GP*, Bd. 31, p. 69-305. R. von Kühlmann, p. 291ff.

In het verdrag van augustus 1898 hadden de beide partijen met elkaar afgesproken dat Duitsland en Groot-Brittannië in geval van een Portugees staatsbankroet elk een deel van de Portugese koloniën onder hun hoede zouden nemen. Dat verdrag was nooit geëffectueerd, omdat Portugal de financiële problemen had overwonnen. In het verdrag van augustus 1898 zou Duitsland Portugees-Timor hebben gekregen. Maar de Duitse onderhandelaars Metternich en Kühlmann pleitten er eind 1911 voor om de toezegging voor Portugees-Timor te ruilen voor meer gebied in Angola. Dat deed het *AA* in de stille verwachting, dat Duitsland in de toekomst ook grote delen van Belgisch-Kongo zou kunnen overnemen, waardoor een samenhangend koloniaal imperium zou ontstaan, dat van Zuidwest-Afrika tot Kameroen en van de Atlantische tot de Indische Oceaan zou reiken. Over Portugees-Timor werd door Duitsland en Groot-Brittannië afgesproken, dat bij een eventuele liquidatie van het Portugese koloniale bezit, Nederland Portugees-Timor zou mogen overnemen.

Nederland had al in 1893 een verdrag afgesloten met Portugal, waarin was afgesproken, dat Nederland Portugees-Timor zou krijgen, wanneer Portugal zich zou willen ontdoen van deze kolonie. Dat verdrag was vanaf 1893 bekend aan de Duitse regering en waarschijnlijk ook aan de Britse regering.[1] De Nederlands-Portugese afspraken hadden de Britse en Duitse regering evenwel niet gehinderd Portugees-Timor in augustus 1898 in het Duits-Britse verdrag over de Portugese koloniën op te nemen. Duitsland zou Portugees-Timor krijgen.

Ook in 1912 vormden de Nederlands-Portugese afspraken niet de reden Portugees-Timor uit het nieuwe verdrag te laten. De Directeur van de Politieke Afdeling van het *AA*, Wilhelm von Stumm, vatte dat in oktober 1912 bondig samen: '*Was Portugal und Holland erreicht haben geht uns gar nicht an*'.[2] Maar nadat de Britse en Duitse regering in 1912 mondelinge overeenstemming hadden bereikt over het feit, dat Portugees-Timor niet meer zou worden opgenomen in het nieuwe verdrag vormden de Nederlands-Portugese afspraken voor beide partijen een goed excuus om Portugees-Timor buiten de onderhandelingen te kunnen houden. De Britse minister van Buitenlandse Zaken Edward Grey stelde Duitsland voor Nederland met de volgende nota te informeren over het gewijzigde verdrag:

> *As soon as the attention of the British and German Governments was drawn to the existence of the convention of 1893, and its bearing on the agreement of 1898, they realized that the provisions of the agreement in regard to Timor were incapable of execution without infringing the prior treaty rights of a Power with which they were both on terms of cordial friendship. It therefore became necessary to recast the agreement of 1898, in a form which would exclude the Island from the operation of the treaty arrangements as originally contemplated.*[3]

Die nota hoefde nooit te worden verzonden. In juli 1914 was het nieuwe Brits-Duitse verdrag over de Portugese koloniën nog steeds niet ondertekend, omdat geruzied werd over de vraag of het verdrag geheim zou blijven of openbaar zou worden gemaakt.

---

1 Zie bijvoorbeeld: *AA-Bonn 1-A* Niederl. Besitz in Asien, Bd. 3, 29. Dezember 1893. *AA-Bonn 1-A* England 78-geheim, Bd. 6, Syburg an Hohenlohe, 18. November 1899. Dit laatste rapport bevindt zich in het dossier over de onderhandelingen tussen Groot-Brittannië en Duitsland over de Portugese koloniën en er zijn in de kantlijn door Bülow uitroeptekens geplaatst op die plaatsen waar het gaat over het voorkeursrecht van Nederland op Timor in geval van een verkoop van Portugees-Timor.
2 *GP* Bd. 31, p. 303f.
3 *AA-Bonn 1-A* Niederl. Besitz in Asien, Bd. 11, *Berliner Tageblatt*, 13. Februar, 1912. *AA-Bonn 1-A* England 78-1 secr, Bd. 24, Lichnowskky an Bethmann Hollweg, 20. Januar 1913.

Uit de mondelinge overeenstemming mag men afleiden, dat het *AA* geen hoge prioriteit meer toekende aan het bezit van een vlootbasis in de Indische archipel. Of dat betekende, dat het *AA* geen verdeling van Nederlands-Indië op korte termijn meer verwachtte, of dat het *AA* inzag, dat Duitsland bij een eventuele verdeling geen grote rol zou kunnen spelen, is niet met zekerheid te achterhalen, maar wel is duidelijk, dat Duitsland daardoor belang kreeg bij het behoud van de status-quo in Zuidoost-Azië.

Op 8 januari 1912 zond Kühlmann aan Bethmann Hollweg een lang pleidooi voor het ruilen van de toezegging voor Portugees-Timor voor delen van Angola. Wilhelm II reageerde heftig toen hij las, dat het *AA* de aanspraken op Portugees-Timor wilde opgeven. De keizer zond op 11 januari een scherpe brief naar Kühlmann, waarin hij de voorgestelde ruil afschilderde als een valstrik van Groot-Brittannië, bedoeld om Duitsland van het politieke hoofdtoneel van de komende jaren, te weten Azië, te weren.[1] Dat was geen incidentele oprisping van de keizer. In het geruchtmakende *Daily-Telegraph*-interview uit 1908, had Wilhelm II uiteengezet, dat de belangrijkste ontwikkelingen van de toekomst zich in het gebied rond de Grote Oceaan zouden afspelen. De keizer stelde, dat Duitsland de vloot had gebouwd om bij deze ontwikkelingen een grote rol te kunnen spelen.[2] De reactie van Wilhelm II laat geen ruimte voor twijfel. De keizer was niet bereid zijn ambitie om ooit in Azië een grote rol te spelen in te ruilen voor koloniale expansie in Afrika. De Indische archipel was een van de gebieden in Azië, waarop de monarch zijn zinnen had gezet.[3]

Over de toekomstige politiek van Duitsland in Azië ontstond vervolgens onenigheid in de politieke top van het keizerrijk. De voorstanders van de Duits-Britse toenadering, zoals de staatssecretaris van Koloniën Wilhelm Solf en de bankiers L. Delbrück en A. Gwinner, probeerden de keizer te overtuigen van het nut van een goede Duits-Britse verstandhouding. Op 11 januari 1912, dezelfde dag dat Wilhelm II zijn boze brief aan Kühlmann had gestuurd, sprak rijkskanselier Bethmann Hollweg zelf met de keizer. Hij pleitte voor het afsluiten van een Brits-Duitse overeenkomst over de beperking van de bouw van slagschepen en hij spiegelde de keizer voor, dat dat Duitsland op termijn een groot koloniaal imperium kon opleveren. Bethmann Hollweg noemde de Portugese koloniën, Belgisch-Kongo en *Nederlands-Indië* (Mijn cursivering, A.B).[4]

Bethmann Hollweg wist door te zetten, dat het *AA* de toezegging voor Portugees-Timor kon ruilen voor delen van Angola. Om de keizer te winnen voor zijn politiek spiegelde de rijkskanselier Wilhelm II voor, dat het keizerrijk nog wel degelijk de ambitie had op termijn een rol te spelen in Zuidoost-Azië. Het is niet waarschijnlijk, dat Bethmann Hollweg werkelijk geloofde dat Duitsland binnen afzienbare tijd de hand zou kunnen leggen op Nederlands-Indië of delen daarvan. Bethmann Hollweg hield vast aan de *Weltpolitik*, maar waarschijnlijk heeft hij Nederlands-Indië op 11 januari 1912 slechts genoemd om de keizer te winnen voor zijn pogingen een vergelijk te zoeken met Groot-Brittannië.

Bethmann Hollweg verloor de strijd binnen de politieke top van het keizerrijk. De Duits-Britse overeenkomst over de Portugese koloniën werd nooit ondertekend. Er kwam geen Duits-Britse overeenkomst over de beperking van de expansie van de vloot. In mei 1912 nam de Rijksdag een vlootwet aan, waardoor de Duitse vloot nog verder werd versterkt. Bovendien wist de keizer in april

---

1 *AA-Bonn 1-A* England 78-Geheim-1, Bd. 22. Wilhelm II an Kühlmann, 11. Januar 1912.
2 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 352ff.
3 H. Gollwitzer, Bd. 2, p. 238-240. Wanneer de keizer sprak over belangrijke ontwikkelingen in Azië bedoelde hij dus zeker niet alleen China, zoals onder andere de historicus Gollwitzer veronderstelt. Het bezit van Portugees-Timor had geen enkele invloed op de toekomstige Duitse aanwezigheid in China, maar had alles te maken met de toekomst van de Nederlandse koloniën.
4 W. Görlitz, p. 106f.

1912 te bereiken, dat de Duitse ambassadeur in Londen, Metternich, een voorstander van de Duits-Britse toenadering, zou worden vervangen door Marschall von Bieberstein, die de reputatie genoot een voorvechter te zijn van de *Weltpolitik*.[1]

In de nationalistische propaganda trad na 1905 een duidelijke kentering op. In de eerste plaats richtte de aandacht van de nationalisten zich steeds meer op het Europese continent en de vermeende *Einkreisung* van Duitsland. In de tweede plaats hadden degenen, die aandacht bleven vragen voor overzeese expansie weinig belangstelling voor Nederlands-Indië. Dit laatste zien we bijvoorbeeld bij Paul Rohrbach. Na de eeuwwisseling had Rohrbach zich tot de belangrijkste voorvechter van de *Weltpolitik* ontwikkeld. Volgens Rohrbach had Duitsland invloedssferen en eventueel koloniën nodig om verzekerd te zijn van grondstoffen en afzetgebieden. Rohrbach noemde daarbij China, het Ottomaanse Rijk, Latijns-Amerika en Centraal-Afrika. Zuidoost-Azië werd niet genoemd.[2] In november 1913 pleitte de fractievoorzitter van de *Nationalliberale Partei*, Ernst Bassermann op een verkiezingsbijeenkomst voor een krachtige overzeese politiek en hij wees op Centraal-Afrika, Zuidwest-Azië en China. Arthur Dix, partijgenoot van Bassermann, hield een vergelijkbaar pleidooi in zijn politiek jaaroverzicht, dat onder meer in de *DWN* werd gepubliceerd. Bassermann en Dix noemden Zuidoost-Azië evenmin als Rohrbach.[3]

Dat wil niet zeggen, dat de interesse voor Nederlands-Indië in Duitsland verdween. Van maart tot mei 1910 reisde Johann Albrecht von Mecklenburg, de voorzitter van de *Kolonialverein*, meer dan twee maanden door de Indische archipel. De hertog onthield zich evenwel zorgvuldig van ieder commentaar, dat politieke opschudding zou kunnen veroorzaken. Het bezoek onderstreepte, dat Duitsland belangstelling had voor economische banden met Nederlands-Indië.[4]

Extremere opvattingen verdwenen evenwel niet geheel. In juni 1912 verscheen in de *Deutsche Tageszeitung* een artikel van de hand van ene *Viator* waarin Duitsland werd aangespoord meer te investeren in Nederlands-Indië en waarin werd betoogd, dat Duitse investeringen een voorstadium zouden moeten vormen voor politieke controle over de archipel. *Viator* had eerder een brochure gepubliceerd getiteld *Deutsche Wirtschaftspolitik in Südostasien*. Achter het pseudoniem *Viator* ging Emil Helfferich schuil. Helfferich was een Duitse ondernemer die in Nederlands-Indië actief was. Hij hoopte met zijn publicistische activiteiten investeerders aan te trekken voor zijn syndicaat. In de brochure had Helfferich zich beperkt tot het opsommen economische argumenten die pleitten voor investeringen in Nederlands-Indië, maar in de *Deutsche Tageszeitung* voegde hij daar aan toe, dat Duitsland uit politieke motieven moest investeren in Nederlands-Indië. Vandaar dat dit artikel voor de nodige opwinding zorgde in Batavia. De Duitse consul-generaal keurde de tendens van het artikel van *Viator* af. Al eerder, in maart 1910, had zijn voorganger geschreven, dat de veronderstelling, dat Duitsland door grotere investeringen ook politieke invloed zou kunnen krijgen, onjuist was.[5]

De keizer, de marine en een deel van de protagonisten van de *Weltpolitik* bleven na de Russisch-Japanse oorlog van 1904-1905 vasthouden aan het idee dat

---

1 K.H. Jarausch, *Chancellor*, p. 127f.
2 P. Rohrbach, *Deutschland unter den Weltvölkern* (Berlin, 1911), p. 392ff.
3 F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 331. *DWN*, 4-1-1914.
4 *AA-Bonn 1-A* Niederl. Besitz in Asien, Bd. 11.
5 *BA-Potsdam* 09.01, 1103, Anton an Bethmann Hollweg, 19. März 1910. 1105, Lettenbauer an Bethmann Hollweg, 29. November 1912. G. Meyer, p. 183f. Emil Helfferich noemde zichzelf beïnvloed door de economen B. Harms en A. Sartorius von Waltershausen. Beiden waren voorvechters van de *Weltpolitik*. E. Helfferich, Bd. 1, p. 184.

Duitsland op termijn een grotere rol moest spelen in Azië. De rijkskanselier en het *AA*, die in de praktijk voorlopig geen mogelijkheid zagen de politieke status-quo ten gunste van Duitsland te veranderen, hadden al kort na de eeuwwisseling het roer omgegooid en de aandacht geconcentreerd op het uitbouwen van de economische contacten met Nederlands-Indië.

In het laatste decennium voor de Eerste Wereldoorlog groeiden de Duitse economische activiteiten in Nederlands-Indië snel, alhoewel deze groei onevenredig verdeeld was. De handel groeide buitengewoon snel, de Duitse scheepvaart wist zijn aandeel in de groeiende economie van Nederlands-Indië te handhaven, maar daarentegen investeerde Duitsland maar weinig kapitaal in Nederlands-Indië.

Zeer spectaculair was de groei van de handel tussen Nederlands-Indië en het Duitse keizerrijk. Tussen 1905 en 1913 steeg het aandeel van Nederlands-Indië in de Duitse import van 1,6 naar 2,1 en het aandeel in de Duitse export van 0,5 naar 1,2 %. Dat lijkt nog steeds bescheiden, maar hoe belangrijk Nederlands-Indië in 1913 was geworden, blijkt uit het feit, dat de Duitse handel met Nederlands-Indië ruim twaalf maal zo groot was als de Duitse handel met Marokko, ruim driemaal zo groot was als de handel met alle Duitse koloniën bij elkaar en ruimschoots groter was dan de Duitse handel met China of Japan.[1]

De invoer van Duitsland uit Nederlands-Indië steeg in de periode 1905-1913 van 119 tot 228 miljoen mark. Tabak, kopra, tin, rubber en gutta-percha, benzine en koffie waren de belangrijkste grondstoffen die Duitsland uit Nederlands-Indië betrok.[2] Een voorbeeld van de sterke betrokkenheid van Duitsland bij de economie van Nederlands-Indië was de produktie van kinabast. De Indische archipel produceerde 95 % van de kinabast in de wereld. Kinabast was de grondstof voor het geneesmiddel kinine. De afnemers van Kinabast waren, naast enkele Nederlandse fabrieken, vooral Duitse chemische fabrieken, waarvan *DEGUSA* veruit de grootste was. In 1913 bedroeg de export van kinabast vanuit Nederlands-Indië naar Duitsland 2,8 miljoen mark. In 1913 sloten de Indische producenten en de afnemers van kinabast een overeenkomst. Door deze overeenkomst werden de prijs en de produktie vastgelegd. Het zogenaamde *Kinabureau* in Amsterdam controleerde de naleving van de afspraken.[3]

De uitvoer van Duitsland naar Nederlands-Indië nam in dezelfde periode toe van 30 naar 99 miljoen mark. Het grootste deel van die uitvoer bestond uit industrieprodukten. De export van de Duitse metaalindustrie, chemie en electrotechnische industrie naar Nederlands-Indië bedroeg 71 miljoen mark. Duitsland leverde in 1913 alleen al voor 15 miljoen mark spoorwegmateriaal aan Nederlands-Indië. Van deze groeiende export profiteerden ook de Duitse handelshuizen in Nederlands-Indië.[4]

De Duitse scheepvaart in Zuidoost-Azië was rond de eeuwwisseling sterk gegroeid. Veel lijnen van de *Norddeutsche Lloyd* in Azië bleken op termijn echter weinig rendabel en onder druk van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij* verloor de Duitse rederij bovendien aandeel in tabaksvaart naar Deli, de meest rendabele ondernemingen van de *Norddeutsche Lloyd*. Onder deze omstandig-

1 In 1913 bedroeg de Duitse handel met Nederlands-Indië was 327, met China 253, met Japan 169 en met de Duitse koloniën 107 miljoen mark. *StJb*, 1914. Zie ook bijlage 7.
2 *StJb*, 1906 en 1914. In 1913 bedroeg de import in Duitsland van tabak uit Nederlands-Indië (tussen haakjes de totale import van dat produkt) 77,8 miljoen mark (134,3), kopra 49,4 (121,9), tin 26,0 (100,3), rubber en gutta-percha 11 (137,2), benzine 10,6 (54,2) en koffie 8,3 (219,6). De totale import van aardolieprodukten van Duitsland was 170 miljoen mark. Nederlands-Indië speelde alleen bij de import van benzine een rol. Kopra was een grondstof voor de margarineproduktie. A.A. Michelis, *Niederländisch-Indien und die politischen, wirtschaftlichen und finanziellen Beziehungen Deutschlands zu Holland und seine Kolonien* (dissertatie, Frankfurt a.M., 1922), p. 15-39.
3 G. Meyer, p. 205f. A.A. Michelis, p. 29f.
4 G. Meyer, p. 212. *StJb*, 1914.

heden wist de *KPM* in oktober 1904 de *Norddeutsche Loyd* te dwingen om ongunstige voorwaarden te accepteren voor de verdeling van de marktaandelen. Voor de Duitse rederijen volgde een korte opleving tijdens de Russisch-Japanse oorlog toen in het bijzonder de *HAPAG* grote winsten had opgestreken.

Na de Russisch-Japanse oorlog volgden in de Aziatische scheepvaartmarkt jaren waarin er sprake was van overcapaciteit, groeiende concurrentie van Japanse rederijen en lage vrachtprijzen. Weliswaar profiteerde de Duitse scheepvaart proportioneel van de groeiende economische activiteit in Zuidoost-Azië, maar de meeste Duitse lijnen leden waren nauwelijks rendabel. De historicus A Campo, spreekt van 'verdwaald lijkende vertakkingen' in Zuidoost-Azië en constateert dat de Nederlandse rederijen zo'n sterke positie hadden, dat zij de Duitse reders konden laten 'spartelen in de houdgreep'.[1]

Het was echter vooral op het terrein van de investeringen, dat het Duitse keizerrijk achterbleef bij andere geïndustrialiseerde mogendheden. Het merendeel van de investeringen in Nederlands-Indië kwam traditioneel uit Nederland, maar na de Russisch-Japanse oorlog had het Indische gouvernement een aantal belemmeringen voor buitenlandse investeringen opgeruimd, waardoor geld uit allerlei landen Nederlands-Indië binnenstroomde. Duitsland had, met uitzondering van een korte periode bij de opbouw van de tabaksteelt op Sumatra, altijd een bescheiden rol gespeeld als investeerder in de Indische archipel. De commandant van het Oostaziatisch eskader Breusing schreef in februari 1906:

> *In Batavia ist zwar eine ziemlich zahlreiche deutsche Kolonie vorhanden, jedoch sind nur etwa 10 Deutsche gesellschaftsfähig.*[2]

En een ander Duits marine-officier schreef in 1906:

> *Ich hatte gehofft dass der deutsche Kaufmann mit nationalem Instinkt sich gerade holländisch Indien für seine Betätigung ausgesucht hatte, und dass er diese wertvollen Besitzungen mit deutschem Kapital und deutschem Einfluss durchdrungen hätte. Vielleicht ist das tiefgewurzelte Misstrauen des Holländers gegenüber den Deutschen auch in dieser Hinsicht hinderlich.*[3]

Dat wantrouwen vormde echter geen belemmering voor investeringen. Het Indische gouvernement liet Duitsers herhaaldelijk weten, dat Duitse investeringen welkom waren.[4] Toen de al eerder genoemde Emil Helfferich in 1911 met een Duits syndicaat begon te investeren in plantages in Nederlands-Indië werd hij allervriendelijkst ontvangen door E.A. Zeilinga, de directeur van de *Javasche Bank*, die hem alle steun toezegde bij zijn onderneming.

Het grote probleem voor Helfferich was niet het wantrouwen van het Indische gouvernement, maar de geringe steun die hij kreeg van geldschieters in Duitsland.[5] De meeste steun had Helfferich nog gekregen van een groep Duitse en Belgische geldschieters uit Antwerpen onder leiding van Albert de Bary. Het *Straits- und Sunda-Syndikat m.b.H.* van Helfferich kocht tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog 44.700 hectare grond, vooral theeplantages. Mede door

---

1 J.N.F.M. à Campo, p. 287-298. G. Meyer, p. 179f. A.A. Michelis, p. 60-3.
2 Steeds weer constateerden de officieren van de Duitse marineschepen die Nederlands-Indië bezochten, dat Duitsland achterbleef op het gebied van investeringen. *AA-Bonn 1-A* Niederl. Besitz in Asien, Bd. 5, Bendemann an den Chef des Admiralstabs, 9. Februar 1902. Bd. 6, Kapitän der Hertha an den Chef des Admiralstabes, 12. Februar 1903. Bd. 7, Breusing an den Chef des Admiralstabes, 15. Februar 1906. Bd. 9, Lebahn an den Chef des Admiralstabes, 2. Oktober 1906.
3 A.A. Michelis, p. 57. G. Meyer, p. 192-5.
4 *BAM-Freiburg* RM 5/v, 5737, Kraft an den Chef des Admiralstabes, 2. Februar 1911. Verslag van een gesprek tussen Kraft en de Gouverneur-Generaal.
5 G. Meyer, p. 181f en 199.

deze inspanningen stegen de Duitse investeringen in Indische plantages tot 32,5 miljoen mark, maar dat bedrag viel in het niet tegenover de bijna één miljard mark die Nederlanders hadden geïnvesteerd in Indische plantages.[1]

De historicus G. Meyer betoogt, dat Duitsland veel meer geld had geïnvesteerd in Nederlands-Indië, dan uit de officiële ramingen bleek. Duitsland investeerde via Nederland indirect in Nederlands-Indië. Er was bijvoorbeeld geen Duitse bank in Nederlands-Indië, maar Duitsers hadden grote sommen geïnvesteerd in de vijf Indische Kultuurbanken in Nederland. In één geval was ongeveer de helft van het aandelenkapitaal van zo'n bank in Duitse handen. In de tweede helft van 1913 stelde Helfferich voor drie van deze Kultuurbanken onder Duitse controle te brengen om zo in één klap een sterke positie te verwerven in Nederlands-Indië. De Duitse banken wezen dit plan echter af, omdat ze vreesden hun relaties met de Nederlandse financiële wereld te verstoren.[2]

Of de indirecte investeringen echter de lage directe investeringen van Duitsland in Nederlands-Indië compenseerden mag betwijfeld worden. Duitsland was nauwelijks betrokken bij de twee meest dynamische sectoren van de Indische economie, te weten rubberplantages en aardoliewinning. Tussen 1900 en 1911 was meer dan 200 miljoen mark geïnvesteerd in rubberplantages in Nederlands-Indië. Het grootste deel van deze plantages was in 1913 nog niet in produktie, maar toch bedroeg de export van rubber uit Nederlands-Indië in 1913 al 24 miljoen mark. De Engelsen hadden het meeste geld geïnvesteerd in rubberplantages in Nederlands-Indië, gevolgd door de Nederlanders en Fransen. De Duitsers kwamen met 14-17 miljoen mark op een bescheiden vierde plaats en die plaats verloren ze kort voor de Eerste Wereldoorlog nog aan de Amerikanen.[3] Economisch nog belangrijker dan de rubberplantages was de winning van aardolie. De totale export van aardolie van Nederlands-Indië bedroeg in 1913 113 miljoen mark. De Duitsers speelden een onbeduidende rol bij deze belangrijke tak van de Indische economie. De eerste lampenolie uit de Indische bodem was in de jaren zestig van de negentiende eeuw nog wel door een Duitser op de Indische markt gebracht, maar bij de grootschalige aardoliewinning, die in de jaren tachtig begon, waren geen Duitse maatschappijen betrokken en speelde Duits kapitaal een zeer ondergeschikte rol.[4] De totale Duitse investeringen in Insulinde in 1914 worden door de historicus G. Meyer op 120 tot 180 miljoen mark geschat. De Britten hadden aanzienlijk meer geïnvesteerd. Nederland bleef veruit de grootste investeerder. De schattingen voor de totale Nederlandse investeringen variëren van 1,6 tot 2,4 miljard mark.[5]

Hoe sterk de *Weltpolitik* na 1906 in het defensief was geraakt blijkt uit het feit, dat Bülow zijn diplomaten in 1908 instrueerde het Duitse bedrijfsleven in het buitenland minder opvallend te ondersteunen.[6] De Duitse regering bleef de export naar Nederlands-Indië stimuleren, maar de agressieve aanpak, die het Duitse optreden rond de eeuwwisseling kenmerkte, maakte plaats voor een meer subtiele en selectieve benadering. Het *AA* was betrokken bij de leveranties van

1 E. Helfferich, *Ein Leben* (Hamburg, 1948), Bd. 1, p. 191-264.
2 G. Meyer, p. 188f. Er waren drie Britse banken in Nederlands-Indië. A.A. Michelis, p. 9.
3 G. Meyer, p. 202f. E. Helfferich, p. 190.
4 F.C. Gerretson, dl. 2, p. 54f en 197. Naast twee grotere Nederlandse maatschappijen op Sumatra (*Koninklijke Olie, Moeara Enim*) en één op Java (*Dordtsche Petroleum mij.*) was de Britse *Shell* actief in het Nederlandse deel van Borneo. *Moeara Enim* werkte met kapitaal van diverse banken, waaronder *Labouchère Oyens & Co.* en de *Berliner Handelsgesellschaft*. Deze beide banken hadden al eerder, namelijk bij de *NZASM*, succesvol met elkaar samengewerkt.
5 G. Meyer, p. 194. Zoals reeds eerder is gesteld, bedroegen de totale investeringen van Duitsland in het buitenland in 1913 naar schatting 20-24 miljard mark. Volgens de historicus Feis was daarvan ongeveer 1 miljard in Azië geïnvesteerd. H. Feis, *Europe; The worlds banker, 1870-1914* (Ann Arbor (Mich.), London, 1980), p. 74. M. Kuitenbrouwer, *Het imperialisme van een kleine mogendheid: de overzeese expansie van Nederland 1870-1914*. In: N.C.F. van Sas, *De kracht van Nederland*, p. 57.
6 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 328.

kanonnen van de firma *Krupp* aan de Nederlandse en Nederlands-Indische strijdkrachten, maar de Duitse diplomaten bleven op de achtergrond, ook toen de Franse wapenfabriek *Schneider-Creusot* in 1910-1911 via pers en het Nederlandse parlement een campagne op touw gezet had tegen het vermeende monopolie van *Krupp*. Duitse cementfabrikanten poogden Duitse aannemers, die in Nederlands-Indië projecten uitvoerden ertoe te bewegen Duits cement te gebruiken in plaats van cement van Indische cementfabrieken. Toen de Duitse cementfabrikanten het *AA* benaderden met het verzoek om hun invloed in deze aan te wenden, wees het *AA* dat verzoek van de hand.[1]

De Duitse regering ondersteunde niet alleen om economische motieven Duitse economische activiteiten in Nederlands-Indië, maar ook uit militair-strategische overwegingen. Duitsland had een permanent eskader marineschepen in Azië gestationeerd met als basis Kiautsjou. Dit Oostaziatisch eskader, in 1914 bestond het uit twee pantserkruisers en enkele kleinere kruisers, was niet sterk genoeg om een beslissende rol te spelen in een oorlog met één of meerdere grote maritieme mogendheden in de regio en daarom kreeg het eskader de taak de vijandelijke scheepvaart in geval van een oorlog zoveel mogelijk te storen. Die taak kon het eskader slechts langere tijd volhouden indien er een regelmatige ravitaillering en een goede informatievoorziening voor het Oostaziatisch eskader werden georganiseerd. Het Duitse eskader zou in oorlogstijd echter hoogstwaarschijnlijk opereren in een vijandige omgeving en waarschijnlijk zouden de Duitse koloniën in China en de Grote Oceaan al na korte tijd zijn bezet.

Nu was in het kader van de *Weltpolitik* vanaf de tweede helft van de jaren negentig gestreefd naar nauwere banden tussen het Duitse keizerrijk en de Duitse gemeenschappen overzee en dit was ook in Nederlands-Indië gebeurd. De Duitse gemeenschap in Nederlands-Indië integreerde traditioneel langzaam in de koloniale bovenlaag van Nederlands-Indië, maar vanaf het eind van de negentiende eeuw slaagde Duitsland er met enig succes in dit proces een halt toe te roepen. In Nederlands-Indië speelde de Duitse marine daarbij een belangrijke rol. Door de bezoeken van het Oostaziatisch eskader en de steun voor de *Flottenvereine*, werd de Duitse gemeenschap in Nederlands-Indië hechter georganiseerd.[2] De marine gebruikte de *Flottenvereine*, om de Duitse gemeenschappen overzee in te zetten voor de oorlogstaak van de Duitse oorlogsschepen buiten Europa en de ongeveer drieduizend zielen tellende Duitse gemeenschap in Nederlands-Indië werd voorbereid op de oorlogstaak van het Oostaziatisch eskader.

Vanaf de eeuwwisseling werden daartoe binnen de Duitse gemeenschappen overzee netwerken van agenten opgezet. Deze organisaties hadden een dubbele taak, namelijk het ravitailleren van het eskader en het verzamelen en doorgeven van informatie. In Nederlands-Indië was Theodor Helfferich, de broer van Emil Helfferich en de Duitse consul in Soerabaja, het hoofd van deze organisatie.[3]

Het grootste probleem was de bevoorrading met steenkolen. Een eskader oorlogsschepen kon maar enkele weken actief blijven zonder te bunkeren. Zoals hierboven gesteld, zouden de Duitse bases rond de Grote Oceaan in geval van oorlog naar verwachting al na korte tijd worden bezet. Daarna was het

---

1 *AA-Bonn 1-A* Niederl. Besitzungen in Asien, Bd. 12, Lettenbauer an das AA, 30. Oktober 1911. *BA-Potsdam* 09.01, 1105, Lehmann an Delbrück, 27. November 1911, Lettenbauer an Bethmann Hollweg, 14. Oktober 1912. 1791, Deutsche Bank an Delbrück, 13. Januar 1912. *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 120-156. J.A. Lettenbauer, p. 212f. *DWN* 2-10-1910.

2 De organisatie van de Duitse kolonie in Nederlands-Indië groeide gestaag. Zie, naast de rapporten van de Duitse marine-officieren, die Indië bezochten en die in de voorgaande noten zijn genoemd: E. Helfferich, Bd. 1, p. 280f. *AA-Bonn 1-A* Niederl. Besitz in Asien, Bd. 13, Hauptleitung Flottenvereine im Auslande an Hammann, März 1913.

3 *AA-Bonn 1-A* Niederl. Besitz in Asien, Bd. 9, Breusing an den Chef des Admiralstabes, 9. Juli 1906. G. Meyer, p. 141 en 158f.

Oostaziatisch ekader aangewezen op de Aziatische steenkolenmarkt en die werd grotendeels beheerst door Groot-Brittannië. Groot-Brittannië beschikte over steenkolenmijnen in Australië en India, het controleerde de aanvoer van steenkolen uit Europa en bezat met Singapore de grootste bunkerplaats van Azië.[1] Ook Japan produceerde steenkolen, maar Japan was een bondgenoot van Groot-Brittannië, zodat ook Japan als leverancier van steenkolen voor de Duitse marine niet in aanmerking kwam.

Voor Duitsland resteerden in Azië de steenkolenmijnen in China en Nederlands-Indië. De Duitse marine toonde om die reden veel belangstelling voor de steenkolenmijnen in de Indische archipel. De belangstelling ging daarbij allereerst uit naar de steenkolenmijn op het eilandje Poeloe Laoet aan de zuidoostkust van Borneo.[2] In 1897 had August Janssen, zoon van P.W. Janssen, in Amsterdam een exploratiemaatschappij opgericht die opdrachten gaf voor geologisch onderzoek in Nederlands-Indië. De resultaten van het onderzoek hadden geleid tot de oprichting van de *N.V. Steenkolenmaatschappij Poeloe Laoet* in 1903. De voornaamste geldschieters van deze maatschappij waren August Janssen zelf en de *Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Hoewel de produktie van de mijn snel steeg bleef de mijn verliesgevend. Daar waren verschillende oorzaken voor, onder meer de tegenvallende kwaliteit van de steenkolen.

Desondanks toonde Duitsland interesse in de steenkolenmijn op Poeloe Laoet.[3] Al in oktober 1906 maakte de Duitse consul-generaal in Singapore het *AA* attent op het bestaan van de steenkolenmijn op Poeloe Laoet. Kort daarna opperde de directie van de *Steenkolenmaatschappij Poeloe Laoet* het plan om samen met Duitse geldschieters een particulier bunkerstation in de buurt van Singapore te bouwen, maar deze onderhandelingen liepen stuk.[4] Vanaf 1907 informeerde de Duitse bedrijfsleider Lonsdorfer de Duitse consul-generaal Anton regelmatig over het reilen en zeilen van de mijn. Anton raakte geïnteresseerd en bezocht de mijn en wist de *Norddeutsche Lloyd* over te halen in april 1908 een schip naar Poeloe Laoet te sturen om kolen te bunkeren. Dat was een succes en de Duitse rederij was vanaf dat moment de belangrijkste afnemer van de mijn. Ook het Oostaziatisch eskader experimenteerde met de steenkolen van Poeloe Laoet.[5]

In juni 1911 kondigde de directie van de steenkolenmijn Poeloe Laoet aan, dat zij de mijn wilde verkopen. Een van de commissarissen van de maatschappij was de invloedrijke ex-minister van Koloniën J.T. Cremer. Cremer wist te bedingen, dat de directie de mijn eerst zou aanbieden aan de Nederlandse staat. De ex-minister was beducht, dat Duitsland de mijn zou kopen, waarna Poeloe Laoet in oorlogstijd steenkolen zou kunnen gaan leveren aan de Duitse marine en Nederlands-Indië daardoor betrokken zou kunnen raken in een internationaal conflict.

De Nederlandse regering deelde die bezorgdheid en ging op het aanbod in. De overnameprijs vormde het probleem. Een accountant van de regering schatte de waarde van de mijn op 2,5 miljoen gulden, maar de directie vroeg 4 miljoen gulden. Daarop gaf Gouverneur-Generaal Idenburg in juni 1912 de Nederlandse regering het advies de mijn niet te kopen. Hij was ervan overtuigd, dat hij met de bestaande wetgeving kon voorkomen, dat het eilandje in oorlogstijd in een

---

1 Over de kolenmarkt in Azië: *BA-Potsdam* 09.01, 1102, Norddeutsch Lloyd an Lehmann (AA), 3. Dezember 1909.
2 J. Baks, *De Steenkolenmaatschappij Poeloe Laoet in Zuidoost-Borneo, 1903-1913*. In: A.H.P. Clemens, J.Th. Lindblad (red.), *Het belang van de buitengewesten, 1870-1942* (Amsterdam, 1989), p. 123-146. Zie kaart nummer één, bij hoofdstuk zeven, paragraaf vier.
3 G. Meyer, p. 152-7.
4 *BAM-Freiburg* RM 5/v, 6737, Kiliani an Bülow, 5. Oktober 1906. Haxthausen an Bülow, 21. September 1906.
5 *BAM-Freiburg* RM 5/v, 5737, Anton an Bülow, 16. Oktober 1907 und April 1908.

kolenstation voor een der belligerenten veranderde. De Nederlandse regering bood daarop de directie van de steenkolenmijn 2 miljoen gulden subsidie op voorwaarde dat de maatschappij de mijn verder exploiteerde, maar dit aanbod werd door de directie afgewezen en deze kondigde aan naar andere kopers om te zien. Eind 1912 ging de directie, die blijkbaar geen buitenlandse koper had kunnen vinden, alsnog in op een bod van de Nederlandse regering. In oktober 1913 werd de mijn voor 3,2 miljoen gulden eigendom van het Indische gouvernement.

Daarbij was de vrees van de Nederlandse regering voor een overname door Duitsland ongegrond geweest. Toen de directie van de steenkolenmaatschappij Poeloe Laoet de mijn te koop aanbood, had Duitsland al geen belangstelling meer voor aankoop van steenkolenmijnen in Nederlands-Indië.

Omdat de slechte kwaliteit van de steenkolen uit Poeloe Laoet een probleem bleef had de *Norddeutsche Lloyd* vanaf de zomer van 1908 plannen ontwikkeld voor de bouw van een eigen steenkolenmijn aan de oostkust van Sumatra, waar ongeveer 200 kilometer ten noorden van Palembang steenkolen van goede kwaliteit waren gevonden.

In december 1908 wendde de *Norddeutsche Lloyd* zich met een verzoek tot steun aan het *RMA*. Tirpitz verzond enkele weken later een brief aan het *AA*, waarin hij het *AA* verzocht Duitse banken te vragen kapitaal te investeren in de bouw van een steenkolenmijn op Sumatra, maar de banken lieten kort daarop weten, dat ze geen belangstelling hadden, waardoor het project niet doorging. Enige tijd later zette Gwinner, de directeur van de *Deutsche Bank*, in een brief aan de Duitse consul-generaal in Singapore nog eens uiteen, dat zijn bank niet bereid was uit politieke motieven geld te investeren in een kolenmijn in Sumatra. Zijn ervaringen met investeringen in de olie-industrie in Roemenië en de olieleveranties aan de marine en de spoorwegen waren zo teleurstellend, dat hij in het vervolg zeer voorzichtig wilde zijn met ondernemingen waarin uit vaderlandslievende motieven geld moest worden geïnvesteerd.[1] In maart 1910 schreef de consul-generaal van Singapore, dat Emil Helfferich interesse had voor de mijn op Poeloe Laoet, maar korte tijd later gaf Helfferich dit plan weer op.[2] In december 1910 had de directeur van de *Norddeutsche Lloyd* Singapore bezocht en daarbij was hij tot de conclusie gekomen, dat de *Norddeutsche Lloyd* geen eigen kolenmijn nodig had, maar juist voordeel had van zijn positie als vrij koper op de Aziatische kolenmarkt. In maart 1912 verkocht de *Norddeutsche Lloyd* zijn concessie op Sumatra aan een groep Nederlandse investeerders.[3]

Daarmee waren de plannen voor een Duitse steenkolenmijn in Nederlands-Indië van de baan en daardoor was de Duitse marine gedwongen de plannen voor de kolenverzorging vanuit Nederlands-Indië te veranderen. Er werd een organisatie opgebouwd, die in geval van oorlog vanuit Batavia opererend steenkolen op de vrije markt moest kopen. Vrachtschepen met kolen zouden dan naar afgelegen baaien in de Indische archipel moeten varen en op deze geheime *rendezvous* plaatsen konden Duitse marineschepen dan steenkolen bunkeren.

Militaire overwegingen speelden niet alleen bij de steenkolen een rol. Bij de steun van de Duitse regering voor het Duitse bedrijf *Telefunken* bij het

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 1101, Norddeutsche Loyd an das RMA, 4. Dezember 1908. Tirpitz an das AA, 11. Januar 1909. 1102, RMA an das AA, 20. September 1909. AA an das RMA, 25. Oktober 1909. *BA-Potsdam* 09.01, 1105, Kiliani an Lehmann, 19. Oktober 1911.
2 *BAM-Freiburg* RM1/v, 44, Kiliani an Bethmann Hollweg, 29. März 1910. *BA-Potsdam* 09.01, 1104, Kiliani an Bethmann, Juni 1910.
3 *BA-Potsdam* 09.01, 1104, Kiliani an Bethmann Hollweg, 5. Dezember 1910. Kiliani, de buitengewoon actieve Duitse consul-generaal in Singapore, was het niet eens met het standpunt van de *Norddeutsche Lloyd* en wees op de talrijke politieke onzekerheden, die de positie van de Duitse rederijen in Azië konden bedreigen.

verkrijgen van opdrachten in Nederlands-Indië speelden de Duitse strijdkrachten eveneens een belangrijke rol. In 1896 had de Italiaanse ingenieur Marconi het eerste draadloze zendtoestel ontwikkeld. In 1897 richtte hij in Londen met Engels en Italiaans kapitaal de *Marconi Wireless Telegraph Co.* op. Het zendbereik van de draadloze zendtoestellen nam snel toe en de *Marconi*-toestellen vonden steeds meer toepassing, met name in de scheepvaart. De enige concurrent van *Marconi* was *Telefunken*, een in 1903 opgerichte dochtermaatschappij van *AEG* en *Siemens & Halske.*[1]

De meeste Nederlandse rederijen installeerden apparatuur van *Marconi* op hun schepen, maar *Telefunken* kreeg in 1904 in opdracht van de Nederlandse overheid drie zendstations in Nederland te bouwen en de Duitse maatschappij wist in maart 1905 van het Indische gouvernement de opdracht te krijgen voor de bouw van drie zendstations in Nederlands-Indië. In 1907 besloot het Nederlands-Indische gouvernement het aantal stations uit te breiden met vier stuks. *Telefunken* wist opnieuw de opdracht binnen te halen. De stations werden in 1911 in gebruik genomen. *Telefunken* boekte deze successen onder andere, omdat de Nederlandse overheid op het gebied van de telegrafie al contacten had met Duitsland. Zo gaf de Nederlandse directeur van de *Deutsch-niederländische Telegraphengesellschaft*, J.J. le Roy, regelmatig adviezen over telegrafie aan de Nederlandse regering en deze Le Roy was een warm pleitbezorger van het systeem van *Telefunken.*[2]

In 1912 begon *Telefunken* besprekingen met Nederlandse autoriteiten over de bouw van een zendstation op Sumatra. Het ging ditmaal niet om een station voor de Nederlands-Indische overheid, maar om een particulier station, dat, zo was althans het plan, door de *Deutsch-niederländische Telegraphengesellschaft* geëxploiteerd zou worden. Dit station zou aangesloten moeten worden op een wereldwijd net van zendstations en daarbij werd met name gedacht aan een verbinding met Duits Oost-Afrika. Daardoor zou Duitsland via zendstations in Afrika en het station in Sumatra een verbinding krijgen met de Duitse koloniën in de Grote Oceaan. Maar het ging niet zomaar om een commercieel project. De Duitse marine en de landmacht hadden zich bereid verklaard om in het geheim geld te geven voor de bouw van zendstations in Sumatra en later Suriname. De strijdkrachten hoopten op die manier ten tijde van oorlog berichten te kunnen verzenden naar troepen en schepen die zich buiten Europa bevonden. Naar buiten toe werd iedere toespeling op militair gebruik zorgvuldig vermeden.[3]

De besprekingen over dit zendstation, die niet erg wilden vlotten, werden in november 1913 doorkruist door de Delftse hoogleraar C.L. van der Bilt, die een campagne in de pers lanceerde voor een draadloze verbinding tussen Nederland en Nederlands-Indië via Tripolis en Ceylon. Aangezien alleen *Marconi* voldoende tussenstations en landingsrechten bezat, viel het te verwachten dat *Marconi* de apparatuur zou leveren. De Duitse diplomaten in Den Haag gingen er zelfs van uit dat Van der Bilt in opdracht van *Marconi* werkte.[4] Het initiatief van Van der Bilt had geen succes, maar ook de Duitse besprekingen hadden bij het uitbreken van de oorlog nog niet tot resultaten geleid.

---

1 *BA-Koblenz* R 85, 794, Nieuws van de Dag, 14 oktober 1910.
2 *BA-Koblenz* R 85, 739, Köhler (Reichspostamt) an Jagow, 28. Januar 1914. *BA-Koblenz* R 85, 792, Müller an Bethmann-Hollweg, 21. Januar 1911. G. Meyer, p. 209.
3 *BA-Koblenz* R 85, 739, Köhler (Reichspostministerium) an Jagow, 28. Januar 1914. *BA-Koblenz* R 85, 794, Kriegsministerium an das Reichspostministerium, 8. Februar 1913.
4 *BA-Koblenz* R 85, 792, Rienacker an Bethmann-Hollweg, 15. November 1913, Lettenbauer an Bethmann-Hollweg, 5. Dezember 1913.

Wir sind nicht der Meinung, dass wir nur und ausschliesslich durch einen grossen Krieg unsere weltpolitische Zukunft und unseren Anteil an der welterschliessung sichern können. Die überwältigende Mehrheit unseres Volkes wünscht beides in Frieden durchzusetzen.
(Friedrich Meinecke, april 1913.)

13 De betrekkingen tussen Duitsland en Nederland in de periode 1909-1914.

13.1 INLEIDING.

In juli 1909 ontsloeg Wilhelm II Bernhard von Bülow en benoemde Theobald von Bethmann Hollweg tot rijkskanselier.[1] Bethmann Hollweg, geboren in 1856, kwam uit een familie van bankiers uit Frankfurt. In de negentiende eeuw had de familie grondbezit verworven en leden van de familie hadden carrière gemaakt als rechtsgeleerde of ambtenaar. Theobald had gekozen voor een loopbaan in het Pruisische bestuur en gold als een Pruisisch modelambtenaar: hardwerkend, gezagsgetrouw en een competent bestuurder. Hij klom snel op in de hiërarchie. In 1899 werd hij *Oberpräsident* van Brandenburg, in 1905 Pruisisch minister van Binnenlandse Zaken en in 1907 staatssecretaris van Binnenlandse Zaken.

Bethmann Hollweg had geen ervaring met buitenlandse politiek, maar hij begreep de grote lijnen van de *Weltpolitik* al voordat hij deel uitmaakte van de regering. In maart 1903 legde hij de barones Von Spitzemberg uit, dat, in tegenstelling tot wat het publiek vaak dacht, aan de politiek van de keizer wel degelijk een plan ten grondslag lag:

> *Seine erste und Grundidee sei, Englands Weltstellung zugunsten von Deutschland zu brechen; dazu bedarf es einer Flotte, um diese zu haben, vielen Geldes, und da nur ein reiches Land dies geben kann, soll Deutschland reich werden.*[2]

Als rijkskanselier was hij niet van plan de *Weltpolitik* op te geven. In een privé-gesprek met Lord Granville in oktober 1912 noemde hij een grote vloot een onmisbaar instrument voor Duitsland. Bethmann Hollweg verdedigde in januari 1914 de *Weltpolitik* tegenover de Franse ambassadeur Cambon, door erop te wijzen, dat Frankrijk in de afgelopen veertig jaar een groot koloniaal imperium had opgebouwd, terwijl Duitsland nauwelijks koloniën had verworven. Als groeiend organisme had Duitsland, aldus Bethmann Hollweg, recht op een plaats onder de zon.[3] Bethmann Hollweg vermeed het echter bewust open-

---

1 Voor de persoon van Bethmann Hollweg is gebruik gemaakt van: K.H. Jarausch, *The enigmatic Chancellor; Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany* (New Haven & London, 1973), p. 108-147. E. von Vietsch, *Bethmann Hollweg -Staatsmann zwischen Macht und Ethos* (Boppard am Rhein, 1969). Bovendien: J. Dülffer, *Theobald von Bethmann Hollweg: Betrachtungen zum Weltkriege* (Essen, 1989). Bethmann's *Betrachtungen* zijn een apologie -zie daarvoor Dülffers' oordeel in zijn inleiding (p. 18f)- en als historische bron teleurstellend.
2 R. Vierhaus, *Spitzemberg*, p. 427f.
3 Later ging Bethmann Hollweg nog verder. In een rede voor de Rijksdag op 2 december 1914 had hij de Britse politiek van de *Balance of Power* agressief genoemd, omdat door deze politiek het Duitse volk zich niet kon ontplooien en verstikt dreigde te raken. In zijn *Betrachtungen* herhaalde Bethmann Hollweg deze aantijging. Door enerzijds de claim van Duitsland op een sterkere positie in de wereld te beschouwen als een logische consequentie van de groeiende

lijk concrete doelen te formuleren, omdat daardoor slechts de internationale spanning zou oplopen.[1]

Voor zover bekend heeft Bethmann Hollweg voor de Eerste Wereldoorlog slechts eenmaal -in een privé-gesprek- instemming geuit met een concreet programma voor de buitenlandse politiek. In juli 1912 had hij een lang gesprek met Walther Rathenau. Bethmann Hollweg vroeg Rathenau welke politieke doelen hij voor Duitsland zou nastreven: '*Er sähe für Deutschland solche Ziele nicht*'. Rathenau legde hem zijn concept voor dat inhield dat Duitsland moest streven naar een Middeneuropese tolunie en koloniale expansie in Afrika en Klein-Azië. In de plannen van Rathenau zou Nederland deel gaan uitmaken van die Middeneuropese tolunie. '*Bethmann allgemein einverstanden*' schreef Rathenau lapidair in zijn dagboek.[2] Deze blijk van instemming mag niet worden beschouwd als instemming met een gedetailleerd politiek programma, maar het is een indicatie dat de doelen die de rijkskanselier nastreefde in grote lijnen overeen kwamen met de *Weltpolitik*.

Een andere indicatie, dat de opvattingen van Bethmann Hollweg niet afweken van de *Weltpolitik*, zoals die in de jaren negentig was geformuleerd, is te vinden in een boek van J.J. Ruedorffer, *Grundzüge der Weltpolitik in der Gegenwart*, dat begin 1914 werd gepubliceerd. Ruedorffer was een pseudoniem voor Kurt Riezler en Riezler was een jonge ambtenaar die vanaf 1906 werkzaam was op de persafdeling van het *AA* en later op de *Reichskanzlei*. Riezler gold als een vertrouweling van de rijkskanselier en de historicus K.D. Erdmann beweert dat de politieke ideeën van rijkskanselier en zijn vertrouweling verregaand overeenstemden. Riezler schreef begin 1914:

> *Weltpolitik indes muss getrieben werden. Die wirtschaftliche Expansion und der Lebenswille des Volkes drängen hinaus. (...) Es ist klar, dass die weltpolitische Bewegungsfreiheit des Deutschen Reiches desto grösser ist, je unabhängiger von der Konstellation der Mächte seine Kontinentale Stellung ist. Daher gilt es zunächst, das Deutsche Reich von dem cauchemar des coalitions zu befreien, der Bismarck bedrückte. Daher ist das erste Erfordernis der deutschen Weltpolitik, dass Deutschland auf dem Kontinent so stark ist, das jeder möglichen Konstellation gegenüber die Chancen des Sieges auf seiner Seite sind.*[3]

Bethmann Hollweg had op belangrijke punten een wezenlijk andere kijk op de buitenlandse politieke positie van het keizerrijk dan Bülow. In tegenstelling tot zijn voorganger had Bethmann Hollweg geen onbeperkt vertrouwen in de groeiende macht van Duitsland. De nieuwe rijkskanselier zag in het politieke isolement van Duitsland een serieus gevaar voor de toekomst. Hij wilde daarom dit isolement doorbreken en met name de relatie met Groot-Brittannië ver-

---

demografische, economische en militaire macht van Duitsland en anderzijds het verzet van de buurlanden als obstructie tegen het gerechtvaardigde streven van Duitsland zich verder te ontplooien, kon Bethmann Hollweg uiteindelijk concluderen: '*Eine befreiende Tat wäre eben doch nur möglich gewesen, wenn die Leiter des englischen Staatswesens sich hätten entschliessen können, grundsätzlich mit Prinzip eines Koalitionssystems zu brechen, das die Gegensätze organisierte, anstatt sie aufzulösen*'. Dat impliceerde, dat de internationale spanning slechts kon worden verminderd als Europa de Duitse hegemonie zou hebben geaccepteerd. F. Thimme (Hrsg.), *Bethmann Hollweg, Kriegsreden* (Stuttgart, 1919), p. 18. J. Dülffer, *Bethmann Hollweg*, p. 112 en 141.

1 K.H. Jarausch, *Chancellor*, p. 141-5. J. Dülffer, *Bethmann Hollweg*, p. 112.

2 H. Pogge von Strandmann, *Rathenau*, p. 169. W.J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat*, p. 346.

3 Geciteerd uit: I. Geiss, *Zur Beurteilung der Reichspolitik im Ersten Weltkrieg*. In: W. Schieder (Hrsg.), *Erster Weltkrieg - Ursachen, Enstehung und Kriegsziele* (Köln, Berlin, 1969), p. 222-239, aldaar p. 228. In dezelfde bundel: K.D. Erdmann, *Zur Beurteilung Bethmann Hollwegs*, p. 205-221, aldaar, p. 207. Aan de dagboeken van Riezler wordt in het verdere verloop van dit hoofdstuk aandacht besteed.

beteren. Daarbij kreeg hij de steun van een groep diplomaten, die na 1909 snel aan invloed won.[1] Deze groep bestond onder meer uit Alfred von Kiderlen-Wächter, van 1910 tot zijn dood in december 1912 staatssecretaris van het *AA*, Solf, de staatssecretaris van Koloniën, Paul von Metternich, de Duitse ambassadeur in Londen en jongere talentvolle diplomaten als Richard von Kühlmann en Friedrich Rosen. Bethmann Hollweg was bereid de *Weltpolitik* op belangrijke punten te modificeren.[2] Om een betere relatie met Groot-Brittannië te bereiken wilde Bethmann Hollweg met Groot-Brittannië afspraken maken over beperking van de bouw van grote slagschepen en bij koloniale expansie diende Duitsland eerst overeenstemming te bereiken met de Britse regering.

Bethmann Hollweg had echter te maken met een groot internationaal wantrouwen jegens Duitsland, dat had geleid tot het internationale isolement waarin het keizerrijk vanaf 1906 verkeerde. Bovendien erfde Bethmann Hollweg de talrijke problemen, die de vrijheid van handelen van de rijkskanselier en het *AA* al vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw beperkten: de machtige positie van de keizer, die onverkort vasthield aan alle onderdelen van de *Weltpolitik*, de onafhankelijke positie van de strijdkrachten en met name van de marine, die bleef streven naar de expansie van de vloot en de compromisloze nationalistische pressiegroepen. Stemrich, onderstaatssecretaris van het *AA*, trof waarschijnlijk het meest bondig de essentie van het verzet tegen iedere correctie van de *Weltpolitik*, toen hij in oktober 1909 schreef: '*auf die Gedanken grosser Macht verzichtet man nicht gern*'.[3]

13.2 DE GROEIENDE SPANNING IN EUROPA, 1911-1914.

De eerste twee jaren van het kanselierschap van Bethmann Hollweg waren jaren van betrekkelijke rust in de Duitse buitenlandse politiek. Dat veranderde toen de Duitse kanoneerboot *Panther* op 1 juli 1911 voor Agadir verscheen.[4] Deze zogenaamde Pantersprong was al weken voorbereid. Vanaf februari 1911 was er toenemende binnenlandse onrust in Marokko. Begin april kondigde de Franse ambassadeur Cambon de Duitse regering aan, dat Frankrijk militair zou gaan optreden om de rust in Marokko te herstellen en in mei 1911 marcheerden Franse troepen naar Fez.

Dat was in strijd met de afspraken die in 1906 op de Conferentie van Algeciras waren gemaakt. De staatssecretaris van het *AA* Kiderlen-Wächter vond dat Duitsland dit niet kon negeren. In zijn opinie moest het keizerrijk dit voorval aangrijpen voor een krachtige reactie om te voorkomen, dat Duitsland in de toekomst behandeld zou worden als een *quantité négligeable*. Na enig aarzelen gaf de keizer toestemming voor een reactie en op 1 juli 1911 ankerde de kanoneerboot *Panther* in de Zuidmarokkaanse havenstad Agadir. Het *AA* liet weten, dat Frankrijk de bepalingen van Algeciras had geschonden en dat Duitsland zich daardoor gedwongen zag het recht in eigen hand te nemen om zijn belangen te verdedigen. De Pantersprong leek de eerste stap naar een Duitse bezetting van het zuidwesten van Marokko, maar Agadir was in werkelijkheid slechts een onderpand.

In juni 1911 had Kiderlen-Wächter al aan enkele intimi te kennen gegeven, dat hij bereid was Frankrijk de vrije hand te geven in Marokko in ruil voor territoriale compensatie voor Duitsland. Op 9 juli ontmoetten de Franse ambassadeur Cambon en Kiderlen-Wächter elkaar voor het eerst na de Pantersprong en zij kwamen overeen dat Frankrijk en Duitsland door bilaterale onderhandelingen de kwestie Marokko zouden pogen op te lossen. In principe kwamen beide partijen ook overeen, dat Duitsland elders territoriale compensatie zou krijgen als Frankrijk ongehinderd zijn gang mocht gaan in Marokko en daarbij werd al Frans-Kongo genoemd. Op 15 juli legde Kiderlen-Wächter zijn kaarten op tafel en eiste heel Frans-Kongo op voor Duitsland in ruil voor de kleine Duitse kolonie Togo. Frankrijk wees deze eis af en het *AA*, dat die afwijzing had ingecalculeerd, begon te dreigen met een internationale crisis. Op 23 juli kwamen Frankrijk en Duitsland overeen, dat Duitsland gebied zou krijgen in Frans-Kongo, maar over de omvang van deze compensaties bestond nog geen overeenstemming.

De dreigende houding van Duitsland verontrustte de Britten. Op 21 juli waarschuwde de Britse minister van Financiën David Lloyd George in een rede, dat Groot-Brittannië niet werkeloos zou toezien als het machtsevenwicht in Europa zou worden verstoord. Deze *Mansion-house*-rede was een duidelijke waarschuwing aan Duitsland. Daarmee was de situatie voor het keizerrijk veel moeilijker geworden: Duitsland had met twee opponenten te rekenen, waardoor de dreigende houding van Duitsland Frankrijk veel minder intimideerde. Zowel Frankrijk als Groot-Brittannië troffen militaire voorzorgsmaatregelen, waardoor het gevaar van een Europese oorlog reëel werd. De crisis hield weken aan. Pas medio september bereikten Kiderlen-Wächter en Cambon overeenstemming over de omvang van de compensaties voor Duitsland. Duitsland kreeg 263.000 km2 van Frans-Kongo, veel minder dan het *AA* aanvankelijk had gehoopt, maar onder de omstandigheden waarschijnlijk het maximum dat Duitsland zonder oorlog kon verwerven.

De Pantersprong had zijdelings consequenties voor de relatie tussen Duitsland en Nederland. Onder Bethmann Hollweg voerde Duitsland ten aanzien van Nederland een terughoudende politiek in de hoop dat de relatie, die door bilaterale problemen al belast was, niet verder zou verslechteren. Hans Delbrück, die goede contacten had met het *AA*, schreef begin 1911 een artikel in de *Contemporary Review*, waarin hij de Britse lezers uiteenzette, dat Duitsland geen ambitie koesterde om Nederland te annexeren. Duitsland had, aldus Delbrück, al voldoende minderheden binnen zijn grenzen en had geen behoefte aan meer ontevreden onderdanen. Dit artikel werd ook in Nederland opgemerkt, hetgeen ongetwijfeld beoogd was.[1]

In 1910 voerde een deel van de Belgische en Franse pers, wellicht gesteund door kringen in de Franse regering, campagne tegen het monopolie van de firma *Krupp* bij leveranties aan de Nederlandse strijdkrachten en tegen de bouw van het fort bij Vlissingen. Bovendien werd opnieuw campagne gevoerd voor de vorming van een Belgisch-Nederlands bondgenootschap.[2] De Duitse militaire attaché voor Nederland en België majoor Renner vermoedde waarschijnlijk niet ten onrechte een gecoördineerde actie waarbij regeringskringen in London en Parijs betrokken waren. Doel van deze actie was het verminderen van de Duitse invloed in de Lage Landen en uiteindelijk een nauwere band van Nederland en België met de *entente cordiale*.

Om voor enig tegenwicht te zorgen in de Nederlandse pers sloot het *AA* een verbintenis met de Nederlandse journalist M.P.C. Valter.[1] Valter kreeg 4000 mark van het *AA* op voorwaarde, dat hij maandelijks artikelen in het tijdschrift de *Tijdspiegel* zou schrijven '*in einem den freundschaftlichen Beziehungen zwischen den Niederlanden und dem Deutschen Reiche entsprechenden Sinne*' en conform de wensen van het *AA*. Na de Pantersprong poogde Valter begrip te wekken voor het Duitse optreden in Agadir door erop te wijzen, dat Duitsland met zijn verzet tegen de sluipende Franse kolonisatie ook Nederlandse belangen verdedigde. Valter wees in dat verband op de firma *Wm. H. Müller & Co.*, die ertsconcessies in Marokko had verworven.[2]

De pleidooien van Valter hadden geen enkel effect. Integendeel: Nederland gebruikte de Agadircrisis om enige afstand te nemen van Duitsland en sterker dan tot dan toe zijn zelfstandigheid te benadrukken.[3] Eind juli trok de Nederlandse regering militaire verloven in en zowel de kustforten als de grensposten langs de oostgrens werden versterkt. De Nederlandse regering hechtte er met name belang aan, dat de Franse en Britse regering op de hoogte werden gesteld van de Nederlandse maatregelen aan de oostgrens. koningin Wilhelmina verzekerde in een gesprek de Franse en de Engelse gezant, dat Nederland bereid was zijn neutraliteit te verdedigen en de Britse militaire attaché Bridges kreeg van minister van Oorlog Colijn zelfs toestemming met een auto langs de diverse grensposten te rijden om zich persoonlijk te kunnen vergewissen van de bereidheid van Nederland zich te verdedigen. Wellicht niet geheel ten onrechte schreef de Britse gezant de duidelijke manifestaties van onzijdigheid van Nederland toe aan het krachtige optreden van de entente.[4] De ostentatief geëtaleerde neutraliteit irriteerde de Duitse regering. Kiderlen-Wächter onderhield de Nederlandse gezant in Berlijn over het zijns inziens eenzijdig anti-Duitse karakter van de Nederlandse maatregelen. Dat was een klacht die hij kort daarvoor ook tegen de Belgische gezant had geuit.[5]

In Duitsland ontstond na de Agadircrisis grote politieke opwinding over de Duitse politiek met betrekking tot Marokko. Het *AA* kreeg van alle kanten kri-

---

1 *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 123f. *ARA* 2.21, 105, nr. 57. *ARA* 2.21, 148, nr. 693. De keuze voor Valter was niet bijzonder gelukkig en typerend voor de beperkte mogelijkheden, die Duitsland had, wanneer het bondgenoten zocht in Nederland. Valters' politieke opvattingen stonden waarschijnlijk dicht bij die van de *ADV*. Valter had persoonlijke contacten met Paul Liman, een lid van de *ADV*. Valter had voor de Boerenoorlog in Johannesburg *De Rand Post* uitgegeven. Na deze oorlog was Valter teruggekomen naar Nederland en schreef onder meer voor de *Zuidafrikaansche Post*, het blad van de *Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging*, en *Onze Eeuw* en de *Tijdspiegel*. Valckenier Kips was eveneens redacteur bij de *Tijdspiegel*. In 1913 poogde Valter steun te krijgen van Nederlandse politici om een tijdschrift -in de woorden van Valter- 'los van de partijen, doch met in sommige aangelegenheden reactionaire en in het algemeen rechtse neigingen' op te zetten. De Savornin Lohman en De Marees van Swinderen reageerden afwijzend. Van Swinderen noemde Valter 'een niet geheel van talent gespeende journalist, die echter van diplomatie geen kaas heeft gegeten en daar slechts raaskalt'.

2 *DWN*, 13-8-1911 en 10-9-1911.

3 C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 190-7. W. Klinkert, p. 432-4. Begin juli 1911 bezocht de Franse president Nederland. De Beaufort schreef in zijn dagboek: 'Onder de tegenwoordige omstandigheden acht ik dit een zeer gelukkige gebeurtenis. Men ziet in Europa dat wij niet achter Duitschland aandrijven als een sloep achter het groote schip en dat wij een volkomen zelfstandige staatkunde volgen'. J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 2, p. 539.

4 In 1910 stonden artikelen in de Franse en Belgische pers, waarin betoogd werd, dat Nederland onder druk van Duitsland zijn kustverdediging versterkte. De Nederlandse regering was wellicht bezorgd dat dit idee in regeringskringen in Londen en Parijs post zou vatten. Dat zou een extra motief geweest kunnen zijn waarom de Nederlandse regering de militaire voorzorgsmaatregelen die ze tijdens de Agadir-crisis nam, demonstratief toonde aan de Britten en Fransen. Op die manier zou in Londen en Parijs de indruk worden weggenomen dat Nederland onder Duitse invloed stond. *C.* Smit (red.), *Bescheiden buitenland, 1899-1914*, p. 129ff. C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 1, p. 176-183. *DWN*, 17-9-1911.

5 *C.* Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 711f. Ook de Duitse generale staf hield er vanaf het eind van 1911 rekening mee, dat Nederland een meer zelfstandige koers zou varen ten opzichte van Duitsland. F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 175.

tiek te verwerken. De *ADV* gooide de knuppel in het hoenderhok.[1] De *ADV* was rond 1910 hersteld van de crisis waarin deze pressiegroep vanaf 1902 had verkeerd. De *ADV* had de financiële problemen overwonnen door zich sterker te liëren met delen van de zware industrie uit het Roergebied. Daardoor kon deze pressiegroep weer een rol gaan spelen in de Duitse politiek. Kiderlen-Wächter onderkende het nieuwe elan van de *ADV* en zocht vanaf de zomer van 1910 regelmatig contact met de leiding van de *ADV*. Op 7 april 1911 vroeg Kiderlen-Wächter aan Heinrich Class, de voorzitter van de *ADV* om in de panduitse pers veel aandacht te besteden aan Marokko. Door voor te wenden, dat het *AA* onder druk stond van de nationalistische pressiegroepen in het keizerrijk wilde Kiderlen-Wächter de druk op Frankrijk opvoeren. Deze tactiek keerde zich tegen het *AA*, toen de *ADV* vanaf de zomer van 1911 heftig campagne begon te voeren tegen de Duitse regering, omdat deze zich in de ogen van de *ADV* door de Franse regering had laten afschepen met waardeloze compensaties in ruil voor Marokko.

Niet alleen de ADV kritiseerde het *AA*. Het *Reichskolonialamt* vond de compensaties economisch waardeloos en staatssecretaris van Koloniën F. Lindequist nam begin november ontslag. De *Kolonialverein* oefende eveneens scherpe kritiek uit op het verdrag.[2] De conservatieve partij en de *Nationalliberale* partij, doorgaans betrouwbare steunpilaren van de regering, bekritiseerden tijdens de debatten over Marokko in de Rijksdag in november 1911 de in hun ogen slappe houding van de regering. Dit maakte extra indruk, doordat kroonprins Wilhelm vanaf de publieke tribune zijn instemming liet blijken met de oorlogszuchtige rede van de conservatieve afgevaardigde Heydebrand und der Lasa.[3]

Marokko bleek slechts de lont in het kruitvat en binnen niet al te lange tijd groeide de opwinding over Marokko uit tot een heftig principieel debat over de koers van de Duitse buitenlandse politiek.[4] Tegelijk viel de consensus binnen de politieke top van het keizerrijk, die Bülow met veel moeite en pijn had geconstrueerd, uiteen.

Terwijl enerzijds de rijkskanselier en het *AA* poogden de relatie met Groot-Brittannië te verbeteren werd dit streven anderzijds doorkruist door keizer Wilhelm II en Tirpitz. Bethmann Hollweg onderhandelde met de Britse regering over de Portugese koloniën, over de bouw van een spoorweg naar Bagdad en over de beperking van de expansie van de vloot van beide landen. Wilhelm II en Tirpitz stelden alles in het werk om een nieuwe vlootwet door de Rijksdag te loodsen. De door Tirpitz geïnspireerde campagne van de *Flottenverein* voor een nieuwe vlootwet was doortrokken van anti-Britse retoriek. Toen de Britse minister Haldane in februari 1912 Berlijn bezocht met de bedoeling de mogelijkheden te verkennen voor een verbetering van de relatie tussen Duitsland en Groot-Brittannië, blokkeerden Tirpitz en Wilhelm II alle wegen die zouden kunnen leiden tot restricties van de bouw van oorlogsschepen.

De verdeeldheid binnen de machtselite van het keizerrijk werd verder in de hand gewerkt, doordat een deel van de Duitse regering een aanzienlijke versterking van het leger wenste. Dat geschiedde gedeeltelijk uit militaire motieven, maar Bethmann Hollweg onderschreef die eis ondermeer om te voorkomen dat Tirpitz nog meer geld voor de marine kon eisen. Het uiteindelijke resultaat van deze strijd binnen de Duitse regering was een mislukking van de zogenaamde

---

1 E. Class, p. 202-7. E. Oncken, p. 111f. R. Chickering, p. 262-291.
2 E. Oncken, p. 174-186. K. Wernecke, p. 106-8.
3 F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 138-142. E. Oncken, p. 377-381. De Beaufort typeerde de Duitse kroonprins als een 'onbezonnen jonge man'. J.P. de Valk, *De Beaufort*, dl. 2, p. 553.
4 W.J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat*, p. 79 en 369.

Haldane-missie en een aanzienlijke versterking van zowel vloot als leger, die in mei 1912 door de Rijksdag werd goedgekeurd.[1]

Vanaf de zomer van 1911 herhaalde zich in het keizerrijk de situatie uit de tweede helft van de jaren negentig. Het keizerrijk was een polyarchie en binnen de elite openbaarden zich in het midden van jaren negentig en opnieuw vanaf 1911 diepgaande meningsverschillen over de buitenlandse politiek, waardoor deze in een chaos dreigde te ontaarden.[2] Dat waren geen meningsverschillen over het doel. Er bleef consensus bestaan over de noodzaak om *Weltmacht* te worden en *Weltpolitik* te bedrijven, maar de onenigheid ging over de manier waarop het doel moest worden bereikt. In beide gevallen was het cruciale punt een vertrouwenscrisis tussen Wilhelm II en rijkskanselier en *AA*. De keizer steunde de eisen van het *RMA* voor een omvangrijke versterking van de marine. Om de regering en de Rijksdag onder druk te zetten zocht de marine in de jaren negentig contact met nationalistische pressiegroepen en bouwde zelfs zijn eigen pressiegroep, de *Flottenverein*, op. Dat herhaalde zich in 1911 toen de marine via de *Flottenverein* een campagne voor de versterking van de vloot voerde en het leger contact zocht met de door de *ADV* opgerichtte *Wehrverein*. De regering ging zowel in de tweede helft van de jaren negentig als in 1912-1913 door de knieën voor deze aanvallen van twee kanten en trachtte door voor de muziek uit te gaan lopen de illusie te bewaren deze beweging te sturen.

Het bleef intelligente buitenstaanders niet verborgen dat regeren in het keizerrijk soms een chaos was. Na terugkeer uit Berlijn in februari 1912 constateerde Haldane:

> *When you mount to the peak of this highly organized people, you will find not only confusion, but chaos.*[3]

De Duitse industrieel Walther Rathenau had het over de '*unmögliche Stellung der Minister in Deutschland, die zwei Herren dienen müssen (Monarch und Parlament), während sie überall sonst nur von einem abhängen*'.[4] De concessies die de regering deed aan de keizer, de strijdkrachten en de nationalistische pressiegroepen hadden verstrekkende gevolgen voor de buitenlandse politieke positie van het keizerrijk: de koerswending van 1897 dreef Groot-Brittannië uit zijn isolement en leidde tot de vorming van de *entente cordiale* en de wapenwedloop na 1911 versterkte het isolement van Duitsland en verhoogde de spanningen in Europa.

Vanaf de zomer van 1911 waren er in Europa een serie van snel achter elkaar volgende internationale crises en een onbeheersbare wapenwedloop. De Nederlandse staatsman De Beaufort maakte zich voorjaar 1914 zorgen over het mogelijk uitbreken van een Europese oorlog en schreef in zijn dagboek 'moge de hemel ons deze verschrikkelijke ramp besparen' en een Britse kolonel typeerde in mei 1914 de sitatie als volgt:

> *The situation is extraordinary. It is militarism run stark mad. Unless someone acting for you can bring about a different understanding, there*

---

1 E. Oncken, p. 394-415. J. Dülffer, *Bethmann Hollweg*, p. 99f.
2 W.J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat*, p. 369 en 397. De historica Emily Oncken gebruikt de term 'polyarchische chaos' ter karakterisering van de politieke leiding van het keizerrijk. E. Oncken, p. 146 en 417.
3 Geciteerd uit: H.C. Meyer, p. 86.
4 H. Pogge von Strandmann, *Rathenau*, p. 143.

is some day to be an awfull cataclysm. No one in Europe can do it. There is too much hatred, too many jealousies.[1]

Het keizerrijk was niet verantwoordelijk voor die crises en niet alleen verantwoordelijk voor de wapenwedloop. Alle mogendheden hielden slechts hun eigen belangen in de gaten en droegen zo bij tot de verdere verslechtering van de internationale sfeer.[2] Ook het keizerrijk heeft geen enkele serieuze bijdrage geleverd aan de vermindering van de internationale spanning. De pogingen van Bethmann Hollweg om de relatie met Groot-Brittannië te verbeteren waren bedoeld om de positie van het keizerrijk verbeteren. Dat was zo doorzichtig, dat dat eerder bijdroeg tot een verhoging van de internationale spanning. In Duitsland groeide vanaf de zomer van 1911 de kracht van de rechtse nationalisten, die een steeds grotere invloed kregen in het rechtse politieke spectrum. De *ADV* poogde, overigens zonder succes, met behulp van de kroonprins de leiding van het keizerrijk rijp te maken voor een staatsgreep.[3]

Nederland speelde in deze crises in de jaren 1911-1914 geen rol, maar te bedenken valt wel, dat de bilaterale contacten tussen Duitsland en Nederland plaatsvonden tegen deze achtergrond. Bovendien is het opvallend dat Nederland in de publieke discussie over de buitenlandse politiek vaak werd genoemd. Daarom is het noodzakelijk kort aandacht te besteden aan de discussie over de toekomstige buitenlandse politiek.

Een van de eerste uitgebreidere reacties die de Frans-Duitse overeenkomst over Marokko en Frans-Kongo in nationalistische kringen losmaakte, was het boek *Grossdeutschland, die Arbeit des 20. Jahrhunderts* van O.R. Tannenberg.[4] Tannenberg was van mening, dat Duitsland in de zomer van 1911 door Frankrijk was vernederd. Tannenberg pleitte voor een militaire afrekening met de entente om daarna *Grossdeutschland* te realiseren. De auteur wilde dat Nederland, België, Luxemburg en Zwitserland deelstaten werden van Duitsland en dat de grens tussen Duitsland en Frankrijk verder naar het westen werd verlegd. Bovendien wilde Tannenberg voor de Duitse bevolking *Siedlungsraum* in Oost-Europa. Tenslotte moest Groot-Brittannië in een afhankelijke positie worden gebracht van Duitsland en diende Duitsland een groot koloniaal imperium te

---

1 J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 2, p. 607. Geciteerd uit: L. Albertini, vol 1, p. 550f. De vredessterkte van het Duitse leger werd van eind 1911 tot de zomer van 1914 opgevoerd van 641.000 tot 817.000 man. Frankrijk voerde in de zomer van 1913 de drie-jarige dienstplicht in en Rusland besloot eind 1913 de vredessterkte van zijn leger te verhogen van 1,3 tot 1,8 miljoen soldaten.

2 P.W. Schroeder, passim.

3 De *ADV* poogde medio 1913 de Duitse politieke elite met een memorandum van generaal Konstantin von Gebsattel aan te zetten tot een staatsgreep. Von Gebsattel noemde als een van zijn argumenten voor een autoritair regime, dat Duitsland na een staatsgreep een sterkere vuist kon maken naar de buurlanden, waardoor deze genoodzaakt zouden zijn concessies te doen aan Duitsland. H. Pogge von Strandmann, *Staatsstreichpläne, Alldeutsche und Bethmann-Hollweg*. In: H. Pogge von Strandmann, I. Geiss, *Die Erforderlichkeit des Unmöglichen; Deutschland am Vorabend des Ersten Weltkrieges* (Frankfurt a.M., 1965), p. 17. De groeiende invloed van de *ADV* bleek onder meer uit het feit dat steeds meer regeerders in het geheim contact zochten met de *ADV* in de hoop deze organisatie te kunnen gebruiken of af te kopen. De afkeer, die tussen *AA* en *ADV* bestond, zou Jagow en Zimmermann er niet van weerhouden, vanaf augustus 1913 contact te leggen met de leiding van de *ADV* en schenkingen te doen aan de *Wehrschatz* van de *ADV*. Het *RMA* ging vanaf 1913 wederom banden aan met de *ADV* en de staatssecretaris van koloniën, Wilhelm Solf zocht vanaf het voorjaar van 1914 contact met de *ADV*. R. Chickering, *We men*, p. 284.

4 Tannenberg (waarschijnlijk een pseudoniem, P. Samassa vermoedde dat Rudolf Martin achter dit pseudoniem schuil ging) was een onbekend publicist wiens werk uitkwam bij een uitgeverij die enige naam en faam had vanwege de uitgave van sensationele nationalistische brochures en schandaleuse semi-pornografische lectuur. Fantasierijke scenario's over een toekomstige Europese oorlog waren voor de Eerste Wereldoorlog populair in heel Europa. In de Duitse versies won natuurlijk Duitsland, waarna Nederland steevast onderdeel werd van het Duitse Rijk. In 1908 verscheen M. Wagebald (zeer waarschijnlijk een pseudoniem): *Europa in Flammen: der deutsche Zukunftskrieg von 1909*. Ook bij Wagebald zou Nederland na de overwinning deel gaan uitmaken van het Duitse Rijk. O.R. Tannenberg, *Grossdeutschland, die Arbeit des 20. Jahrhunderts* (Leipzig, 1911). Voor Nederland zie in het bijzonder p. 88-106. K.H. Jarausch, *Chancellor*, p. 147. K. Wernecke, p. 98.

krijgen, waaronder Nederlands-Indië. Aan dit buitengewoon wilde toekomstvisioen dient geen enkele praktische politieke betekenis te worden gehecht, maar het boek van Tannenberg is op twee manieren illustratief voor de nationalistische publikaties, die na de Agadircrisis verschenen. In de eerste plaats door de heftige oorlogszuchtige toon van het werk en in de tweede plaats door het feit dat aan Nederland, dat geen rol had gespeeld in de crisis rond Marokko, veel aandacht werd besteed.[1]

Van meer gewicht was het boek van generaal b.d. F. Bernhardi getiteld *Deutschland und der nächste Krieg*. Bernhardi had dit boek in oktober 1911 voltooid en het werk werd begin 1912 gepubliceerd.[2] De auteur schetste de geschiedenis als een onophoudelijk proces van expansie en verval, waaruit dwingend volgde, dat ook het Duitse keizerrijk geen andere keus had dan *Machterweiterung* na te streven. Voor Bernhardi stonden voor Duitsland in de toekomst slechts twee alternatieven open: '*Weltmacht oder Niedergang*'.

Bernhardi was van mening, dat de belangrijkste hindernis voor de expansie van Duitsland het achterhaalde systeem van het Europese machtsevenwicht was, dat door Groot-Brittannië overeind werd gehouden. Dit systeem diende te worden vervangen door een Duitse hegemonie op het Europese continent. Daarbij diende Duitsland niet terug te schrikken voor een oorlog en indien noodzakelijk moest Frankrijk eerst militair vernietigd worden. De Duitse hegemonie zou vorm moeten krijgen door een *mitteleuropäischer Statenbund* onder Duitse leiding. De kern van deze statenbond zou gevormd worden door Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Verder zouden Italië, de kleine Balkanstaten, het Ottomaanse Rijk, Zwitserland, België, Nederland, Denemarken en wellicht ook Zweden lid moeten worden van deze statenbond.[3] Een dusdanig versterkt Duitsland zou vervolgens veilig een koloniaal imperium kunnen opbouwen en een gelijkwaardige positie kunnen innemen in het mondiale machtsevenwicht, naast de andere *Weltmächte* de Verenigde Staten, Rusland en Groot-Brittannië. Het boek *Deutschland und der nächste Krieg* werd een bestseller. Bernhardi schreef in de loop van 1912 talrijke artikelen in kranten en tijdschriften, waarin hij zijn denkbeelden verder populariseerde en eind 1912 verscheen nog een korte en goedkope bewerking van zijn boek onder de titel *Unsere Zukunft*, waarin hij nogmaals betoogde dat een oorlog tussen Duitsland en de entente onvermijdelijk was.[4]

De nationalistische agitatie kreeg in januari 1912 een verdere impuls door de oprichting van de *Wehrverein* door de leiding van de *ADV*. Deze nieuwe pressiegroep zou in korte tijd honderdduizend leden krijgen.[5] De *Wehrverein* maakte propaganda voor de versterking van het Duitse leger en ging daarbij uit van de veronderstelling, dat een Europese oorlog onvermijdelijk en zelfs wenselijk was. De *Wehrverein* speelde in op de angst bij de Duitse bevolking

---

1 De historicus Wernecke wijst er echter op dat er over dit boek een lange instemmende recensie van de hand van Karl Jentsch verscheen in het gezaghebbende tijdschrift *Zukunft*. K. Wernecke, p. 99-101.

2 F. Bernhardi, *Deutschland und der nächste Krieg* (Stuttgart, Berlin, 1912), p. 82, 89-124.

3 Nadat de auteur had uitgelegd, dat het huidige Duitsland slechts een restant was van het vroegere Duitse Rijk bevat het boek van Bernhardi de volgende passage over Nederland: '*Ein grosser Zahl deutscher Volksgenossen ist in anderen Staaten angegliedert oder lebt in staatlicher Selbständigkeit wie die Niederländer, die sich zu einem besonderen Volkstum entwickelt haben, aber in Sprache und Volksart ihr Deutschtum nicht verleugnen können.*' Of deze nauwe verwantschap met de Duitsers consequenties zou hebben voor de positie van Nederland in de toekomstige *Mitteleuropäischer Statenbund* vermeldde de auteur echter niet. F. Bernhardi, *Der nächste Krieg* p. 79.

4 K. Wernecke, p. 160-7.

5 R. Chickering, *Der 'Deutsche Wehrverein' und die Reform der deutschen Armee, 1912-1914*. In: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* (1979), p. 7-33, aldaar p. 12. Tot de oprichting van de *Wehrverein* was in de herfst van 1911 door de *ADV* besloten. De vice-voorzitter van de *ADV* generaal b.d. August Keim werd voorzitter van de *Wehrverein*. Prominente leden van de *ADV* als Eduard von Liebert, de ex-gouverneur van Duits Oost-Afrika, de historicus Dietrich Schäfer, de hoofdredacteur van de *Tägliche Rundschau* Heinrich Rippler en de reder Ludwig Possehl uit Lübeck bekleedden leidende posities in de *Wehrverein*.

voor de *Einkreisung* en daarbij werden in de propaganda niet alleen Frankrijk en Rusland, maar ook Italië en zelfs Denemarken en Nederland als vijanden van Duitsland genoemd.

In mei 1912 publiceerde Heinrich Class onder het pseudoniem Daniel Frymann het boek *Wenn ich Kaiser wär*. De kroonprins, die het werk kreeg toegezonden, was enthousiast over dit boek en was zo tactvol een exemplaar van het boek aan zijn vader te sturen, wiens reactie overigens niet bekend is. Voor de zoveelste keer kreeg het Duitse lezerspubliek een blauwdruk voor Duitse expansie voorgeschoteld. Voor Nederland en België gold ditmaal dat ze formeel hun zelfstandige status konden behouden, maar politiek en economisch nauw zouden worden verbonden met Duitsland. Frymann zag in een Europese oorlog het meest probate middel om het gewenste doel te bereiken. Een groot deel van de Duitse bevolking was natuurlijk niet zo oorlogszuchtig als Bernhardi en Class, maar blijkbaar raakten dergelijke ideeën een gevoelige snaar bij een deel het Duitse publiek, want ook het boek van Class werd een bestseller.[1]

Ernst Groh legde in zijn al eerder genoemde brochure *Holland ein deutscher Bundesstaat?* uit 1912 een direct verband tussen de internationale spanningen en de bilaterale problemen tussen Nederland en Duitsland. Groh constateerde, dat alle grote mogendheden in de afgelopen jaren gebiedswinst hadden geboekt behalve het Duitse keizerrijk. Frankrijk had Marokko gekregen, Rusland een invloedssfeer in Perzië, Italië had Libië veroverd, Oostenrijk-Hongarije had Bosnië-Herzegovina geannexeerd en Groot-Brittannië had Egypte onder controle gekregen en een invloedsfeer in Perzië gekregen. Groh wilde dat ook Duitsland eindelijk gebiedswinst zou boeken:

> *Setzen wir uns in allernächster Nähe durch. (...) Lassen wir Holland wissen, dass wir ihm nach und nach das Wasser abgraben, es sei denn, dass es sich uns zu Schutz und Trutz verbindet oder besser um Aufnahme in unsern Staatenbund nachsucht.*[2]

In december 1912 publiceerde de Duitse professor G.K. Anton in de *Deutsche Revue* een artikel getiteld *Die holländische Tarifreform und die Aussichten eines Zollbündnisses mit den Niederlanden*. De auteur, die al in 1902 een van de pleitbezorgers was geweest van het afsluiten van een tolunie tussen Duitsland en Nederland, betoogde dat de eventuele verhoging van de Nederlandse tarieven, zoals de Nederlandse minister Kolkman die in 1912 had voorgesteld aan de Tweede Kamer, een beletsel wegnam voor een Duits-Nederlandse tolunie. Beide landen zouden dan immers een gematigd protectionistisch beleid voeren, waardoor een Duits-Nederlandse tolunie makkelijker verwezenlijkt zou kunnen worden. Deze kleine tolunie zou, aldus Anton, de aanzet kunnen geven tot een Middeneuropese tolunie. Daarmee zou de droom van de vroegere rijkskanselier Caprivi van een Europese samenwerking gerealiseerd kunnen worden, hetgeen volgens Anton de wereldvrede ten goede zou komen. Anton zond zijn artikel naar het *AA* en in een begeleidende brief schreef hij:

> *Ich schrieb ihn (het artikel, A.B.) um seiner Wirkung auf die Niederlande willen und in Berücksichtigung ihres mimosenhaftes antideutschen Empfindens. Als Freund des Bündnissgedankens wollte ich ihn nicht schädigen und musste daher seine Bedeutung für uns, insbesondere in militärisch-strategischer Hinsicht fortlassen.*

---

1 D. Stegmann, p. 293-304. E. Class, p 123-5 en 233f. In 1910 zou Class onder het pseudoniem Einhart het boek *Deutsche Geschichte* publiceren, waarvan naar zijn zeggen reeds in het eerste jaar 30.000 exemplaren werden verkocht. De inwoners van de Lage Landen werden in dit geschiedwerk gerekend tot de Duitsers.
2 E. Groh, p. 14f.

Afgaande op de reactie van de hoogleraar D. van Blom in een artikel in het *Tijdschrift voor economische geografie* slaagde Anton er niet in sympathie te verwerven voor de *Bündnissgedanke*, want Blom wees het 'aanzoek' af.[1]

Het is niet doenlijk deze opsomming hier veel langer te maken. Er waren vertegenwoordigers van zeer verschillende politieke overtuiging bij betrokken zoals de panduitse publicist Albert Ritter (pseudoniem: Karl von Winterstetten), de imperialistische protagonisten E. Jäckh en P. Rohrbach, economen als Arthur Dix en Franz Gehrke, de schrijver Ottomar Schuchhardt, de conservatieve *Reichsbote*, die in november 1913 pleitte voor een nauwere band tussen Nederland en Duitsland en katholieke nationalisten als Karl Jentsch en Martin Spahn, die pleitten voor de versterking van de Duitse positie op het continent en daarbij teruggrepen op het Grootduitse nationalisme van de eerste decennia van de negentiende eeuw.[2] Walther Rathenau, de directeur van het *AEG*-concern, is al eerder genoemd. Hij zette in juli 1912 in een lang gesprek met de rijkskanselier zijn ideeën over de toekomstige Duitse buitenlandse politiek uiteen. Hij bepleitte de vorming van een Middeneuropese tolunie waarvan Oostenrijk-Hongarije, Italië, Zwitserland, België en Nederland deel zouden moeten gaan uitmaken. Duitsland diende deze staten ook politiek nauwer aan zich te binden.[3] De liberale politicus Friedrich Naumann voorzag voor Duitsland al vanaf de eeuwwisseling de rol van beschermheer over Midden-Europa. Voor kleine staten toonde Naumann weinig respect: *Die kleinen haben das Recht sich beschützen und verteilen zu lassen; das ist alles.*[4] Voor alle duidelijkheid dient erop gewezen te worden, dat Naumann beslist geen oorlogszuchtig man was. Naumann brak herhaaldelijk een lans voor het behoud van de vrede in Europa.[5] De linksliberaal, Karl von Mangoldt, had in januari 1912 in de *Berliner Börsencourier* een pleidooi gehouden voor de vorming van een Middeneuropese tolunie, waartoe wellicht ook Nederland en de Scandinavische landen zouden kunnen toetreden.

> *Alles hätte zu geschehen durchaus auf der Grundlage der Gleichberechtigung (...), nicht auf der irgendwelcher Unterdrückung. (...) Auch im staatlichen Leben setzt sich in der modernen Welt eben mehr und mehr das Gesetz des Grossbetriebes durch. Deutschland und seiner auswärtigen Politik aber würden aus natürlichen Gründen bei einem solchen Werke die Führerrolle mit all ihren ungeheuren Vorteilen*

---

1 *BA-Potsdam* 09.01, 3321, Anton an Kiderlen-Wächter, 28. Dezember 1912. D. van Blom, *Hernieuwd aanzoek om een Duitsch-Nederlandsch tolverbond.* In: *Tijdschrift voor economische geografie* (1913), p. 2-7 en 104. *DWN*, 5-2, 2-3 en 9-3-1913.
2 F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 331f, 335 en 353. H.C. Meyer, p. 107-109, 113 en 118. K. Wernecke, p. 292f.
3 H. Pogge von Strandmann, *Rathenau*, p. 169. De historicus Wolfgang Mommsen benadrukt dat Rathenau als directeur van de *AEG*, een bedrijf met hoge investeringen in dochterondernemingen in de buurlanden van Duitsland en veel export naar deze landen, een direct belang had bij de totstandkoming van een Middeneuropese tolunie. W.J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat*, p. 200f. F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 203f.
4 H.C. Meyer, p. 88-95. Th. Schieder (Hrsg.), *Friedrich Naumann - Werke* (Köln und Opladen, 1964), Bd. 4, p. 401-441. Geciteerd uit: P. Winzen, *Genesis*, p. 201. De geciteerde uitlating uit oktober 1899 is niet gepubliceerd in de *Friedrich Naumann - Werke*, maar een praktische uitwerking van deze mening is te vinden in: *Friedrich Naumann - Werke*, Bd. 4, p. 446-9: Naumann stelde in een brief aan A. Wahnschaffe, de onderstaatssecretaris van de Rijkskanselarij, eind november 1914 voor de westgrens van Duitsland na de oorlog te veranderen. Duitsland zou de Nederlandse provincie Limburg en een klein gebied in Noordoost-Frankrijk moeten annexeren. Frankrijk zou gecompenseerd worden met delen van Wallonië. Nederland kon Vlaanderen krijgen mits het akkoord ging met een tolunie en een militair verdrag met het keizerrijk. Luxemburg zou vergroot worden met Belgisch-Luxemburg en vervolgens middels tolunie en militair verdrag met Duitsland worden verbonden.
5 Th. Schieder (Hrsg.), *Friedrich Naumann - Werke* (Köln und Opladen, 1964), Bd. 5, p. 477-481: Artikel in *Die Hilfe*, 1912: *Der Zwang zum Frieden.*

zufallen, und es eröffnet sich damit für uns eine Aufgabe von grösster weltgeschichtlicher Tragweite.[1]

Een uitweiding over alle nationalistische toekomstvisioenen uit de jaren 1911-1914, waarin Nederland een rol speelde, is weinig zinvol, omdat het steeds weer variaties zijn op reeds behandelde thema's, maar op één facet van deze golf van nationalistische publikaties moet nog kort worden ingegaan. Vanaf de zomer van 1911 speelde het idee, dat aan een Europese oorlog niet viel te ontkomen, niet alleen een grote rol in de Duitse pers, maar ook in regeringskringen in Duitsland.[2]

Admiraal G.A. von Müller had al in september 1911 de keizer gezegd, dat zijns inziens oorlog met Groot-Brittannië op termijn niet vermeden kon worden.[3] Tirpitz pleitte steeds voor uitstel van oorlog, omdat hij wist dat de Duitse vloot nog niet gereed was voor een confrontatie met de Britse vloot.[4] E. Ludendorff schreef in zijn autobiografie, dat de Pruisische generale staf er vanaf 1912 vanuit ging dat een Europese oorlog onvermijdelijk was. Helmuth von Moltke jr., de stafchef van het Pruisische leger en de belangrijkste man in de Duitse strijdkrachten, deelde die overtuiging en stak zijn opvatting bepaald niet onder stoelen of banken. Hij pleitte al in december 1912 voor systematische voorbereiding op een oorlog en schreef in februari 1913 aan de Oostenrijkse stafchef, dat een Europese oorlog niet te vermijden was. Herhaaldelijk wees hij de politieke leiding op het feit, dat Rusland militair snel sterker werden en dat daardoor het Schlieffenplan binnen afzienbare tijd niet meer uitvoerbaar was. In het voorjaar van 1914 pleitte hij in een gesprek met Gottlieb von Jagow, de staatssecretaris van het *AA*, voor het uitlokken van een incident, waardoor Duitsland een preventieve oorlog tegen Frankrijk en Rusland zou kunnen beginnen.[5]

De keizer had zich na de val van Eulenburg (1907) en de *Daily-Telegraph*-affaire (1908) meer teruggetrokken in zijn hofhouding. Wilhelm II had altijd al veel contact gehad met de militaire kaste, die een grote rol speelde aan het Pruisisch-Duitse hof, maar na 1908 werd de invloed van de militairen op de keizer nog groter. Met name onder invoed van Moltke jr. neigde de keizer steeds meer naar de overtuiging, dat een oorlog met Frankrijk en Rusland niet viel te vermijden. Dit bleek bijvoorbeeld tijdens het bezoek van koning Albert van België aan Berlijn in november 1913. Op de avond van 6 november was er een galadiner voor 55 personen in het *Neue Palais* in Potsdam. Naast Wilhelm II en Bethmann Hollweg waren veel hoge militairen aanwezig, onder wie de minister van Oorlog Falkenhayn, Moltke jr. en Tirpitz. Na het diner werd in kleine groepjes verder gesproken. Daarbij verklaarde keizer Wilhelm II plompverloren aan koning Albert, dat hij een oorlog met Frankrijk onvermijdelijk achtte. Moltke jr. uitte zich in vergelijkbare bewoordingen tegenover de Belgische

---

1 Geciteerd uit: K. Wernecke, p. 294f.
2 T.F. Cole, *German Decision-Making on the Eve of the First World War: The Records of the Swiss Embassy in Berlin*. In: J.C.G. Röhl, *Ort*, p. 53-70, aldaar, p. 56f. F. Fischer betoogt in zijn boek *Krieg der Illusionen*, dat het Duitse keizerrijk vanaf december 1912 doelbewust aanstuurde op een Europese oorlog. Die these is mijns inziens terecht bestreden en als onjuist verworpen. Zie bijvoorbeeld K. Hildebrand, p. 78-92. Dat neemt niet weg, dat de mogelijkheid van een oorlog vanaf 1911 een steeds grotere rol speelde in de overwegingen van de politieke leiders van het keizerrijk.
3 W. Görlitz, *Müller*, p. 90.
4 W. Görlitz, *Müller*, p. 125.
5 E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen 1914-1918* (Berlin, 1919), p. 20. W. Görlitz, *Müller*, p. 124f. De uitgave van Görlitz is niet zonder omissies en daarom is het noodzakelijk als aanvulling een artikel van J.C.G. Röhl te raadplegen: *Admiral von Müller and the approach of the war*. In: *The Historical Journal* (1969), p. 651-673, aldaar p. 653, 661-4 en 666. E. von Moltke, *Moltke*, p. 3-7 en 10-14. K.H. Jarausch, *The illusion of limited war: Chancellor Bethmann Hollweg's calculated risk, july 1914*. In: *Central European History* (1969), p. 48-76, aldaar p. 59. L. Albertini, vol. 1, p. 437, vol. 2. 487.

gezant E. de Beyens en de Belgische militaire attaché H. de Melotte en voegde daaraan toe, dat deze oorlog zijns inziens bovendien nabij was. De stafchef vroeg de militaire attaché op de man af, wat de houding van België zou zijn wanneer een oorlog tussen Duitsland en Frankrijk zou uitbreken. Beyens concludeerde na deze avond, dat Wilhelm II blijkbaar sterk onder de invloed van zijn militaire omgeving stond en dat de stemming in deze kringen oorlogszuchtig was. De Belgische koning was zo verontrust over de uitlatingen van zijn Duitse gastheren, dat hij Beyens de opdracht gaf de Franse ambassadeur in Berlijn in vertrouwen in te lichten over deze gesprekken.[1]

Bethmann Hollweg kende de oorlogszuchtige stemming in delen van de Duitse samenleving en de omgeving van de keizer maar al te goed. De rijkskanselier wees de aanvallen van de radicale nationalisten en oorlogshitsers publiekelijk herhaaldelijk af.[2] De rijkskanselier en het *AA* die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van de buitenlandse politiek waren over het algemeen veel voorzichtiger wanneer het om oorlog ging. Voor hen speelden vier overwegingen een rol. Oorlog was in de negentiende eeuw een geaccepteerd middel in de Europese politiek, maar wel een middel dat met de nodige voorzichtigheid diende te worden gehanteerd en dat pas in laatste instantie mocht worden aangewend. Ook in de fase van de *Weltpolitik* weken Bülow en Bethmann Hollweg en het *AA* niet af van dit standpunt. Voor hen was Bismarck, die niet was teruggeschrokken voor oorlog als middel om een doel te bereiken, maar die ook niet lichtzinnig naar dit middel greep, het grote voorbeeld. Alle rijkskanseliers wensten dat Duitsland over sterke strijdkrachten beschikte en in staat was een confrontatie aan te gaan, maar oorlog bleef het laatste middel dat pas werd overwogen als andere middelen hadden gefaald. Bethmann Hollweg formuleerde dat in maart 1911 in de Rijksdag als volgt:

> *Man kann aus dem Leben der Nationen die ultima ratio nicht ganz wegstreichen. (...) Zur Friedfertigkeit (...) gehört Stärke. Es gilt noch immer der alte Satz, dass der Schwache eine Beute des stärkeren wird. Will oder kann ein Volk für seine Rüstung nicht mehr so viel ausgeben, dass es sich in der Welt durchsetzen kann, dann rückt es eben in den zweiten Glied. Dann sinkt es in die Rolie des Statisten zurück. Es wird immer ein anderer, ein stärkerer dasein, der bereit ist, seinen Platz in der Welt einzenehmen. Wir Deutschen in unserer exponierten Lage sind vor allem darauf angewiesen, dieser rauhen Wirklichkeit unerschrocken ins Gesicht zu sehen.*[3]

---

1 W. Görlitz, *Müller*, p. 125. H. Lademacher, *Die belgische Neutralität*, p. 393f en 453-6. F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 317-322. Bethmann Hollweg beweerde later in zijn *Betrachtungen zum Weltkriege* dat hij op deze avond niets had gemerkt van dergelijke gesprekken. J. Düffer, *Bethmann Hollweg*, p. 102f. Na 1911 zijn weinig uitlatingen bekend van officieren over Nederland. Slechts Generaal Von der Goltz, de leider van de Duitse militaire missie in Turkije liet zich in 1912 uit over Nederland. Hij wenste '*die alte nordische Seemacht unter Beteiligung Hollands*' te herstellen. Von der Goltz gold als een man met gezag aan het hof. Wilhelm II had enkele malen overwogen Von der Goltz rijkskanselier te maken. Geciteerd uit: G. Meyer, p. 169. R. von Valentini, *Kaiser und Kabinettschef* (Oldenburg, 1931), p. 122.

2 J. Düffer, *Bethmann Hollweg*, passim, in het bijzonder p. 60f. K.H. Jarausch, *Chancellor*, p. 112-115, 119 en 125.

3 Geciteerd uit: W.J. Mommsen, *Grossmachtstellung*, p. 212. Er is overigens een uitlating van Bethmann Hollweg, die erop duidt dat hij privé veel radicalere standpunten had; namelijk een citaat uit de dagboeken van Kurt Riezler van 30 juli 1911, dat luidt: '*Der zweite Faktor ist die echt deutsche idealistische und richtige Überzeugung, dass das Volk einen Krieg nötig hat. Diese Überzeugung teilt auch Bethmann*'. De dagboeken van Riezler golden in de jaren zestig en zeventig als een uiterst belangrijke bron. Er is echter serieuze twijfel gerezen over de authenticiteit van delen van de dagboeken van Riezler. De historicus Bernd Sösemann betoogt, dat het dagboek van de zomer van 1914 kort na de Eerste Wereldoorlog (wellicht na het verschijnen van de *Betrachtungen zum Weltkriege* van Bethmann Hollweg in 1921) door Kurt Riezler is vervangen door een afschrift, waarbij mogelijk veranderingen zijn aangebracht in de tekst. Na de dood van Kurt Riezler kwamen de dagboeken in de jaren vijftig in het bezit van diens broer Walter Riezler. Deze schreef de naar zijn mening relevante passages over en vernietigde

Voor Bethmann Hollweg was oorlog geen taboe. De rijkskanselier maakte diverse malen duidelijk, dat hij bereid was oorlog te voeren als vitale belangen van Duitsland in het geding waren.[1] In juli 1914 nam Bethmann Hollweg, zoals we hieronder zullen zien, een *calculated risk* waarbij vanaf het begin serieus rekening werd gehouden met een Europese oorlog. Bethmann Hollweg had dezelfde opvatting over oorlog als een groot deel van de Europese politici uit die tijd, maar de Duitse rijkskanselier werd meer dan zijn collega's elders gekweld door de vraag wanneer het punt was bereikt, dat vitale Duitse belangen in het geding waren en oorlog gevoerd moest worden. Duitsland, gelegen midden in Europa, werd geraakt door iedere crisis en iedere ontwikkeling in Europa.

13.3 VAN SARAJEVO NAAR LUIK.

Op 28 juni 1914 werden aartshertog Frans Ferdinand en zijn vrouw in Sarajevo door de Servische nationalist Gravrilo Princip doodgeschoten.[2] De regering van Oostenrijk-Hongarije veronderstelde dat de organisatie waartoe deze terrorist behoorde contact had met de Servische regering of zelfs handelde in opdracht van Servië. De Oostenrijks-Hongaarse regering besloot hard op te treden tegen Servië om het Servische nationalisme een gevoelige slag toe te brengen en het prestige van de Dubbelmonarchie op de Balkan te herstellen. Omdat Wenen echter vreesde, dat een hard optreden Rusland zou verleiden tot interventie ten gunste van Servië, wilde Wenen zich eerst verzekeren van de steun van Berlijn. Op 5 juli werd een speciale afgezant naar Berlijn gestuurd met een memorandum van de Oostenrijks-Hongaarse regering en een persoonlijke brief van keizer Frans Jozef aan Wilhelm II. Frans Jozef vroeg Wilhelm II in deze brief steun om Servië te kunnen isoleren en te verkleinen. Wenen wilde Servië, door de regering van de Dubbelmonarchie beschouwd als de spil van de Panslavische politiek op de Balkan, als politieke machtsfactor op de Balkan uitschakelen.[3]

Wilhelm II zegde onmiddellijk steun toe van Duitsland, op voorwaarde dat de rijkskanselier geen voorbehoud zou maken.[4] Dezelfde middag nog voerde Wilhelm II gesprekken met Bethmann Hollweg, de onderstaatssecretaris van het *AA*, Alfred Zimmermann, en enkele hoge militairen. Daar werden geen bezwaren aangevoerd tegen de toezegging van Wilhelm II aan de Oostenrijks-Hongaarse afgezant en de volgende morgen op 6 juli ontving Bethmann Hollweg deze afgezant en bevestigde dat Duitsland de Habsburgse monarchie zou steunen wanneer deze zou optreden tegen Servië. Deze toezegging is de geschiedenis ingegaan als de 'blanco cheque'. De Duitse regering wist, dat

---

vervolgens een aantal originele dagboeken. Voor de in de tekst geciteerde passage uit 1911 geldt, dat deze stamt uit die delen, die zijn overgeschreven door Walter Riezler. In het algemeen lijkt het verstandig het dagboek van juli 1914 niet als bron te gebruiken en de overige dagboeken slechts met de wetenschap, dat het om selecties gaat. K.D. Erdmann, *Kurt Riezler: Tagebücher, Aufsätze, Dokumente* (Göttingen, 1972), p. 180. B. Sösemann, *Die Tagebücher Riezlers*. K.D. Erdmann, *Zur Echtheit der Tagebücher Kurt Riezlers*. Beide in: *Historische Zeitschrift* (1983), resp. p. 327-369 en 371-402.

1 K.H. Jarausch, *Chancellor*, p. 129. H. Pogge von Strandmann, *Staatsstreichpläne*, p. 32-6.

2 Voor een globale schets van de Juli-crisis en de houding van de Duitse regering: J. Joll, *The origins of the First World War* (London, New York, 1989). K.H. Jarausch, *The illusion of limited war: chancellor Bethmann Hollweg's calculated risk, juli 1914*. In: *Central European History* (1969), p. 48-76. Een helder en beknopt overzicht over de geschiedschrijving en vele controverses rondom de Juli-crisis is: J.W. Langdon, *July 1914 - The long debate, 1918-1990* (New York, Oxford, 1991).

3 I. Geiss, *Julikrise und Kriegsausbruch 1914* (Hannover, 1963-4), Bd. 1, p. 63-5. Voor een gedetailleerd verslag van deze cruciale episode: L. Albertini, vol. 2, p. 133-164.

4 Een aantal historici gaan ervan uit dat de keizer, Bethmann Hollweg en naaste raadgevers al voor het bezoek van de Oostenrijks-Hongaarse afgezant hadden besloten de crisis op de spits te drijven. Zie: F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 684-7. W.J. Mommsen, *Grossmachtstellung*, p. 302-6.

Wenen geweld zou gaan gebruiken tegen Servië. De Duitse regering wenste een geduchte afstraffing van Servië, omdat het keizerrijk zou kunnen profiteren van een overwinning van de Habsburgers op Servië. In de eerste plaats zou de enige betrouwbare bondgenoot van Duitsland naar verwachting sterker uit het conflict te voorschijn komen. Als Duitsland bovendien met behulp zijn enorme militaire macht Oostenrijk-Hongarije zou kunnen dekken, zou dat het prestige van Duitsland ten goede komen en de cohesie van de *triple entente* zwaar op de proef stellen. Maar ook wanneer Duitsland erin zou slagen samen met Groot-Brittannië de rol van *honest broker* te spelen, zoals beide staten tijdens de Eerste Balkanoorlog niet zonder succes hadden gedaan, zou het bondgenootschap tussen Rusland, Frankrijk en Groot-Brittannië op de proef worden gesteld.[1] Om niet de verdenking te wekken dat Duitsland op de hoogte was van de stappen die in Wenen werden voorbereid, werd Wilhelm II aangeraden zijn jaarlijkse zeereis naar Noorwegen als gepland op 6 juli aan te vangen. Bethmann Hollweg en het *AA* waren waarschijnlijk niet ongelukkig toen de niet altijd even crisisbestendige monarch uit Berlijn vertrok.

Vanaf 6 juli drong de Duitse regering, via haar ambassadeur in Wenen Von Tschirschky bij de regering in Wenen herhaaldelijk aan op een snelle actie, maar Berlijn kon feitelijk weinig anders doen dan afwachten totdat Wenen de wereld voor een *fait accompli* zou stellen.[2] De Duitse regering wilde dat de Donaumonarchie door een snel optreden, gebruik zou maken van de internationale golf van verontwaardiging over de dubbele moord in Sarajevo. Zij hoopte dat monarchistische sentimenten Rusland en Groot-Brittannië ervan zouden weerhouden te interveniëren.[3]

Voor Duitsland was het essentieel, dat het keizerrijk voor de buitenwereld niet de indruk wekte op de hoogte te zijn van de actie die Wenen voorbereidde. Daarom ging de keizer naar Noorwegen en ging Bethmann Hollweg naar zijn landgoed Hohenfinow. Beiden bleven echter in nauw contact met Berlijn, waar Von Jagow en Zimmermann de ontwikkelingen nauwgezet bleven volgen.[4] Deze tactiek was een groot succes. In de meeste Europese hoofdsteden werd men verrast door het harde ultimatum van Oostenrijk-Hongarije aan Servië op 23 juli 1914. Zelfs doorgaans goed geïnformeerde personen wisten niet in hoeverre Berlijn betrokken was bij de crisis en de ernst van de crisis drong aanvankelijk niet tot iedereen door.

Bethmann Hollweg en het *AA* namen in juli 1914 een *calculated risk*. Ze wilden koste wat kost de *triple entente* een slag toebrengen. Duitsland had zijn leger in 1912 en 1913 versterkt. Als reactie had Rusland legerversterkingen aangekondigd, die in 1917 voltooid zouden zijn. Die versterkingen zouden volgens Moltke jr. de kans op een succesvolle uitvoering van het Schlieffenplan nihil maken. Bethmann Hollweg en het *AA* kenden de opvattingen van Moltke jr. en waren verontrust over de toenemende militaire macht en het grote menselijke potentieel van Rusland. De zorg voor de groeiende Russische macht zette de Duitse politiek onder grote druk.[5]

Er was natuurlijk een gerede kans, dat het conflict tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië zou escaleren tot een Europese oorlog. Bethmann Hollweg

---

1 J.W. Langdon, p. 176f.
2 F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 695f.
3 Het verzenden van het Oostenrijks-Hongaarse ultimatum aan Servië werd vertraagd, doordat de regering in Wenen wilde wachten tot de oogst binnen was en de Franse President Raymond Poincaré en minister-president René Viviani hun staatsbezoek aan Rusland hadden beëindigd.
4 Een goed inzicht in de gebeurtenissen tussen 6 en 22 juli bieden de rapporten die Albert Hopmann bijna dagelijks naar Tirpitz zond. V.R. Berghahn, W. Deist, *Kaiserliche Marine und Kriegsausbruch 1914; Neue Dokumente zur Juli-Krise*. In: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* (1970), 37-59.
5 Zie in het bijzonder de dagboekaantekening van Theodor Wolff van 25 juli 1914. B. Sösemann (Hrsg.), *Theodor Wolff: Tagebücher 1914-1919* (Boppard a. Rhein, 1984), p. 63-5. K.H. Jarausch, *Chancellor*, p. 116-9. I. Geiss, *Beurteilung*, p. 231.

en het *AA* hadden dat vanaf het begin ingecalculeerd. De Duitse regering wenste bij voorkeur een beperking van het conflict tot de Balkan, maar omdat de regering niet bereid was een politieke nederlaag te accepteren in de vorm van een compromis, zou een mislukking van de politieke bluf onvermijdelijk tot oorlog leiden. In dat geval hoopten Bethmann Hollweg en het *AA*, dat zij Groot-Brittannië minimaal enige tijd buiten de oorlog konden houden.

Voor de politieke top in Berlijn waren de weken na 6 juli zenuwslopend. De gedachten cirkelden voortdurend rond het dreigende conflict. Toen Von Jagow met de niets vermoedende Gevers op 21 juli onderhandelde over de details van de Eems-kwestie had de Duitse staatssecretaris al een dag eerder overwogen Groot-Brittannië te dreigen met de bezetting van Nederland. Von Jagow had op 20 juli aan schout-bij-nacht Behnke voorgesteld '*England gegenüber die Drohung auszusprechen, wir würden Holland besetzen, wenn England sich gegen uns erkläre. Er fragte, wie der Admiralstab diese Drohung bewerte*'. Behnke antwoordde, dat de bezetting van Nederland de operaties van de Engelse marine tijdens de oorlog zou bemoeilijken en dat het bezit van Nederland na een gewonnen oorlog economisch en militair van waarde was voor Duitsland. Von Jagow voegde daaraan toe, dat Groot-Brittannië waarschijnlijk niet onmiddellijk zou deelnemen aan de oorlog, maar zou afwachten en '*bezeichnete die Drohung selbst als Bluff*'. Behnke antwoordde, dat Duitsland, als dit dreigement zou worden gebruikt, ook met de bezetting van Denemarken moest dreigen. De uitlatingen van Von Jagow werden nader bestudeerd op het *RMA* en twee dagen later ging Behnke terug naar het *AA* om een bezetting van Nederland dringend te ontraden, aangezien dat zowel politiek als militair meer na- dan voordelen zou opleveren.[1]

Nadat op 23 juli het ultimatum van Oostenrijk-Hongarije aan Servië was overhandigd, werd het Europa duidelijk, dat er een nieuwe internationale crisis voor de deur stond. Welke gevolgen die crisis zou hebben, kon men nog niet bevroeden, maar de spanning begon snel op te lopen. Op 25 juli gaf Servië een antwoord op het ultimatum, dat door Oostenrijk-Hongarije als onbevredigend werd verworpen, waarna de diplomatieke betrekkingen tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië op 26 juli werden afgebroken. Op dezelfde dag nam Rusland de eerste militaire voorzorgsmaatregelen. Alhoewel het niet om een mobilisatie ging, liep de spanning daardoor verder op.

Op 26 juli was Moltke jr. teruggekomen in Berlijn. Hij had geen illusies over de mogelijkheid het conflict te lokaliseren. Hij ontwierp nog dezelfde dag een ultimatum aan België en een nota aan Nederland. In het ultimatum aan België eiste Moltke jr. vrije doortocht voor de Duitse troepen en in de nota aan de Nederlandse regering beloofde hij de neutraliteit van Nederland te zullen respecteren. Beide dokumenten werden aan Von Jagow gegeven.[2]

Op 27 juli kwam de keizer terug van zijn *Nordlandreise*. Geschrokken door de omvang, die de crisis had aangenomen, stelde hij te elfder ure alsnog een compromis voor aan de regering in Wenen om een oorlog tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië te voorkomen. Dat compromis werd op 29 juli voorgelegd aan de regering van de Dubbelmonarchie en kwam te laat om het tij te doen keren. Reeds op 28 juli had Oostenrijk-Hongarije Servië de oorlog verklaard.[3]

---

1 V.R. Berghahn, W. Deist, *Kaiserliche Marine und Kriegsausbruch 1914*, p. 53-7. Jagow was een diplomaat in de Bismarckiaanse traditie, met veel ontzag voor macht en weinig ontzag voor internationaal recht en kleinere staten. Op 13 april 1914 had hij de Franse ambassadeur Cambon gezegd, dat kleine staten op termijn gedoemd waren te verdwijnen of satellieten te worden. F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 650f. Die uitlating werd door Cambon aan de Belgische gezant Beyens doorgegeven. In de Eerste Wereldoorlog werd het verslag van Beyens van zijn gesprek met Cambon gepubliceerd in een pro-Entente brochure, die in Nederland werd verspreid. J.W.P.S., *Nederland en Duitschland* (Den Haag, s.a., waarschijnlijk 1916), p. 66-9.
2 I. Geiss, Bd. 2, p. 45f.
3 F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht* (Düsseldorf, 1962), p. 79f.

De Italiaanse historicus Luigi Albertini, wiens werk over de Juli-crisis nog steeds als standaardwerk geldt, gaat ervan uit, dat Bethmann Hollweg de verzending van het voorstel van de keizer op 28 juli bewust heeft vertraagd, omdat hij de situatie nog gunstig beoordeelde. Bij een oorlog rekende hij ermee, dat Groot-Brittannië buiten het conflict zou blijven. Andere historici gaan er evenwel vanuit dat de Duitse rijkskanselier te laat begon in te zien dat zijn bluf zou uitdraaien op een oorlog met de triple entente en dat hij een laatste poging deed het conflict te lokaliseren.[1]

In de loop van 29 juli begon Bethmann Hollweg te beseffen, dat hij er niet alleen niet in zou slagen het conflict te lokaliseren, maar dat Groot-Brittannië bovendien niet neutraal zou blijven. Laat op de avond had hij een gesprek met de Britse ambassadeur en daarbij deed hij een laatste wanhopige poging Groot-Brittannië buiten het conflict te houden:

> *Wir können dem englischen Kabinett -voraussätzlich dessen neutraler Haltung- versichern, dass wir selbst im Falle eines siegreichen Krieges keine territoriale Bereicherung auf Kosten Frankreichs in Europa anstreben. Wir können ihm ferner zusichern, dass wir die Neutralität und Integrität Hollands so lange respektieren werden, als diese von unsern Gegnern respektiert wird. Was Belgien betrifft, so wissen wir nicht, zu welchen Gegenoperationen uns die Aktion Frankreichs in einem etwaigen Kriege nötigen könnte. Aber vorausgesetzt, dass Belgien nicht gegen uns Partei nimmt, würden wir auch für diesen Fall uns zu einer Versicherung bereit finden, wonach Belgiens Integrität nach Beendigung des Krieges nicht angetastet werden darf.*[2]

Op hetzelfde moment dat de rijkskanselier zijn voorstel aan de Britse ambassadeur deed, zond de Britse minister van Buitenlandse Zaken Edward Grey een waarschuwing naar Berlijn, waarin stond, dat Groot-Brittannië niet aan de kant zou blijven staan bij een Europese oorlog. Het voorstel van Bethmann Hollweg was dus al achterhaald toen het werd verzonden. Twee dagen later wees Londen het Duitse aanbod officieel af.[3]

Intussen begonnen overal in Europa de militaire voorbereidingen en geleidelijk ontwikkelde de crisis door de voorzorgsmaatregelen van de militairen zijn eigen dynamiek. Op 29 juli was het Duitse ultimatum aan België met een speciale koerier naar Brussel gebracht en de dag daarop werd de nota voor de Nederlandse regering naar Den Haag gebracht. De gezant Von Müller kreeg de instructie '*die Anlage dieses Erlasses verschlossen sicher aufzubewahren und erst zu eröffnen wenn Sie hierzu besonderer Weisung erhalten.*[4]

Op 29 juli had de Pruisische minister van Financiën, August Lentze het *Staatsministerium* een brief gezonden waarin hij had betoogd, dat de Nederlandse neutraliteit voor Duitsland van nul en generlei waarde was als Groot-Brittannië aan de oorlog zou deelnemen. De Britse vloot zou immers niet aarzelen ook de Nederlandse havens te blokkeren. Nederland had wetten voorbereid die de regering het recht gaven in geval van oorlog de uit- en doorvoer te beperken. Nederland hoopte op die manier gespaard te blijven voor een Britse blokkade. In de Nederlandse wetten werd Duitsland niet genoemd.

> *Das ändert aber nichts daran, dass das holländische Gesetz sich ausschliesslich gegen uns richtet, und dass wir in einem Kriege seine tat-*

---

1 L. Albertini, vol. 2, p. 466-479. J.W. Langdon, p. 180.
2 I. Geiss, Bd. 2, p. 283f en 333f.
3 I. Geiss, Bd. 2, p. 332f.
4 I. Geiss, Bd. 2, p. 274f en 283f. *AA-Bonn 1-A* Grosses Hauptkwartier 7, Jagow an Müller, 30. Juli 1914, Ganz geheim.

sächliche Anwendung gegen uns als eine Unterstützung unserer Feinde betrachten und demgemäss als Bruch der Neutralität mit der Kriegserklärung beantworten würden. (...) Rücksichten auf Holland im Hinblick auf den Kriegsfall sind also nicht am Platze, eher das Gegenteil.[1]

Op 30 juli moest Bethmann Hollweg in Berlijn het *Staatsministerium* mededelen, dat de oorlog tegen Rusland, Frankrijk en Groot-Brittannië welhaast onvermijdelijk was. Duitsland kon, aldus Bethmann Hollweg, niet achterblijven bij de militaire voorbereidingen die elders in Europa werden getroffen. Er werd besloten dat vanaf 31 juli 12.00 uur, Duitsland de toestand van *Kriegsgefahr* zou afkondigen, een situatie die direct voorafging aan mobilisatie. De Pruisische minister van Financiën Lentze was aanwezig bij deze bijeenkomst, maar volgens het protocol van de bijeenkomst heeft hij niet geprobeerd zijn opvattingen over de Nederlandse neutraliteit ter sprake te brengen.[2]

Op 31 juli kreeg Berlijn informatie over de mobilisatie van Rusland en daardoor werd volgens de logica van het plan van Von Schlieffen oorlog definitief onvermijdelijk. Berlijn reageerde met ultimata aan Rusland, waarin geëist werd dat Rusland zijn bevel tot mobilisatie moest herroepen, en aan Frankrijk, waarin geëist werd dat het zich neutraal moest verklaren. Toen op deze ultimata niet gereageerd werd, volgden op 1 augustus de mobilisatie van Duitsland en de oorlogsverklaring van Duitsland aan Rusland. Op 2 augustus bezetten Duitse troepen Luxemburg en zonder dat de Nederlandse regering werd geïnformeerd, begonnen Duitse marineschepen mijnen te leggen over de hele breedte van de Eems. De Nederlandse gezant Gevers had onder deze kritieke omstandigheden nog zoveel tegenwoordigheid van geest om op eigen initiatief het *AA* mede te delen, dat voor Nederland het geschil over de grens in het Eems-Dollard-gebied slechts was opgeschort.[3]

De Duitse gezant in Brussel kreeg vanuit Berlijn de instructie om 's avonds 2 augustus het ultimatum aan België, dat reeds enkele dagen op het Duitse gezantschap in Brussel klaar lag, te overhandigen aan de Belgische regering. De Duitse regering eiste in dit ultimatum de doortocht door België. Wanneer België dat zou toestaan garandeerde Duitsland de territoriale integriteit van België. België had twaalf uur de tijd om te reageren.[4] De Belgische regering vergaderde de hele nacht door, terwijl de Duitse gezant in hetzelfde gebouw het antwoord afwachtte. De volgende morgen wees België het ultimatum af.

Op 2 augustus kreeg ook Von Müller de opdracht de envelop te openen, die enkele dagen eerder met speciale koerier uit Berlijn was gekomen. Daarin stond de instructie de volgende dag, dat wil zeggen 3 augustus, de nota aan de Nederlandse regering te overhandigen, waarin Duitsland toezegde de neutraliteit van Nederland te zullen respecteren. Ook werd de Nederlandse regering geïnformeerd over het ultimatum aan België. Vervolgens diende Von Müller de Nederlandse regering mede te delen:

Die kais. Regierung rechne bestimmt darauf dass die Niederlande eine Deutschland wohlwollende Neutralität bewahren und so die freundschaftlichen Beziehungen beider Länder weiter befestigen werden. Unter

---

1 *BA-Koblenz* R 43f, 1992, Lentze an das Staatsministerium, 29. Juli 1914.
2 I. Geiss, Bd. 2, p. 371-5.
3 *GStaPK-Berlin* III. HA, 6445, Mitteilungen Gevers, 2. August 1914.
4 I. Geiss, p.45f en 625. Moltke jr. had in het ontwerp-ultimatum aan België een passage geschreven waarin België, wanneer het zich bij Duitsland zou aansluiten, territoriale expansie ten koste van Frankrijk beloofd werd. Jagow had deze passage laten schrappen, omdat hij deze passage beledigend achtte voor België. H. Lademacher, *Die belgische Neutralität*, p. 464.

dieser Voraussetzung werde die Neutralität der Niederlande deutscherseits in vollem Umfang gewahrt worden.

Het *AA* drong er bij de gezant nog in het bijzonder op aan dat '*die dortige Regierung den Eindruck erhalten (muss) als seien Ihnen sämtliche Weisungen in dieser Angelegenheit erst heute zugegangen*'.[1]

Op 3 augustus volgde de oorlogsverklaring van Duitsland aan Frankrijk. De volgende morgen, om 8.00 uur begonnen Duitse troepen met de aanval op de vesting van Luik.

Op 30 juli werd de Duitse organisatie in Nederlands-Indië, die zorg moest dragen voor de ravitaillering van de Duitse marineschepen in Azië, geactiveerd. In Batavia kocht een Duits marine-officier, geholpen door de Duitse gemeenschap in Nederlands-Indië steenkolen in en laadde deze op Duitse handelsschepen, die na het uitbreken van de oorlog hun toevlucht hadden gezocht in de territoriale wateren van Nederlands-Indië. Deze schepen voeren vervolgens volgens plan naar geheime plaatsen in afgelegen delen van de Indische archipel, waar ze vervolgens voor anker gingen en wachtten tot Duitse oorlogsschepen de kolen kwamen inladen. Toen de Nederlands-Indische marine het vermoeden kreeg dat de Duitse kolenschepen zich verborgen hielden in de territoriale wateren van de Indische archipel, begon een intensieve speurtocht naar deze kolenschepen. In de daaropvolgende weken wist de Indische marine inderdaad verschillende Duitse schepen in de territoriale wateren van Nederlands-Indië te vinden. Enkele van deze kolenschepen werden opgebracht.[2]

In de nacht van 26 op 27 juli, nadat Oostenrijk-Hongarije de betrekkingen met Servië had verbroken, trof de Nederlandse minister van Oorlog Bosboom de eerste voorbereidingen voor de mobilisatie van de Nederlandse strijdkrachten.[3] In Den Haag had koningin Wilhelmina op 27 juli overleg met de ministers Cort van der Linden, Loudon, Bosboom en Rambonnet en was een ministerraad belegd over de internationale situatie. Er werd afgesproken de Nederlandse neutraliteitsproclamatie uit te vaardigen op het moment, dat de Dubbelmonarchie de oorlog zou verklaren aan Servië. Bovendien werd besloten dienstplichtigen, die op het punt stonden naar huis te gaan in de kazerne te houden. Op 29 juli was er opnieuw een ministerraad waarbij besloten werd, dat de Eems niet zou worden verdedigd.[4]

In Nederland werd op 30 juli de neutraliteitsproclamatie uitgevaardigd en op 31 juli om 13.30 uur werd er gemobiliseerd. De Nederlandse opperbevelhebber C.J. Snijders kreeg de instructie geweld te gebruiken tegen iedere aanvaller en eventuele hulp van een andere mogendheid tegen de eerste indringer te aan-

---

1 *AA-Bonn 1-A* Grosses Hauptkwartier, Jagow an Müller, 2. August 1914, Geheim. Volgens de instructie die bij de nota was gevoegd moest Müller zijn nota in de middag van 3 augustus overhandigen, maar Müller zou al 9 uur 's morgens Loudon de Duitse nota overhandigen.

2 Het grootste deel van het *Oostaziatisch eskader* stak bijna onmiddellijk na het uitbreken van de oorlog de Grote Oceaan over naar Zuid-Amerika, waar de Duitse gemeenschappen aldaar de ravitaillering en informatievoorziening poogden te verzorgen. Nadat het *Oostaziatisch eskader* in de *Slag bij Coronel* een Brits eskader had vernietigd, werd het zelf begin december 1914 bij de Falkland eilanden tot zinken gebracht. Vanuit Nederlands-Indië bevoorraadden de Duitse kolenschepen de kruiser *Emden*. De *Emden* zou enkele maanden als kaper door de Indische Oceaan zwerven en daarbij ruim twintig voornamelijk Britse koopvaardijschepen tot zinken brengen. Aan die activiteiten kwam een einde toen de *Emden* op 9 november 1914 bij de Cocos eilanden, ongeveer 1000 kilometer ten zuidoosten van de Straat Sunda, werd vernietigd door een Australische kruiser. G. Meyer, p. 219-221. C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 2, p. 44-48.

3 C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 2, p. 1-11. L. Albertini, vol. 3, p. 676-680. N. Bosboom, p. 1-15.

4 C. Smit (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1914-1917 (Rijksgeschiedkundige publikatiën 109)* (Den Haag, 1962), p. 2-5.

vaarden. Indien de Belgische neutraliteit zou worden geschonden en Groot-Brittannië via de Westerschelde hulp zou zenden naar België, zou de Britse vloot worden doorgelaten. Snijders kreeg de instructie zich niet verzetten tegen Duitse verdedigingsmaatregelen in de Eems.[1]

Binnen de Nederlandse regering bestond onzekerheid over de militaire plannen van Duitsland. Volgens de mobilisatieplannen van 1910 was het niet waarschijnlijk dat Nederland rechtstreeks werd aangevallen. Maar dat was nauwelijks een geruststelling, want er bestond het reële gevaar dat Nederland door complicaties betrokken raakte in de gevechtshandelingen.[2] De Nederlandse regering ging er vanuit, dat er een serieuze kans bestond, dat Nederland betrokken zou raken bij een oorlog, want op 27 juli benaderde Loudon de Belgische gezant in Den Haag met de vraag of het niet verstandig was afspraken te maken over de coördinatie van de verdediging van België en Nederland. De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken dacht daarbij concreet aan afspraken over de Nederlandse troepen in Limburg, die zich in geval van een Duitse aanval richting België zouden moeten terugtrekken. Loudon herhaalde zijn voorstel op 29 juli, maar België achtte dergelijke afspraken met Nederland in strijd met de neutrale status van België en strikte handhaving van die neutraliteit achtte de Belgische regering eind juli de houding waarmee België de meeste kans had om van een oorlog verschoond te blijven. De houding van beide landen veranderde nadat België op 2 augustus het ultimatum had gekregen en Nederland de verzekering dat het ongemoeid zou blijven. Toen België op zijn beurt op 3 augustus aan de Nederlandse regering het voorstel deed afspraken te maken over de verdediging van beide landen hield Loudon de boot af.[3]

Op 2 augustus had Moltke jr. Gevers reeds verteld, dat Duitsland de Nederlandse neutraliteit zou respecteren. Nadat in de morgen van 3 augustus de Duitse gezant Von Müller Loudon de verklaring van de Duitse regering had overhandigd antwoordde Loudon, dat Nederland zijn neutraliteitsverplichtingen strikt zou nakomen. De Nederlandse regering rekende, aldus Loudon tegen Von Müller, op een correcte houding van Duitsland.[4] Nederland nam diezelfde dag nog diverse maatregelen om zich voor te bereiden op de Europese oorlog, die voor de deur stond. Er werd een uitvoerverbod voor levensmiddelen afgekondigd, het parlement keurde omvangrijke oorlogskredieten goed en het werd buitenlandse vliegmachines verboden door het Nederlandse luchtruim te vliegen.[5]

Nadat Groot-Brittannië op 4 augustus de oorlog had verklaard aan Duitsland, deed de Britse regering nog een poging Nederland zover te krijgen aan de oorlog tegen Duitsland deel te nemen. De Britse minister van Buitenlandse Zaken Grey gaf de regering in Den Haag op 5 augustus nog eens ter overweging dat een Duitse overwinning en de Duitse bezetting van België ook het einde zouden betekenen van de onafhankelijkheid van Nederland en de Scandinavische landen. De Britse regering hoopte dat de Nederlandse regering zich dit realiseerde en de zijde van de entente zou kiezen. Toen Nederland te kennen gaf neutraal te willen blijven verklaarde de Britse regering een dag later, dat zij de neutraliteit van Nederland zou respecteren.[6] Op 7 augustus verzocht de Nederlandse gezant namens de Nederlandse regering Duitsland de westelijke helft van de Eems niet te gebruiken voor offensieve doelen. Kriege antwoordde na raadpleging van de Duitse marine, dat dit verzoek werd afgewezen, aangezien de Eems Duits was en

---

1 C. Smit (red.), *Bescheiden 1914-1917*, p. 6.
2 W. Klinkert, p. 400.
3 H. Lademacher, *Die belgische Neutralität*, p. 462 en 468.
4 *AA-Bonn 1-A* Grosses Hauptkwartier, Müller an das AA, abgesandt 3. August, 10.55 A.M..
5 *AA-Bonn 1-A* Grosses Hauptkwartier, Aufzeichnung AA, 3. August 1914.
6 C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, dl. 2, p. 7-9. L. Albertini, vol 3, p. 672-685. Een vergelijkbaar voorstel werd gedaan aan Noorwegen. Ook Noorwegen wees het Britse voorstel van de hand en koos voor een neutrale positie.

Kriege voegde daar dreigend aan toe, dat de Nederlandse regering op dit punt niet moest toegeven aan eventuele Engelse druk.[1] In Nederland kon men weinig anders doen dan in spanning afwachten hoe de grote slag in het westen zou aflopen. De Beaufort schreef op 9 augustus in zijn dagboek:

Een einde waarbij Duitschland volslagen meester wordt in Europa vervult iedereen met groote angst. Wij worden dan een van Duitschland geheel afhankelijk land.[2]

1 *BAM-Freiburg* RM 2, 1984, Kriege an Pohl, 8. August 1914. P. Couwenbergh, p. 41f.
2 J.P. de Valk, *Beaufort*, dl. 2, p. 622.